

Društveno-gospodarske prilike Križevaca za vrijeme Prvoga svjetskog rata

Bogdanović, Tomislav

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:505685>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-15**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Tomislav Bogdanović

**DRUŠTVENO-GOSPODARSKE PRILIKE
KRIŽEVACA ZA VRIJEME PRVOGA
SVJETSKOG RATA**

Doktorski rad

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ

HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Tomislav Bogdanović

**DRUŠTVENO-GOSPODARSKE PRILIKE KRIŽEVACA ZA VRIJEME
PRVOGA SVJETSKOG RATA**

Doktorski rad

Mentorica

dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević, red. prof u miru

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Tomislav Bogdanović

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Humanističke znanosti

Mentorica: dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević, red. prof. u miru

Datum obrane: 28. rujna 2017.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, povijest

II. Doktorski rad

Naslov: Društveno-gospodarske prilike Križevaca za vrijeme Prvoga svjetskog rata

UDK oznaka: 94(497.525.1 Križevci)"1914/1918" : 316.42

94(497.525.1 Križevci)"1914/1918" : 338.12

Broj stranica: 361

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 0/2/24

Broj bilježaka: 1533

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 384

Broj priloga: 11

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. prof. dr. sc. Zlata Živaković-Kerže, znan. savj., predsjednica
2. dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević, red. prof. u miru, članica
3. izv. prof. dr. sc. Ante Bralić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. prof. dr. sc. Zlata Živaković-Kerže, znan. savj., predsjednica
2. dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević, red. prof. u miru, članica
3. izv. prof. dr. sc. Ante Bralić, član

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Tomislav Bogdanović

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study in Humanities

Mentor: Professor (retired) Mira Kolar-Dimitrijević, PhD

Date of the defence: 28 September 2017

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, History

II. Doctoral dissertation

Title: Social and Economic Conditions in Križevci during the First World War

UDC mark: 94(497.525.1 Križevci)"1914/1918" : 316.42

94(497.525.1 Križevci)"1914/1918" : 338.12

Number of pages: 361

Number of pictures/graphical representations/tables: 0/2/24

Number of notes: 1533

Number of used bibliographic units and sources: 384

Number of appendices: 11

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Scientific Advisor Zlata Živaković-Kerže, PhD, chair
2. Professor (retired) Mira Kolar-Dimitrijević, Phd, member
3. Associate Professor Ante Bralić, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Scientific Advisor Zlata Živaković-Kerže, PhD, chair
2. Professor (retired) Mira Kolar-Dimitrijević, Phd, member
3. Associate Professor Ante Bralić, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Tomislav Bogdanović**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Društveno-gospodarske prilike Križevaca za vrijeme Prvoga svjetskoga rata** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 28. rujna 2017.

Posvećeno: supruzi Josipi, djeci Luki i Pauli
te mojim roditeljima

SADRŽAJ:

SADRŽAJ:.....	1
PREDGOVOR	10
1. UVOD	14
2. POLOŽAJ I KRATKI PREGLED POVIJESTI KRIŽEVACA DO POČETKA PRVOGA SVJETSKOG RATA.....	18
2.1. Položaj i geografske značajke Križevaca	18
2.2. Kratka povijest Križevaca do početka Prvog svjetskog rata	21
3. DRUŠTVENE PRILIKE KRIŽEVACA U VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA.....	41
3.1. Demografsko kretanje stanovništva Križevaca po popisima 1857.-1921. godine	41
3.1.1. Demografska struktura (procjene i broj stanovnika) Križevaca do 1857. godine.....	42
3.1.2. Demografska struktura Križevaca prema prema popisima 1857.-1910. godine.....	48
3.1.3. Posljedice Prvoga svjetskog rata na demografsku strukturu Križevaca	51
3.1.4. Broj rođenih i umrlih prema matičnim knjigama za razdoblje 1910.-1920.	56
3.2. Pregled upravnog i administrativnog položaja Križevaca u razdoblju 1914.-1918. godine	60
3.2.1. Državna uprava na temelju Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe.....	62
3.2.2. Hrvatsko-ugarska državna zajednica.....	64
3.2.3. Institucije državne vlasti u Hrvatskoj 1867.-1918.	65
3.3. Županija bjelovarsko-križevačka	70
3.3.1. Kotar Križevci	76
3.4. Poglavarstvo grada Križevaca 1914.-1918.	85
4. SVAKODNEVNI ŽIVOT U KRIŽEVCIMA ZA VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA.....	105
4.1. Križevačka svakodnevnica do 1914. godine	105
4.2. Vjerske organizacije	110
4.3. Križevci i početak Prvog svjetskog rata	117
4.4. Humanitarne akcije	121
4.4.1. Djelovanje podružnice Crvenog križa u Križevcima i Bolnica Crvenog križa u Križevcima	121
4.4.2. Zbrinjavanje gladne istarske djece.....	135
4.4.3. Ostale humanitarne i sakupljačke akcije tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima	144
5. PUČKO ŠKOLSTVO U KRIŽEVCIMA I PRVI SVJETSKI RAT	152
5.1. Početak organiziranog školstva u Križevcima	152
5.2. Opća pučka škola križevačka za vrijeme Prvoga svjetskog rata.....	156
5.2.1. Školska godina 1914./1915.	164
5.2.2. Školska godina 1915./1916.	168
5.2.3. Školska godina 1916./1917.	171

5.2.4. Školska godina 1917./1918.	173
5.2.5. Školska godina 1918./1919.	175
6. KRALJEVSKO VIŠE GOSPODARSKO UČILIŠTE I RATARNICA U VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA.....	179
6.1. Osnivanje učilišta	179
6.2. Znanstveni zavodi učilišta	183
6.3. Ustrojstvo i rad Kraljevskog gospodarskog učilišta i ratarnice za vrijeme Prvoga svjetskog rata	187
6.3.1. Učilište i ratarnica u školskoj godini 1914./1915.	205
6.3.2. Učilište i ratarnica u školskoj godini 1915./1916.	206
6.3.3. Učilište i ratarnica u školskoj godini 1916./1917.	208
6.3.4. Učilište i ratarnica u školskoj godini 1917./1918.	209
6.3.5. Učilište i ratarnica u školskoj godini 1918./1919.	210
7. GOSPODARSKE PRILIKE KRIŽEVACA ZA VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA	218
7.1. Gospodarske značajke grada do Prvoga svjetskog rata	218
7.2. Poljoprivredna proizvodnja u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata	224
7.2.1. Ratarstvo, livadarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo u 1914. godini	224
7.2.2. Ratarstvo, livadarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo u 1915. godini	226
7.2.2. Ratarstvo, livadarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo u 1916. godini	231
7.2.3. Ratarstvo, livadarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo u 1917. godini	234
7.2.4. Ratarstvo, livadarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo u 1918. godini	238
7.3. Stočarstvo i stočni fond u vrijeme Prvoga svjetskog rata	239
7.3.1. Trgovina i cijene stoci 1914.-1918.	243
7.4. Poljoprivredna i stočarska proizvodnja na Kr. višem gospodarskom učilištu i ratarnici, posjedima obitelji Kiepach te Križevačke grkokatoličke biskupije za vrijeme Prvoga svjetskog rata	248
7.4.1. Gospodarstvo na Kr. višem gospodarskom učilištu i ratarnici	248
7.4.2. Gospodarstvo obitelji Kiepach	251
7.4.3. Gospodarstvo grkokatoličke biskupije	254
7.5. Obrt i trgovina	255
7.5.1. Križevački obrtnici	256
7.5.2. Križevački sajam	261
7.5.3. Trgovina drvom	265
7.4.3. Križevački trgovci	267
7.4.4. Svrtišta	272
7.6. Industrijska i financijska poduzeća	272
7.6.1. Gradske tvornice	274
7.6.2. Privatna poduzeća	282
7.6.3. Ljekarne i ljekovita voda iz Apatovca	287

7.6.4. Štedionice	290
8. KRIŽEVČANI NA BOJIŠTIMA PRVOGA SVJETSKOG RATA	300
8.1. Austro-Ugarska vojska i novačenje	300
8.2. Stradali Križevčani u Prvom svjetskom ratu	302
8.3. Završetak rata i djelovanje zelenog kadra	312
9. ZAKLJUČAK.....	317
10. IZVORI I LITERATURA	323
11. SAŽETAK.....	351
12. SUMMARY	354
13. PRILOZI	357
14. ŽIVOTOPIS.....	366

PREDGOVOR

Prvi svjetski rat koji je trajao od 28. srpnja 1914. do 11. studenog 1918. godine bio je prvi rat globalnih svjetskih razmjera. Rat je vođen zbog nove preraspodjele kolonija i borbe za premoć na svjetskoj sceni između dva vojnopolitička saveza: Antante (Velika Britanija, Francuska, Rusija) i Središnjih sila (Njemačka, Austro-Ugarska). Brojne države pridružile su se silama Antante, od kojih su najvažnije bile Kraljevina Italija (ulazi u rat u travnju 1915. godine) i Sjedinjene Američke Države (ulaze u rat u travnju 1917. godine) dok je Rusija zbog unutarnjih problema izašla iz rata (1917. godine). Središnjim silama se pridružilo Osmansko Carstvo (u listopadu 1914. godine), a godinu dana kasnije to je napravila i Kraljevina Bugarska (u listopadu 1915. godine). Ukupno u ratna zbivanja bilo je uključeno 36 zemalja od 54 države tadašnjeg svijeta. Najvažnije ratne operacije vođene su u Europi, no ratnih je sukoba bilo i na području kolonijalnih posjeda u Africi i Aziji. Posljedice ovog globalnog rata bile su goleme. Stradalo je oko 10 milijuna ljudi, ranjenih je bilo oko 20 milijuna, a toliko je umrlo i od španjolske gripe koja je harala 1918. i 1919. godine. Prvi svjetski rat ostavio je dubok trag i na društveni i gospodarski život svih zaraćenih naroda. Zbog rata mnogi su ostali doživotni invalidi, mnoge su obitelji razorene, prognane ili raseljene, žene su ostale udovice, a djeca siročad. Na ratom zahvaćenim područjima uništena su brojna materijalna dobra. Na ratom nezahvaćenim područjima gospodarstvo se urušavalo, resursi nacionalizirali, civilima je oduzimana imovina, ograničavala se prodaja hrane i pića, kršila su se ljudska prava, vijesti cenzurirale itd. U svim je državama odlazak muškaraca u vojsku uzrokovao nestašice radnika. Njihova mjesta u proizvodnji, poljoprivredi, trgovini i transportu zauzimale su žene. U rat je utrošeno i jako mnogo novaca, a u brojnim državama izbila je glad i neimaština. Bio je to najsmrtonosniji rat s najviše razaranja u dotadašnjoj povijesti.

Osnovni cilj ove doktorske disertacije je proučavanje i analiza društveno-gospodarskih prilika Križevaca za vrijeme Prvog svjetskog rata. Tijek i posljedice rata uvelike su utjecali na današnji svijet i Hrvatsku. Međutim, povijest Prvog svjetskog rata na području Hrvatske, a osobito sjeverne, slabo je istražena, pogotovo ako se analizira stanje uoči i koje su posljedice rata na gospodarski i društveni život. O utjecaju Prvog svjetskog rata na Hrvatsku dosada se uglavnom istraživalo na temu vojne ili političke povijesti. O vojnim temama najviše je pisao Slavko Pavičić u *Hrvatska vojna i ratna povijest i Prvi svjetski rat* gdje je dao prikaz sudjelovanja hrvatskih vojnika na južnim, istočnim i sočanskim bojištima. Dinko Čutura u

svom magistarskom radu *Hrvatske postrojbe u Prvom svjetskom ratu i vojni raspad Austro-Ugarske* kao i Zvonimir Freivogel u *Austrougarska vojska u Prvom svjetskom ratu* prikazuju strukturu austrougarske vojske, njezinu organizaciju i djelovanja s osvrtom na ulogu Hrvata u raznim rodovima vojske. Jedan od naših najvećih publicista Josip Horvat je u knjizi *Prvi svjetski rat* napisao iscrpan pregled političkih i vojnih zbivanja tijekom Prvog svjetskog rata. Isključivo političkim temama bavili su se Livija Kardum (*Suton stare Europe, Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*), Bogdan Krizman (*Hrvatska u Prvom svjetskom ratu, Hrvatsko-srpski politički odnosi*) i Branka Boban (*Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*). Nažalost o društvenim i gospodarskim prilikama u Hrvatskoj za ovo razdoblje ne postoji cjelovita monografija. Međutim, zbog obljetnice 100-godišnjice Prvoga svjetskog rata u Hrvatskoj je održano nekoliko znanstvenih skupova koji su već urodili pojedinim zbornicima u kojima se kao pojedinačne teme javljaju društvene i gospodarske teme vezane za Prvi svjetski rat i Hrvatsku.

Vjerojatni razlog slaboj istraženosti povijesti Prvoga svjetskog rata jest što su se povijesna istraživanja do sredine 90-tih godina 20. stoljeća uglavnom bazirala na proučavanju povijesti Hrvatske do početka rata, odnosno od kraja rata, pa je čitavo razdoblje za vrijeme rata te ono što se dešavalo na pojedinim (lokalnim) područjima gotovo nepoznato. Jedno od takvih područja su i Križevci. Križevci su se za vrijeme Prvoga svjetskog rata nalazili u sastavu Bjelovarsko-križevačke županije koja je prema Austro-ugarskoj nagodbi pripala u ugarski dio Monarhije. Izbijanjem rata Križevci su bili u pozadini ratnih zbivanja, ali su im do krajnjih granica bili iscrpljeni materijalni i ljudski resursi. Hipoteza ovog rada je da je Prvi svjetski rat uvelike utjecao na društveni i gospodarski život Križevaca iako grad nije bio direktno pogođen ratnim zbivanjima.

Osnovni doprinos ovog rada bio bi razumijevanje sveukupne povijesti Hrvatske u vremenu Prvoga svjetskog rata koji je imao ogroman utjecaj na široko područje, ali i na sveukupan život Križevaca i križevačkog kraja. Kako do sad nije bilo istraživanja na temu grada Križevaca u Prvome svjetskom ratu, očekivani znanstveni doprinos bio bi pregled društvenog i gospodarskog života Križevaca u vrijeme Prvoga rata. Pregled se bazira na analizi izvorne i sekundarne povijesne građe kako bi se rasvijetlili segmenti povijesti Križevaca koji pripadaju vremenu Prvoga svjetskog rata.

Kako je istraživanje usmjereno na pogled odozdo zaključci ove disertacije moći će se primijenjivati i u budućim sintezama hrvatske povijesti, kao i u povijesnim prikazima

vezanim za lokalnu povijest Križevaca ali i Prvoga svjetskog rata općenito. Prikupljeni podatci bit će osnova za daljnja pručavanja i istraživanja, kao i znanstveno vrednovanje društvene i gospodarske povijesti Križevaca i Hrvatske.

Rad se vremenski uglavnom bazira na razdoblje od 26. srpnja 1914. pa do 29. listopada 1918. godine kada za Hrvatsku prestaje Prvi svjetski rat, ali i državna zajednica s Austro-Ugarskom Monarhijom. Međutim, zbog povijesnog kontinuuma određeni procesi i događaji prate se i od druge polovice 19. ili od početka 20. stoljeća.

Analiza i sinteza istraživane teme počiva najviše na historiografskom i multidisciplinarnom pristupu istraživanja. Kroz sadržaj, razne tablice, priloge i dijagrame rad donosi do sada nepoznate detalje i statistiku vezanu za Križevce u Prvome svjetskom ratu. Rezultati analize povijesnih izvora pokazali su promjene i posljedice utjecaja globalnog rata na jednu lokalnu sredinu. Upravo ova konstatacija, odnosno da je Prvi svjetski rat, kao jedna globalna pojava, uvelike utjecao na društvene i gospodarske prilike Križevaca kao jedne lokalne zajednice bit će i glavna teza ovog rada.

U prvom dijelu rada dan je prikaz povijesti Križevaca do Prvoga svjetskog rata kako bi se dobio kontinuitet društvenog i gospodarskog razvoja grada. Glavno istraživanje posvećeno je analizi kretanja broja stanovnika Križevaca prije i nakon rata (broj stanovnika, starosna, vjerska, nacionalna struktura...), političkoj djelatnosti Križevčana u vrijeme rata (gradsko poglavarstvo, zastupnici u županijskoj skupštini i Hrvatskom saboru), organizaciji i uvjetima održavanja nastave u nižim i višim pučkim školama te Kr. višem gospodarskom učilištu i ratarnici. Analiza gospodarskih prilika obuhvatila je poljoprivrednu, obrtničku i tvorničku proizvodnju i trgovinu s naglasakom na predmet poslovanja, organizaciju proizvodnje, ali i na razvijenost infrastrukture važne za razvoj gospodarstva grada kao npr. prometa, elektrifikacije i dostupnosti resursa. Analiza je obuhvatila i u kojoj mjeri je rat utjecao na gospodarstvo grada, kako je došlo do rasta cijena i pada proizvodnje, kako su na razvoj gospodarstva utjecali prirodni, a kako ljudski resursi itd.

Rad donosi i pregled svakodnevnog života Križevaca kroz djelovanje različitih udruga, društava, vjerskih zajednica za ratne 1914.-1918. godine. Zadnji dio posvećen je Križevčanima koji su ratovali na raznim bojištima Prvoga svjetskog rata i djelovanju zelenog kadra.

Fragmentnost dijela sačuvanih izvora uveliko utječe na doseg istraženosti ovog rada. Nadam se da će moje istraživanje poslužiti kao polazište za daljnja povijesna, društvena i gospodarska istraživanja Križevaca i okolice u vremenu Prvoga svjetskog rata i poraća.

1. UVOD

Potaknut godišnjicom obilježavanja Prvoga svjetskog rata želio sam istražiti područje grada Križevaca za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Kako do sad na ovu temu nije provedeno niti jedno cjelovito istraživanje, nailazio sam na mnoge probleme. Kao glavni istaknuo bih malo sačuvanog arhivskog gradiva. Najveći dio izvornog gradiva (arhiv grada Križevaca) stradao je nakon Drugoga svjetskog rata, a ono malo što ga je sačuvano je fragmentirano, nesređeno i nalazi se na nekoliko lokacija.¹ Tako se najveći dio nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Bjelovaru gdje sam pregledao fondove gradskog poglavarstva Križevci, Kotarske oblasti Križevci, Županije bjelovarsko-križevačke, Opće pučke škole križevačke, Višeg gospodarskog učilišta i ratarnice. Nažalost ovi fondovi su uglavnom nesređeni i nedostaju im mnogi dijelovi koju se upravo tiču Prvoga svjetskog rata. Osim ovih fondova u Hrvatskom državnom arhivu u Bjelovaru pronašao sam i matične knjige umrlih za sve vjeroispovijesti koje su za rata djelovale u gradu. U Gradskom muzeju u Križevcima čuvaju se pojedini zapisnici gradskog poglavarstva pa je tako u njihovom posjedu i sjednički zapisnik 1916.-1918. godine. Osim tog zapisnika, koji je vrlo važan izvor za povijest grada u vremenu Prvoga svjetskog rata, u muzeju se čuvaju još i različiti zapisnici obrtničkih cehova iz Križevaca, Gospojinskog društva, Bolnice Crvenog križa, kao i određeni broj pojedinačnih dokumenata, razglednica, letaka i slika koji svjedoče o povijesti Križevaca za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Problem kod ovih izvora je što su oni uglavnom dijelovi posebnih zbirki i najčešće samo djelomično sadrže izvore za Prvi svjetski rat. Za potrebe rada obradio sam i *Spomenicu Opće pučke škole križevačke*, arhiv *Dobrovoljnog vatrogasnog društva Križevci* kao i *Spomenicu* te matične knjige rođenih župe Sv. Ane iz Križevaca. Nažalost, *Spomenica župe Sv. Ane* nije se vodila redovito pa je tekst koji obuhvaća Prvi svjetski rat napisan neposredno nakon rata i prilično je sažet. Nešto gradiva nalazi se i u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici te Školskom muzeju u Zagrebu. Također, obradio sam i sav tisak koji je za rata pratio Bjelovarsko-križevačku županiju. Nažalost, u Križevcima za vrijeme rata nisu izlazile novine. Kao glavni novinski izvori korišteni su *Nezavisnost* i *Tjednik bjelovarsko-*

¹ Dr. Josip Buturac, hrvatski povjesničar i arhivist je u *Regesti za spomenike Križevaca i okolice 1134-1940.*, Križevci, 1991., na str. 6. napisao sljedeće: „Državni arhiv u Zagrebu preko svog izaslanika ustanovio je 1941. da se Arhiv grada Križevaca vrlo dobro čuva kod Gradskog poglavarstva u Križevcima (soba 5x5 m). 1945. prof. Job Dubrovčanin vidio je u Križevcima kamion, koji je vozio gradske arhivalije u tvornicu papira, dopušteno mu je, da iz kamiona preuzme povelje na pergameni i predao ih na čuvanje Arhivu Hrvatske Zagreb Marulićev trg 21. U isto vrijeme uništena je tako i arhivska građa u Bjelovaru.

križevački koji su izlazili u Bjelovaru i tako više pratili zbivanja u Bjelovaru nego u Križevcima. Osim ova dva tjednika koristio sam i ostali dostupni tisak koji je pretežno tiskan u Zagrebu.

Vrlo vrijedni izvori za društvenu i gospodarsku povijest Bjelovarsko-križevačke županije pa tako i za Križevce jesu *Izveštaji županije bjelovarsko-križevačke*.² Nažalost, ova izvješća su se prestala tiskati 1915. godine, upravo zbog rata i štednje. Daljnji rad upravnog odbora županije nakon 1915. godine može se pratiti kroz objavljene izvještaje u *Nezavisnosti* i *Tjedniku bjelovarsko-križevačkom*.

Kako do sada o povijesti Križevaca ne postoji cjelovita povijesna studija i monografija, veliki problem predstavljao mi je i nedostatak relevantne literature koja se bavi poviješću Križevaca. Također, o Križevcima u Prvome svjetskom ratu ne postoji monografija, studija i znanstveni članak.

Ipak, kao najveća pomoć u istraživanju pomogla mi je monografija pod nazivom *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica* koju je izdao Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu.³ Ona prati povijesni, kulturni i arhitektonski razvoj Križevaca i okolice samo do kraja 19. stoljeća. Od ostalih monografija koje obuhvaćaju povijest Križevaca valja izdvojiti *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca* autora Kvirina Vidačića⁴ i monografiju pod naslovom *Križevci* koju je napisao Ivo Rubić.⁵ Vidačić je svoju monografiju objavio 1886. godine pa ona na obuhvaća ratno razdoblje. Neobjavljena monografija Ive Rubića Prvom svjetskom ratu posvećuje svega nekoliko redaka. Ove monografije pružile su mi dobar pregled društvene i gospodarske povijesti grada do početka rata. Knjiga posvećena vojnoj prošlosti Križevaca pod naslovom *Križevci na vojnoj krajini (pregled ratne i vojne prošlosti Križevaca 1538.-1988. s kratkom historijom Srba u ovom kraju)* Rade Milosavljevića Prvom svjetskom ratu posvećuje svega jednu stranicu teksta na kojoj se općenito govori o izbijanju i tijeku rata.⁶ Jedina dva članka koja se bave

² *Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju za godinu 1888.-1915.*, Županijska uprava, Bjelovar, 1888.-1915.

³ Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993.

⁴ Kvirin Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, (Tiskara G. Neuberg, Križevac, 1886.) pretisak knjige u organizaciji ogranaka Matice hrvatske Križevci, 1993.

⁵ Nacionalna sveučilišna knjižnica zbirka rijetkosti (dalje NSK), R7275, Ivo Rubić, *Križevci* (monografija), strojopis

⁶ Rade Milosavljević, *Križevci na vojnoj krajini (Pregled ratne i vojne prošlosti Križevaca 1538.-1988. godine s kratkom historijom Srba u ovom kraju)*, Križevci, 1988.

poviješću grada jesu članci Ivana Peklića *Križevci tijekom povijesti* i Vladimira Bedenka koji je objavio kratki pregled povijesti grada međutim, s naglaskom na gradsku arhitekturu.⁷

Od ostalih monografija koje se u svojim poglavljima ili dijelovima dotiču teme Prvoga svjetskoga rata valja istaknuti knjigu Franje Husinca koja govori o gradskom fiziku i liječniku Franu Gundrumu Oriovčaninu i knjigu istoga autora posvećenu obilježavanju 110 godina Crvenog križa u Križevcima.⁸ O Židovima u Križevcima pisala je Rene Weisz-Maleček, a ta monografija nadopunjena je katalogom izložbe o Židovima koja je održana u Križevcima 2015. godine.⁹ Oba rada donose i nešto podataka o životu i djelovanju židovske zajednice u vrijeme rata. O temi osnivanja i djelovanja Kraljevskog gospodarskog učilišta u Križevcima puno se pisalo i istraživalo. Izdvajam monografiju Renate Husinec i Petra Delića koja iscrpno i detaljno govori o Učilištu od osnivanja do ukinuća 1919. godine.¹⁰ Mira Kolar objavila je monografiju na temu zbrinjavanja gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata u kojoj se može pronaći dosta podataka o ovoj temi vezanoj za grad i kotar Križevce kao i za cijelu Bjelovarsko-križevačku županiju.¹¹ Ista autorica objavila je vrlo koristan i informativan članak na istu temu vezan samo za grad Križevce.¹² Članak je objavljen u časopisu Povijesnog društva Križevci *Cris* koji se u svojem sedamnaestogodišnjem izlažanju pojedinim člancima dotaknuo teme vezane za Križevce i Prvi svjetski rat odnosno za vrijeme pred početak rata. Od članaka u *Crisu* valja izdvojiti *Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata*¹³, *Križevačke ciglane*,¹⁴ *Marcel pl. Kiepatch zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike*¹⁵, *Grad Križevci nakon ukidanja županijskog središta 1886.*

⁷ Ivan Peklić, „Križevci tijekom povijesti (Kratka povijest grada)“, *Janković*, Vol. I., br. I., prosinac 2015., str. 219.-231. i Vladimir Bedenko, „Križevci –razvoj grada“, *Glasilno Arhitektonskog fakulteta*, God. II., br. 3., 1975., str. 1.-64.; Tekst ovog članka ustvari je magistarski rad Vladimira Bedenka pod naslovom *Križevci: urbanistički razvoj* obranjenog 1973. godine. (Vladimir Bedenko, „Križevci: urbanistički razvoj“, magistarski rad, *Nacionalna i sveučilišna biblioteka*, Zbirka magisterija i doktorata / DCR ZG-696756/12)

⁸ Franjo Husinec, *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*, Matica hrvatska Križevci, Križevci, 2001. i Franjo Husinec, *110 godina Crvenog križa u Križevcima*, ogranak Matice hrvatske Križevci, Križevci, 2008.

⁹ Rene Weisz-Maleček, *Židovi u Križevcima*, Zagreb, 2012. i Ljiljana Dobrovšak, Dejan Pernjak, „Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe“, Katalog izložbe *Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe*, Gradski muzej Križevci, Križevci, 2015.

¹⁰ Renata Husinec, Petar Delić, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, Križevci, 1995.

¹¹ Mira Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Slavonski Brod, 2008.

¹² Mira Kolar Dimitrijević, „Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici“, *Cris*, God. VIII., br. 1/2006., str. 14-25.

¹³ Tomislav Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, *Cris*, God. XIII., br. 1/2011., str. 260.-283.

¹⁴ Ivan Tinodi, *Križevačke ciglane*, *Cris*, God. VIII, br. 1/2006., str. 108.-139., na str. 114.

¹⁵ Zoran Homen, „Marcel pl. Kiepatch zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, *Cris*, God. VII., br. 1/2005., str. 113-122.

godine¹⁶ itd. Uz časopis *Cris* članci koji bi se mogli vezati na temu Prvoga svjetskog rata i Križevaca objavljeni su i u drugim časopisima i zbornicima kao npr. *Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju*¹⁷, *Život i djelo križevačkog biskupa Julija Drohobeckog*¹⁸, *Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu*¹⁹ itd. U većini slučajeva sva navedena literatura uglavnom donosi rezultate istraživanja mnogo većeg vremenskog ili prostornog okvira čime su podatci vezani za Prvi svjetski rat i Križevce svedeni uglavnom na informacije i ne ulaze dublje u problematiku utjecaja rata na sam grad.

Jedno veće i sustavnije istraživanje Prvoga svjetskog rata na području sjeverozapadne Hrvatske provedeno je u organizaciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Zavoda za znanstveni rad u Varaždinu u obliku znanstvenog skupa održanoga 2014. godine na kojem je rezultate svojih istraživanja prikazalo više od trideset znanstvenika, a koji su objavljeni u zborniku radova.²⁰ Većina tih radova obuhvaća područje današnje Varaždinske, Krapinsko-zagorske i Međimurske županije. Samo se u jednom članku obrađuje problematika vezana za Kr. više gospodarsko učilište i ratarnicu u Križevcima u vrijeme Prvoga svjetskog rata.²¹ Kako do završetka ovog rada na području gradova Bjelovar, Križevci i Koprivnica nije bilo većih i sustavnijih znanstvenih istraživanja o Prvome svjetskom ratu i njegovom utjecaju na društvene i gospodarske prilike, nadam se da će ovaj rad i dobiveni rezultati potaknuti širu znanstvenu javnost na dalje istraživanje ove teme.

¹⁶ Mira Kolar Dimitrijević, „Grad Križevci nakon ukidanja županijskog središta 1886. godine“, *Cris*, God. X., br. 1/2008., str. 18.-27.

¹⁷ Tomislav Bogdanović, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, *Podravina*, Vol. XII, br. 23., Koprivnica, 2013., str. 96-109.

¹⁸ Ivan Peklić, „Život i djelo križevačkog biskupa Julija Drohobeckog“, *Podravina*, Vol. III., br. 5., Koprivnica 2004., str. 71-88.

¹⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, „Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu“, *Podravina*, Vol. X. (2011), br. 19., str. 97-118.

²⁰ Stjepan Damjanović (gl. urednik) i Vladimir Huzjan (urednik), *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb – Varaždin 2014.

²¹ Tomislav Bogdanović, Valentina Papić, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanom u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb – Varaždin 2014., str. 455-480.

2. POLOŽAJ I KRATKI PREGLED POVIJESTI KRIŽEVACA DO POČETKA PRVOGA SVJETSKOG RATA

Sažeti u nekoliko kartica teksta cjelokupnu povijest jednoga grada, kojemu značajnija povijest seže još od 12. stoljeća, nije lako. Međutim, smatram da je bitno u ovome radu osvrnuti se na najvažnije razvojno-povijesne činjenice i važnost Križevaca kao središta srednjovjekovne Slavonije kao i Križevačke županije. Ovim kratkim geografsko-povijesnim prikazom želim pokazati kontinuiranu važnost Križevaca kao upravnog, gospodarskog, kulturnog i obrazovnog centra svoje šire okolice od razvijenog srednjeg vijeka pa do početka 20. stoljeća. U tom vremenskom razdoblju na razvoj grada utjecali su različiti pozitivni i negativni uzroci koji su oblikovali društveno-gospodarsku sliku grada uoči početka Prvoga svjetskog rata.

2.1. Položaj i geografske značajke Križevaca

Danas su Križevci drugi po veličini grad u Koprivničko-križevačkoj županiji. Prostiru se na površini od 263,92 km². Područje jedinice lokalne samouprave nastanjuje 21 122 stanovnika (84,6 st/km²), od čega u naselju Križevci živi 11 231 stanovnika, dok u preostalim 60 naselja stanuje 9 891 stanovnika.²² Grad je smješten u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Križevci su od glavnog grada Zagreba udaljeni 57 km, a nalaze se i u blizini ostalih regionalnih središta Koprivnice (31 km), Bjelovara (33 km) i Varaždina (48 km). Jedan su od najstarijih gradova kontinentalne Hrvatske, smješten u južnom podnožju Kalničkog gorja. Topografski, Križevci se nalaze na diluvijalnoj (pleistocenoj) gredi, na otcjeditom jezičcu između zamočvarenih aluvijalnih dolina potoka Vrtlina s istoka i Koruške sa zapada, na povoljnoj poziciji južnoga izlaza Kalničkog prigorja prema dolini Glogovnice.²³ Geografski položaj grada iznosi 46° 01' 33" N (sjeverne geografske širine) i 16° 32' 33" E (istočne geografske dužine) te se nalazi na

²² *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011. Prvi rezultati po naseljima*, Zagreb, 2011., str. 44.; (http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_01/h01_01_01_zup06_2143.html preuzeto 29. rujna 2016.)

²³ Dragutin Feletar, „Geografske značajke križevačke regije“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str.15.-22., na str. 17.; vidi i Ivo Rubić, *Križevci* (monografija), strojopis, str. 12.

oko 140 metara nadmorske visine. Rebrasto raščlanjen reljef s vertikalom horsta Kalnika uvjetovao je mikrotopografski razvitak grada. Geološko-petrografski sastav tla, umjereno kontinentalna klima kao i bogatstvo voda bili su elementi gospodarskog i demografskog razvoja Križevaca. Sam horst Kalnika građen je uglavnom od vapnenca kredne starosti dok je najveći dio južnog Prigorja, na čijem južnom izdanku leži grad Križevci, građen ponajviše od pliocenskih naslaga. Krajnji izdanci Prigorja prekriveni su naslagama iz pleistocena, a to su ponajviše tla od gline i praporne ilovine. Ta tla su manje vrijedna, ponešto kisela, siromašna hranjivima i teška za obradu.²⁴ Klima križevačkog područja je umjereno kontinentalna i srednje humidna s velikim bogatstvom voda. Veliki utjecaj na klimu ima i gorje Kalnik (643 m.n.m.) koji brani Križevce od sjevernih vjetrova.²⁵ Uz najduži vodotok Glogovnicu (61 km duljine), pritoka Lonje, za Križevce su važni i potoci Koruška (28 km duljine) te Vrtlin (12 km duljine) koji su svojim dolinama i tokom odredili tip i granice grada. Grad pripada cestnom tipu naselja, u kojem do izražaja dolazi dominantna crta, koja ide od sjevera prema jugu odnosno od kapele sv. Roka do željezničkog kolodvora.²⁶ Srednja godišnja temperatura iznosi 9,8 °C, a godišnji prosjek padalina 876 mm.

Smješten između velikih longituda vodenih tokova Drave i Save i ispresijecan prirodnim transverzalnim pravcima što iz Karpatske kotline vode prema Posavini, prostor Križevaca tj. Kalničkog prigorja nalazi se u prirodnom križištu silnica koje iz udaljenih geocentara teže prema mediteranskom prostoru. Prirodne odrednice stvorile su od ovog prostora koridor u kojem su se od prapovijesnih vremena do kasnosrednjovjekovnog razdoblja smjenjivali događaji i križali utjecaji iz Karpatske kotline, istočnoalpskog rubnog prostora i južnije lociranog peripanonskog, odnosno mediteranskog prostora.²⁷ Križevci svoj dobar prometni položaj zahvaljuju tome što se nalaze na sredini transverzalnog smjera koji spaja dva najvažnija prometna pravca sjeverne Hrvatske, longitudinalne pravce dolina rijeka Save i Drave odnosno prostor Posavine i Podravine.²⁸

²⁴ Isto, str. 18.

²⁵ Kvirin Vidačić je 1886. godine zapisao u *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, (Tiskara G. Neuberg, Križevac, 1886.) pretisak knjige u organizaciji ogranaka Matice hrvatske Križevci, 1993., str. 4. da *od zapada prema iztoku proteže se dugački lanac kamenitih kalničkih gora, što zapadnu križevačku okolicu od sjevera brane.*

²⁶ I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 13.

²⁷ Željko Tomčić, „Arheološka topografija Kalničkog prigorja i okolice Križevaca“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 23-39., na str. 23.

²⁸ D. Feletar, „Geografske značajke križevačke regije“, str. 15.

Jedno od tumačenja imena grada je značenje prometnog križišta.²⁹ U Križevcima su se još iz antičkih vremena križale znamenite ceste koje su išle neplavljenim krajevima od zapada prema istoku, ali su bile i veza Save s Dravom i možda Križevcima odatle i ime. Gradom su prolazili Rimljani na putu iz *Acquae Vivae* (Petrijanec) i *Acquae Iasae* (Varaždinskih Toplica) preko Kalnika za *Sisciu* (Sisak).³⁰

Na tim antičkim trasama nastale su najvažnije srednjovjekovne ceste koje su Križevce povezivale sa Zagrebom (*via regis Colomani*)³¹ te cesta Varaždin (Varaždinske Toplice) - Križevci koja se nastavljala do Pakraca i Požege. *Cesta kralja Kolomana* strateška je cesta iz Ugarske prema moru (Rijeci). Polazila je iz Segesda (Ugarska) i kretala se uz Dravu od Vaške do Virovitice, Koprivnice i Varaždina prema Štajerskoj.³² Jedan njen krak je spajao Varaždin s Varaždinskim Toplicama, pa preko Zagorja i Suseda prema Zagrebu. Drugi krak spajao je Varaždin (ili Varaždinske Toplice) preko Kalnika (na mjestu zvanom Kozihrbet) s Križevcima.³³ U Križevcima se cesta račvala na dva dijela. Prvi dio vodio je do Rovišća iz kojeg se moglo nastaviti prema Čazmi i Sisku ili preko Bilogore do Koprivnice, Đelekovca i Peteranca dalje preko Drave (kod *Zákánya*) u Ugarsku. Drugi je dio vodio iz Križevaca u Zagreb i nazivao se je *penes viam magnam de Crisio versus Zagabriam*.³⁴ U Zagrebu se ova cesta spajala na onu koja je povezivala Varaždin i Zagreb. Iz Križevaca je vodilo i nekoliko

²⁹ Ime Kris (Cris), Kyris odnosno Crisium, pod kojim se spominjao današnji grad, predstavlja latinizirani oblik hrvatske riječi križ (latinski *Crux*). Ta ista riječ prevodila se kasnije, ovisno o službenom jeziku, na mađarski ili njemački, pa se ime grada spominjalo još i kao *Körös*, odnosno *Kreutz*. Ne zna se sigurno po čemu su Križevci dobili ime, je li izvedeno od osobnog imena ili po prometnom čvoroštu ili po crkvi Sv. Križa. Vidi: Vladimir Bedenko, „Križevci –razvoj grada“, *Glasilo Arhitektonskog fakulteta*, God. II., br. 3., 1975., str. 1.-64., na str. 3.; Milan Kruhek, „Križevačka tvrđava i utvrde križevačke kapetanije“, *Povijesni prilozi*, Vol. 20, br. 20, kolovoz 2001., str. 87-130., na str. 89., bilješka 2.

³⁰ Marin Dugina, Tomislav Bogdanović, Petar Feletar, „Analiza putničkih (željezničkih i cestovnih) prometnih tokova na relaciji Križevci – Zagreb i Zagreb- Križevci“, *Cris*, god. XIV., br. 1/2012., str. 374-381., na str. 374-375. ; Ivo Rubić, *Križevci* (monografija), str. 1. i 13.; V. Bedenko, „Križevci –razvoj grada“, str. 2.; Vrlo je vjerojatno da je u rimsko doba na Kalniku bila sagrađena utvrda, mimo koje je išla cesta na Vratno *Porta lapidea*, u selo Glogovnicu i Križevce. Ovu teoriju potvrđuju i mnoga arheološka nalazišta koja se nalaze uzduž trase ove ceste. Cesta je bila značajna u starom, a od srednjeg vijeka gubi na važnosti.

³¹ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, svezak IV, Listine 1236-1255., Zagreb, 1906., str. 72., 224. i 284. (dalje CD, svezak, godina izdanja, godina izvora i str.); CD, III, 1905., str. 232.; D. Feletar, „Geografske značajke križevačke regije“, str. 15.

³² M. Dugina, T. Bogdanović, P. Feletar, „Analiza putničkih (željezničkih i cestovnih) prometnih tokova na relaciji Križevci – Zagreb i Zagreb- Križevci“, str. 375.

³³ Isto, str. 375. Vidi i: Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrv. historije*, Zagreb, Dio I., Zagreb, 1914., str. 394.-396.; Cesta Križevci -Kalnik-Varaždin se nazivala *via magna Coziherbet que de Cris ducit in Worosd*, a prolazila je preko sedla Vratno i bila je od velikog značaja u 13. st.

³⁴ V. Bedenko, „Križevci –razvoj grada“, str. 4.; Cesta se kretala preko posjeda Gostović, južnu granicu posjeda Raven i sjevernu granicu posjeda Vrbovec i Zlonyn prelazeći potoke Črnec, Kamešnicu, Velike, Zlonyna, Luke i Duljepske.

manjih važnijih putova. Lokalnim putovima u srednjem vijeku Križevci su bili povezani s okolnom vlastelinskim i crkvenim sredinama kao npr. s Kalnikom, Dubravom, Gradecom, Čanjevom, Velikim Kalnikom, Gušćerovcem, Gornjom Rijekom, Sudovcem, Velikim Ravnom i dr.³⁵ Jedan takav lokalni put bio je templarska cesta *via que ducit ad Crisiensem locum* koja je povezivala Križevce preko Glogovnice i Apatovca prema Rasinji³⁶, drugi su vodili prema Dubravi i Čazmi itd.³⁷ U 18. i 19. stoljeću počinju se graditi tvrde makadamske ceste, a dolazi i do promjena prometnih pravaca. Cesta koja povezuje Koprivnicu preko niske Lepavinske previje s Križevcima i nastavlja dolinom Glogovnice prema Vrbovcu i Zagrebu postala je najvažnija i najfrekventnija cesta kojom prolaze ljudi, roba i informacije iz srednje i istočne Europe prema Jadranu i obrnuto.³⁸

2.2. Kratka povijest Križevaca do početka Prvog svjetskog rata

Život ljudi u križevačkom kraju možemo pratiti unazad 5000 godina. Taj podatak nam potvrđuju brojni arheološki nalazi iz mlađeg kamenog i metalnog doba. Na širem križevačkom području (bivša općina Križevci) pronađeno je 81 arheološko nalazište. Za 23 nalazišta nije utvrđen karakter ili vremenska pripadnost. 40 nalazišta pripada prapovijesnom razdoblju, od toga je 17 lokaliteta naseobinskih kompleksa, 3 lokaliteta groblja i 3 pojedinačna groba, 1 ostava i 16 pojedinačnih nalaza.³⁹ U samim Križevcima imamo dva prapovijesna nalazišta. Prvo se nalazi u Nehajevoj ulici u kojem su pronađeni ostaci naselja iz brončanog doba. Drugo je na području Ciglane, a pronađeni su ostaci naselja iz kasnog brončanog doba. U neposrednoj okolini grada (periferiji) postoji još pet lokaliteta: Karane s neolitičkim naseljem, križevačko Bukovje s naseljem iz eneolitika, Martinec (danas Sv.

³⁵ M. Dugina, T. Bogdanović, P. Feletar, „Analiza putničkih (željezničkih i cestovnih) prometnih tokova na relaciji Križevci – Zagreb i Zagreb- Križevci“, str. 375.

³⁶ Isto, str. 375.; Vidi i: D. Feletar, „Geografske značajke križevačke regije“, str. 15.; Hrvoje Petrić, „Srednjovjekovni putevi u Podravini“, *Podravski zbornik*, br. 18, 1992., str. 41.-46., na str. 44.; Hrvoje Petrić, „Prilog poznavanju srednjovjekovnih puteva u središnjoj Hrvatskoj“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 26, 1993., str. 17.-26., na str. 22.; V. Bedenko, „Križevci –razvoj grada“, str. 4. Ova cesta koristi se i danas, a mogla bi biti dio velike ceste *magna via* koja se navodi u listinama o srednovjekovnoj Glogovnici, Opoju (Rasinji) i Kamengradu. Također smatra se da je ovom cestom prošla i turska vojska nakon čuvene bitke pod Bečom.

³⁷ H. Petrić, „Prilog poznavanju srednjovjekovnih puteva u središnjoj Hrvatskoj“, na str. 22. i 23.

³⁸ M. Dugina, T. Bogdanović, P. Feletar, „Analiza putničkih (željezničkih i cestovnih) prometnih tokova na relaciji Križevci – Zagreb i Zagreb- Križevci“, str. 375.; D. Feletar, „Geografske značajke križevačke regije“, str. 15.

³⁹ Ž. Tomčić, „Arheološka topografija Kalničkog prigorja i okolice Križevaca“, str. 33.

Martin) s naseljem iz kasnog brončanog doba i dva nalaza kamenih sjekira na području Cubinca.⁴⁰ Iako udaljen od Križevaca desetak kilometara važno je spomenuti i neolitički lokalitet Brezovljani koji je izdvojen kao regionalna varijanta u okviru kasnoneolitičke sopotske kulture.⁴¹ Iz antičkog razdoblja pronađeno je 6 lokaliteta s nešto numizmatičkih nalaza, tragovima arhitekture i jednim nadgrobni spomenikom. U samim Križevcima oko centra pronađeno je nešto keltskog novca, a oko crkve Sv. Križa antičkog. Nalaz antičkog novca nalazi se i uz rijeku Glogovnicu na području Čreta. Međutim, najvrjedniji spomenik iz razdoblja antike za Križevce je sepulkralni (nadgrobni) spomenik pronađen na gradskom groblju uz cestu prema naselju Glogovnica.⁴² Naime, vrlo je vjerojatno da je u rimsko doba na Kalniku bila sagrađena utvrda, mimo koje je išla cesta na Vratno *Porta lapidea*, u selo Glogovnicu i Križevce. Ovu teoriju potvrđuju i mnoga arheološka nalazišta koja se nalaze uzduž trase ove ceste kao i već spomenuti nadgrobni spomenik. Cesta je bila značajna u starom, ali od srednjeg vijeka gubi na važnosti.⁴³ Međutim, iako postoje naznake da je još u antičko doba na prostoru današnjeg grada postojalo rimsko naselje ono nažalost još nije otkriveno.⁴⁴ Također, niti jedan rimski zapis ili karta ne govori o rimskom naselju na položaju gdje su danas Križevci, tako da se do otkrića novih povijesnih izvora moramo prikloniti tezi da za doba Rimljana na području grada nije bilo naselja.⁴⁵

Iz razdoblja srednjeg vijeka u okolini grada postoji 13 nalazišta, i to 2 srednjovjekovna burga, 2 gradišta, 3 groblja, jedno nalazište upućuje na moguće ostatke naselja, dok je na preostalim nalazištima riječ o sakralnim objektima uglavnom iz kasnosrednjovjekovnog razdoblja.⁴⁶ O nastanku naselja Križevci ne znamo ništa, kao ni o postanku crkvene ili upravne župe, odnosno županije. Najstariji pisani podatak, koji se odnosi na Križevce, je

⁴⁰ Isto, str. 25 i 33.

⁴¹ Lana Okroša Rožić, *Brezovljani neolitičko nalazište, rezultati arheoloških istraživanja*, Gradski muzej Križevci, Križevci, 2012., str. 5; Stojan Dimitrijević, *Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 1978., str. 71-128.

⁴² Ž. Tomčić, „Arheološka topografija Kalničkog prigorja i okolice Križevaca“, str. 36.; V. Bedenko, „Križevci – razvoj grada“, str. 2. Spomenik se čuva u Gradskom muzeju Križevci, inventarni broj 26. Stela je nastala na prijelazu 2. u 3. stoljeće, a prikazuje orijentalno božanstvo, vjerojatno Serapisa, što upućuje na moguće vojničko zanimanje pokojnika.

⁴³ Položaj rimskih cesta dade se odrediti po srednjovjekovnim izvorima, u kojima naziv „via magna“ u načelu određuje rimsku cestu. Ova cesta spajala se (u blizini Ravna) s cestom od pravca Zagreba prema Dubravi (Vrbovečkoj) i vjerojatno križala s cestom prema Koprivnici i prema Dravi. (F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, str. 394-396.)

⁴⁴ Ž. Tomčić, „Arheološka topografija Kalničkog prigorja i okolice Križevaca“, str. 36.; Željko Demo, „Prilog topografiji križevačke regije u antičko doba s osvrtom na numizmatičke nalaze“, *Križevački zbornik II*, 1982., str. 75-92., na str. 77 i 78.

⁴⁵ I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 61. vidi bilješku 8 i 9.

⁴⁶ Ž. Tomčić, „Arheološka topografija Kalničkog prigorja i okolice Križevaca“, str. 33.

zabilježba u župnoj spomenici crkve Sv. Križa iz sredine 18. stoljeća. U spomenici je župnik Ivan Josipović ostavio zapis o nekom reljefu (starom oltaru?) s uklesanom godinom 1090. Nije sigurno je li ta godina autentičan (izvoran) dokument. Ne možemo tvrditi da je te godine sagrađena i posvećena crkva Sv. Križa u Križevcima, a time se i naselje ne može datirati u 11. stoljeće.⁴⁷ Postoje i raniji podatci o postanku Križevaca koji sežu u rani srednji vijek, točnije, u 6. stoljeće. Međutim, ovdje je riječ o legendama.⁴⁸ Od legenda koje govore o postojanju naselja u 11. stoljeću važno je spomenuti dvije. Jedna govori da je u Križevcima potpisana Pacta Conventa⁴⁹, a druga o posjetu sv. Ladislava Križevcima⁵⁰. Prvi pouzdani dokaz o postojanju Križevaca kao naselja potječe iz 1193. godine kada se u jednoj ispravi Bele III.

⁴⁷ Josip Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134-1940*, Križevci 1991. str. 9.; Neven Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 41-50., na str. 41.; Karlo Horvat, „Zapisi od 1752-1759. Ivana Josipovića, župnika križevačkoga“, *Starine JAZU*, br. 34, 1913., str. 307.

⁴⁸ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 10-13.; Zvonimir Pužar, *Križevačka ljepotica ili borba za pravo*, naklada Gustav Neuberger, Križevci, 1910., str. 6.; Vidačić legendu smješta u 598. godinu i opisuje kako je bila velika suša, a da je na mjestu gdje je danas crkva Sv. Križa bio bunar. Iste godine Hrvati su zaratili s *divljimi Obrima (Avarima)*. Kako je nastupila velika nestašica vode, rat se prekinuo i zajedno su se borili protiv žeđi. Jedan dio Hrvata je tražeći vodu došao do bunara na mjestu današnje crkve Sv. Križa. Kada su pogledali u bunar, vidjeli su da je i on presušio. Međutim, jedna djevojka (kćer vođe) još je jednom pogledala u bunar i vidjela je kako se nešto *cakli* na dnu bunara. Spustila je posudu u bunar i izvadila ju je punu vode nad kojom je plivao križ, raspelo Isusa Krista. Utrnuvši si žeđ Hrvati su se utaborili na tom mjestu. Nedugo nakon ovog događaja su se pokrstili, a na mjestu gdje ime se ukazao križ sagradili su crkvu Sv. Križa. Vidačić u nastavku citira legendu koju je zastupao župnik grada Križevaca s prijelaza 19. na 20. stoljeće. Dragutin Ferkić tvrdi da je crkva sv. Križa jedan od najstarijih i najznamenitijih spomenika prošlosti naše Hrvatske te da je nastala u 6. stoljeću u početku pokršćavanja Hrvata. Zaključuje kako je ona najstarija crkva u prekovelebitskoj Hrvatskoj. Vidačić nadalje tvrdi da je i car Konstantin VII. Porfirogenet u svome dijelu iz 10. stoljeća *De administrando imperio* indirektno spomenuo i Križevce kada je govorio o panonskoj državi s dva grada. Vidačić navodi da je ovaj podatak pročitao u knjizi Mije Brašanića *Odlomci iz zemljopisai narodopisa Hrvatske i Slavonije*. O legendama o postanku grada vidi i: I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 59-60., bilješka 5.; NSK, Zbirka rijetkosti RIIF-8°-845 Nikola Benger, *Regina matyrum innumeris gratis corusca, Dei mater Dolorosa Mariae etc.*, Ord. S. Pauli primi erem. sacerdotem ... typis vero data ... 1730., (pretisak Nikola Benger, *Kraljica mučenika*, Matica hrvatska – ogranak Križevci, Križevci, 1996., str. 35.)

⁴⁹ Adam Baltazar Krčelić u: *Povijest stolne crkve Zagrebačke*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1996., na str. 24. poziva se na prijepis koji je u 14. stoljeću dodan *Kronici Tome Arhidakona*. Iako u dokumentu ne piše da se sabor održao u Križevcima, Krčelić smatra da se susret predstavnika 12 hrvatskih plemena s kraljem Kolomanom dogodio upravo u Križevcima jer su oni već u 13. stoljeću bili mjesto čestog okupljanja sabora. Ovu teoriju prihvatio je i Vjekoslav Klaić u: Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata I*, Matica hrvatska, Zagreb, 1899., str. 127. Pacta conventa (lat. *dogovoreni sporazumi*; zvana još i *Qualiter*, prema prvoj riječi) je sporazum za koji se smatra da je sklopljen oko 1102. godine između ugarskog kralja Kolomana i hrvatskog plemstva. Iako je sporna autentičnost i vrijeme nastanka tog sporazuma, o čemu polemika među povijesničarima traje od sredine 19. stoljeća, vjerojatnost je da je doista postojao dokument koji je regulirao prava i obaveze između kralja i plemstva.

⁵⁰ Legenda vezana za Ladislava Arpadovića veže se za godinu 1092. Naime, putujući u Zagreb, da ondje utemelji Zagrebačku biskupiju, Ladislav je u Križevcima svečano dočekan i pozdravljen od Križevčana i uglednih *velmoža naroda hrvatskoga*. Ladislav je, navodno, tom prigodom svečano obećao da će štititi prava naroda i preporučio sebe i narod zaštiti Božjoj i Svetog Križa. U znak tog događaja na mjestu dočeka Križevčani su podigli drveni križ, a kasnije sagradili kapelicu. Do 90-ih godina prošlog stoljeća nazivala se kapela Sv. Ladislava, a otada se zove po sv. Marku Križevčaninu, kojeg je papa Ivan Pavao II. 1995. godine u slovačkom gradu Košice proglasio svetim. Više u: K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 13-14.; J. Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134-1940*, str. 9.

navodi i *comes curialis de Cris*, odnosno križevački župan.⁵¹ Iz isprave se može zaključiti da je župan iz utvrde Cris vladao jednom od najvećih županija ugarskog kraljevstva.⁵² Utvrdi je pripadalo i okolno područje na kojem su živjeli tvrđavni službenici (*jobagiones castri Crisiensis*). Ti su se *jobagioni* u 13. stoljeću počeli oslobađati svojih servituta prema utvrdi i križevačkom županu i pretvarati svoje državne u samostalne plemićke posjede.⁵³ Naselje Križevci izrijekom se spominje 1209. godine kao *Crisiensis locus*. Sam kastrum, kao najistaknutije središte naselja navodi se u dokumentima iz 1223. godine, a crkva Sv. Križa stotinu godina kasnije.⁵⁴ Pored kasta Cris počinje se uz cestu razvijati naselje. Potvrde za to naselje imamo od 1252. godine. Vladimir Bedenko pretpostavlja da je to prvo naselje kao suburbij pod jurisdikcijom kasta uz cestu na području današnjeg Donjega grada, uključujući i crkvu Sv. Križa te lokalno stanovništvo i gradske podložnike. Uz istu cestu, više prema sjeveru, stvara se drugo naselje doseljenika – *hospitum* koje 1252. godine dobiva samoupravu. Da to nije više samo naselje poljoprivrednika, pokazuje pravo sajma. To je danas Gornji grad.⁵⁵ Povlastice i prava slobodnog kraljevskog grada stanovnicima Gornjeg grada dodijelio je 23. travnja 1252. godine ban Stjepan u povelji kojom proglašava Križevce "novim slobodnim gradom" (*novarum et liberam villam in Crisio*).⁵⁶ Iz te se povelje jasno vidi da ban to čini na korist i čast kralja (*pro utilitete et honore regis*), što će reći kraljevim

⁵¹ CD, II, 1904., str. 167-168. U ispravi se spominje Ysan (Ižan) *curialis comes de Cris* u presudi kojom se zagrebačkom biskupu Dominiku dosuđuje posjed Kemenic. U istom se dokumentu navode još tri *curiales comites* (župana) Tiwa de Wasca, Michaelis de Dumbbourou i Martinus de Kemenic.

⁵² Borislav Grgin, „Županije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., str. 21- 38., na str. 24. i 25.; Središta županija u 12. stoljeću pojavljuju se na mjestima koja se ističu svojim položajem u prometnom i strateškom smislu, na primjer Zagreb, Varaždin i Križevci. Glavne utvrde križevačke županije su Križevci i Kalnik na već spomenutoj cesti *via Colomani*. Prostor županije bio je otprilike omeđen Lonjom na zapadu, sjevernim pristrancima Kalničke gore na sjeveru, Koprivnicom i Leskocem na istoku, te Česmom i Glogovnicom na jugu. Županija je posjedovala mnoštvo kaštela i utvrda, te mnoga vlastelinstva.

⁵³ Josip Adamček, Marija Sentić, „natuknica Križevci“, *Enciklopedija Hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb, 1980., str. 324.; Još se i u 15. stoljeću kao „plemeniti jobagioni“ križevačkog kraja spominju rodovi Prelše, Hegena, Mateuša i Cvetka.

⁵⁴ CD, III, 1905., str. 86, 232.; CD, IX, 1911., str. 311.; N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 41.; J. Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134-1940*, str. 29 i 36.

⁵⁵ V. Bedenko, „Križevci – razvoj grada“, str. 8.; Vidi i: Vladimir Bedenko, „Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 75-91., na str. 75 i 76.; Usporedi s M. Kruhek, „Križevačka tvrđava i utvrde križevačke kapetanije“, str. 89-92.

⁵⁶ CD, IV, 1906., str. 426.; Ljudevit Plačko, „Povelja Bele hercega Slavonije, Dalmacije i Hrvatske iz godine 1269. kojom se potvrđuju povlastice Stjepana bana Slavonije iz 1252. i kralja Bele IV. iz godine 1253.“, *Cris*, God. X., br. 1/2008., str. 185-187. U prijevodu dokumenta Lj. Plačko je povelju datirao 23. travnja. Također, navodi: *da mu nije jasno zašto neki Povelju (prvog) bana čitave Slavonije Stjepana iz 1252. godine datiraju s 24. travnja, kadu Povelji izričito piše da je izdana in festo S. Georgii - na blagdan sv. Jurja, blagdan sv. Jurja se od starine slavio 23. travnja, kao i danas. - Vjerojatno je i gornjegradsko Đurđevo pod lipom, barem neizravno, povezano s tim datumom, kada je Stjepan, ban čitave Slavonije, na blagdan sv. Jurja izdao Povelju o povlasticama dodijeljenim stanovnicima gornjeg dijela križevačkog naselja.* Zanimljivo je, da je datum 24. travnja baš po povelji bana Stjepana, uzet za Dan grada Križevaca.

saznanjem i pristankom. Poveljom je utvrđeno održavanje tjednog sajma, kao i biranje gradskog suca (maior villae) od strane samih građana koji je sudio sve parnice.⁵⁷ Stanovnicima Gornjega grada ove povlastice je Zlatnom bulom 1253. godine potvrdio Bela IV., hrvatski i ugarski kralj na zamolbu bana Stjepana.⁵⁸ Povelja je i kasnije potvrđivana od nekih banova i kraljeva.⁵⁹ Tijekom 12. stoljeća Križevci su postali sjedište Križevačke županije. U 14. stoljeću županiji je pridruženo još i područje Čazme, Dubrave, Komarnice te se tako stvorila Križevačka županija koja se izdvajala znatnim teritorijalnim opsegom, a prostirala se od Kalnika do Orahovice.⁶⁰ Razvoj Donjega grada u ovome razdoblju odredila je kraljevska utvrda. Utvrda će, kao jedno od tri najvažnijih središta zapadne Slavonije, često biti mjesto održavanja sabora i gotovo redovito boravište bana i župana.⁶¹ U Križevcima je

⁵⁷ Lj. Plačko, „Povelja Bele hercega Slavonije, Dalmacije i Hrvatske iz godine 1269. Kojom se potvrđuju povlastice Stjepana bana Slavonije iz 1252. i kralja Bele IV. iz godine 1253.“, str. 185-187.; J. Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134-1940*, str.31; N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 41.; Zdenko Balog, *Križevačko-kalnička regija u srednjem vijeku*, Matica hrvatska Križevci, 2003., str. 25.; U ispravi se spominje stvaranje novog naselja ali smijemo pretpostaviti da je na području Gornjeg grada već postojalo naselje tj. jezgra budućeg grada. Budak i Balog smatraju da se najvjerojatnije radi o osnutku novog naselja. Dok Milan Kruhek, „Križevačka tvrđava i utvrde križevačke kapetanije, str. 89-92. Ističe da se novina naselja odnosi na novi, tj. drugačiji položaj naselja. Poveljom su hospitema novog i slobodnog kraljevskog grada dana ista prava, pa čak i veća od onih koje su uživali građani Gradeca. Uz tjedne sajmove, suca kojeg su birali sami građani i koji je ima pravo suditi u svim parnicama, što je bila privilegija samo najvažnijih gradova, ustanovljeno je posebno plaćanje poreza, gradu je dodijeljena zemlja za oranice, vinograde i livade. Grad je u potpunosti izuzet od vlasti križevačkog župana, ali je ostao podložan banskom sudu kao drugostupanjskom organu. Grad je oslobođen plaćanja „collectae“, paušalne daće koju su ostali gradovi plaćali kraljevskom fisku, ali je svaka porta morala banu plaćati 40 denara. Ban je također ubirao dvije trećine tržnih prihoda na tjednom sajmu koji se održavao svakog utorka. Građani su dobili i pravo raspolaganja imovinom te pravo seljenja. Ban je dozvolio da se u grad slobodno useljavaju novi stanovnici, ali je zatražio da se ne primaju kmetovi.

⁵⁸ CD, IV, 1906., str. 467.; Lj. Plačko, „Povelja Bele hercega Slavonije, Dalmacije i Hrvatske iz godine 1269. Kojom se potvrđuju povlastice Stjepana bana Slavonije iz 1252. i kralja Bele IV. iz godine 1253.“, str. 185-187.; J. Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134-1940*, str. 31.;Vidi i: CD, IV, 1906., str. 489-491.; Kod ove povelje Lj. Plačko također primjećuje krivo citirane datume: *U nekim povijesnim tekstovima stoji da je Povelja kralja Bele IV. izdana '16. kolovoza 1253.'* (vidi npr. J. Buturac, str. 31, op. a) *Međutim, iz teksta Povelje, koja je prepisana u Povelji hercega Bele, jasno piše, da je kralj Bela IV. svojom poveljom potvrdio povlastice bana Stjepana iz godine 1252. i to 'godine Gospodnje 1253., 17. rujna, kraljevanja našeg godine 18.'* Nadalje primjećuje da kralj Bela u ispravi kaže *da je ban Stjepan dodijelio i odredio povlastice 'stanovnika Križevca - hospitum de Cris' iako je on te povlastice dodijelio samo stanovnicima 'gornjeg dijela Križevačkog naselja - superiori partae villae Crisiensis.'* *To nas upućuje da se i 'Gornje naselje' u Križevcu, jednostavno nazivalo Križevac-'Cris', (kao naziv cjeline za dio) tj. naziv 'Cris' se koristio i onda kada se govorilo samo o Gornjem ili samo o Donjem dijelu Križevca ili zajedno o čitavom Križevcu.*

⁵⁹ Vidi: Ljudevit Plačko, „Povelje Stjepana bana Slavonije i Hrvatske iz godine 1351. kojom se potvrđuju povlastice Stjepana bana Slavonije iz godine 1252.“, *Cris*, , God. X., Broj1/2008., str. 188-191.; CD, XVI, 1976, str. 257.; J. Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134-1940*, str. 43. Ludovik Anžuvinski 13. siječnja 1382. godine potvrđuje svome slobodnom gradu Križevcima povlasticu , odobrenu 1356. godine, po kojoj se križevački sajam ima držati četiri dana prije i četiri dana poslje blagdana sv. Ladislava, zaštitnika gornjogradske crkve.

⁶⁰ B. Grgin, „Županije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku“, str. 21-31.

⁶¹ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 41.

održano četrdesetak Slavonskih i Hrvatskih sabora.⁶² Od kraja 14. stoljeća Križevci će biti gotovo jedino mjesto održavanja Slavanskog sabora sve dok ga suviše ne ugroze Turci sredinom 16. stoljeća.⁶³ Najpoznatiji i najčešće spominjani je onaj iz 1397. godine, poznat pod imenom *Krvavi sabor križevački* na kojemu je kralj Žigmund (Sigismund) dao pogubiti bana Stjepana Lackovića.⁶⁴ Iako je oko kastruma postojalo naselje i ranije, konačni poticaj za

⁶² Ozren Blagec, „Slavonski i hrvatski sabori u Križevcima“, *Cris*, god. XIV., br. 1/2012., str. 365-373. Većina održanih sabora bili su sabori slavanskog plemstva, dok su tek nekoliko sabora održali zajednički, slavansko i hrvatsko plemstvo.

⁶³ Neven Budak, „Križevci u srednjem vijeku“, *Historijski zbornik*, god XLV (1), 1992., str. 169-178., na str. 171.

⁶⁴ Ivan Peklić, *Krvavi sabor u Križevcima*, Križevci, 1997.; Milutin Mayer, *Krvavi sabor križevački : pripovijest iz hrvatske prošlosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1996.; Kako Ludovik I. nije imao muških potomaka, prije svoje smrti naredio je da ga na prijestolju naslijedi njegova kći Marija. Njoj je tada bilo 12 godina pa je vlast umjesto nje preuzela njezina majka Elizabeta Kotromanić, što je dovelo do novih sukoba oko vlasti. Dio plemića kao što su hrvatski ban Stjepan Lacković, bosanski kralj Stjepan Tvrtko I., a osobito Hrvoje Vukčić Hrvatinić, podržavao je kraljice. Na čelu nezadovoljnika bili su braća Horvat i vranski prior Ivan od Palizne. Kandidati za prijestolje uz kraljicu Mariju i Elizabetu bili su i vojvoda Karlo Drački Anžvinac kao i njegov sin Ladislav Napuljski, te Marijin zaručnik, a kasnije i suprug Žigmund Luksemburški, sin češkog kralja. U građanskom ratu i sukobima oko prijestolja pobijedio je Žigmund, pogubivši tridesetak hrvatskih velikaša. Time je prva etapa protudvorskog pokreta, pobune hrvatskih i slavonskih velikaša protiv apsolutističke vladavine dvora, završena Žigmundovim uspjehom. Točno mjesto održavanja Krvavog sabora križevačkog nije utvrđeno, dok povjesničari obično navode tri moguća mjesta: gradsku sabornicu, kraljevske prostorije i crkvu Sv. Križa. Iako se u njoj nalazi slika samog povijesnog događaja, crkva Sv. Križa ispada najmanje vjerojatna kao mjesto saborovanja, tim više što se nalazi izvan gradskih zidina. Najvjerojatnije je da se sabor održao u Sabornici (danas zgrada Gradske galerije). Osim borbi oko ugarsko - hrvatskog prijestolja, Hrvatskoj je počela prijetiti i nova opasnost - Turci Osmanlije. Kako bi popravio svoj ugled, Žigmund je skupio veliku vojsku i krenuo u pohod protiv Turaka, namjeravajući ih odbaciti s Balkana. Godine 1396. kod grada Nikopolja u Bugarskoj Žigmund je doživio katastrofalan poraz. Jedva se uspio spasiti otploivši na nekom brodiću niz Dunav u Crno More. U Hrvatskoj i Ugarskoj se nekoliko mjeseci nije znalo je li kralj preživio bitku. Ta je neizvjesnost dala novi poticaj pobuni, jer je dio slavanskog i ugarskog plemstva počeo pristajati uz Ladislava. Kada se kralj Žigmund u veljači 1397. godine vratio u Hrvatsku preko Dubrovnika, sazvaio je slavansko plemstvo u Križevce, gdje se po običaju održavao sabor. Na saboru u Križevcima sastale su se pristalice dviju protivničkih strana od kojih je jedna pristajala uz Žigmunda Luksemburškog, a druga uz Ladislava Napuljskog - njoj je vođa bio ban Stjepan Lacković. Žigmund je dao pismeno jamstvo (*saluus conductus*) da se neće svetiti pobunjenicima i da im se neće dogoditi nikakvo zlo. Lacković je doista i povjerovao kraljevoj riječi, pa je sa svojim pristašama došao u Križevce. Posljednjih dana veljače 1397. godine započeo je sabor na kojem je bilo više pristaša kralja Žigmunda (oba bana, braća Kaniski, celjski grof Herman i dr.) koji su uglavnom pohitali pozdraviti kralja i gospodara. Isprva je sabor tekao u redu, ali je odjednom došlo do oštre svađe i međusobnih optužbi. Kako su Lackovićeve čete ostale izvan grada, ohrabreni kraljevi pristaše počeli su spočitavati Lackoviću da je izdajica jer je Turke domamio u svoju domovinu, dok su Lackovićevi privrženici Žigmunda optuživali za poraz kod Nikopolja. Svađa je konačno dovela do sukoba i krvoprolića u kojem su Žigmundovi pristaše izvukli mačeve i sasjekli Lackovića i njegove pristaše, među kojima je bio i Lackovićev sinovac Andrija. Nakon pokolja tijela ubijenih pobacana su kroz prozor Sabornice. Krvoproliće se dogodilo u utorak 27. veljače 1397. godine, a u hrvatskoj se povijesti taj događaj naziva *Krvavi sabor križevački*. Kada su Lackovićeve čete utaborene izvan grada saznale za ubojstvo svoga vođe, stali su ljutito jurišati na Križevce. No Žigmundovi su ljudi bacili truplo ubijenog Lackovića s visoke kule u gradske opkope te počeli dovikivati jurišajućim četama: "Manite se bijednici, što uludo ginete; zar ne vidite da se s dušom rastavio onaj za koga bi morali pograbiti oružje?!" Nakon toga umjesto da nastave jurišati, Lackovićeve čete su se u strahu razbježale svojim kućama. Osim što se Žigmund bojao osvete

razvoj i napredovanje Donjega grada dat će kralj Žigmund Luksemburški privilegijom iz 1405. godine.⁶⁵ Povlastice koje je Žigmund dao Donjem gradu bile su znatne i izjednačene s onima grada Budima. Povlasticama je Donji grad nadvisio ranije privilegirano naselje, a jedno od najvažnijih prava bilo je svakako podizanje zidova oko grada.⁶⁶ Privilegij nam još otkriva Donji grad kao obrtničko i trgovačko središte. Iako pravno odvojena, oba su grada bila povezana brojnim obiteljskim, kulturnim, gospodarskim i drugim vezama.⁶⁷ Jedna takva veza koja je spajala dva križevačka grada je ista župa u koju su pripadali, odnosno župna crkva Sv. Križa. U Gornjem gradu nalazio se samostan augustinaca pa neki autori zaključuju da su možda oni preuzeli funkciju župe.⁶⁸ Kada su i na koji način augustinci stigli u Križevce nije poznato. Prvi spomen o augustincima i njihovom samostanu potječe iz godine 1325. godine.⁶⁹ Samostan je bio utvrđen pa su se građani mogli sakriti unutar zidina u slučaju opasnosti. Samostan augustinaca bio je u funkciji sve do 16. stoljeća kada je srušen.⁷⁰ Unutar samostana bila je i crkva posvećena Blaženoj Djevici Mariji.⁷¹ O Križevcima u 15. stoljeću nemamo

Lackovićevih pristalica, posljedice "Krvavog sabora križevačkog" bile su ponovna razbuktavanja velikaških ustanaka u Hrvatskoj i Bosni, pogubljenje 170 bosanskih velikaša od strane Žigmunda i prodaja Dalmacije, koju je za 100 000 dukata Ladislav Napuljski dao Veneciji. Međutim, Žigmund je nakon 25 godina borbi uspio ojačati vlast i time konačno bio priznat za kralja. U crkvi Sv. Križa 1914. godine postavljena je uljena slika na platnu *Krvavi sabor u Križevcima 1397.*, najveće djelo Otona Ivekovića, hrvatskog slikara koji je inspiraciju nerijetko tražio u povijesnim likovima i događajima. Naziv *Krvavi sabor* je prvi dao povjesničar i kroničar Baltazar Adam Krčelić u 18. stoljeću.

(https://www.krizevci.eu/hr_HR/kri%C5%BEevci/povijest/krvavi+sabor+kri%C5%BEeva%C4%8Dki/ preuzeto 12. kolovoza 2014.)

⁶⁵ Isto, str. 42.; J. Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134-1940*, str. 46.; Donji križevački grad nazivao se Inferior civitas Crisiensis, a staro naselje počelo se nazivati Gornji križevački grad Superior civitas Crisiensis.

⁶⁶ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 41.; Povlasticama su stanovnici slobodnog kraljevskog grada dobili pravo izbora suca i prisežnika, kao i punu sudsku autonomiju s pravom priziva na meštra kraljevskih komornika. Grad je plaćao godišnje 40 forinti kraljevskom fisku, a svaki je obrt morao poklanjati kraljevskim dvorjanicima po jedan proizvod. U slučaju prolaska kralja kroz grad građani su ga trebali ugostiti ručkom i večerom.

⁶⁷ Isto, str. 42.

⁶⁸ Isto, str. 42.; I. Rubić u (navedenom djelu) pretpostavlja da su prvi redovnici koji su bili u samim Križevcima ili u okolici najvjerojatnije bili benediktinci. To zaključuje po imenima kapelice i crkve u mjestima Seljanec odnosno Potočec, a koje su posvećene sv. Benediktu. Također smatra da je i naselje Apatovec dobilo ime od Opatovac. Benediktinci iz križevačkog područja nestaju u doba provale Tatara. Više u: I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 74. vidi bilješku 36.

⁶⁹ *CD*, IX, 1911., str. 229.; Ljelja Dobronić, „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, *Croatica Christiana Periodica*, god IX., br. 20., Zagreb, 1987., str. 1-25., na str. 16-19.

⁷⁰ Godine 1539. Turci su spalili Gornji grad i opustošili augustinski samostan i crkvu. Augustinci u to vrijeme napuštaju Križevce. Sam samostan je odlukom Hrvatskog sabora iz 1560. godine i konačno posve porušen da ne bi bio opasnost za utvrđeni križevački grad. Njihove posjeda kasnije dobivaju franjevci. (Ferdo Šišić, *Hrvatski saborski spisi* (dalje HSS), knjiga 3, Zagreb, 1916., str. 66. i 74.)

⁷¹ Goran Ivanišević, *Grkokatolička katedrala Presvetog Trojstva i biskupska rezidencija u Križevcima*, Drugo, dopunjeno izdanje, Zagreb, 2000., str. 9.

mного podataka. U tom razdoblju podižu se gradske zidine, obnavlja župna crkva Sv. Križa, a vrlo vjerojatno je u Gornjem gradu postojao i samostan Sv. Klare *in oppido*.⁷²

U posljednjoj trećini 15. stoljeća počinju upadi Turaka na područje Slavonije. Prvi naleti su sedamdesetih godina. Godine 1471. Turci upadaju u Slavoniju blizu Zagreba, u lipnju 1474. godine pustoše i oko Križevaca da bi 1476. godine i sam grad bio po prvi puta popaljen.⁷³ Križevci su na početku 16. stoljeća još napredan grad, ekonomski konkurentan ostalim gradovima Slavonije. Velikim porazom ugarske feudalne vojske na Mohačkom polju 1526. godine i padom Osijeka u turske ruke, a potom i građanskim ratom u Slavoniji između dva kandidata za ugarsko-hrvatsko prijestolje, kralja Ferdinanda i Ivana Zapolje⁷⁴, otvara se Turcima put za daljnje prodore prema sjeverozapadu Hrvatske. Od bitke 1526. godine pa sve do kraja stoljeća konstantno ponavljaju turski upadi u grad i okolno područje. Turska je vojska 1532. godine na povratku od Kőszega opljačkala čitavu Podravinu, a jedan je turski odred opustošio kraj oko Križevaca i Čazme.⁷⁵ Naglo propadanje započinje u tridesetim godinama, odnosno 1539. godine (poslije neuspjeha Kacijanerove vojne) kada je u jednom prodoru veća turska vojska napala Križevce i ponovo spalila i opljačkala Gornji grad⁷⁶, a tom prilikom stradao je i utvrđeni samostan augustinaca, koji je tada, čini se, i napušten.⁷⁷ Padom Čazme 1552. godine u ruke Turaka granica između Hrvatskog Kraljevstva i Turskog Carstva pomakla se na samo 20 km od Križevaca. Tako se Turci skupljaju kod Križevaca 1543. godine, 1544., 1545., a 1552. godine prodiru pokraj Križevaca i Kalnika prema Varaždinu. Novi upad do Gradeca je bio 1565. godine, a 1565. i 1595. godine su okršaji kod Križevaca. Križevci su tim redovitim napadima od strane Turaka prestali biti izloženi tek na kraju stoljeća odnosno određenu sigurnost dobivaju tek nakon mira na ušću Žitve 1606. godine.⁷⁸

⁷² N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 42.

⁷³ Isto, str. 42.; V. Bedenko, „Križevci – razvoj grada“, str. 12.

⁷⁴ Dio plemstva križevačke županije stao je na stranu Ferdinanda, a dio na stranu Ivana Zapolje. Tokom 16. stoljeća u Križevcima je održano nekoliko hrvatskih i slavonskih sabora koje su organizirali ili pristaše Ferdinanda ili Zapolje. Nerijetko se dešavalo da saborovanju prisustvuju i sami preteđenti na prijestolje. Više u: O. Blagec, „Slavonski i hrvatski sabori u Križevcima“, str. 370-372.; HSS, knjiga 1, Zagreb 1912., str. 112-365., i HSS, knjiga 2, str. Zagreb 1915., 27-360.

⁷⁵ Josip Adamček, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Izvori za hrvatsku povijest, sv. III, Zagreb, 1976., str. 242.

⁷⁶ HSS, knjiga 2, str. 256.;

⁷⁷ HSS, knjiga 2, str. 441.; N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 42.; V. Bedenko, „Križevci – razvoj grada“, str. 12.

⁷⁸ V. Bedenko, „Križevci – razvoj grada“, str. 12.; Kvirin Vidačić navodi i ove bojeve Križevčana i Turaka: 1532. godine prošao je veliki vezir Ibrahim, nakon neuspjelog pohoda na Beč, silnom vojskom i preko Križevaca nanesevši mu dosta štete. Nadalje spominje i Ulaman pašu koji je iz Bosne navalio 1553. godine i pokušao osvojiti Križevce. Kako mu to nije uspjelo, paša je preko Vratna otišao na Varaždinske poljane i tamo poharao varaždinsku okolicu dok ga hametom ne potuče Nikola Zrinski kod Varaždinskih toplica. 1565. godine

Mirom iz 1606. godine potvrđeno je oslobođenje Čazme iz 1595. i 1596. godine i uspostavljena nova granica prema Turskom Carstvu na rijeci Ilovi.⁷⁹ Za vrijeme ratovanja s Turcima u grad se smjestio veliki broj vojnika, te je čitav grad prešao pod vojničku upravu s kapetanom na čelu. Osim vojne uprave građani su pogođeni i plaćanjem supsidiuma, doprinosa za uzdržavanje vojske.⁸⁰ Osim okršaja s Turcima Križevce zahvaćaju i problemi s požarima i kugom. Grad je bio zahvaćen požarom (mimo turskih paljenja) 1533. i 1597. godine. U požaru iz 1597. godine stradalo je oko 1/3 zgrada, a i dio palisada. Kuga je poharala Križevce 1554., 1599. i 1600. godine.⁸¹ Kroz stoljeće turskih osvajanja bitno je smanjen teritorij Hrvatske kao i Križevačke županije.⁸² Prvo veće pustošenje sjevernog dijela županije bilo je 1532. godine kada se sultan Sulejman II. vraćao iz neuspjelog pohoda na Beč. Turci su u tom pohodu u roblje odveli više tisuća zarobljenika. Od godine 1543. Turci u svojim rukama drže važne utvrde križevačke županije kao što su: Valpovo, Orahovica, Voćin, Donji Miholjac, Pakrac, Daruvar, Kraljevu Veliku, Staru Gradišku, Cernik, Čazmu. Nekada najveća županija znatno se smanjila (preko 80%) te joj je preostao samo prostor oko Križevaca, Koprivnice, Novog Marofa i Ludbrega.⁸³ Zbog smanjenja županije više se nije imenovao veliki župan Križevačke županije, nego je podban upravljao Križevačkom i Zagrebačkom županijom. Županije su sjedinjene 1572. godine. Podbana imenovao je ban, a prihvaćao Sabor.⁸⁴

Blizina turske granice i ratne prilike ostavili su posljedice na broj stanovnika i gospodarstvo grada. Broj stanovnika u 16. stoljeću opada, a raste broj siromašnih koji čine

Križevcima je ponovo zaprijetila turska vojska pod vodstvom Mustafe Sokolovića, sina Mehmeda, velikog vezira. Njegova vojska od 26 000 vojnika bila je razbita (kako navodi Vidačić) pod banom Petrom Bakačem negdje između Koprivnice i Križevaca. O provali iz 1591. godine od strane Hasan Paše Predojevića i njegove vojske od 15 000 vojnika piše i križevački svećenik veleč. Dragutin Ferkić, *Pripoviesti iz povijesti hrvatske iz okolice Križevačke*, Zagreb, 1879., str. 41-75.; Njega citira i Vidačić te navodi kako je ovaj pohod uspješno zaustavljen uz pomoć Stjepana Maljaka koji je otkrio izdaju Gjure Štumberga, kapetana njemačke vojske i zapovijednika gradića biskupova Gradeca. Saznavši za izdaju ujedinile su se koprivnička, križevačka i ivnička posada i hametom potukle vojsku Hasan paše. Dalje navode kako do 8000 Turaka što ubijenih, što utopljenih nosi Glogovnica poljanom križevačko-gradačkom. Više u: K. Vidačić u *Topografično-povijesne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 18-22.

⁷⁹ Mirko Valentić, „*Pregled povijesti Križevačke županije*“, u: Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, pripremili Mirko Valentić, Ivana Horbec, Ivana Jukić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004., str. 45.

⁸⁰ I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 31.

⁸¹ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 43. Umrli od kuge pokapali su se izvan grada, a pokraj groblja sazidana je kapelica Sv. Roka. Prvo groblje za pokojnike Gornjeg grada nalazilo se pokraj crkve Sv. Ladislava. Za Donji grad groblje se je nalazilo pokraj kapelice Sv. Florijana. Danas je u funkciji groblje pokraj kapelice Sv. Roka, odnosno nekadašnje groblje za umrle od kuge.

⁸² »ostaci ostataka nekad slavnog hrvatskog kraljevstva« (reliquiae reliquiarum olim incltyi regni Croatiae).

⁸³ V. Klaić, *Povijest Hrvata*, sv. 5., str. 594.

⁸⁴ M. Valentić, „*Pregled povijesti Križevačke županije*“, str. 44.

17% od ukupnog broja gradskog stanovništva. Većina privrednih djelatnosti nije se više mogla obavljati, a građani nisu mogli plaćati poreze. Usljedile su česte molbe da ih se oslobodi ili smanji plaćanje nameta. Prestanak trgovine s Ugarskom i preorijentacija na habsburške zemlje također nije povoljno utjecao na grad jer su novi trgovački putovi zaobilazili Križevce. Ovu tešku gospodarsku situaciju donekle je ublažavala prisutnost vojne posade. Krajiška posada u grad stiže sredinom 16. stoljeća, a 1553. godine u gradu ih je bilo 400, uglavnom Nijemaca.⁸⁵ Za potrebe opskrbe vojske održavaju se tjedni sajmovi na kojima se nude proizvodi iz čitave okolice Križevaca pa i šire. Čitavu nesigurnost u gradu pojačavao je kriminal, trgovina ljudima i loše stanje gradskih zidina. Gradske zidine se zbog lošeg gospodarskog stanja nisu mogle održavati kako je bilo potrebno. Ipak, sredinom 16. stoljeća počinje obnova gradskih utvrda.⁸⁶ Utvrde su zemljane i ojačane drvenim balvanima. Dvoja drvena gradska vrata zamijenjuju se zidanima. Iznad vrata je kula s prostorima za branitelje. Na uglovima tvrđave su bastioni, a oko bedema jarci s vodom.⁸⁷ Oko grada podižu se manje utvrde. Godine 1577. pod zapovjedništvo križevačkog kapetana pripadalo je deset manjih okolnih utvrda s njihovim vojnim posadama i stražama. Bile su to utvrde: Barbavac, Gradac, Sv. Petar (Čvrstec), Cirkvena, Sv. Juraj, Glogovnica, Apatovac, Topolovac, Sv. Ivan (Žabno) i Trema.⁸⁸

Potkraj 16. stoljeća, nakon prvih uspjeha habsburške vojske protiv Turaka, doseljava se u Slavoniju veći broj pravoslavnih Vlaha. Kako je okolica Križevaca bila upustošena, Vlasi

⁸⁵ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 43.

⁸⁶ Isto, str. 43.

⁸⁷ V. Bedenko, „Križevci – razvoj grada“, str. 12. Više u: M. Kruhek, „Križevačka tvrđava i utvrde križevačke kapetanije“, str. 87-130.

⁸⁸ M. Kruhek, „Križevačka tvrđava i utvrde križevačke kapetanije“, str. 104.; Krajiško je područje podijeljeno na dva dijela: Hrvatsku krajinu (*Krabatische Graenitz*) i Gornjoslavonsku krajinu (*Windische, Oberlawonische Graenitz*), poznatu kao Slavonska vojna krajina ili Varaždinski generalat. Na granici s ondašnjim Osmanskim Carstvom tj. na crti Senj-Otočac-Slunj-Glina-Hrastovica-Sisak-Ivanić (Ivanić Grad)-Koprivnica-Križevci-Đurđevac-Drnje, gradi se prvi, neprekinut niz utvrda i čardaka. Ustrojene su nove kapetanije koje nose ime najznačajnije utvrde na svom području: Ogulinska, Hrastovička, Žumberačka, Koprivnička, Križevačka i Ivanička. U manjim se utrdama nalaze posade sastavljene od njemačkih pješaka i lako naoružanih hrvatskih vojnika. U većim tvrđavama posadu čine teško naoružani njemački konjanici i lako hrvatsko konjaništvo. U Križevcima je trebala biti ova vojna posada: 50 njemačkih konjanika s njihovim zapovjednikom, 100 njemačkih pješaka u lakom oklopu s njihovim zapovjednicima i još 2 puškara, od kojih će jedan biti voditelj križevačke oružane. Uz njemačke vojnike u Križevcima trebala bi biti i hrvatska vojska od 100 hrvatskih konjanika, husara i 50 hrvatskih pješaka, haramija s njihovim zapovjednicima. Štajerski su staleži trebali financirati Gornjoslavonsku, a kranjski i koruski staleži Hrvatsku krajinu. Potkraj XVI. stoljeća uobičajio se naziv Karlovački generalat za Hrvatsku krajinu, a 30-ih god. XVII. stoljeća Varaždinski generalat za Gornjoslavonsku. Vojna krajina tijekom 16. i 17. stoljeća u vojnom je pogledu izdvojena iz vlasti hrvatskog bana i Hrvatskoga sabora i podčinjena je vrhovnom zapovjedništvu nadvojvode Karla i Ratnog vijeća u Grazu. Vidi i: Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1995.

se naseljavju u okolice, ali ne i na samo područje grada.⁸⁹ S druge strane, iz te opustošene okolice u sam grad počinje se naseljavati plemstvo. Sigurnost grada ponovo je u njega dovela i crkvene redove. 1626. godine doseljavaju se franjevci i već iduće godine započinju obnovu bivšeg augustinskog samostana.⁹⁰ U samostanu su otvorili školu i prvu ljekarnu. S vremenom, jer lokalni župnik nije znao njemački, preuzeli su duhovništvo i nad vojnom (tzv. njemačkom) kapelom, sagrađenom 1665. godine.⁹¹ Zahvaljujući Ivanu Zakmardiju Dijankovečkom 1667. godine u grad dolaze i pavlini koji otvaraju četverogodišnju gimnaziju.⁹² Gradnja pavlinskog samostana započela je 1699. godine, a rezidencija je uzdignuta na samostan 1729. godine. Crkva Sv. Ane dovršena je 1718. godine u baroknom stilu, a zvonik je građen do 1729. godine.⁹³ Od pavlina koji su ostavili najveći utjecaj na grad mora se spomenuti Nikola Benger, Ivan Ranger i Tituš Brezovački. Benger je autor knjižice o povijesti čudotvorne

⁸⁹ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 43.

⁹⁰ Ruševni augustinski samostan i gotičku crkvu franjevcima je predao 1527. godine zagrebački biskup Petar II. Domitrović (1611.-1628.), uz dozvolu austrijskog cara Ferdinanda II. (1578.-1637.). (G. Ivanišević, *Grkokatolička katedrala Presvetog Trojstva i biskupska rezidencija u Križevcima*, str. 9.)

⁹¹ Franjevci su u Križevcima razvili pastoralnu, školsku i zdravstvenu djelatnost. Podigli su samostan na dva kata i lijepu crkvu u romanskom stilu. Također, neko su vrijeme imali u Križevcima klerikat i novicijat. Uz ljekarni, koju su vodili franjevci, postojao je i laboratorij. Djelatnost franjevac za razvoj Križevaca bila je vrlo važna. Franjevci su u Križevcima ostali do 1786. godine kada je samostan zatvoren zbog reformi koje provodi Josip II. (V. Bedenko, *Križevci – razvoj grada*, str. 15.; I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 29.)

⁹² Ivan Zakmardi potječe iz Ugarske, o čemu nas izvještava povjesničar pavlinskog reda Nikola Benger, a sam kralj Leopold mu u diplomi od 5. rujna 1666. godine, kojom Zakmardiju dodjeljuje baronstvo, kaže: "*in patriam tuam Croatiam et Slavoniam rediisse.s, quo praedecessores tui ex Ungaria sese transtulerant*". Zakmardijevi preci su se nastanili u Hrvatskoj i to u grad Križevce u drugoj polovici XVI. st. Njegov otac Petar, bio je bilježnik Križevačke županije, a majka Magdalena iz kuće Filipčića. Djetinjstvo je Ivan proveo u kući svojih roditelja, a više nauke, tzv. "humaniora", završio je u Zagrebu kod isusovaca. Nakon toga odlazi u Olomuc gdje do 1625. godine postaje magistar filozofije nakon čega se vraća u Hrvatsku. Vrativši se u Hrvatsku postao je odvjetnik Zagrebačke biskupije, a od 1632. godine plemićki sudac u Križevačkoj županiji te mu iste godine grof Nikola Esterhazy poklanja čitavu Folkuševčinu i Dijankovčinu, k tomu posjede u Sv. Petru Orehovcu i Čvrstecu. Godine 1635. I. Zakmardi postao je bilježnik Varaždinske županije, a 1636. godine i županijski bilježnik Kraljevstva Hrvatskog te se zahvalio na službi plemićkog suca Županije križevačke 1638. godine. Zatim je izabran za vrhovnog poreznika, tj. blagajnika Sabora i u komisiju za rješavanje tzv. "vlaškog pitanja". Bitno je ovdje naglasiti da je 1641. godine izabran odbor na čelu sa Zakmardijem kojem je stavljeno u zadaću pregledati i popisati povlastice i pravice Kraljevstva (privilegiorum regni revisio et registratio). Donijeta je odluka da će se pravice i privilegije čuvati zatvorene s tri ključa; jedan ključ imat će ban, drugi će imati protonotar, a treći Kaptol zagrebački. Time su postavljeni temelji Zemaljskom arhivu. Od 1642. godine pa sve do kraja života Zakmardi je biran za zastupnika u Požunski sabor. Godine 1643. dao je napraviti veliku hrastovu škrinju u koju su stavljene privilegije. Dana 30. travnja 1644. godine na Saboru u Varaždinu bijaše izabran za protonotara Kraljevstva Hrvatskog. Više u: Karlo Horvat, *Ivan Zakmardi protonotar kraljevstva hrvatskoga*, Zagreb, Tisak dioničke tiskare, 1905.

⁹³ Tomislav Bogdanović, „Kratak pregled povijesti pavlina s osvrtom na njihovo djelovanje u Križevcima“, *Cris*, god. XII., br. 1/2010., str. 170-187., na str. 182 i 183.; Pavlini su u Križevcima više od 120 godina držali nastavu u gimnaziji i elementarnoj školi. Utjecali su na kulturu, pismenost i gospodarstvo grada, ali i šire okolice. Prisutnost pavlina u gradu između ostalog utjecala je i na sam izgled grada jer su pavlini imali velike posjede i brojne zgrade. Ipak, najveći utjecaj pavlini su ostavili na duhovne vrijednosti koje su tradicijski povezivale sva stoljeća opstojnosti grada kao središta regije. O djelovanju franjevac i pavlina u Križevcima nema mnogo sačuvanih dokumenata. Iako se nešto građe može naći u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu (NAZ) i Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU) I. Rubić u svojoj monografiji na stranici 34. tvrdi da se dio franjevačkih i pavlinskih arhiva iz Križevaca nalaze u Budimpešti te da ih je tamo prenio Kuhen Hedervary 1885. godine zajedno s dijelom arhivske građe iz Hrvatske.

Majke Božje u Koruškoj blizu Križevaca *Regina matyrum innumeris gratis Corusca dei mater dolorosa Maria*. Knjiga je objavljena u Čenstohovi 1730. godine i smatra se našim prvim propagandnim vodičem vjerskog turizma. Knjižica je Križevcima donijela popularnost i ekonomsku korist jer se u grad (na hodoščašće) putovalo iz cijele Hrvatske. Glavno Bengerovo djelo vezano je uz povijest pavlinskog reda, a u kronici reda osvrnuo se i na mučeništvo kanonika Marka Križevčanina.⁹⁴ Ivan Ranger bio je veliki slikar, koji je svoje prve radove naslikao upravo u Križevcima. Pavlinski književnik Tituš Brezovački, koji je u Križevcima posjedovao kuću, pokrenuo je 1802. godine akciju za ponovnu uspostavu reda nakon njegova ukinuća. Brezovački je u Križevcima početkom srpnja 1790. godine napisao i jednu od svojih ranijih pjesama uperenu protiv mađarizacije pod nazivom *Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae trium recursus ad novum proregem Comitem Joannen Erdödy* (Tri sestre Dalmacija, Hrvatska i Slavonija utječu se novom banu Ivanu Erdödyju).⁹⁵ Zbog dekreta kojim je 1786. godine Josip II. zabranio rad pavlinima oni također napuštaju Križevce.⁹⁶

Od početka sedamnaestoga stoljeća Križevci su gotovo posve izgubili političko značenje. Ostaje im samo nominalno sjedište opsegom smanjene županije koja je, kako je već spomenuto ujedinjena sa Zagrebačkom. Od sredine 16. stoljeća Križevci prestaju biti i saborsko središte, a hrvatski i slavonski sabori počeli su se održavati u sigurnijim i od vojne granice udaljenijim gradovima Zagrebu i Varaždinu. Posljednje okupljanje sabora u Križevcima dogodilo se 3. studenog 1692. godine pod predsjedanjem bana Nikole Erdödyja i zagrebačkog biskupa Aleksandra Ignjata Mikulića.⁹⁷ Trgovačka se aktivnost ponovo primjećuje od sredine 17. stoljeća. Kako su Križevci i ranije bili važno obrtničko središte, razvojem trgovine i otklanjanjem neposredne turske opasnosti, stvorila se potreba za jačanjem

⁹⁴ T. Bogdanović, „Kratak pregled povijesti pavlina s osvrtom na njihovo djelovanje u Križevcima“, str. 184.; Marko Križevčanin (Krizin, Crisinus), (Križevci, oko 1588 – Košice, Slovačka, 7. IX. 1619), svetac, mučenik. Studirao je teologiju u rimskom kolegiju *Germanicum et Hungaricum*, a nakon studija djelovao je kao svećenik Zagrebačke biskupije. Na poziv ostrogonskog nadbiskupa kardinala Petra Pazmanyja prihvatio je službu ravnatelja sjemeništa u Trnavi u Slovačkoj i postao ostrogonski kanonik. Uz dvojicu isusovaca Ištvana (Stjepana) Pongracza i Melkiora Grodzieckog brinuo se za katoličke vjernike u Košicama. Koje su u to vrijeme bile pod velikim kalvinističkim utjecajem. Za vrijeme jedne bune i vjerskog "čišćenja" protiv katolika 7. rujna 1619. godine sva trojica su mučena i okrutno ubijena, jer nisu htjeli odustati od katoličke vjere. Papa Pio X. je svu trojicu proglasio blaženima 15. siječnja 1905. godine, a Sveti otac Ivan Pavao II. ova je tri mučenika proglasio svetim 2. srpnja 1995. godine. (https://www.krizevci.eu/hr_HR/kri%C5%BEevci/li%C4%8Dnosti/sv.+marko+kri%C5%BEev%C4%8Danin/ preuzeto 22. kolovoza 2015.)

⁹⁵ Isto, str. 185.

⁹⁶ Samostan Sv. Ane jedini je pavlinski samostan podignut u gradskoj jezgri. Nakon ukidanja pavlinskog reda crkva Sv. Ane proglašena je župnom, a samostan je prepolovljen i adaptiran za potrebe magistrata i župnog stana.

⁹⁷ O. Blagec, „Slavonski i hrvatski sabori u Križevcima“, str. 372.

obrtničke proizvodnje.⁹⁸ Obnavljaju se stari i osnivaju novi trgovački putovi. Tako se 1641. godine pristupa gradnji ceste za Varaždinske Toplice preko koje su se Križevci vezali za Varaždin.⁹⁹ Obnavljanjem i gradnjom cesta u okolici započinje jačanje trgovine, koja prelazi lokalne okvire. Uključivanje građana Križevaca u trgovinu utjecalo je na potrebu za ponovnim razvojem cehova i osnivanjem novih. Ekonomski polet i napredak gradske kulture nisu tekli neometano. Razvoj je bio praćen požarima, kugom i razdobljima gladi. Požar je zahvatio grad 1613. godine, ali su najteže bile osamdesete godine: 1682. kuga, 1684. požar i naposljetku 1685. glad. Stalni ratni sukobi i teška situacija na selu natjerali su mnoge ljude u hajdučiju. Ceste su ugrožavali vojnici dezerteri, ali i plemići, a nesigurnosti izvan gradskih zidina pridonosili su međusobni obračuni feudalaca, čiji podložnici nisu prezali ni od šumskog razbojništva ni od pljačkanja župnih dvorova.¹⁰⁰ Dodatne probleme za grad stvorili su i krajišnici koji su podigli bune 1658. i 1666. godine zbog povrede dobivenih povlastica, ali i nametnutim im radnim dužnostima.¹⁰¹

Porast ekonomske moći grada (usprkos čestim požarima i bolestima) bio je dovoljan da se pokrene građevinska djelatnost u gradu. Tako je nakon 150 godina stagnacije 1643. godine župnoj crkvi prizidan novi zvonik. Uz potok Korušku je Marija Jurhin (Jurčin), supruga potpukovnika križevačke tvrđave Nikole Makara¹⁰², dala 1674. godine postaviti na stupu kameni kip Majke Božje Žalosne. Na tom mjestu je 1725. godine podignuta crkva Majke Božje Koruške.¹⁰³ Nemir unutar gradskih zidina izazvao je sukob građana s vojskom

⁹⁸ U privilegijima koje je gradu dao kralj Žigmund Luksemburški 1405. godine Križevci su (Donji grad) spomenuti kao jako obrtničko središte. Spominju se krznari, uzdari i ostali obrtnici kožarskih i kovačkih struka. Križevački obrtnici ishodili su u veljači 1510. godine od ugarskog palatina Mirka Perena pravila križevačkog ceha bravara i ostrugara.

⁹⁹ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 44.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Više o bunama vidi: Đuro Škvorc, „Krajiške bune 1658. i 1666. Godine“, *Cris*, god. XIII., br. 1/2011., str. 20-27.

¹⁰² Više o Nikoli Makaru vidi: Tomislav Bogdanović, „Prilozi poznavanju obitelji i posjeda Nikole Makara“, *Cris*, god. XIII., br 1/2011., str. 28-41.

¹⁰³ Uz potok Korušku (u Križevcima) je Marija Jurhin (Jurčin), supruga potpukovnika tvrđave Nikole Makara, dala 1674. godine postaviti na stupu kameni kip Majke Božje Žalosne. Ova se pieta nakon donatoričine smrti srušila. Prema legendi, Križevčanin Martin Hundrić na tome se mjestu sukobio s pljačkaškom četom Turaka. Bio je ranjen i gotovo stradao, ali se zavjetovao Bogorodici i spasio. On je uz pomoć plemića Mije Berkovića podigao kip i zaštitio ga krovicom. Od tada se počela širiti legenda o čudotvornoj Gospi. Kip se za jake oluje ponovo srušio, a podigao ga je Matija Lončarić i osigurao s četiri stupa iznad kojih je postavio krov. Tako je nastao poklonac. Kult Gospe je rastao, pa je križevački župnik Juraj Janković 1702. godine podigao manju kapelicu, koja je 1715. godine produžena i u nju su postavljeni oltari. Današnju crkvu je dao sagraditi 1725. godine župnik Lovro Starčić, a posvećena je Majci Božjoj Koruškoj. Više o postanku crkve posvećene Majci Božjoj Žalosnoj Koruškoj vidi u: Đurđica Cvitanović, „Crkva Majke Božje Koruške“, u: *Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 183. i 184.; Ivan Huzjak, „O počecima svetišta Majke Božje Žalosne u Koruškoj“, *Cris*, god. XIII., br 1/2011., str. 45-48.; NSK R7275, Ivo Rubić, *Križevci (monografija)*, str. 75.-77.

oko uprave u gradu. Vojska je nastojala svojoj komandi podvrći čitav grad. Sporovi su se pokušali riješiti 1635. godine tako da je civilna vlast potpuno izuzeta od vojničke, ali se je odluka morala ponoviti 1687. godine jer nije dala željene rezultate. Početkom 17. stoljeća Donji grad je bio gotovo dvostruko veći od Gornjeg. Iako pravno odijeljeni, stanovnici Gornjega i Donjega grada bili su povezani brojnim obiteljskim, kulturnim i gospodarskim odnosima. S vremenom su dva križevačka grada srasla u jedno naselje, pa ih je Sabor tako i tretirao. Stoga se počelo razmišljati o ujedinjenju u pravnu cjelinu. Prvi odlučni pokušaj ujedinjenja proveo je Leopold I. 1661. godine.¹⁰⁴ Usprkos tome, sukobi između dva grada bili su učestali. Godine 1617. izbio je dugotrajni sukob i pokrenute su brojne parnice kada je Gornji grad počeo upotrebljavati isti pečat kao i Donji.¹⁰⁵ Kralj Leopold I. riješio je sukob tako da je Gornji grad morao u svojem pečatu stavljati jedan, a Donji grad dva križa. Bilo je to 1670. godine. No, sukobi time nisu prestajali i potrajali su cijelo stoljeće kao i dobar dio idućeg. Sukobe je riješila carica Marija Terezija ujedinivši 10. ožujka 1752. godine Gornji i Donji Križevac u jedan grad koji otada nosi ime Križevci. Općina je iste godine dobila svoj statut i grb ujedinjenog grada.¹⁰⁶

Marija Terezija donijela je odluku i o premještanju sjedišta grkokatoličke biskupije, pa je papa Pio VI. bulom *Charitas illa* 17. lipnja 1777. godine dokinuo Marčansku i kanonski utemeljio novu grkokatoličku Križevačku biskupiju sa sjedištem u Križevcima.¹⁰⁷ Dolazak

¹⁰⁴ Isto, str. 44.

¹⁰⁵ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 22.

¹⁰⁶ V. Bedenko, „Križevci – razvoj grada“, str. 12; I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 32. vidi i bilješku 42. na str. 77.

¹⁰⁷ Zlatko Kudelić, *Marčanska biskupija: Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini (1611. – 1755.)*, Zagreb, 2007., str. 494.; Prvotno središte Marčanske eparhije bilo je manastir (samostan) Sv. Mihaela Arkandela u Marči, nedaleko Ivanić Grada, po kojem biskupija dobiva ime. Samostan Svetog Mihaela sagradili su 1598. pravoslavni monasi, na temeljima porušene katoličke crkve Svih svetih, a možda i na ostacima nekadašnjega augustinskog samostana. Biskup Simeon tako postaje prvi grkokatolički biskup u Hrvatskoj i ujedno prvi biskup tada uspostavljene grkokatoličke Marčanske biskupije s titulom „svidnički“. Car Leopold je 1691. godine dao je srpskom pravoslavnom patrijarhu Arseniju Crnojeviću diplomu prema kojoj on ima vlast raspolagati sa svim crkvama grčkog obreda i njemu se imaju pokoravati svi vjernici istoga obreda u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji... Crnojević je tu diplomu iskoristio da iskorijeni srijemsku grkokatoličku biskupiju, a isto je pokušao i s marčanskim vladičanstvom, boraveći mjesec dana u manastiru Lepavini, no u tome nije uspio. Tu njegovu namisao ostvarit će njegovi nasljednici godine 1739. kad su spalili samostan i crkvu Sv. Mihaela arkandela u Marči. Privremeno sjedište biskupije tada postaje Pribić. Godine 1779. križevačkom biskupu Vasiliju Božičkoviću dodijeljena su imanja Tkalec i Glogovnica blizu Križevaca. Te godine vladika Božičković je svoje sjedište prenio iz Pribića u Gornji Tkalec, gdje je 1785. i umro. Božičkovićev nasljednik Jozafat Bastašić (1787. – 1793.) obratio se bečkom dvoru i za biskupsku rezidenciju i katedralu dobio bivši samostan i crkvu franjevacu u Križevcima. Biskup Silvestar Bubanović (1794. – 1810.) adaptirao je crkvu za bogoslužje po bizantskom obredu i 1799. posvetio je za svoju katedralu. Isti biskup prenio je godine 1801. svoje sjedište iz Gornjeg Tkalca u Križevce. Danas je Križevačka eparhija biskupija katoličke crkve koja okuplja katolike bizantsko-slavenskog obreda na području Republike Hrvatske, Republike Bosne i Hercegovine i Republike Slovenije. (<http://www.krizevacka-eparhija.com/index.php/eparhija/povijest-eparhije> preuzeto 8. siječnja 2015.)

grkokatolika u grad nadomjestio je gubitak što ga je grad doživio ukidanjem franjevačkog reda dekretom Josipa II. 1782. godine i pavlinskog reda 7. veljače 1786. godine.¹⁰⁸

Oslobađanjem Slavonije i Ugarske od turske vlasti Križevci su se uključili u trgovinu koja se ponovo odvijala starim, ali i novim trgovačkim putovima. Grad se nastojao što bolje povezati i trgovati s okolicom, pa se pristupilo popravljanju i izgradnji prometnica. Građanima u tome pomaže i županija, koja vodi stalnu brigu o popravcima cesta i mostova.¹⁰⁹ Ipak glavne osovine prometa, a time i gospodarskog razvoja zaobilaze Križevce. Glavni prometni tokovi tako prolaze dolinom Save od Ljubljane nizvodno prema Zagrebu, Sisku te dalje na istok prema Dunavu. Ovaj pravac ima odvojak koji ide rijekom Kupom od Siska do Karlovca i cestom dalje prema Rijeci, Bakru i Senju. Taj prometni pravac presijecala je veza iz Austrije preko Varaždina za Zagreb te dalje prema Karlovcu.¹¹⁰ Time su Križevci bili osuđeni na ulogu lokalnog središta, pretežno obrtničke proizvodnje s gotovo nikakvom trgovinom osim lokalne. Krajem stoljeća uz prijašnje sajmove grad dobiva 1778. godine pravo na još dva sajma. Josip II. 1780. godine podijelio je pravo na još dva, a 1784. godine na još tri sajma. Križevci su tako stekli pravo održavanja sajмова kroz cijelu godinu, a 1846. Ferdinand I. omogućio im je održavanje tjednog sajma.¹¹¹ Trgovina se pretežno odvija u vanjskom gradu, na sajmištu između kapele Sv. Roka i crkve Sv. Ladislava.¹¹² Osim obrtničkim proizvodima najviše se je trgovalo stokom, poljoprivrednim proizvodima te suknom. Na gospodarski razvoj grada, velik utjecaj imala je vojska. Iako je neposredna turska opasnost prošla, Križevci su se i dalje nalazili neposredno u blizini Vojne krajine.¹¹³ Vojska i vojna uprava koja je bila smještena u gradu značili su jakog ekonomskog potrošača i kupca za većinu poljoprivrednih i obrtničkih proizvoda koje su nudili građani Križevaca i okolice. Križevačka pukovnija na taj je način gradu donosila veliki prosperitet. Sjedište pukovnije,

¹⁰⁸ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 45.

¹⁰⁹ Isto, str. 45.

¹¹⁰ Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb, 1972., str. 42.; *Historija naroda Jugoslavije II.*, Zagreb, 1959., str. 1084.

¹¹¹ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 45., V. Bedenko, „Križevci – razvoj grada“, str. 17.; K. Vidačić u *Topografično-povijesne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 7. navodi da su Križevci imali 12 godišnjih sajмова. Isto potvrđuje i *Izvjestaj Bjelovarsko-križevačke županije za 1893.*, str. 99; Uz trgovanje vezano za trgovine moramo pribrojati i ono koja se odigravalo na sajmovima. U Križevcima se odvijalo 4 godišnja, 12 mjesečnih (redovitih) sajмова: 20. siječnja, 14. veljače, ponedjeljak prije Uskrsa, 3. svibnja, utorak nakon Duhova, 27. lipnja, 18. srpnja, 2. kolovoza, 14. rujna, 18. listopada, 11. studenog, ponedjeljak prije Božića te 52 nedjeljna sajma.

¹¹² N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 46. Danas kapela Sv. Ladislava nosi i ime Sv. Marka Križevčanina.

¹¹³ U Križevcima je i dalje smještena Križevačka kapetanija, od 1749. godine pukovnija, a povremeno u gradu boravi i general. Križevci su bili važni i za povezivanje Vojne krajine s glavnom komandom u Varaždinu, a dio komunikacije Banske krajine s Varaždinom također je išao preko Križevaca i Kalnika.

grad je bio od 1746. do 1871. godine. Vojska je koristila usluge domaćih obrtnika, koji zbog loše prometne povezanosti nisu bili u mogućnosti proizvode plasirati na šire tržište. Godine 1779. vojna je uprava Varaždinske krajine (Križevačka i Đurđevačka pukovnija) preseljena u Bjelovar. Preseljenje je bilo veliki gubitak za grad, naročito u prihodima, ali šteta je smanjena ponovnim uspostavljanjem samostalne Križevačke županije 1759. godine.

Reformom županijskog sustava koja je provedena u drugoj polovici 18. stoljeća znatno je ojačana samouprava u županijama tako da su županije imale veću samostalnost u vojnim, upravno-financijskim i pravnim poslovima.¹¹⁴ Križevci kao županijsko središte lakše brinu o osnivanju i održavanju škola, gradnji i popravku cesta, mostova, vojarni i drugih objekata. Županijska četa pandura, pješaka i konjanika brine se o javnom redu i sigurnosti, progoni razbojнике i pruža pomoć pri ubiranju poreza. Županija je posebnu pozornost pridavala zdravlju ljudi i životinja, sprječavajući širenje zaraznih bolesti, a unaprjeđivala je poljodjelstvo, stočarstvo, voćarstvo i uzgoj industrijskog bilja.¹¹⁵ Za potrebe rada županijske uprave kupljena je zgrada obitelji Gladki 1768. godine koja se kasnije i dograđuje 1779. i 1780. godine.¹¹⁶ U gradu je krajem stoljeća djelovala i gradska bolnica i dvije ljekarne.¹¹⁷ Gradski magistrat uselio se u prostore bivšeg pavlinskog samostana, a u istom prostoru djelovala je i škola. 1788. godine trebalo je obnoviti župnu crkvu Sv. Križa, ali da bi se uštedjelo vlada je odredila da se prazna pavlinska crkva pretvori u župnu.¹¹⁸ Tako je pavlinska crkva Sv. Ane postala župnom crkvom, a najuglednija križevačka crkva Sv. Križa postaje

¹¹⁴ Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, Zagreb, 1969., str. 216.-218.

¹¹⁵ Filip Potrebić, „Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., str. 49- 70., na str. 55.

¹¹⁶ V. Bedenko, „Križevci –razvoj grada“, str. 21.

¹¹⁷ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 45.; N. Budak smatra da je bolnica bila gradska. Dok Olga Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 51-72., na str. 51., smatra da je bolnica bila vojna te da je osnovana za vrijeme trajanja turskog rata (1787.-1791.). Bolnica je ucrtana na planu franjevačkog samostana i okolnog zemljišta iz 1786. godine.; I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 35.

¹¹⁸ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 27.; Crkva sv. Križa obnovljena je i ponovo blagoslovljena 9. rujna 1883. godine. Od inventara koji se našao u obnovljenoj crkvi valja spomenuti mramorni oltar sv. Križa iz 1756. godine rad ljubljanskog kipara talijanskog porijekla Francesca Robbe. Nekada je taj oltar bio u zagrebačkoj katedrali, ali je nakon njene obnove odudarao od ostatka inventara pa je zalaganjem Križevčana na kolima prebačen u Križevce. Oltar je remek-djelo kiparstva kasnog baroka i izuzetno vrijedan spomenik crkvene umjetnosti. Isklesan je od trobojnog mramora – crnog, žutog i bijelog. Glavni motiv je raspjeti Krist, s lijeve strane je motiv Mojsija sa zmijom, a desno Abrahamove žrtve. Također, u crkvi se nalazi i slika Otona Ivekovića *Krvavi sabor križevački*. Ovo ulje na platnu je nakon historicističko-secesijske obnove koju je proveo arhitekt Stjepan Podhorsky 1913. godine smješteno iznad trijumfalnog luka te je arhitektura crkvenog prostora uvjetovala njezin neuobičajen oblik - slika svojim donjim rubom prati gotički izrez luka, a u gornjem dijelu završava polukružno kao i zid pokrivši ga na taj način poput freske. "Slika je postavljena na najvidnije mjesto u crkvenom prostoru: na trijumfalni luk ispred svetišta kojemu su upravljene oči vjernika. (<http://www.krizevci.net/hr/html/sabor-slika.htm> pruzeto 22. kolovoza 1915)

carski magazin, zatvor za francuske zarobljenike i spremište vatrogasnih sprava sve do pred kraj 19. stoljeća.¹¹⁹ Napušta se i groblje pokraj Sv. Križa i do kraja 19. stoljeća koristi se ono pokraj kapele Sv. Florijana.¹²⁰ Gradsku upravu (magistrat) 1769.-1850. godine činili su sudac, konzul, kapetan, dva vijećnika koji imaju doživotne funkcije te 24 zastupnika koje se bira svake godine 15. studenog. Zastupnici su između sebe birali Tribunus-Plebis¹²¹ koji je zastupao narod te je morao biti nazočan na skupštinama koje su u svojem dnevnom redu imale točke o gospodarstvu grada ili točke vezane za štibru¹²². O svim odlukama i sjednicama morao se voditi zapisnik, a magistrat je svaka dva mjeseca podnosio i izvješće o gradskoj blagajni.¹²³

Sve ove gradske, županijske i vojničke reforme nisu zahvatile socijalne reforme za kojima je vapilo seljaštvo. Seljaci i dalje plaćaju velike daće i namete pa nije ni čudo da su podigli veliku bunu koja je ugušena 1755. godine.¹²⁴ U 18. stoljeću djeluju ovi cehovi: kovački, krojački, postolarski, čizmarski, lončarski, remenarski i pucetarski.¹²⁵ Obrtnici, organizirani u cehove, bili su nosioci ekonomskog razvoja. Prva manufaktura u gradu je počela s radom 1775. godine, proizvodila je keramiku, odnosno zemljano posuđe i peći. Vlasnik manufakture bio je barun Ignjat Magdalenić.¹²⁶ Proizvodnja svile uživala je posebnu podršku Bečkog Dvora zbog toga je i u Križevcima krajem 18. stoljeća zasađen veliki broj dudovih stabala, a u prvoj polovici 19. stoljeća otvorene su i svilane sa skladištima.¹²⁷ U gradu se je proizvodila i opeka. Cigлана je prvotno bila u vlasništvu kapele Bl. Dj. Marije Koruške, ali je kasnije predana gradskoj upravi.¹²⁸ Razvija se i trgovina. Poljoprivredna

¹¹⁹V. Bedenko, „Križevci –razvoj grada“, str. 21.; Da je u Križevcima bilo francuskih vojnika potvrđuje i O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 51. , kao i K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 30., koji piše: „Za Francezkog rata doprineo je i ovaj grad mnogu žrtvu budi krvlju, budi novcem, pa starci pripoviedahu, da se je znao nalaziti i ovdje znatan broj francezkih vojnika“.

¹²⁰ Isto, str. 21.

¹²¹ Ranije se ova funkcija nazivala fiškuš.

¹²² Štibra je porez, dažbina, danak. Štibrenici su oni koji su dužni plaćati štibru, oni koji su u određenoj vrsti kmetskog odnosa u Hrvatskoj. (http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=d1dhUBM%3D preuzeto 22. kolovoza 2015.)

¹²³ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 30.

¹²⁴ I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 33.; Zvonimir Pužar, *Seljačka buna u okolici križevačkoj godine 1755.*, Križevci, 1911.

¹²⁵ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 45. Vidi i: Rudolf Bićanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, JAZU, Zagreb, 1951., str. 71; O. Blagec, „Križevački cehovi“, str. 24. i 25.

¹²⁶ Miroslava Despot, „Križevačka manufaktura peći i suđa u XVIII. st.“, *Historijski zbornik*, God. XIII, br. 1-4, Zagreb, 1960., str. 209.-214., na str 211.; Igor Karaman, *Privredni život banske Hrvatske*, Zagreb, 1989., str. 214.

¹²⁷ Mira Kolar, *Svilarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb, 2007.; R. Bićanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, str. 147. i 151.

¹²⁸ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 31.

proizvodnja, ratarstvo i stočarstvo, bila je na niskom stupnju, ali još uvijek donosi gradu najveći prihod.¹²⁹ Grad je prihode stjecao od gradskih vinograda, šuma, maltarine itd., a počelo se razmišljati i o proizvodnji piva.¹³⁰

Iako su u 18. stoljeću epidemije zaobilazile grad ostali su problemi s velikim požarima koji grad zahvaćaju gotovo svake godine u razdoblju 1735.-1739. godine. U velikom požaru koji je izbio 22. travnja 1775. godine izgorio je čitav Donji grad. U tom požaru izgorjelo je preko 90 kuća.¹³¹ Požari su gradom harali i početkom 19. stoljeća, nakon čega se sve češće zidaju kuće, a ruše se gradske zidine te se pristupa uređenju ulica i popločavanju trga čime se gubi posljednja veza sa srednjovjekovnim gradom.¹³² Iako i dalje u nepovoljnim gospodarskim prilikama, jer ne dolazi do pomaka u proizvodnji i trgovini, početkom 19. stoljeća u Križevcima je došlo do znatnijeg povećanja broja stanovnika. Početkom stoljeća privrednu egzistenciju grada i dalje održavaju sajmovi, dok je stacionirana trgovina u rukama domaćeg stanovništva bila slabo razvijena. Još u 18. stoljeću spominju se *grčki* trgovci, a oko sredine stoljeća i *četiri cincarska dućana*.¹³³ Razvoj stacionirane trgovine započinje tek procesom modernizacije privrede i gospodarstva sjeverne Hrvatske nakon ukidanja kmetstva. U taj razvoj najprije su se uključili trgovački poduzetnici. Križevačke trgovine počele su se razvijati 70-ih godina 19. stoljeća. Vlasnici trgovina u manjini su bili iz domaćeg stanovništva, a većinu su činili židovski trgovci.¹³⁴ Židovi su prvi uočili značajan položaj Križevaca te nisu odustajali od lokacije svojih trgovina u gradu. Od židovskih trgovačkih obitelji u Križevcima isticale su se obitelji Breyer, Hiršl (Hirschl), Pscherhof, Goldschmidt, Berkeš, Pollak te drugi.¹³⁵ Kako se trgovački kapital najčešće pretvara u industrijski, oni postaju i vlasnici prvih industrijskih poduzeća. Tako krajem 19. stoljeća u Križevcima djeluje tvornica kefa i štapova u vlasništvu Hinka Schwartz, tiskara i knjigovežnica Gustava Neubergera, pivovara i paromlin braće Katz, ciglana Janka Grahora.¹³⁶ O jakoj zastupljenosti Židova u Križevcima svjedoči i staro židovsko groblje koje se nalazi blizu crkve Majke Božje Koruške kao i sinagoga koja je izgrađena 1895. godine.

¹²⁹ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 45.

¹³⁰ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 31.

¹³¹ Isto, str. 46.; „V. Bedenko, Križevci –razvoj grada“, str. 18.

¹³² Isto, str. 46.; K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 30.

¹³³ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 52.

¹³⁴ Tomislav Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, *Cris*, God. XIII., br1/2011., str. 260.-283., na str. 271.

¹³⁵ Isto, str. 271-273.

¹³⁶ Isto, str. 269-271.

Prodiranje kapitala krajem 19. stoljeća u privredni razvoj Hrvatske nije mogao zaobići ni Križevce. Iako su osnovne karakteristike privrede križevačkog kraja bile poljoprivreda i stočarstvo dio kapitala ipak je stigao do obrtnika, trgovaca i tvorničara.¹³⁷ Na razvoj privrede pozitivno su utjecale izgradnje makadamskih puteva te željezničkih pruga Budimpešta-Zagreb-Rijeka (1873.) koja je prolazila kroz Križevce i pruge Bjelovar-Križevci (1894.).¹³⁸ Križevci su mnogo očekivali od ovih pruga, ali one nisu donijele veći zamah u privrednom razvoju grada. Najveći utjecaj imale su na trgovinu. Industriju su predstavljali uglavnom mlinovi i ciglane. Međutim do osnivanja većih proizvodnih tvornica nije došlo, jer industrijska roba dolazi izvana u velikim količinama i postupno upropaštava staru obrtničku proizvodnju.¹³⁹

Križevci su podupirali ilirski narodni preporod pa je tako Grad 1832. godine podupro izdavanje Gajevih novina, 1838. osniva se čitaonica, a Križevčani su svečano dočekali i bana Jelačića 11. srpnja 1848. godine.¹⁴⁰

Pokušaj napretka i modernizacije gospodarstva započinje osnivanjem podružnice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva 1847. godine, a nastavlja se otvaranjem Gospodarsko-šumarskog učilišta koje s radom započinje 19. studenog 1860. godine.¹⁴¹ Početak društvenog okupljanja Križevčana također, seže još u razdoblje ilirizma, ali najveći broj čitaoničkih, pjevačkih, obrtničkih, gospodarskih i sličnih udruženja, koja su imala veliko značenje u procesu formiranja modernog građanskog društva, javljaju se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.¹⁴² Od ostalih odgojno-obrazovnih ustanova na području grada djeluje još i Opća pučka škola, a unutar nje odjeli Više pučke škole, Šegrtske, Ženske stručne škole i Opetovnice.

Gotovo čitavo 19. stoljeće može se okarakterizirati zlatnim razdobljem križevačke povijesti, kada djelovanje ovdašnjih pojedinaca u raznim društvima kulturi, znanosti i javnom

¹³⁷ T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 273.

¹³⁸ M. Dugina, T. Bogdanović, P. Feletar, „Analiza putničkih (željezničkih i cestovnih) prometnih tokova na relaciji Križevci – Zagreb i Zagreb- Križevci“, str. 376-377..

¹³⁹ V. Bedenko, „Križevci –razvoj grada“, str. 23.

¹⁴⁰ I. Peklić, „Križevci tijekom povijesti (Kratka povijest grada)“, str. 225-226.

¹⁴¹ *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. Višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, Izdao profesorski zbor Kr. višeg gospodarskog učilišta, Križevac, 1910., str. 19.-22., Renata Husinec, Petar Delić, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, Ogranak Matice hrvatske Križevci, Križevci 1995., str. 23.

¹⁴² O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 56.

životu značajno utječe na društvena kretanja u zemlji. Križevčani putuju svijetom, a o njihovim rezultatima zbori i cijela ondašnja monarhija.

Veliki udarac za razvoj grada bilo je gubljenje županijskog središta. 1853. godine. Križevci su osjetili svu moć apsolutističke vladavine ministra unutarnjih poslova Aleksandra Bacha koji je samovoljno spojio Križevačku s Varaždinskom županijom. Slomom neoapsolutizma Hrvatska banska konferencija odlučila je vratiti hrvatski županijski sustav. Tako je Carskom naredbom od 16. siječnja 1861. godine uz ostale županije obnovljena je i Križevačka.¹⁴³ Na žalost, nova kriza nije se morala dugo čekati. Godine 1871. ukinuta su Križevačka i Đurđevačka pukovnija, a 6. veljače 1886. godine na zahtjev Khuena Héderváryja donijet je zakon kojim je stvorena Bjelovarsko-križevačka županija, nastala spajanjem Bjelovarske i Križevačke županije.¹⁴⁴ Križevci, koji su od 12. stoljeća bili kulturno, gospodarsko i vojno središte Križevačke županije, ovim činom gube primat, a ulogu središta preuzima Bjelovar. Ovakav upravno-politički sustav zadržao se do propasti Austro-Ugarske Monarhije. Početkom 20. stoljeća Križevci stagniraju u svojem razvoju. Od monumentalnih građevina sagrađen je tek Hrvatski dom 1914. godine prema projektu Stjepana Podhorskog¹⁴⁵, a električna energija počela se javno upotrebljavati otvaranjem Gradske munjare 1912. godine.¹⁴⁶ Iako je izostala veća industrijalizacija grada na kraju 19. i početkom 20. stoljeća Križevci su pokušali iz tradicionalne obrtničke tj. manufakturne proizvodnje krenuti prema industrijskoj proizvodnji u tvornicama čime bi se stvorila mogućnost većeg ekonomskog razvoja grada ali je taj proces zaustavio Prvi svjetski rat.

¹⁴³ Dragutin Pavličević, „Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1884.-1883.“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1996., str.71.- 97., na str. 79. i 80.

¹⁴⁴ Božena Vranješ Šoljan, „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja 1881.-1918.“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1996. str. 99.-111., na str. 101.i 102. Vidi i: Mira Kolar Dimitrijević, „Grad Križevci nakon ukidanja županijskog središta 1886. godine“, *Cris*, God. X., br. 1/2008., str. 18.-27., na str 21.

¹⁴⁵ Žarko Domljan, „Profana arhitektura“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str.103-134., na str. 123.

¹⁴⁶ Dragutin Feletar, „Razvoj elektrifikacije sjeverozapadne Hrvatske do 2. svjetskog rata“, *Ekonomska i ekohistorija*, Vol. 2. br. 2, 2006., str. 104-148., na str 128.

3. DRUŠTVENE PRILIKE KRIŽEVACA U VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA

3.1. Demografsko kretanje stanovništva Križevaca po popisima 1857.-1921. godine

Stanovništvo je bitan činilac prostora i vremena. Ono je nosilac njihova gospodarskog, društvenog i kulturnog života. No, stanovništvo je istodobno i odraz prostora i vremena u kojem opstoji. Posebnosti kretanja stanovništva, njegove dinamike i strukture te promjene u njima uvjetovane su složenom međuzavisnošću i djelovanjem brojnih agensa. Stanovništvo se brojem i sastavom mijenja pod neposrednim i posrednim utjecajem općeg društvenog razvoja. Ali, ono te utjecaje ne prihvaća pasivno, već se od primaoca pretvara u aktera pa ih modificira prema općim i posebnim uvjetima prostora i vremena.¹⁴⁷

Presatnikom neposredne turske opsanosti gradovi sjeverne Hrvatske bilježe poseban napredak pa tako i Križevci. Napredak za grad vidljiv je prvenstveno u porastu broja stanovnika. Gradsko stanovništvo raste polagano, a glavninu porasta čine uz prirodni prirast i doseljenici. Neke procjene govore da se broj stanovnika Križevaca krajem 17. i početkom 18. stoljeća kretao oko 1100-1400 stanovnika.¹⁴⁸ Gradsko naselje se širi na prostoru Donjeg grada na južnu i istočnu stranu te ta cjelina počinje činiti tzv. vanjski dio grada. Iako je gradski sudac opovrgao odluku Sabora iz 1743. godine da u Križevcima čak i šizmatici imaju pravo građanstva, ta odluka nam ipak govori o počecima useljavanja pravoslavnog stanovništva u grad.¹⁴⁹ Osim pravoslavaca u grad stižu grkokatolici i prvi židovi. Međutim, ta doseljavanja nisu ugrozili većinu koju su u gradu čvrsto držali katolici. Uprava grada, također je bila u rukama katolika.¹⁵⁰ Križevci su bili atraktivni za doseljavanje zbog pavlinske gimnazije koja je privlačila čak i cijele okolice, a naročito iz susjednih krajiških mjesta.¹⁵¹ U drugoj polovici 18. stoljeća val doseljenika u Križevce pokrenulo je i premještanje grkokatoličke biskupije iz Marče odnosno iz Pribića u Križevce. Doseljavanjem i prirodnim prirastom Križevci su 1805. godine imali 1199 stanovnika¹⁵², a prema popisu iz 1857. godine broj stanovnika se gotovo udvostručio i iznosio je 2100.¹⁵³ Upravo ti doseljenici imat će jednu od

¹⁴⁷ Mladen Friganović, *Demografija (Stanovništvo svijeta)*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1987., str. 11.

¹⁴⁸ Hrvoje Petrić, „O Križevačkoj natkapetaniji u 17. stoljeću“, *Cris*, god. V., br. 1/2003., str. 36-45., na str. 37.

¹⁴⁹ *Zaključci Hrvatskog sabora 1743.*, svezak V., Zagreb, 1966., str. 39. (vidi bilješku 40.); N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 45.

¹⁵⁰ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 45.

¹⁵¹ T. Bogdanović, „Kratak pregled povijesti pavlina s osvrtom na njihovo djelovanje u Križevcima“, str. 184.

¹⁵² Isto, str. 46

¹⁵³ Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1985., str. 44.

vodećih uloga u društvenom i gospodarskom životu Križevaca do početka Prvoga svjetskog rata.

3.1.1. Demografska struktura (procjene i broj stanovnika) Križevaca do 1857. godine

Kretanje brojnosti stanovništva i naseljenosti može se pouzdano pratiti na osnovi modernih popisa tek od polovine 19. stoljeća. Prvi moderni popis stanovništva provela je Habsburška Monarhija 31. listopada 1857. godine u sklopu neoapsolutističkog režima i s njim povezanih modernizacijskih reformi. Popis je značio svojevrsnu prekretnicu jer je tim velikim pothvatom, koji je obuhvatio gotovo 40 milijuna ljudi, bilo završeno protostatističko razdoblje u kojemu su se podaci o stanovništvu najčešće prikupljali u fiskalne svrhe.¹⁵⁴

Za demografsko istraživanje Križevaca, prije prvoga popisa 1857. godine, najznačajniji izvori nalaze se u Hrvatskom državnom arhivu i Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. Građa se nalazi u nekoliko arhivskih fondova spisa i protokola: spisi Križevačke županije, spisi grada Križevaca, urbarski spisi, protokoli poreznih popisa, protokoli popisa župa Zagrebačke biskupije.¹⁵⁵ Najvažniji dio građe čine matične knjige rođenih (krštenih), vjenčanih i umrlih, te knjige arhiđakonskih izvještaja o vizitacijama župa. Međutim, ove izvore moramo oprezno upotrebljavati i koristiti ih samo kao procjenu broja stanovništva. Razlog tomu je što oni nisu rezultati posebnog popisa stanovništva, nego posebne evidencije, koju su vodili župnici u svojim knjigama *status anumarum*, kasnije *stanje duša*. Iz tih evidencija, koje nisu bez mana, župnici su podatke davali arhiđakonu prilikom vizitacija ili organima uprave na njihov zahtjev te za *Zagrabiense calendarium* i *schematismus*.¹⁵⁶ U tzv. knjigama vizitacije arhiđakoni su upisivali izvještaje o obavljenim pregledima župa na području svojeg arhiđakonata. U njih su se upisivali brojčani podaci o stanovništvu pojedinih naselja u župi: ukupan broj živih – posebice u dobi od 12 i više godina, ukupan broj krizmanih, broj vjenčanih, rođenih i umrlih u godini vizitacije. U knjigama vizitacija važan je podatak bio o broju domaćina zbog utvrđivanja njihovih materijalnih obveza župniku, odnosno prihoda župnika. Međutim, ovi popisi se nisu vodili redovito i često se nisu upisivali svi podaci vezani za stanovništvo. Najstariji sačuvani izvještaj kalničkog arhiđakona za

¹⁵⁴ Božena Vranješ-Šoljan, „Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja“, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 2008, br. 2, Zagreb, 2008., str. 517-544., na str. 517.

¹⁵⁵ Hrvatski državni arhiv (dalje HR-HDA), fond [0043] Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Križevci; HR-HDA fond [0028] Križevačka županija; Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, Kanonske vizitacije.

¹⁵⁶ Stjepan Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i XIX. stoljeću*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin, Varaždin, 1991., str. 31.

križevačku župu je onaj iz 1706. godine.¹⁵⁷ Kod podataka koje nam pružaju matične knjige također nailazimo na poteškoće i nedostatke. Naime, često se nisu upisivali svi predviđeni podatci, a također postoje i vremenske praznine kada se matične knjige nisu vodile i po nekoliko godina. Iako na temelju ovih popisa ne možemo dobiti točan broj stanovnika nekog mjesta, oni nam ipak mogu poslužiti da u nedostatku drugih izvora možemo dati procjenu stanovništva nekog mjesta do 1857. godine i prvog službenog popisa stanovništva provedenog u Habsburškoj Monarhiji.¹⁵⁸

Prvi podatci o broju stanovnika mogu se procijeniti na temelju popisa poreznih jedinica.¹⁵⁹ Teško je dati procjenu broja stanovnika za grad Križevce u razdoblju 17. stoljeća, ali do povećanja je zasigurno došlo procesom doseljavanja stanovništva, naročito okolnih plemića. Porastu broja stanovnika zasigurno je pridonio i dolazak franjevacu te pavlina.¹⁶⁰

Iz 18. stoljeća sačuvan je veći broj dokumenata, odnosno kanonskih vizitacija na temelju kojih možemo procijeniti ukupan broj stanovnika na području grada Križevaca. Ti dokumenti odnose se na popise kuća, odnosno obveznika (kućedomaćina), za feudalna podavanja u križevačkoj župi. Pored grada Križevaca župa je obuhvaćala: Brckovčinu (Donju i Gornju), Dijankovec, Erdovec, Goricu, Karane, Majurec, Potočec (Veliki i Mali), Prikraj i Ščerbakovec¹⁶¹. U vrijeme jozefinskih reformi provedena je regulacija župa (1784.-1789.) pa su križevačkoj župi oduzeta sela: Bojnikovec, Lemeš i Špiranec.¹⁶² Problem ovakvih popisa je što ne znamo koliko je ljudi živjelo u pojedinim kućama i što vizitacije obuhvaćaju samo katoličko stanovništvo.

¹⁵⁷ Isto, str. 14.

¹⁵⁸ Isto, str. 31.; Prije popisa stanovništva iz 1857. godine, na području Hrvatske i Slavonije provedena su još četiri opća popisa: tzv. marijaterzijanski 1754., jozefinski 1785. te popisi 1805. i 1850. godine.

¹⁵⁹ Vidi: Josip Adamček, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Izvori za hrvatsku povijest, sv. III, Zagreb, 1976.

¹⁶⁰ V. Bedenko, „Križevci –razvoj grada“, str. 15.; I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 29.; T. Bogdanović, „Kratak pregled povijesti pavlina s osvrtom na njihovo djelovanje u Križevcima“, str. 183.

¹⁶¹ Ščerbakovec kao naselje pod tim imenom danas više ne postoji.

¹⁶² S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i XIX. stoljeća*, str. 34.

Tablica 1. Popisi poreznih jedinica za grad Križevce 1495.-1553.¹⁶³

godina	Gornji grad	Donji grad	župnik	Augustinci	gostinjac bana i rizničara
1495.	50	105	4	40	-
1500.	52	80	-	-	-
1507.	55	93	6	17	-
1512.	51 +2oslob.	101	9	27 + 1 oslob.	-
1513.	51	84	-	-	-
1517.	63	109	11	21	-
1520.	54 +12 sirom.	94 +18 sirom. +6 novaka	6 + 2 sirom.	16 + 5 sirom.	2
1533.	civitas combusta, 10 florena				
1543.	24	90	-	-	-
1533.	20	58	-	-	-

Da bismo mogli procijeniti broj stanovnika, broj kućedomaćina moramo množiti s prosječnim brojem ukućana. Tako nailazimo na probleme. Prvi je što dokumenti ne sadrže i popise ukućana nego samo broj kućedomaćina. Drugi problem se javlja kod procjene prosjeka broja ukućana koji bismo mogli množiti s brojem kuća tj. kućedomaćina te tako dobiti procjenu stanovništva nekog mjesta. Stjepan Krivošić procjenjuje da je 1771. godine prosječan broj ukućana na 100 kućedomaćina iznosio 600, dok za 1796. godinu broj ukućana na 100 kućedomaćina iznosi 678.¹⁶⁴ S. Krivošić prosječan broj ukućana izračunava na temelju broja kućedomaćina i ukupnog broja stanovnika kada je on poznat. Od dobivenih rezultata izvodi srednju vrijednost i nju koristi u rekonstrukciji ukupnog broja stanovnika.¹⁶⁵

¹⁶³ Tablica je preuzeta iz: Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 43.

¹⁶⁴ Isto, str. 34.

¹⁶⁵ Isto, str. 34.

Tablica 2. Ukupan broj stanovnika Križevaca 1700.-1857.¹⁶⁶

godine	križevačka župa					
	grad	sela		ukupno		
		A	B	A	B	
1700.	1400	1130	1250	2530	2650	
1706.	1430	1160	1285	2590	2715	
1720.	1450	1150	1280	2600	2730	
1733.	1480	1135	1260	2615	2740	
1739.	1470	1010	1110	2480	2580	
1750.						
1754.						
1771.	1530	1120	1215	2650	2745	
1778.						
1782.						
1784.	1645	1065		2710		
1787.	1701					
1789.	1850	1179		3029		
1796.	1892	1168		3060		
1802.	2316	1250		3566		
1810.	2495	1132		3627		
1815.	2005	1377		3382		
1820.	2395	1539		3924		
1826.	2412	1557		3969		
1830.	2335	1860		4195		
1835.	2332	1989		4321		
1840.	2401	1949		4350		
1845.						
1851.	1914	2073		3987		
1855.	2206	2034		4240		
1857.	2144	2012		4156		

Tako je izračunao srednju vrijednost, odnosno prosjek od 5,9 ukućana kod jednog kućedomaćina za 1706. godinu. S ovakvom procjenom broja stanovnika Križevaca krajem 17. i početkom 18. stoljeća ne slaže se u potpunosti Hrvoje Petrić. On smatra da ako se za Križevce uzmu isti kriteriji kao i za grad Varaždin, odnosno da bi kod jednog kućedomaćina bilo prosječno najmanje 4, a najviše 5 stanovnika po jednoj kući, broj stanovnika Križevaca na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće iznosio bi između 970-1210 osoba. H. Petrić iz ove procjene izvodi prosječnu vrijednost od oko 1100 osoba. Nadalje, zaključuje da se može uzeti

¹⁶⁶ Tablica je pruzeta iz: S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i XIX. stoljeća*, str. 37. U tablici su pod kolonama selo i ukupno navede brojke prije i nakon reforme župa. Tako da se podatci u koloni A odnose na sela poslije regulacije župa (10 sela koja su ostala u sastavu župe i poslije regulacija župa), a podatci u koloni B prije regulacije župa (13 sela koja u sastavu župe prije regulacija župa). Broj stanovnika u tablici je za neke popise nakon 1802. godine revidiran i ne slaže se s podacima u kalendarima i šematizmima (vidi nav. dj. str. 36).

Krivoševićeva procjena od oko 1400 stanovnika za 1700. godinu, ali kao maksimalna vrijednost procjene, dok svoju procjenu od oko 1100 stanovnika smatra uvjetno, rečeno najnižom procjenom stanovništva Križevaca krajem 17. i početkom 18. stoljeća.¹⁶⁷ Uzmemo li pak srednju vrijednost ovih procjena dobivamo brojku od oko 1250 stanovnika Križevaca, odnosno 5,1 stanovnika po kućedomaćinu. Ove brojke onda možemo uspoređivati s procjenama koje nudi S. Krivošević za razdoblje od 1700. do 1796. godine.¹⁶⁸ Procjene donesene u tablici 2. za razdoblje 1706. - 1796. godine Stjepan Krivošević nalazi u sljedećim izvorima: Vizitacije arhiđakona za župu Kalnik i fondu grada Križevaca u Hrvatskom državnom arhivu¹⁶⁹, a za ukupan broj stanovnika u razdoblju 1771.- 1796. godine podatke crpi iz Vizitacija arhiđakona za župu Kalnik; *Conspectus parochiarum dioecesis zagrabiensis*, protokolima, fondu Križevačke županije i fondu Kraljevskoga ugarskog vijeća u Hrvatskom državnom arhivu.¹⁷⁰ Krajem 18. stoljeća u Križevcima je živjelo 1705 stanovnika, od toga 595 odraslih muških osoba. 28,6% stanovništva bili su građani, a samo 0,5% stanovništva činili su seljaci. Ostatak stanovnika grada otpadao je na članove obitelji 21,3%, poslugu 23,5%, dok su plemići, službenici i svećenici činili 16,5% stanovništva, a na ostale je otpadalo 9,6%.¹⁷¹

Podatke o ukupnom broju stanovnika za prvu polovicu 19. stoljeća S. Krivošić uzima iz popisa župničkih prihoda, Sabljarova "Riečnika" te iz kalendara i šematizama.¹⁷² Krivošević navodi da su podatci iskazani za prvu polovicu 19. stoljeća pretjerani i da treba ispraviti (smanjiti) broj stanovnika u Križevcima.¹⁷³ Tim smanjenjem podatci o broju stanovništva Križevaca poklopili bi se i s drugim izvorima iz toga razdoblja. Npr. Neven Budak citira podatak koji je pronašao u Hrvatskom državnom arhivu da Križevci 1805. godine imaju 238 kuća s 1199 stanovnika.¹⁷⁴ Dr. Josip Buturac u svojem djelu *Regesta za spomenike Križevaca i okolice* navodi da su Križevci 1802. godine imali 846 stanovnika,

¹⁶⁷ H. Petrić, „O Križevačkoj natkapetaniji u 17. stoljeću“, str. 37.

¹⁶⁸ Vidi tablicu 2.

¹⁶⁹ Nadbiskupski arhiv Zagreb (dalje NAZ), Vizitacije arhiđakona Kalnik, Protokoli 130/I (za 1706.), 133/IV (za 1739.), 137/VIII (za 1796.), 144/XIVb (za 1720); Protokoli 211 (za 1771.); HR-HDA, fond [0043] Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Križevci, kut. 3 (za 1787.)

¹⁷⁰ NAZ, Protokoli 211 (za 1771.); *Conspectus parochiarum dioecesis zagrabiensis* (za 1789.); HR-HDA fond [0028], Križevačka županija, kut. 48, br. 116 (za 1774., 1799.); fond [0013] Kraljevsko ugarsko vijeće, Protokoli 1 (za 1784.)

¹⁷¹ I. Karaman, *Privredni život banske Hrvatske*, str. 225.

¹⁷² Vinko Sabljar, *Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1866.

¹⁷³ S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i XIX. stoljeća*, str. 34.; Potrebno je ukupnom broju stanovnika Križevaca oduzeti broj povlaštenih sela (Gorica, Karane i Podgajec) koji su još i posebno iskazani.

¹⁷⁴ HR-HDA, fond [0043] Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Križevci, kut. 17, fascikl 12., br. 191.; N. Budak, „*Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća*“, str. 46.

1830. godine 2888, a 1857. godine 2144 stanovnika.¹⁷⁵ *Nezavisnost*, tjednik koji se početkom 20. stoljeća čitao u Križevcima, u broju od 6. siječnja 1912. na strani 3. donosi vijest da su 1844. godine Križevci imali 2367 stanovnika.¹⁷⁶ Prema tome možemo zaključiti da je stanovništvo Križevaca konstantno raslo i da se do 1857. godine, usprkos svim nedaćama koje su zadesile grad (požari, bolesti, gubitak županijske i vojne uprave, nepovoljne gospodarske prilike), gotovo udvostručilo te je imalo 469 kuća s 2100 ljudi.¹⁷⁷ U gradu je 1802. godine bilo samo 16 grkokatolika iako su Križevci bili središte dijeceze. Njihov broj se tijekom stoljeća vrlo malo povećao.¹⁷⁸ Židovi su u Križevce počeli pristizati u drugoj polovici 18. stoljeća iz mađarskih županija. Godine 1804. u Križevcima su bila 4 Židova, a kako su se s vremenom uspostavljali tolerantniji odnosi poduprti različitim zakonskim odredbama židovska zajednica počela se širiti. 1860. godine taj broj se povećao na 18 obitelji koje su postupno počele kupovati i naseljavati kuće u glavnoj gradskoj ulici.¹⁷⁹ S. Krivošić citira Sabljara koji navodi da je po popisu stanovništva 1857. godine u Križevcima bilo 8 Nijemaca, 5 Mađara, 4 Talijana i 59 *ostalih narodnosti* (taj se broj poklapa s brojem Židova).¹⁸⁰ Dakle, iako su stranci činili maleni broj stanovnika Križevca polovicom 19. stoljeća, ipak uzrok povećanju stanovništva grada moramo tražiti u doseljavanju, a ne prirodnom priraštaju koji je bio malen. Doseljenici su vjerojatno bili seljaci iz križevačke okolice privučeni velikom količinom neobrađene zemlje koja je bila u vlasništvu grada. U prilog ovoj tezi ide i podatak iz popisa stanovništva koji je proveden 1805. godine po kojemu velika većina stanovništva dio svojih prihoda ostvaruje od poljoprivrede. Samo 39 kućanstva sa 137 članova nije posjedovalo nikakve zemlje.¹⁸¹

¹⁷⁵ Josip Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice*, Križevci, 1991., str. 101.

¹⁷⁶ „Podlistak“, *Nezavisnost*, bjelovarsko-križevački vjesnik, God. VI., br. 1, od 6. siječnja 1912., str. 3.

¹⁷⁷ M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 44.

¹⁷⁸ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 52.

¹⁷⁹ T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 271.

¹⁸⁰ S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i XIX. stoljeća*, str. 102.

¹⁸¹ Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 46.

3.1.2. Demografska struktura Križevaca prema prema popisima 1857.-1910. godine

Kretanje brojnosti stanovništva, naseljenosti u demografskoj strukturi Križevaca možemo pouzdano pratiti tek na osnovi modernih popisa od polovine 19. stoljeća. Tako iz popisa izvršenog 1857. godine vidimo podatke da je u samom gradu (bez prigradskog stanovništva) živjelo 2 100 stanovnika u 469 kuća i u 603 stanarske obitelji. To nam u prosjeku daje 4,47 stanovnika na kuću ili 1,28 stanarskih obitelji na kuću.¹⁸² U istom popisu vidimo da je vjerski sastav Križevaca 1857. godine bio sljedeći: od ukupno 2618 (uključeno prigradsko stanovništvo) njih 2509 izjasnilo se kao rimokatolici, 26 kao grkokatolici, 24 pravoslavci i njih 59 kao Židovi.¹⁸³ U razdoblju 1857.-1880. godine Križevci ne bilježe značajniji porast stanovnika. Izrazitiji rast javlja se u razdoblju 1880.-1910. godine. Najveći rast zabilježen je u međupopisnom razdoblju 1880.-1890. godine te iznosi 13,4 na tisuću stanovnika, 1890.-1900. godine iznosi 11,7 na tisuću stanovnika.¹⁸⁴ Križevci su 1857. godine imali 2144 stanovnika, 1869. godine 3229, 1880. godine 3655, 1890. godine 4092, 1900. godine 4405, a 1910. godine 4897 stanovnika (vidi tablicu 3.).¹⁸⁵ Prvi svjetski rat poremetio je ovaj rast stanovništva Križevaca, a demografske posljedice osjećat će se i u čitavom međuratnom razdoblju.

Tablica 3. Broj stanovnika prema popisima 1857.-1910.¹⁸⁶

	1857.*	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.*
Križevci	2144	3229	3655	4092	4405	4886+11	4698
Bjelovar	2787	2418	3443	4135	4889	6312	9994
Koprivnica	3224	5684	6027	6512	7074	8008	8115
Varaždin	9699	10623	10371	11055	11494	12149	14123

Analiziraju li se rezultati popisa stanovništva koje je provodila Habsburška (Austro-Ugarska Monarhija) od 1857. godine do 1910. godine, nije teško zaključiti kako Križevci

¹⁸² Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1985, str. 46.

¹⁸³ Isto, str. 47.

¹⁸⁴ Mladen Friganović, „Stanovništvo općine Križevci“, *Geografski glasnik*, Vol. 52, br. 52 (1990), str. 31-47., na str. 32 i 35.

¹⁸⁵ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1905., str. 4; *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1913., str. 4

¹⁸⁶ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, str. 4; *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 4; Vidi i Milan Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1917., str. 19-20.; *Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857.-1971.*, Zagreb, 1979., str. 118., 343., 364. i 700. Podatci o broju stanovnika grada Križevaca u različitim izvorima ne podudaraju se zbog razlike u uključenosti ili neuključenosti prigradskih naselja u izvještajima, odnosno pribrojavanja ili ne vojnog stanovništva prisutnog u gradu.

bilježe konstantni porast stanovništva. Tako, ako usporedimo podatke iz izvora¹⁸⁷, vidimo da se broj stanovnika od popisa 1869. godine do popisa 1880. godine povećao za 426 stanovnika. Nadalje, povećanje za razdoblje 1880.-1890. godine iznosi 437 stanovnika, za razdoblje 1890.-1900. godine broj stanovnika Križevaca povećao se za 313 stanovnika, a u zadnjem popisu što ga je provodila Austro-Ugarska Monarhija za razdoblje 1900.-1910. godine uvećanje ukupnog broja stanovnika Križevaca je za 481 osobu. Izračunamo li srednju vrijednost povećanja stanovnika za razdoblje 1869.-1910. godinu dobijemo prosječno uvećanje od oko 414 stanovnika po međupopisnom razdoblju. Odnosno, broj stanovnika se u razdoblju 1869.-1910. godine povećavao u prosjeku za 10,93%. Za razdoblje 1869.-1880. godine uvećanje iznosi 13,19%, u razdoblju 1880.-1890. godine za 11,96%, za razdoblje 1890.-1900. godine uvećanje je 7,65% , dok za razdoblje 1900.-1910. godine uvećanje iznosi 10,92%.¹⁸⁸

Usporedimo li podatke o kretanju broja stanovnika Križevaca s najbližim gradovima kojima je grad upravno, gospodarski i prometno gravitirao, vidimo da oni također bilježe porast stanovništva. Bjelovar za razdoblje 1869.-1910. godine bilježi porast od čak 27,45%, a Koprivnica u istom razdoblju za 8,97%. Najveći broj stanovnika Koprivnice 1910. godine živjelo je od poljoprivrede i obrta, ali dobra prometna povezanost naročito s prekodravskim područjem Ugarske i sjevernim Jadranom omogućila je razvoj prvih manjih industrijskih poduzeća koja su onda privukla u grad i značajan broj radnika.¹⁸⁹ Varaždin bilježi pad stanovnika u prvom međupopisnom razdoblju (1869.-1880.) od 2,87% da bi u kasnijim razdobljima (1880.-1910.) bilježio prosječan porast od 5,4%.¹⁹⁰ Veliki broj stanovnika Varaždin može zahvaliti vrlo razvijenoj manufakturnoj proizvodnji.¹⁹¹ Izuzmemo li Bjelovar, vidimo da u prosjeku Križevci bilježe veći prosječni porast stanovništva od Koprivnice i Varaždina. U grafičkom prikazu (vidi grafikon 1.) lijepo se vidi kako su Križevci još u popisnoj 1880. godini imali više stanovnika od Bjelovara, a od tog popisa Bjelovar konstantno bilježi velika uvećanja stanovnika. Razlog velikog porasta broja stanovnika u

¹⁸⁷ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 4; M. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 20. Za ova dva izvora podatci su istovjetni za godine 1880.-1910. U različitim izvorima javljaju se i različiti podatci. Iz tih razloga u analizu nisam uzeo popis iz 1857. godine.

¹⁸⁸ Isto, str. 5.

¹⁸⁹ Josip Adamček, Blagota Drašković, Ivan Jelić "natuknica Koprivnica", *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, str. 306-307.

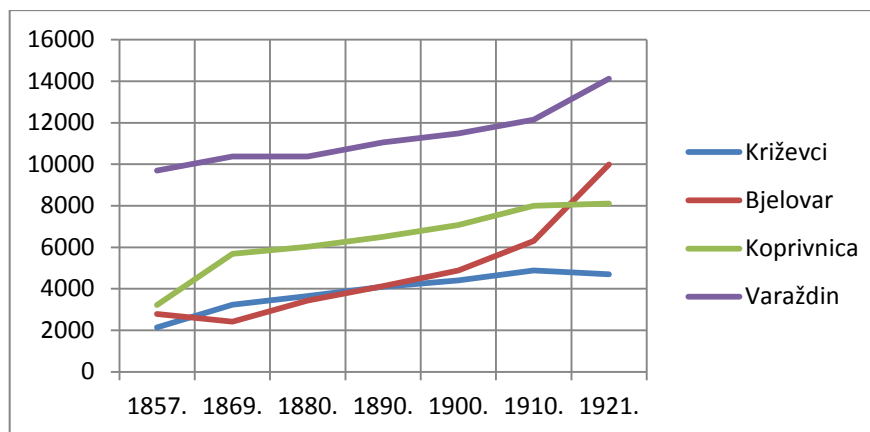
¹⁹⁰ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 4; M. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 5.

¹⁹¹ Josip Adamček, Blagota Drašković, "natuknica Varaždin", *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, str. 712-714.

Bjelovaru treba tražiti u činjenici da je to novi grad nastao 1756. godine odlukom carice Marije Terezije, da je bio upravno sjedište Križevačke i Đurđevačke graničarske pješačke pukovnije do 1871. godine, a od 1886. godine postaje i županijsko središte. Godine 1772. Bjelovar dobiva status *vojnog komuniteta* tj. povlaštene gradske općine, u kojoj je prema planovima vojne vlasti trebalo razviti trgovinu i obrt za opskrbu Varaždinskog generalata.¹⁹² Time je Bjelovar postao vrlo interesantan za ekonomska ulaganja koja su onda urodila otvaranjem mnogih tvornica, obrtničkih radionica i trgovina koje su iziskivale i određeni broj radne snage koji se vjerojatno popunjavao useljavanjem. Spajanje Križevačke županije s Bjelovarskom u Bjelovarsko-križevačku županiju i gubitak županijskog središta vjerojatno je uzrok što Križevci nisu ostvarili i veći porast stanovnika na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Razloge ukidanja Križevačke županije i gubitak županijskog središta za Križevce treba tražiti u uštedi sredstava, racionalizaciji poslovanja te brojnim vojničkim zgradama koje su ostale u gradu nakon ukidanja Križevačke i Đurđevačke graničarske pukovnije 1871. godine. Smatra se da je jedan od razloga gubitka županijskog središta i aktivna borba križevačkih narodnjaka (kasnije neodvišnjaka) te pravaša koji su se aktivno i otvoreno borili protiv Mađarske i njene politike u Hrvatskoj. S druge strane u Bjelovaru je bila smještena brojna vojska za potrebe čitave županije. Vojskom je zapovijedala krajiška elita privržena banu te je kao takva pružala određenu sigurnost banovima koji su onda pomagali dotok krupnog kapitala u grad.¹⁹³ Bjelovar je postao pogodnijim mjestom za naseljavanje od Križevaca iako su Križevci bili prometno bolje pozicionirani. Danas su Bjelovar, Koprivnica i Varaždin sjedišta županije dok Križevci više nikada nisu postali središte šire regije.

¹⁹² Marija Sentić, Mirko Valentić, "natuknica Bjelovar", *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, str. 41.

¹⁹³ Mira Kolar Dimitrijević, „Grad Križevci nakon ukidanja županijskog središta 1886. godine“, str. 27.

Grafikon 1. Usporedni broj stanovnika Križevaca, Bjelovara, Koprivnice i Varaždina za razdoblje 1857.-1921.

3.1.3. Posljedice Prvoga svjetskog rata na demografsku strukturu Križevaca

Sljedeći popis stanovništva koji je Austro-Ugarska Monarhija trebala organizirati trebao je biti 1920. godine. Izlaskom Hrvatske iz Austro-Ugarske Monarhije 29. listopada 1918. godine i ulaskom u zajedničku državu Južnih Slavena 1. prosinca 1918. godine dužnost provedbe popisa preuzela je novoosnovana država. Prema uredbi ministarskog savjeta Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. ožujka 1920. godine, br. 94, provedbenih pravila i uputstva ministarstva za socijalnu politiku i banske naredbe od 6. studenoga 1920. godine br. 20.189/Pr. proveden je popis stanovništva na području Hrvatske, Slavonije i Međimurja po stanju od 31. siječnja 1921. godine.¹⁹⁴ Usporedimo li podatke iz popisa za 1910. godinu¹⁹⁵ po kojemu je u Križevcima živjelo 4886 stanovnika s popisom iz 1921. godine¹⁹⁶ po kojemu je u Križevcima živjelo 4698 stanovnika, vidljivo je da Križevci po prvi put otkako se provode moderni popisi u Austro-Ugarskoj Monarhiji bilježe pad broja stanovništva za 188 stanovnika

¹⁹⁴ *Predhodni rezultati popisa stanovništva god 1920. u Hrvatskoj, Slavoniji, Međimurju i na otoku Krku*, Publikacije kr. Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, LXXIV, Zagreb, 1921., str.1.; Popis stanovništva koji je obavljen po stanju od 31. siječnja 1921., naziva se i *Popis od godine 1920*. Razlog tomu je što su popisi do 1921. godine obavljani zaključno s 31. prosincem, odnosno krajem svake popisne godine, dok je popis koji je trebao biti za 1920. godinu proveden mjesec dana iza uobičajnog roka tj. 31. siječnja 1921. godine. Tadašnji ravnatelj Kr. zemaljskog statističkog ureda dr. R. Signjar smatra da bez obzira na to što je od popisa 31. prosinca 1910. godine i popisa od 31. siječnja 1921. godine proteklo deset godina i jedan mjesec te kako se izvidni dan od popisa iz 1910. godine razlikuje od izvidnog dana popisa 1921. godine za samo jedan dan, a kako su promjene u broju i sastavu stanovništva kroz mjesec dana neznatne, može slobodno popis od 31. siječnja 1921. godine nazvati (radi lakše usporedbe s prijašnjim popisima) *Popis stanovništva 1920. godine*.

¹⁹⁵ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 4.

¹⁹⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Sarajevo, 1932., str. 252.

odnosno za -3,84%. Međutim, u popis od 1910. godine obuhvćeno je građansko (civilno) i vojno stanovništvo koje je boravilo u gradu za vrijeme popisa. Prisutni broj stanovnika za 1910. godinu iznosi 4897, tj. uz 4886 građanska stanovnika bilo je prisutno i 11 vojnika.¹⁹⁷ Uzmemo li u analizu i tih 11 stanovnika razlika je u broju stanovnika u međupopisnom razdoblju 1910.-1921. godine -199 stanovnika odnosno ukupno umanj enje iznosi 4.06%. Mirko Korenčić u djelu *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857.-1971.*, navodi za popis iz 1910. godine broj 4897 za ukupno stanovništvo (civilno i vojno), za godinu 1921. navodi 4698 stanovnika što se slaže i s *Definitivnim rezultatima popisa stanovništva od 31. siječnja 1921. godine*, a koji se za tri stanovnika razlikuje od podataka koji je izneseni u *Predhodnim rezultatima popisa stanovništva godine 1920. u Hrvatskoj, Slavoniji, Međimurju i na otoku Krku*, gdje je navedeno prisutno građansko i civilno stanovništvo od 4695 stanovnika.¹⁹⁸ Zbog te razlike od 3 stanovnika, koja ipak nije statistički značajna, umanj enje za -202 stanovnika, odnosno 4,12%, koje je objavljeno u *Predhodnim rezultatima popisa stanovništva godine 1920. je* netočno. Uzmemo li pak prethodno dobivenu pretpostavku za prosječno povećanje stanovnika Križevaca u razdoblju 1869.-1910. godine od 10,93% odnosno 414 stanovnika po međupopisnim razdobljima realno umanj enje za razdoblje 1910.-1921. godine znatnije je i iznosi otprilike -613 stanovnika odnosno oko 12,51%. Trend smanjenja broja stanovnika Križevaca nastavio se i u međuratnom periodu te je broj stanovnika po popisu izvršenom 1931. godine iznosio 4 264.¹⁹⁹ Grad će uvećanje broja stanovnika bilježiti tek nakon Drugoga svjetskog rata (vidi grafikon 2.). U razdoblju od 1869.-1910. godine usprkos mnogim bolestima (kolera i dr.), požarima, gospodarskim i političkim nedaćama broj stanovnika Križevaca se ipak povećao za trećinu, točnije, za 1 668 stanovnika. Smatram da je glavni uzrok smanjenja stanovnika u međupopisnom razdoblju 1910.-1921.

¹⁹⁷ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 7.;

¹⁹⁸ Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857.-1971.*, str. 364.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god*, str. 252; *Prethodni rezultat popisa stanovništva god. 1920.*, str. 4., objavljenog 29. rujna 1921. godine. U ovom je popisu iskazano tri muškarca manje za 1920. godinu pa u njemu ukupni broj stanovnika Križevaca iznosi 4695 stanovnika. Kako je ovo prethodni popis smatram da je ispravniji i točniji podatak iz definitivnog popisa stanovništva za 1921. godinu koji je objavljen 1932. godine.

Zanimljivo je da Korenčić (u nav. dj.) donosi dosta različite podatke o broju stanovnika za Križevce nego to donose *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, str. 4. i *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 4. Tako Korenčić za popis iz 1869. godine navodi broj od samo 2615 stanovnika, za godinu 1880. 2933 stanovnika, za godinu 1890. 3358 stanovnika, za godinu 1900. 3581 stanovnika. Podatci za godine 1910. i 1921. se poklapaju s objavljenim podacima u statističkim godišnjacima i objavljenim popisima stanovništva. Razlog ovakvih odstupanja u podacima je u uključenosti ili isključenosti nekih prigradskih naselja (Gornja Brckovčina, Karane, Pesek i Podgajec) u navedene popise.

¹⁹⁹ M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857.-1971.*, str. 364.

godine Prvi svjetski rat. Iako se Križevci nisu nalazili na ratom pogođenom području, posljedice rata ostavile su trag na njegovom stanovništvu.

Tablica 4. Usporedni broj stanovnika Križevaca prema spolu po popisima iz 1910. i

1921.godine²⁰⁰

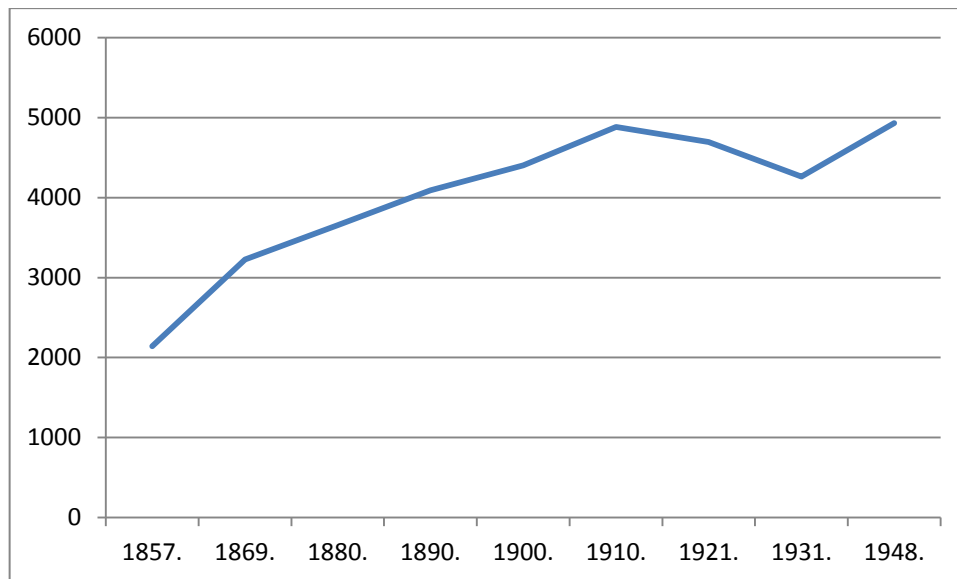
godina	po spolu			porast ili umanjene (-) stanovnika (apsolutno i u %)			
	muških	ženskih	ukupno	godine	muških	ženskih	ukupno
1910.	2556	2341	4897	1900.- 1910.	2545+11	2341	481 10,92%
1921.	2323	2375	4698	1910.- 1921.	-239 -9,3%	34 1,45%	-205 -4,18

Struktura stanovništva po spolu određena je prirodom same čovjekove vrste u kojoj je podjednako muških i ženskih. Međutim, različiti utjecaji modificiraju tu prirodnu simetriju pa se susrećemo s različitim poremećajima sastava po spolu. Istina je da se prema statistici velikih brojeva i ljudskoj vrsti rađa nešto više muške negoli ženske djece (4-6%), ali to bitno ne bi remetilo ravnotežu po spolu. To je prirodni mehanizam zbog nešto veće opće smrtnosti muškog stanovništva. Inače, društveni su utjecaji mnogo značajniji i oni stvaraju razliku brojnosti muškog i ženskog stanovništva.²⁰¹ Ako usporedimo sastave stanovništva po spolu iz 1910. i 1921. godine vidimo da je 1921. godine bilo 239 muškaraca manje odnosno 9,3% nego što ih je popisano 1910. godine.²⁰² Ova razlika bi bila i veća ako uzmemo u obzir pretpostavku za prosječno povećanje stanovnika Križevaca u razdoblju 1869.-1910. godine od 10,93%. Iako je ukupni broj stanovnika manji 1921. godine popis bilježi porast broja žena za 34. Ovdje je jasno da je jedan od uzroka manjka muškog stanovništva Prvi svjetski rat. Uz stradanje muškaraca na frontu kao uzrok manjka muškog stanovništva ne smijemo izostaviti ni diferencijalnu stopu iseljavanja tj. činjenicu da se više iseljavaju muškarci od žena. Međutim, uzroke iseljavanja opet možemo tražiti u posljedicama Prvog svjetskog rata.

²⁰⁰ Izvori za tablicu: *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 7; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, str. 425.; *Prethodni rezultati popisa stanovništva god. 1920. u Hrvatskoj, Slavoniji, Međimurju i na otoku Krku*, str. 4.

²⁰¹ Mladen Friganović, „Stanovništvo općine Križevci“, str. 41.

²⁰² *Prethodni rezultat popisa stanovništva god. 1920.*, str. 4.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, str. 425.

Grafikon 2. Broj stanovnika Križevaca za razdoblje 1857.-1931. godine

Pogledamo li strukturu stanovništva prema materinjem jeziku za razdoblje 1910.-1921. godine (vidi tablicu 5.) vidimo da većinu stanovništva čine Hrvati i Srbi, slijede ih po brojnosti Slovenci, Nijemci, Mađari, Čehoslovaci, Rusini²⁰³ i ostali. Značajnijih razlika, odnosno odstupanja prema materinjem jeziku između dva popisa nema osim kod broja Mađara i Nijemaca. Broj Mađara u Križevcima je u razdoblju 1910.-1921. godine pao za 59 stanovnika, a Nijemaca za 49 stanovnika. Možemo pretpostaviti da je uz prirodno kretanja stanovnika na ova smanjenja utjecao rat, ali vjerojatno i imigracija stanovnika nakon rata, odnosno njihov povratak u matične zemlje. Smanjenje broja prisutnih stanovnika u Križevcima bilježe i Romi. Od njih 18 popisanih 1910. godine u gradu je 1921. godine zabilježen samo jedan Rom. Za ovo smanjenje uzrok bi možda mogao biti njihov tradicionalni nomadski život. U popisu iz 1910. godine zasebno je popisano 79 Čeha i 5 Slovaka, dok su u popisu iz 1921. godine oni iskazani zajedno (82 Čehoslovaka), što je i u skladu s postankom njihove zajedničke država 1918. godine. Također je zanimljivo da se na popisu iz 1921. godine nalazi 14 stanovnika koji su se izjasnili da im je materinji jezik ruski. Rusi su se u

²⁰³ U 19. stoljeću Rusini su uglavnom bili prepoznatljivi kao grkokatolici, a od 20. stoljeća evidentiraju se i kao Rusini i kao grkokatolici. Tako da njihov boravak u Križevcima ne čudi s obzirom na sjedište Grkokatoličke biskupije u Križevcima

Križevcima vjerojatno našli od 1915. godine kao zarobljenici za vrijeme Prvog svjetskog rata te su nakon rata odlučili ostati u Križevcima.²⁰⁴

Tablica 5. Broj stanovnika prema materinjem jeziku u 1910. i 1921. godini²⁰⁵

godina	po materinjem jeziku													
	Hrvata ili Srba	Slovenaca	Čehoslov aka	Rusina, Rutena, Malorusa	Pojjaka	Slovaka	Čeha	Rusa	Mađara	Nijemaca	Rumuna/Roma	Talijana	Čincara	ostali/ nepoznato
1910.	4406	142	/	28	/	5	79	/	90	107	18	9	/	2
1921.	4356	117	82	21	9	/	/	14	31	58	1	8	1	1

Što se tiče vjerskog sastava stanovništva velikom većinom prevladavaju rimokatolici, druga po veličini je židovska zajednica koja je u sto godina (1804. godine u Križevcima je zabilježeno samo 4 židova) dosegla brojku od 228 židova u 1910. godini odnosno 167 u 1921. godini. Pravoslavnog stanovništva s obzirom na njihovu brojnost u okolnim selima i blizinu manastira u Lepavini²⁰⁶ nema mnogo, ali im se broj u gradu krajem 19. stoljeća zasigurno povećao o čemu nam svjedoči i izgradnja pravoslavne crkve Sv. Save 1904. godine.²⁰⁷ Za povećanje broja grkokatolika u međupopisnom razdoblju zaslužan je dolazak časnih sestara bazilijanki u Križevce 1915. godine. Njih devet je zajedno s još devet djevojčica, njihovih štićenica, zbog ratnog vihora napustilo novicijat u Slovitu (u austrougarskoj pokrajini Galiciji) i doselilo u Križevce gdje osnivaju samostan.²⁰⁸

²⁰⁴ U prilog ovoj tezi ide i podatak zapisan u *Spomenici opće pučke škole križevačke*, str. 644., gdje se spominje ruski zarobljenik koji radi za čizmara Jakoba Voščića.

²⁰⁵ Izvori za tablicu: *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 24.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, str. 253.

²⁰⁶ Lepavina je manastir Srpske pravoslavne crkve u istoimenom selu nedaleko od Koprivnice (udaljen oko 10 km) i Križevaca (udaljen oko 20 km). Posvećen je Vavedenju Bogorodice (Uvođenju u jeruzalemski hram). Prema starom lokalnom ljetopisu, manastir Lepavina podignut je oko 1550. godine, dakle uskoro po osnivanju prvih srpskih naselja u ovom kraju. Kao njegov osnivač spominje se monah iz manastira Hilandara (s poluotoka Atos u današnjoj Grčkoj) – Jefrem Vukodabović, podrijetlom Hercegovac, koji je s dva monaha iz Bosne sagradio drvenu crkvicu. Ubrzo im se pridružilo još nekoliko monaha, a ustanova je, prema ljetopisu, proglašena manastirom.

²⁰⁷ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 64.

²⁰⁸ *Kronika križevačkog samostana sestara Reda sv. Bazilija Velikog*, str. 1-2.; Kronika je u vlasništvu časnih sestara bazilijanki i čuva se u križevačkom samostanu. Od 1915. pa do 1920. godine kronika je pisana na

Tablica 6. Broj stanovnika prema vjeroispovjesti u 1910. i 1921. godini²⁰⁹

godina	po vjeroispovjesti								
	ukupno	pravoslavnih	rimokatolika	grkokatolika	evangelika	muslimana	židova	drugih	bez vjere/nepoznato
1910.	4897	146	4437	60	13	-	228	2	/
1921.	4698	120	4319	75	14	3	167	-	-

3.1.4. Broj rođenih i umrlih prema matičnim knjigama za razdoblje 1910.-1920.

Pogledamo li razliku između rođenih i umrlih u Križevcima za razdoblje od 1910. do 1920. godine vidimo da je broj rođenih osoba u navedenom razdoblju 1678, dok je broj umrlih osoba 1629 što znači da je u međupopisnom razdoblju zabilježen prirodni prirast od 49 stanovnika.²¹⁰ Treba uzeti u obzir da je prirodni prirast prema matičnim knjigama u razdoblju 1910.-1914. godine iznosio +196, u razdoblju 1915.-1918. godine -205 stanovnika, a 1919.-1920. godine prirodni prirast iznosi +58 stanovnika. Iz toga se vidi da je jedino u ratnim godinama zabilježen negativni prirodni prirast stanovništva. U cjelokupnom razdoblju 1910.-1920. godine broj rođenih rimokatolika iznosi 1 580 dok ih je umrlo 1 541.²¹¹ Broj rođenih židova je 44, a umrlih 47.²¹² Kod grkokatolika imamo jednak broj rođenih i umrlih,

ukrajinskom jeziku, a od 1920. godine na hrvatskom jeziku. Prijevod prvog dijela kronike sa ukrajinskog na hrvatski jezik također se čuva u križevačkom samostanu *sestara Reda sv. Bazilija Velikog.*; *Kratki povijesni pregled Hrvatske viceprovincije sestara Bazilijanki*, Ivan Pavković (ur.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991., str.11-12.

²⁰⁹ Izvori za tablicu: *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 22; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, str. 252.

²¹⁰ Vidi tablicu br. 7.

²¹¹ Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Križevci, Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Sv. Ana Križevci 1898.-1916., za god. 1910.-1916., str. 293-428.; Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije - Matični ured Križevci; Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Sv. Ana Križevci 1917.-1923., za god. 1917.-1920., str. 1-104.; HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 181., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1893.-1910., str. 278-298.; HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 182., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1911.-1928., str.1-173.

²¹² Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Križevci, Matična knjiga rođenih Židovske općine Križevci 1909.-1935., str. 2-6.; HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 494., Matične knjige židova, Vjerska općina Križevci, Matična knjiga umrlih 1909.-1944., str. 2-6.

odnosno 14 grkokatika je rođeno i 14 ih je umrlo u navedenom razdoblju.²¹³ Kod pravoslavnog stanovništva broj rođenih osoba je 40, a umrlo ih je 27.²¹⁴

Tablica 7. Broj rođenih i umrlih prema matičnim knjigama rođenih i umrlih za grad Križevce 1910.-1920.

vjeroispo- vijest	rimokatolici		židovi		grkokatolici		pravoslavci		ukupno	
	rođeni ²¹⁵	umrli ²¹⁶	rođeni ²¹⁷	umrli ²¹⁸	rođeni ²¹⁹	umrli ²²⁰	rođeni ²²¹	umrli ²²²	rođeni	umrli
1910.	195	164	6	7	1	1	3	/	205	172
1911.	165	120	3	6	/	1	4	2	172	129
1912.	177	141	10	5	/	/	3	1	190	147
1913.	154	117	9	4	3	/	8	3	174	124
1914.	165	140	4	5	2	2	6	3	177	150
1915.	110	164	4	5	1	2	5	3	120	174
1916.	103	123+1	/	3	1	3	2	1	106	131
1917.	81	127	1	4	2	3	3	2	87	136
1918.	106	176	1	1	2	1	/	7+1	109	186
1919.	156	123	1	/	1	1	2	1	160	125
1920.	168	145	5	7	1	/	4	3	178	155
Ukupno=	1580	1541	44	47	14	14	40	27	1678	1629

²¹³ HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 377., Matične knjige grkokatika, Matična knjiga rođenih 1858.-1929., str. 13-18.; HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 377., Matične knjige grkokatika, Matična knjiga umrlih 1858.-1934., str. 12-16.

²¹⁴ Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Križevci, Matična knjiga rođenih pravoslavne župe Sv. Savo Križevci 1905.-1934., 10-25.

²¹⁴ HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 61., Matične knjige pravoslavaca, Parohija Križevci, Matična knjiga umrlih 1905.-1935., str. 5-14.

²¹⁵ Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Križevci, Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Sv. Ana Križevci 1898.-1916., za god. 1910.-1916., str. 293-428.; Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije - Matični ured Križevci; Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Sv. Ana Križevci 1917.-1923., za god. 1917.-1920., str. 1-104.

²¹⁶ HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 181., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1893.-1910., str. 278-298.; HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 182., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1911.-1928., str.1-173.

²¹⁷ Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Križevci, Matična knjiga rođenih Židovske općine Križevci 1909.-1935., str. 2-6.

²¹⁸ HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 494., Matične knjige židova, Vjerska općina Križevci, Matična knjiga umrlih 1909.-1944., str. 2-6.

²¹⁹ HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 377., Matične knjige grkokatika, Matična knjiga rođenih 1858.-1929., str. 13-18.

²²⁰ HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 377., Matične knjige grkokatika, Matična knjiga umrlih 1858.-1934., str. 12-16.

²²¹ Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Križevci, Matična knjiga rođenih pravoslavne župe sv. Savo Križevci 1905.-1934., 10-25.

²²² HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 61., Matične knjige pravoslavaca, Parohija Križevci, Matična knjiga umrlih 1905.-1935., str. 5-14.

Sve matične knjige uredno su se vodile. Iz matičnih knjiga umrlih rimokatolika vidljivo je da su samo u četiri slučaja umrli uvedeni u matičnu knjigu umrlih kao stradalnici Prvoga svjetskog rata.²²³ Također, uvidom u matične knjige umrlih rimokatolika može se zaključiti da je epeidemija španjolske gripe odnosno influenza ozbiljnije ugrozila stanovništvo Križevaca.²²⁴ U matičnim knjigama umrlih pod rubrikom *od čega je bolovao ili umro?* zabilježeno je čak 25 smrtnih slučajeva od ove bolesti.²²⁵ Bolest se u Križevcima pojavila krajem 1918. i početkom 1919. godine, a najviše smrtnih posljedica ove bolesti zabilježeno je u listopadu (6 smrtnih slučajeva od influence), studenom (14 smrtnih slučajeva od influence) i prosincu (5 smrtnih slučajeva od influence) 1918. godine.²²⁶ Zanimljivo je da se u ta tri posljednja mjeseca 1918. godine smrtnost povećala za dva do tri puta. 1.-3. mjeseca 1918. godine svaki mjesec umrlo je prosječno 13 osoba, 4.-6. mjeseca 8 osoba, 7.-9. mjesec 7, a u posljednja 3 mjeseca 1918. godine prosječno je svaki mjesec umrlo 29 osoba.²²⁷ Ovako veliku smrtnost posljednja tri mjeseca zasigurno možemo pripisati „španjolki“ odnosno influenci. Međutim, influenza je u većini tih slučajeva, bila prikrivena uz kakvu kroničnu ili neku drugu bolest te je kao uzrok smrti u matičnim knjigama zabilježena ta druga bolest a ne influenza. Uzmemo li ovu pretpostavku u obzir može se zaključiti kako je od španjolske gripe u gradu 1918. i 1919. godine umrlo između 50-80 ljudi.

Križevci su prirodnim prirastom i doseljavanjem od početka *modernih popisa* koje provodi Habsburška, odnosno Austro-Ugarska Monarhija, do 1910. godine bilježili konstantan porast stanovništva. Međutim, u međupopisnom razdoblju 1910.-1920. godine

²²³ HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 182., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1911.-1928., str. 63., 83.,104., 117. i 119. (vidi poglavlje 6.3.)

²²⁴ Španjolska gripa ili španjola kako se kraće nazivala bila je pandemija gripe koja je 1918. godine odnijela između 50 i 100 milijuna osoba širom svijeta. Uzročnik te gripe bio je podtip ptičje gripe H1N1. Pandemija španjolske gripe započela je u ožujku 1918. godine i trajala je sve do lipnja 1920. godine. Obuhvatila je cijeli svijet, od Arktika do najjužnijih krajeva zemlje. Od španjole je oboljela otprilike 1/3 stanovnika zemlje (između 500 i 600 milijuna), a smrtno ih je stradalo između 10 i 20% oboljelih. Španjola se smatra jednom od najvećih katastrofa u povijesti čovječanstva i može se mjeriti s epidemijom kuge u 16. stoljeću. O epidemiji španjolske gripe u Hrvatskoj više vidi u: Goran Hutinec, „Odjeci epidemije „španjolske gripe“ 1918. godine u Hrvatskoj javnosti“, *Radovi- zavod za hrvatsku povijest*, vol 38, 2006., str. 227-242.

²²⁵ Isto, str. 120-140.; U 24 slučajeva od ovih 25 u rubrici *Od čega je bolovao ili umro?* kao uzrok smrti stoji influenza, a samo u jednom slučaju zabilježena je kao uzrok smrti *Španjolka*. I pak, sa sigurnošću možemo pretpostaviti da je i u ovih 24 slučajeva riječ o španjolskoj gripi jer matične knjige umrlih rimokatoličke župe križevačke od 1910. do listopada 1918. godine bilježe tek nekoliko pojedinačnih slučajeva umrlih od influence.

²²⁶ Isto, str. 131-140.

²²⁷ Isto, str. 120-140.

jasno je vidljivo da grad bilježi smanjenje od 199 stanovnika. Razlog smanjenja broja stanovnika nije negativni prirodni prirast jer on iznosi +49 stanovnika za navedeno razdoblje. Smatram, da je smanjenje broja stanovništva Križevaca uz stradavanja na bojištima povezano sa zaustavljenim trendom useljavanja i pojačanim iseljavanjem iz grada. Zbog ratnih okolnosti, do hrane je lakše i jeftinije doći na selu nego u gradu. U vrijeme velike nestašice hrane koja je zahvatila Hrvatsku 1917. i 1918. godine seoska domaćinstva koja su imala svoja gospodarstva i sama proizvodila hranu bila su u znatnijoj prednosti od stanovništva u gradovima. Proizvodi sa sela u gradu se prodaju znatno skuplje, tako da su ljudi iz križevačke okolice vjerojatno, u selu vidjeli neku egzistencijalnu sigurnost te su u vrijeme rata manje doseljavali u grad. Iz istih razloga vjerojatno je bilo i pojačano iseljavanje iz grada.²²⁸ Iseljavanje se najviše dešavalo za vrijeme i nakon rata. Uz ekonomske razloge mnogi građani su odlazili iz Križevaca i iz političkih razloga. Npr. bilo je primjera kada je za vrijeme rata Zemaljska vlada svojim naredbama upućivala ljude na važnije funkcije u druga mjesta kao npr. Zagreb, Varaždin itd.²²⁹ Ukidanje Kraljevskog višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcima, također je zasigurno dovelo do iseljavanja prema Zagrebu jer se dio predavača s učilišta zajedno sa svojim obiteljima, preselio u Zagreb gdje su nastavili svoj rad na Gospodarsko – šumarskom fakultetu. Iseljavanje nije bilo usmjereno samo na križevačku okolicu i obližnje gradove. Nakon rata vidljivo je veliko iseljavanje Mađara i Nijemaca iz grada, koji se najvjerojatnije vraćaju u svoje matične zemlje odnoseći i svoj kapital sa sobom.²³⁰ Dio Mađara i Nijemaca nakon rata i sloma Austro-Ugarske Monarhije vjerojatno su se prestali izjašnjavati kao pripadnici tih naroda. U smanjenje ukupnog broja stanovnika Križevaca za razdoblje 1910.-1920. godine moramo pribrojati i Križevčane koji su stradali na raznim bojištima Prvoga svjetskog rata. Iako su u matičnim knjigama umrlih zabilježena samo dva stradalnika rata, njihov broj je nažalost, sigurno veći.²³¹ Razlog zašto oni nisu

²²⁸ Iseljavanje je najviše vidljivo iz matičnih knjiga upisanih učenika u Opću pučku školu križevačku. U maticama pod rubrikom *Napomena* često je navedeno preseljenje kao razlog napuštanja škole. Vidi: HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), inventarni broj 17., Slavni imenik (matica) učenika 1882./83.-1913./14., (nije paginirano); HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), inventarni broj 18., Slavni imenik (matica) učenika 1913./14.-1950./51., (nije paginirano); HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), inventarni broj 19., Slavni imenik (matica) učenika 1889./90.-1916./17., (nije paginirano); HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), inventarni broj 19., Slavni imenik (matica) učenika, 1913./14.-1950./1951., (nije paginirano)

²²⁹ *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici za školsku godinu 1916./1917.*, Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1917., str. 36 - 37. (Dalje: *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za za školsku godinu 1916./1917.*)

²³⁰ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 24.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, str. 253., Ukupno je iselilo 59 Nijemaca i 49 Mađara.

²³¹ HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 182., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1911.-1928., str. 104. i 119.

uvedeni u matične knjige je vrlo jednostavan, a taj je da se poginuli u velikoj većini slučajeva, nisu sahranjivali u Križevcima. Poginuli vojnici sahranjivani su na samim bojištima, a mnoge žrtve nisu identificirane ili popisane. Dio vojnika vodio se kao nestali ili zarobljeni, dok ih je dio vjerojatno, i umrlo u zarobljeništvu. Uzmemo li ove pretpostavke u obzir možemo zaključiti da je razlika od -199 stanovnika rezultat negativnog trenda iseljavanja iz grada i smanjenog useljavanja kojima treba nadodati i broj poginulih vojnika. Dodamo li na ovu brojku i prosječno povećanje stanovnika iz razdoblja 1867.-1910. godine od 414 stanovnika dobijemo brojku od približno 613 stanovnika manje negoli su Križevci trebali imati nakon popisa 1921. godine. Od ovog negativnog trenda grad će se oporaviti tek nakon Drugoga svjetskog rata.

3.2. Pregled upravnog i administrativnog položaja Križevaca u razdoblju 1914.-1918. godine

Križevci su se u vrijeme Prvoga svjetskog rata nalazili u sklopu Bjelovarsko-križevačke županije i imali su status municipalnog grada.²³² Križevcima je upravljalo gradsko poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Križevaca, a u tu autonomiju miješale su se Kr. hrvatsko-slavonska-dalmatinska zemaljska vlada i županijska skupština Bjelovarsko-križevačke županije. Križevcima je upravljano na način kako je upravno i administrativno funkcionirala Austro-Ugarska Monarhija.

Vojni porazi Austrije u ratu s Italijom 1859. i Pruskom 1866. godine doveli su do unutarnje političke krize u Monarhiji. Krizu su potakle ostale zemlje u Monarhiji želeći širiti svoje nacionalne ideje i tako dobiti određenu autonomiju. Privremenu slabost Austrije najbolje je iskoristila Mađarska koja je za sebe početkom 1867. godine sporazumom između Bečkog dvora i Mađarskog sabora uspjela izboriti izjednačavanje austrijskog i mađarskog naroda.²³³ Sporazumom poznatim kao Austro-ugarska nagodba osnovana dualistički

²³² Gradovi koji su uživali neke povlastice te su bili administrativno autonomni uz podložnost nekim obvezama i dužnostima. Kraljevski gradovi (Zagreb, Varaždin, Karlovac, Križevci, Koprivnica, Osijek i Požega), izuzeti od županija s predstavnicima u Saboru, imali su vlastitu samoupravu s magistratom uglavnom u rukama malobrojnog patricijata, a nadziralo ih je Ugarsko namjesništvo. 21. lipnja 1895. godine donesen je Zakon o ustroju gradskih općina kojim je većina gradova postala podređena županiji. Zakonom gradovi pa tako i Križevci gube svoj samostalni status.

²³³ Nakon rata s Pruskom Bečki dvor je zaključio da je bolje sporazumijeti se odmah samo s jednim nego poslije s više ugovornih strana (Mađarima, Česima, Poljacima, Ukrajincima i dr.). Više o nagodbi u: Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, Zagreb, 1969.; Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1899.; Ferdo Čulinović, *Državno pravna historija*

organizirana Monarhija. Austro-Ugarska Monarhija bila je podijeljena na dvije cjeline - Austriju i Ugarsku čiji su zajednički poslovi bili vezani za vanjsku politiku, vojsku i financije. Zajednički poslovi plaćani su iz austrijskoga i ugarskog proračuna na temelju financijske nagodbe koja se obnavljala svakih 10 godina. Svaki dio države imao je svoju vladu i vlastiti parlament. Ostali poslovi za austrijski i ugarski dio Monarhije bili su autonomni. U nagodbi nije sudjelovao Hrvatski sabor. Hrvatska i Slavonija nagodbom su pripale Ugarskoj, a Istra i Dalmacija Austriji. Za austrijski dio Monarhije, pa onda i za Dalmaciju i Istru, zajedno s nagodbom počeli su vrijediti i Temeljni zakoni koji sadržavaju liberalne ideje iz 1848. godine: opća građanska prava, jednako pravo naroda na vlastitu narodnost i jezik te ravnopravnost jezika u sredinama s nacionalno miješanim stanovništvom.²³⁴ O položaju sjeverne Hrvatske sa Slavonijom trebalo je pregovarati s Ugarskom. Mađari su zagovarali cjelovitost Kraljevine Ugarske prepuštajući Hrvatima tek neznatnu pokrajinsku autonomiju, dok su Hrvati sa Strossmayerom na čelu tražili što širu autonomiju s obilježjima državnosti.²³⁵ Potkraj 1867. godine novi ban Levin Rauch²³⁶ s punom podrškom mađarske Vlade nasilno je proveo izbore na kojima su pobijedili unionisti (52 unionista prema 14 narodnjaka). Oni su prihvatili dualističko uređenje Monarhije, te progasili *narodno jedinstvo* s Mađarima. Narodnjaci su se povukli iz Sabora, a unionisti su 24. rujna 1868. godine sklopili s Mađarima, Hrvatsko-

jugoslavenskih zemalja I., Zagreb, 1954.; Ivan Pederin, „Austro-ugarska nagodba: kao nagodba austrijske policije sa zapadnom masonerijom“, *Hrvatska obzorja*, Vol. 5 (1997), br. 3; str. 627.-648.

²³⁴ Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb, 2003., str. 189.

²³⁵ Isto; Osim ideje bezuvjetnog pripajanja Hrvatske Ugarskoj, koju su zastupali mađarski pobornici tj. unionisti s Levinom Rauchom na čelu, te ujedinjenja pod uvjetom priznavanja ravnopravnosti Hrvatske i teritorijalne cjelovitosti koju su zastupali pristaše Narodne stranke sa Strossmayerom, Mažuranićem i Račkim na čelu, javila se i treća politička opcija. To su bili pravaši koji su željeli da se neposredno pregovara s kraljem i da se od njega zatraži priznavanje samostalnosti i ujedinjene Hrvatske pod vlašću Habsburgovaca. Pravaše su predvodili Starčević i Kvaternik.

²³⁶ Levin barun Rauch de Nyek (Lužnica kraj Zaprešića, 6. X. 1819 – Lužnica, 25. VIII. 1890), hrvatski ban. Nakon završenoga studija prava vratio se na obiteljsko imanje u Lužnicu i uključio se u politički život. Bio je osnivač i sljedbenik Hrvatsko-ugarske stranke (Hrvatsko-ugarske stranke, osn. 1841. godine). Pošto su 1842. godine ilirci pobijedili na izborima u Zagrebačkoj županiji, Rauch je 1843. godine iznio protiv njih optužbu u Ugarskome saboru tvrdeći da zastupaju ideju odcjepljenja Hrvatske od Ugarske i stvaranje velikog ilirskoga carstva. Za revolucije 1848. godine nije se priključio ugarskoj vladi nego je emigrirao u Austriju, ali mu je u ljeto 1849. godine bio dopušten povratak u Hrvatsku. Nakon obnove ustavnoga poretka u Habsburškoj Monarhiji 1860. godine, nalazio se na čelu Unionističke stranke, koja se zauzimala za bezuvjetno ujedinjenje Hrvatske s Ugarskom. Godine 1867. bio je imenovan banskim namjesnikom te je nakon izbora 1868. uspio osigurati unionističku većinu u Saboru koja je iste godine potvrdila Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Banom je bio imenovan 1868., a dužnost je preuzeo iduće godine. Za svojega se mandata služio represivnim metodama; progonio je političke protivnike (napose pripadnike Narodne stranke), zabranjivao oporbene tisak te gušio političke slobode. Pošto mu je sud odbio tužbu protiv Matije Mrazovića, koji ga je u narodnjačkome listu *Zatočnik* optužio za zloporabu banskih ovlasti prilikom osnivanja društva za isušenje Lonjskoga polja, u srpnju 1871. dao je ostavku na bansko mjesto. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51968> preuzeto 8. siječnja 2016.)

ugarsku nagodbu koja je odredila državnopravni status Hrvatske i Slavonije za sljedećih pedeset godina.²³⁷

3.2.1. Državna uprava na temelju Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe

Prema Austro-ugarskoj i Hrvatsko-ugarskoj nagodbi Austrija i Ugarska predstavljaju ustavne države. Njihov se ustav temelji na državnim zakonima od kojih su najvažniji za zemlje ugarske krune : 1.) Pragmatična sankcija 1712. godine²³⁸, 2.) Nagodba između Austrije i Ugarske iz 1867. godine i 3.) Nagodba između Ugarske i Hrvatske koja je potpisana 1868. godine.²³⁹ Na čelu Austro-Ugarske Monarhije nalazio se vladar koji se krunio kao car Austrije i kralj Ugarske. Prema ustavu vladareva osoba je nepovrediva i neodgovorna što znači da je svaki napadaj na njegov život i slobodu bio zločin veleizdaje, a svaka povreda poštovanja prema monarhu uvreda veličanstva.²⁴⁰ Vladar je imao: 1.) upravnu vlast po odgovornim ministrima, koje je sam imenovao i otpuštao, 2.) zakonodavnu s narodnim zastupstvima koje je vladar sazivao, odgađao, zatvarao i raspuštao, 3.) sudbenu po sucima, koji su odlučivali i u vladarevo ime izricali presude. Kao posebna krunska prava vladar je bio: vrhovni zapovjednik vojske, nagoviješta rat i sklapa mir, u njegovo ime kuje se novac, ima pravo amnestije i abolicije, dodjeljuje naslove, plemstvo, odlikovanja... Zbog različitosti poslova vladar je imao i dvije kancelarije: kabinetsku za civilne i vojničku za vojne poslove.²⁴¹ Za vrijeme Prvoga svjetskog rata na vladarskoj stolici Austro-Ugarske Monarhije bili su Franjo Josip I. (1848.-1916.) i Karlo IV. (1916.-1918.).

²³⁷ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 190.

²³⁸ Pragmatična sankcija je, u pravu Istočnorimskog Carstva, carski dekret kojim se rješava neki važan problem. Izraz je prihvaćen i u Europi. Pragmatičkom sankcijom zovu se i tri dokumenta koji uređuju pitanje nasljedstva dinastije Habsburg u Austriji, Ugarskoj i Hrvatskoj. Najstarija pragmatička sankcija koju je prihvatio Hrvatski sabor datira iz 1712. godine, a njime se nasljedno pravo proširuje i na žensku lozu. Primljena u Hrvatskoj 1712. godine, a u Ugarskoj 1713. godine.

²³⁹ Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 171.

²⁴⁰ Isto. str. 171.

²⁴¹ Isto, str. 171.; U vremenu od 1914.-1918. godine vladari Austro-Ugarske monarhije bili su: Franjo Josip I., austr. car i hrv.-ug. kralj i češki kralj (Schönbrunn, 18. VIII. 1830. – Schönbrunn, 21. XI. 1916.). Naslijedio je strica Ferdinanda V. (I.) tijekom revolucije 1848. godine. Uz pretežitru rusku vojnu pomoć slomio otpor mađarske revolucije te, nakon kratkotrajna razdoblja fiktivne ustavnosti (1849.–1851.), ukinuo parlamentarizam i uveo apsolutistički oblik vladavine (Bachov apsolutizam) te provodio centralizaciju, ali i modernizaciju države. Nakon poraza u ratu protiv Francuske i Sardinije (1859.) prisiljen obnoviti ustav, a nakon poraza u ratu protiv Prusa (1866.) na nagodbu s mađ. vladajućim krugovima, što je dovelo do preuređenja Austrijske carevine na dualističkom načelu u Austro-Ugarsku Monarhiju (1867.). Pod njegovim pritiskom uskoro je sklopljena i Hrvatsko-ugarska nagodba kojom je na sličan način riješen i međusobni odnos Hrvatske i Ugarske (1868.). U unutrašnjoj politici zastupao prevlast Nijemaca i Mađara nad ostalim, ugl. slav. narodima Monarhije, a u vanj. politici nakon neuspješnog pokušaja približavanja Zapadu, u 1850-im i 1860-im okrenuo se suradnji s

Zajedničke poslove Austrije i Ugarske obavljalo je ujedinjeno ministarsko vijeće, a bavilo se : 1.) vanjskim poslovima, tj. upravljanjem vanjskom politikom, diplomatskim i konzularnim zastupstvom Monarhije u inozemstvu i sklapanjem međunarodnih ugovora, 2.) vojnim poslovima, tj. zajedničkom vojskom i ratnom mornaricom (osim zakonodavstva o godišnjem regrutiranju i vršenju obrambene dužnosti) i 3.) financijama zajedničkih poslova.²⁴² O zajedničkim poslovima, zajedničkom proračunu i o zaključnim računima raspravljale su delegacije koje je sazivao vladar svake godine naizmjenice iz Beča i Budimpešte. Delegacije su se sastojale od 120 delagata od kojih je 60 izabralo Carevinsko vijeće i 60 Ugarsko-hrvatski sabor i to 40 delagata iz zastupničkih, a 20 iz gornjih kuća te po 30 zamjenika. Pri izboru u austrijsku delegaciju moralo se obratiti pažnju na razmjernu podjelu po krunovinama, a u ugarsku delegaciju trebalo je birati 5 delegata iz Hrvatskog sabora (4 narodna zastupnika i jedan virilni član).²⁴³ Na čelu uprave zajedničkih poslova stajala su tri zajednička ministarstva, koja su bila odgovorna svakoj delegaciji posebno: Ministarstvo carske kuće i vanjskih poslova, Ministarstvo rata i zajednički Ministarstvo financija. Račune svih zajedničkih ministarstava kontrolirao je vrhovni računarski dvor u Beču, a podređen je bio neposredno vladaru.²⁴⁴

Njemačkom i Italijom. Slovio kao tipičan kralj činovnik uredna osobnog života i radnog vremena. Osobni život bio mu je ispunjen mnogim tragedijama: smaknuće brata Maksimilijana u Meksiku, smrt supruge Elizabete u atentatu, samoubojstvo sina Rudolfa, smrt trogodišnje kćeri.

(<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20496> preuzeto 8. siječnja 2016.)

Karlo I. Austrijski ili Karlo IV. Ugarski (Persenbeug, 17. kolovoza 1887. - Funchal, Madeira, 1. travnja 1922.) punim imenom *Karl Franz Josef Ludwig Hubert Georg Maria* bio je sin nadvojvode Otta, nećaka cara Franje Josipa I. i princeze Marije Josipe od Saske. Nakon što je njegov stric nadvojvoda Franjo Ferdinand 1914. godine ubijen u Sarajevu, Karlo je postao prijestolonasljednik, te 1916. godine i naslijedio starog cara Franju Josipa. Oženio se princezom Zitom od Bourbon-Parme, s kojom je imao osmero djece. 3. listopada 2004. godine papa Ivan Pavao II. Karla je proglasio blaženikom zbog njegovih mirovnih nastojanja tijekom Prvog svjetskog rata. Proces za Karlovu kanonizaciju vodio se još od 1949. godine, ali je ovaj potez ipak izazvao niz suprotstavljenih reakcija, posebno u nekadašnjim zemljama Antante. Karlov sin Otto von Habsburg, službeni prijestolonasljednik austrougarske krune, niz godina bio je zastupnik u Europskom parlamentu.

(<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30542> preuzeto 12. siječnja 2016.)

²⁴² I. Beuc, Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.), str. 172.

²⁴³ Isto, str. 172.-173.

²⁴⁴ Ujedinjeno ministarsko vijeće imalo je ovlasti nad zajedničkim poslovima, a bilo je sačinjeno od tri ministra ujedinenih resora (financije, vojska i vanjska politika), predsjednika vlade oba dijela Monarhije, nekolicine nadvojvoda i monarha. Dva poslanička izaslanstva, austrijsko i mađarsko, sastajala su se odvojeno i izglasavala proračun Ujedinenog ministarskog vijeća i na taj način utjecala na zajedničku administraciju. Ministri su bili odgovorni samo monarhu koji je odlučivao o vanjskoj i vojnoj politici.

3.2.2. Hrvatsko-ugarska državna zajednica

Nagodbom su Hrvatskoj i Slavoniji pripali unutrašnji poslovi, pravosuđe i školstvo s vjerskim poslovima. Hrvatima je priznat status političkog naroda koji s Ugarskom čini jednu državnu zajednicu. Ugarska je strana obećala da će poraditi na ujedinjenju Vojne krajine²⁴⁵ i Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Naizgled je ugarska strana napravila ustupak jer je priznata teritorijalna cjelovitost hrvatskih zemalja. No, to nije imalo nikakvog efekta jer je Dalmacija bila pod Austrijom.²⁴⁶ Priznanjem Austro-ugarske nagodbe Hrvatska i Slavonija priznale su i zajedničke poslove Austrije i Ugarske, pa su prema tome morale učestvovati u delegacijama (5 delegata iz Hrvatskog sabora), a onda i snositi dio troškova zajedničkih poslova Austrije i Ugarske. No, pored ovih postojali su i poslovi zajednički samo Ugarskoj i Hrvatskoj.

Zakonodavno reguliranje zajedničkih poslova Ugarske i Hrvatske bilo je u nadležnosti zajedničkog Ugarskohrvatskog sabora.²⁴⁷ Ugarskohrvatski sabor se sastojao od velikaške kuće i zastupničke kuće. Članovi velikaške kuće bili su punoljetni nadvojvode, najviši crkveni dostojanstvenici, punoljetni magnati, oni koji su plaćali velike poreze, državni baruni, oba predsjednika kr. kurije, predsjednik kr. tabule, riječki gubernator, dva, kasnije tri, zastupnika Hrvatskog sabora i drugi članovi (kasnije 50) koje je radi zasluga imenovao kralj doživotno.²⁴⁸ Zastupnička kuća sastojala se (u kasnijem razvoju) od 333 županijska poslanika, 80 poslanika gradova i 40 poslanika Hrvatskog sabora. Poslanici su birani na pet godina.²⁴⁹

²⁴⁵ Vojna krajina ili Vojna granica (njemački *Militärgrenze*), naziv za pogranično područje Habsburške Monarhije koje je na početku bilo organizirano kao obrambeni pojas protiv Osmanlija da bi poslije preraslo u golemu habsburšku ratnu provinciju. Hrvatsko-slavonska Vojna krajina tvorila je najzapadniji i najstariji dio veće, posve militarizirane regije, koja se protezala od Jadranskog mora do Karpata. U europskoj povijesti poznata je ne samo kao zaseban politički, nego i kao vojnički, gospodarski i društveni fenomen. Usprkos brojnim zahtjevima Hrvatskoga sabora, Vojna je krajina razvojačena tek 8. kolovoza 1873. godine, a odluka o ponovnom ujedinjenju s maticom zemljom donesena je 15. srpnja 1881. godine.

²⁴⁶ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, str. 190.

²⁴⁷ Članak 5. Hrvatsko-ugarske nagodbe je propisao postojanje poslova koji su zajednički za Ugarsku i Hrvatsku (zemlje krune Svetoga Stjepana), a čije rješavanje je spadalo u nadležnost zajedničkog parlamenta i vlade odgovorne parlamentu. Zajednički poslovi bili su utvrđivanje troškova održavanja dvora, novačenje, zakonodavstvo u vezi s obrambenim sustavom i vojnom obvezom, smještaj i prehrana vojske (članak 6., 7.), nadalje, financije (utvrđivanje poreznog sustava, poreza, državnog proračuna, završnog računa, zaduživanje, raspolaganje s *jura regalia majora* itd.), zatim pitanje novčarskog sustava, pomorskog, trgovačkog, rudarskog prava, odnosno općenito poslovi u vezi s trgovinom, carina, pošte, željeznica, luka i pristaništa, brodogromet te problematika državnih puteva i rijeka (članak 9.), odnosno industrija, pitanje državljanstva, naturalizacije, putnih isprava i policijskog nadzora nad strancima (članak 10.). (Ladislav Heka, Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, God. 2007., vol. 28, br. 2, str. 931.-971. i <http://www.crohis.com/izvori/nagodba2.pdf> preuzeto 2. listopada 2015. godina)

²⁴⁸ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 175. Pred raspad države zajednice bilo je oko 400 članova.

²⁴⁹ Isto, str. 175.

Administrativno reguliranje zajedničkih poslova obavljala je Ugarskohrvatska vlada (centralna vlada) sa sjedištem u Budimpešti. Naziv resora se mijenjao, ali uvijek je u Vladi postojao poseban resor *Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ministar bez lisnice kod središnje vlade u Budimu* koji je imao zadatak da zastupa interese Hrvatske i Slavonije kod vlade u Budimpešti te da vrši funkciju posrednika između kralja i Hrvatske zemaljske vlade. Ministri su bili odgovorni zajedničkom Saboru. Zajednička ministarstva bila su: ministarstvo kod previšnjeg dvora, ministarstvo trgovine, ministarstvo poljoprivrede, ministarstvo za zemaljsku obranu (honved), ministarstvo financija, ministarstvo unutarnjih poslova, bogoštovlja i nastave, te pravosuđa.²⁵⁰ Poslovi iz zadnjeg ministarstva (Ministarstvo unutarnjih poslova, bogoštovlja i nastave, te pravosuđa) obuhvaćali su samo Kraljevinu Mađarsku s Erdeljem jer su ovi poslovi za Hrvatsku i Slavoniju Nagodbom pripali u nadležnost Hrvatskog sabora i Zemaljske vlade u Zagrebu.

3.2.3. Institucije državne vlasti u Hrvatskoj 1867.-1918.

Hrvatski sabor donosio je zakone za poslove koji su po nagodbi pripadali nadležnosti Hrvatske i Slavonije. Sabor (pred kraj Monarhije) sastavljali su virilni članovi i 90 narodnih zastupnika biranih na pet godina. Virilni članovi bili su: zagrebački nadbiskup, srijemsko-karlovački metropolit, svi dijecezanski biskupi i vladike, prior vranski, svi veliki župani i turopoljski župan te svi muški članovi kneževskih, grofovskih i barunskih porodica koji su navršili 24 godine života, a znali su hrvatski jezik te plaćali najmanje 2000 kruna poreza. Kao virilni član iz Križevaca u saborskom mandatu 1913.-1918. godine bio je i grkokatolički biskup Julije Drohobeczky.²⁵¹ Broj virilnih članova nije smio biti veći od polovine broja izabranih narodnih zastupnika, dakle ne više od 45.²⁵² U vrijeme Prvoga svjetskog rata, odnosno nakon izbora provedenih 16. prosinca, odnosno užih izbora provedenih 17. prosinca 1913. godine kao jedini zastupnik izabran u Hrvatski sabor iz Križevaca bio je Fran Novak zastupnik Kršćansko-socijalne stranke prava (frankovci).²⁵³ Od 3416 izbornika s pravom glasa

²⁵⁰ Isto, str. 175. Poslovi iz zadnjeg ministarstva obuhvaćali su samo Kraljevinu Mađarsku s Erdeljem jer su ovi poslovi za Hrvatsku i Slavoniju nagodbom pripali Hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj vladi.

²⁵¹ *Imenik narodnih zastupnika, banskih pozvanika, bureau-a kuće, stalnih odbora sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Kraljevskog suda i zastupnika na zajedničkom Ugarsko-Hrvatskom državnom saboru, godina 1914.*, Zagreb, 1914., str. 4.

²⁵² I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 177. i 178.

²⁵³ „Izbori u Hrvatskoj“, *Obzor*, Br. 339., God. 1913., str.1; „Statistika prošlih izbora“, *Jutarnji list*, br. 578., God III., subota, 31. siječnja 1914., str. 4; Ivo Perić je u *Hrvatski državni sabor 1848./2000.*, *Drugi svezak:*

na području Križevaca na izbore je izašlo njih 1989, a od toga je dr. Milan Heimerl²⁵⁴ dobio 233, dr. Juraj Cenkić 240, a izabrani Fran Novak 1516 glasova.²⁵⁵ Iz kotara Križevci izabran je i Stjepan Pavunić iz Svetog Ivana Žabno koji je također bio zastupnik Kršćansko-socijalne stranke prava. Sjednice Sabora sazivao je kralj svake godine u Zagrebu. Zaključci Sabora postali su zakonskim propisom tek kada ih je potvrdio kralj. Jedan od važnijih zaključaka Sabora bio je svakako zakonski članak o ustrojstvu autonomne Hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade. Ovaj zaključak potvrđen je od kralja 20. travnja 1869. godine, a vlada je počela funkcionirati već 16. kolovoza 1869. godine čime je u Zagrebu ukinuto Kraljevsko namjesničko vijeće.²⁵⁶

Na čelu vlade stajao je ban kojeg je imenovao kralj na prijedlog ministra predsjednika zajedničke vlade u Budimpešti. Ban je bio predsjednik Hrvatskog sabora i Banskog stola (suda), a vodio je i municipalnu upravu civilne Hrvatske i Slavonije. Ban nije mogao postati

1868./1918., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2000., str. 377. pogriješio i kod poimeničnog popisa izabranih zastupnika s naznakom izbornog kotara u kojem je izabran, umjesto Fran Novak upisao Ivan Novak.

²⁵⁴ Milan Heimerl (Heimrl) (Križevci, 15. kolovoz 1876. — Križevci, 10. srpnja 1917.) političar i publicist. U Zagrebu 1894. godine je završio klasičnu gimnaziju i počeo studirati pravo. Sa skupinom studenata 1895. godine optužen zbog spaljivanja mađarske zastave za boravka Franje Josipa I. u Zagrebu. Osuđen na dvomjesečnu zatvorsku kaznu i jednogodišnji otpravak sa zagrebačkog Sveučilišta. Studij nastavio kratko u Beču, zatim u Pragu. U Pragu 1897. godine suuredivao časopis *Hrvatska misao*, a 1898. godine pisao i za časopis *Novo doba* koji je zagovarao uzajamnost hrvatske, srpske i slovenske mladeži. Pod utjecajem T. G. Masaryka, iznio nove poglede na socijalna, politička i gospodarska pitanja, vjerovao u ideju narodne samostalnosti južnih Slavena te se isticao kritikom tradicionalne hrvatske politike okrenute povijesnom i državnom pravu. Suradivao sa S. Radićem, M. Dežmanom, M. Marjanovićem i M. Nehajevim i pripadao Naprednoj omladini koja je sudjelovala u fuziji dijela hrvatske oporbe (Neodvisne narodne stranke i Stranke prava) i osnivanju Hrvatske opozicije 1902. godine te Hrvatske stranke prava (HSP) 1903. godine, u kojoj je bio članom izvršnog odbora. God. 1901.–1904. bio u uredništvu *Obzora*; u svojim se člancima zauzimao za financijsku samostalnost Hrvatske, izbornu reformu i snažnije isticanje narodnog obilježja hrvatske kulture. Za Narodnog pokreta godine 1903. bio je jedan od glavnih organizatora javnih skupština u prilog financijske samostalnosti. Napadao je bana K. Khuen-Héderváryja i mađaronski sustav vlasti te je zbog nemira u Zagrebu s L. Mazzurom i J. Pasarićem uhićen i dva mjeseca zatvoren. God. 1904. jedan je od osnivača i potpredsjednik Hrvatske napredne stranke, vlasnik i odgovorni urednik njezina tjednika *Pokret*. Na izborima za Hrvatski sabor 1906. poražen u garčinskom kotaru od kandidata HSP M. Novosela. God. 1908. u križevačkom je kotaru poražen od frankovačkoga kandidata F. Novaka, a u Čazmi od radićevskoga kandidata V. Lovrekovića. Za bana P. Raucha vratio se u Križevce gdje je zajedno s bratom vodio odvjetničku pisarnicu. 1910. godine dobio je pravo samostalnog vođenja odvjetničke prakse. Te godine postao je članom Središnjeg odbora Hrvatske samostalne stranke, nastale sjedinjenjem Hrvatske pučke napredne stranke i HSP, no više se nije znatnije angažirao ni u politici ni u novinstvu. Bio je liberal i slavenofil, prezirao je nijemstvo i mađaronstvo te se zauzimao za hrvatsko-srpsku suradnju i socijalnu pravdu. Napadao je utjecaj Crkve u politici te posebice frankovštinu. Za I. svjetskog rata bio je pod nadzorom vlasti. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7408>)

²⁵⁵ „Statistika prošlih izbora“, *Jutarnji list*, br. 578., God III., subota 31. siječnja 1914., str. 4. Fran Novak (Klanjec, 26. veljače 1850. – Glogovnica, Križevci, 11. prosinca 1931.) svećenik i saborski zastupnik. Fran (Franjo) Novak bio je svećenik u Glogovnici, a u Križevcima je predavao vjeronauk na Gospodarskom učilištu (1876.-1881.). Odborom Zemaljske vlade od 1. listopada 1876. godine postao je ravnatelj pučke škole u Križevcima. Na toj dužnosti zamijenio ga je Kvirin Vidačić 9. rujna 1877. godine. Jedan od idejnih začetnika i vođa Glogovničke bune 1903. godine, nakon koje je proveo tri mjeseca u tamnici. Bio je i narodni zastupnik Križevaca u Saboru od 1906. do 1918. godine. U Saboru je branio interese svoga kraja i malog čovjeka. Objavio je knjigu „Za hrvatsku državu i za hrvatski seljački narod“, a opisao je i povijest Glogovničke bune.

²⁵⁶ Isto, str. 178.-179.

vojno lice što je uz ostalo očiti znak da su se mađarski vladajući krugovi bojali ponavljanja slučaja bana Jelačića.²⁵⁷ Bana je zamjenjivao odjelni predstojnik odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade. Prijedloge i predstavke iz nadležnosti Zemaljske vlade ban je bio dužan predložiti kralju preko hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog ministra. Sva kraljeva rješenja, naredbe i imenovanja koja su se odnosila na poslove iz oblasti državnopravne autonomije morali su supotpisati spomenuti ministar i ban.²⁵⁸ Ban je bio ovlašten da sam ili preko svog povjerenika učestvuje u rasparavama u Saboru, saborskim odborima i odsjecima, te da glasa ako je bio član Sabora. Ban je imenovao članove Zemaljske vlade te organizirao rad unutar odjela Zemaljske vlade.²⁵⁹ Dužnost hrvatskog bana od 27. studenog 1913. do 29. lipnja 1917.godine obavljao je Ivan Škerlec.²⁶⁰ Njega je na banskoj stolici zamijenio Anton pl. Mihalović²⁶¹ od 29. lipnja 1917. godine do siječnja 1919. godine.

Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada smatrala se vrhovnom vlasti na području Hrvatske i Slavonije unutar opsega državnopravne autonomije. Smatralo se da kralj vrši izvršnu vlast putem vlade što je bilo u skladu s koncepcijama veljačkog patenta. Zemaljska vlada dijelila se na tri odjela: 1.) Odjel za unutarnje poslove kao i za poslove zemaljskog proračuna; 2.) Odjel za bogoštovlje i nastavu; 3.) Odjel za pravosuđe. Odjeli su bili podređeni banu, ali međusobno su bili nezavisni i samostalni u svojoj nadležnosti. Oni su se dijelili na odsjeke. U djelokrug Odjela za unutarnje poslove spadali su: poslovi javne

²⁵⁷ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 179.

²⁵⁸ Isto, str. 179.

²⁵⁹ Isto, str. 179.

²⁶⁰ Barun Ivan Škrlec (Raslovo, Mađarska, 20. srpnja 1873. - Budimpešta, 12. siječnja 1951.), hrvatski političar i pravnik. Nakon studija prava u Pečuhu i Budimpešti, bio je pravni vježbenik u hrvatskom ministarstvu u Budimpešti, a potom tajnik u predsjedništvu ugarske vlade. God. 1911. postao je ministarski savjetnik, a razrješenjem S. Cuvaja s položaja hrvatskog komesara (1913.) bio je postavljen na dužnost komesara u Hrvatskoj i Slavoniji sa zadaćom smirivanja političkih prilika. Posredovao je u pregovorima Hrvatsko-srpske koalicije (za kojih je S. Dojčić na njega izvršio atentat) s predsjednikom ugarske vlade I. Tiszom, koji su doveli do ukidanja komesarijata i do povratka ustavnoga stanja. God. 1913. bio je postavljen za bana te je utjecao na povlačenje tzv. željezničarske pragmatike i provođenje izbora, nakon kojih je Hrvatsko-srpska koalicija došla na vlast. Nakon Tiszina pada dao je ostavku na položaj bana (1917.), a od završetka Prvoga svjetskog rata živio je u Mađarskoj. („Škrlec, Ivan“, *Opća enciklopedija*, Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, 1982., str. 31.)

²⁶¹ Antun pl. Mihalović (Feričanci, 17. srpnja 1868. - Zagreb, 21. rujna 1949.), pravnik i političar, bio je posljednji hrvatski ban prije raspada Austro-Ugarske Monarhije. Banskju je dužnost vršio od 1917. do 1919. godine. Antun pl. Mihalović potječe iz plemenitaške obitelji Mihalovića. Pohađao je bečku akademiju Theresianum, a kasnije je studirao pravo na sveučilištima u Beču i Grazu. Nakon studija prava u Beču i Grazu radio kao vježbenik u Osijeku (od 1893.), kotarski pisar u Virovitici (1894.) i upravitelj kotara u Donjem Miholjcu (1898.–1901.). Od 1904. do 1907. godine bio je veliki župan Virovitičke županije i grada Osijeka, ali je odstupio s položaja zbog sukoba oko »željezničarske pragmatike«. Kao kandidat Hrvatsko-srpske koalicije 1913. bio je izabran za zastupnika u Hrvatskom saboru i u velikašku kuću zajedničkoga Ugarsko-hrvatskog sabora. Za hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog bana bio je izabran 1917., a u listopadu 1918. predsjedništvo Narodnoga vijeća SHS povjerilo mu je bansku vlast u Hrvatskoj i Slavoniji. Ostavku podnio u siječnju 1919. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40655> preuzeto 22. siječnja 2016.)

sigurnosti i zavodi kojima je bila svrha osigurati javni red i sigurnost, nadzor nad društvima, kazalištima, javnim zavodima, štamparstvom, pasošima, upravaom i nadzorom nad organima državne uprave županija, gradova, kotareva i općina. Odjel je davao prava državljanstva i rukovodio saborskim izborima, zemaljskim zastupstvom, čuvanjem granica zemlje, zdravstvom, uboškim poslovima, humanitarnim ustanovama, obrtništvom i trgovinom, vjeresijskima zavodima, poljoprivredom, a brinuo je i o vodnom pravu, rudarstvu, regrutiranju, katastru, državnoj statistici, javnim građevinama, putovima i kanalima, šummama, ribarstvu, lovu, kaznionicama, Zemaljskom arhivu, donosio je državni proračun i dr.²⁶² U nadležnost Odjela za za bogoštovlje i nastavu spadali su poslovi svih priznatih crkvi i vjerozakonskih društava, vrhovna uprava i nadzor odgoja, nastave i svih zavoda, znanstvenih organizacija, umjetničkih zborova i zavoda, uprava vjerozakonskih i školskih odbora, nadzor nad upravom zaklada i zadužbina koje su bile namijenjene u bogoštovne i nastavne svrhe i dr. U nadležnosti Odjela za pravosuđe bila je administrativna uprava i nadzor cijelog pravosuđa, vrhovni nadzor nad svim sudovima i državnim odvjetništvima, vrhovna uprava kaznenog progona, prijedlozi i izvještaji kralju pri izvršavanju pomilovanja, izrada zakonskih nacrti i propisa iz oblasti pravosuđa kao i uredništvo zbornika zakona.²⁶³ Zemaljska vlada proširena je 17. lipnja 1914. godine novim Odjelom za narodno gospodarstvo.²⁶⁴ Nadležnost ovog odjela obuhvaćala je poslove privrede, koje je do tada vršio Odjel za unutarnje poslove, a to su narodnogospodarski poslovi, posebno obrt i trgovina, kreditni zavodi, agrikultura, kolonizacija, primjena vodnih prava, vrhovna uprava poljodjelske i gospodarske nastave, gospodarska društva, rudarski poslovi, izrada nacrti zakonskih propisa vezanih za gospodarstvo, isušivanje i navodnjavanje zemljišta, vodna prava, kolonizacija, šume i šumski, poljski, lovački red, ribarstvo i dr.²⁶⁵

Jedna od važnijih funkcija koju je obavljala Vlada bila je kontrola rada županija. Županijska uprava doživjela je u vremenu od osnutka Zemaljske vlade u Zagrebu pa do njenog ukidanja tri promjene i to 1870., 1874. i 1886. godine.²⁶⁶ Županija je vršila poslove

²⁶² I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 180.-181.

²⁶³ Isto, str. 181.

²⁶⁴ Osnivanjem četvrtog gospodarskog odjela, koje je potpisao i car, počela se mijenjati Hrvatsko-ugarska nagodba. Vidi: Mira Kolar Dimitrijević, Prvi gospodarski program Hrvatske i Slavonije od 1914. godine ili restrukturiranje hrvatsko-ugarske nagodbe, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 13, Osijek 2015., str. 11-32.

²⁶⁵ Isto, str. 183. Pod ovaj novostvoreni odjel potpalo je i Kr. više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima odredbom od 1. srpnja 1914. godine.

²⁶⁶ U 19. stoljeću Vojna je krajina postajala sve više besmislena i polagano je reorganizirana i razvojačivana tijekom dužeg razdoblja da bi konačno bila ukinuta 1881. Nakon toga uslijedio je konačni preustroj lokalne uprave u Hrvatskoj 1886. godine, tako da su Hrvatska i Slavonija podijeljene u osam županija. Te županije

samouprave preko županijskih središta. Značajno je da se pri popunjavanju članstva skupštine (50%) primijenio sustav popunjavanja bez izbora (najjače oporezovani i činovništvo), a tek druga polovica popunjavala se izborima, ali javnim i usmenim pred predstavnikom kotarske vlasti. Broj članova skupštine ovisio je o broju stanovništava.²⁶⁷ Djelokrug županijske skupštine obuhvaćao je donošenje statuta, pravo raspravljati predmete od javnog interesa i obraćati se Saboru peticijama, rješavanje sporova između općina zbog teritorija, rješavanje sporova među nižim upravnim organima zbog nadležnosti, upravljanje županijskom imovinom, izbor verifikacionog odbora (za sastav iskaza najjačih porezovnika) i upravnog odbora županije te nadzor nad općinskom, kotarskom i županijskom upravom s pravom na zahtjev Vladi da se ispravi nedostatak.²⁶⁸ Pored županijske skupštine znatna upravna ovlaštenja imao je Upravni odbor županije. Jedan dio članova ovog odbora birala je skupština (6), a drugi dio je bio članom odbora po svojoj funkciji (veliki župan, podžupan, liječnik, inženjer, nadšumar, školski nadzornik, narodnogospodarski izvjestitelj, porezni nadzornik). Upravni odbori imali su trojaki djelokrug: poslovi autonomne javne uprave, porezni poslovi i disciplinski poslovi. Zaključcima upravnog odbora morali su se pokoriti svi upravni i općinski organi.²⁶⁹ Upravni odbor bio je dužan obavještavati bana svake pola godine o stanju uprave u županiji.²⁷⁰ Na čelu upravnog odbora bio je veliki župan, koji je ujedno bio na čelu i čitave županije.

Veliki župan, odnosno podžupan kada je veliki župan bio odsutan, mogao je donijeti odluku iz nadležnosti Upravnog odbora i bez odborske sjednice, ako je to nalagala hitnost, ali je bio dužan o tome obavijestiti odbor. Veliki župan bio je pouzdanik vlade jer ga je kralj imenovao na prijedlog bana. Stoga je on bio kontrolni organ vlade te je vršio nadzor nad samoupravom i političkom upravom županije i kotara. On je bio na čelu županije, tj. iznad

ostale su u funkciji do kraja Prvoga svjetskog rata. Županije su bile: Ličko-krbavska (Lika-Krbava), Modruško-riječka (Modrus-Fiume), Zagrebačka (Agram), Varaždinska (Warasdin), Bjelovarsko-križevačka (Belovar-Kreutz, Belovár-Kőrös), Požeška (Pozega, Pozsega), Virovitička (Virovititz, Verőce), Srijemska (Syrmien, Szerém).

²⁶⁷ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 191.; Na svakih 2000 stanovnika otpadao je jedan skupštinar (Khuenov sistem).

²⁶⁸ Isto, str. 191.

²⁶⁹ Isto, str. 191.

²⁷⁰ Godišnja izvješća o stanju uprave i njihovom djelovanju u županiji bjelovarsko-križevačkoj mogu se pronaći i u tiskanom obliku za svaku godinu završno s izvješćem za 1915. godinu. Vidi: *Izvještaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju za godinu 1888.-1915.*, Županijska uprava, Bjelovar (dalje *Izvještaj županije bjelovarsko-križevačke*). Nakon 1915. godine (najvjerojatnije zbog ratnog stanja i štednje) godišnja izvješća više nisu tiskana. Međutim, dio izvješća može se pratiti i nakon 1915. godine u bjelovarskim novinama Tjedniku bjelovarsko-križevačkom i Nezavisnosti.

županije. Na čelu županijske oblasti bio je podžupan, ali podžupan je bio podređen velikom županu i njemu je bio odgovoran za rad oblasti.²⁷¹

3.3. Županija bjelovarsko-križevačka

Od 1850. do 1886. godine provedeno je šest reorganizacija upravno-političkih jedinica na prostoru Hrvatske. Posljednjom reformom provedenom 1886. godine te zakonom od 6. veljače 1886. godine ustrojeno je na području Hrvatske osam županija: Ličko-krbavska, Modruško-rijeka, Zagrebačka, Varaždinska, Bjelovarsko-križevačka, Požeška, Virovitička, Srijemska.²⁷² Ovakav županijski ustroj bio je do 1918. godine. Križevci su se nalazili unutar Bjelovarsko-križevačke županije, sa sjedištem u Bjelovaru i s gradovima Bjelovarom, Križevcima i Koprivnicom kao municipalnim gradovima. Područje županije obuhvaćalo je i bjelovarsku podžupaniju, podžupaniju Križ, podžupniju Križevce osim općine Sudovec, koprivničku podžupaniju, porezne općine Peteranec, Drnje, Sigetec, Hlebine, Gola i Gotalovo, općine Sokolovac, Novigrad i Virje.

Županija je obuhvaćala površinu od 5061,65 km², a broj stanovnika iznosio je prema popisima iz 1869. godine 207 036 stanovnika, 1880. godine 220 836 stanovnika, 1890. godine 267 701 stanovnika, 1900. godine 302 362 stanovnika, 1910. godine 331 385 stanovnika i 1921. godine 330 994.²⁷³ U razdoblju od 1869. do 1910. godine županija je bilježila prosječan porast od 31 087 odnosno oko 10% stanovnika sve do međupopisnog razdoblja 1910.-1921. godine kada je zabilježen pad broja stanovnika županije od -391 ili 1,18%.

U razdoblju od 1913. do 1918. godine dužnosti velikog župana Bjelovarsko-križevačke županije vršili su: Gjuro Dedović (14. 12. 1910. - 5. 1. 1914.), Teodor Bošnjak (10. 12. 1913. - 24. 7. 1914.)²⁷⁴, Vladimir pl. Treščec Borotha Branjski (24. 8. 1914. - 27. 2.

²⁷¹ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 193.

²⁷² Božena Vranješ-Šoljan, „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.)“, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević, Zagreb, 1996., str. 99-111., na str. 101 i 102.

²⁷³ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II.*, str. 4.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, str. 252.

²⁷⁴ Bio je povjerenik vlade za Bjelovarsko-križevačku županiju za vrijeme bolesti velikog župana Gjura Dedovića i nakon njegove smrti.

1915.), Ladislav pl. Labaš Blaškovečki (5. 3. 1915. - 21.10. 1918.), Gavro Gojković (6. 11. 1918. - 20.2. 1919.).²⁷⁵

Županijska skupština sastojala se od članova koji su bili članovi po zvanju, članova koji su u skupštinu ulazili po visini uplaćenog poreza (najjačih poreznika) u godini te članova koji su birani putem izbora. Skupštinari su se birali na mandat od šest godina.²⁷⁶ Kao članovi županijske skupštine po zvanju za godinu 1914. i 1915. bili su: veliki župan dr. Teodor Bošnjak²⁷⁷ i Vladimir pl. Treščec²⁷⁸ (od kolovoza 1914.) i Ladislav pl. Labaš²⁷⁹ (od ožujka 1915.) –kao predsjednici, Mirko Lugarić – upravitelj kr. župan. oblasti i kr. župan. blagajnik, Mato Babić – kr. župan. tajnik, Franjo Kovačić –kr. župan. tajnik (samo u 1914.), Vilim pl. Pejčić – kr. župan. fizik, Adam Maslek – kr. župan. nadinženjer, Mile Teslić – kr. župan.

²⁷⁵ *Veliki župani bjelovarski (1872.-1924./1941.-1945.)*, 150 godina Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Dan Bjelovarsko-bilogorske županije, katalog izložbe, priredio Željko Karaula, Zagreb-Bjelovar, 2011. str. 30.-35.

²⁷⁶ Izuzetak je bila godina 1916. kada se mandat na još jednu godinu produžio onim skupštinarima kojima je izlazio šestogodišnji mandat.; „Proljetna skupština županije bjelovarsko-križevačke“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXVII., br. 41., od 5. kolovoza 1916. (stranice nisu paginirane)

²⁷⁷ Teodor Bošnjak (Banja Luka, 6. srpnja 1876. – Beograd, 14. lipnja 1942.) Gospodarstvenik i političar te veliki župan zagrebački i vladin povjerenik za Bjelovarsko-križevačku županiju u razdoblju 10. prosinac 1913. – 24. kolovoza 1914. Kao zagrebački veliki župan bio je povjerenik za Bjelovar u vrijeme bolesti Gjüre Dedovića i nakon njegove smrti. Početkom Prvoga svjetskog rata službeno je imenovan povjerenikom 22. srpnja 1914. godine. Podrijetlom je iz križevačke trgovačke obitelji. Studij prava završio je u Beču. Nakon studija radi kao tajnik velikog župana bjelovarsko-križevačkog, nakon čega odlazi u Zagreb gdje je krajem listopada 1913. godine imenovan zagrebačkim velikim županom. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata bio je voditelj vladina Odsjeka prehrane za Hrvatsku i Slavoniju. U razdoblju 23. prosinca 1920. – 2. ožujka 1921. bio je ban Hrvatske, a nakon toga podban. Bio je i dugogodišnji predsjednik Jugoslavenskog saveza mlinara i član Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu. (*Veliki župani bjelovarski (1872.-1924./1941.-1945.)*, str. 31-32.)

²⁷⁸ Vladimir pl. Treščec Borotha Branjski (Topusko, 23. svibnja 1870. - Dubrovnik, 2. srpnja 1932.), hrvatski političar i pripovjedač, veliki župan zagrebački i vladin povjerenik za Bjelovarsko-križevačku županiju u razdoblju 24. kolovoza 1914. – 27. veljače 1915. Obitelj njegova oca potječe iz Velike Brajinske kod Koprivnice, a majka Ana pl. Borotha iz ugarske krajiške obitelji. Pučku školu pohađao je u Bjelovaru, a gimnaziju u Zagrebu. Nakon mature studira pravo u Zagrebu i Beču. Nakon završenih studija stupa na službu u Bosni kao upravitelj do 1907. godine, kada prelazi u Zagreb na službu u Zemaljsku vladu, da bi 1914. postao veliki župan zagrebačke županije (istovremeno nakon smrti G. Dedovića i odlaska T. Bošnjaka obnaša dužnost i bjelovarsko-križevačkog župana). Ni u Bosni ni u Hrvatskoj kao savršeni tip poslušnog austro-ugarskog činovnika nije bio osobito prihvaćen. Važnu ulogu odigrao je na kulturnom polju grada Zagreba gdje je u dva navrata bio intendat Hrvatskog narodnog kazališta 1909. - 1918. i 1927. - 1929. godine. (*Veliki župani bjelovarski (1872.-1924./1941.-1945.)*, str. 32-33.)

²⁷⁹ Ladislav pl. Labaš Blaškovečki (Ludbreg, 1856. – Bjelovar, 11. studenog 1928.), veliki župan u razdoblju 5. ožujka 1915. – 21. listopada 1918. Rođen u Ludbregu, gde mu je otac bio veliki sudac. Srednjoškolsko obrazovanje i pravni fakultet završio je u Zagrebu. Zbog suprotstavljanja načinu vladanja bana Kuhena Hedervarya mnogo je puta bio premješten. Službovao je kao podžupan u Sv. Križu Začretju, kao kotarski predstojnik u Pregradi, a zatim je premješten u Petrinju također kao kotarski predstojnik. Neko je vrijeme bio županijski tajnik Srijemske županije u Vukovaru. Dulje vrijeme proveo je kao podžupan Virovitičke županije. Župan Bjelovarsko-križevačke županije postaje u ožujku 1915. te na tom položaju ostaje do 1918. godine. Vrlo sigurno upravljao je županijom u ratno doba, pri čemu je stekao popularnost kod građanstva. Navodno je bio umiješan u aferu oko hrane koja je bila namijenjena logoru za internirane u Žlebiću. Hrana je dolazila od švicarskog Crvenog križa i potajno se krijumčarila u Zagreb. Zbog afere je i smijenjen 1918. godine. Kasnije je izabran u gradsko zastupstvo grada Bjelovara kao član Hrvatske zajednice. Od 1920. do 1925. vršio je i dužnost bjelovarskog načelnika. Njegovim zauzimanjem uređeno je gradsko šetalište, tržnica i gradski vrt. (*Veliki župani bjelovarski (1872.-1924./1941.-1945.)*, str. 33-34.)

škol. nadzornik, Ivan Otoić – kr. župan. škol. nadzornik (samo u 1914.), Dragutin Gürth – kr. župan. šum. nadzornik, Bertold Hirsch – kr. župan. veterinar, dr. Vjekoslav Mundorfer – kr. kot. predstojnik (samo u 1914.), Martin Puškaš – kr. kot. predstojnik (samo u 1914.), Mato Vrkljan – kr. kot. predstojnik, August Vitković – kr. kot. upravitelj, Vaso Pavlica – kr. kot. predstojnik (samo u 1914.), Šandor pl. Mraović – kr. kot. predstojnik, Vatroslav Wittner – kr. kot. upravitelj, Marijan Marjanović – kr. kot. predstojnik, Murat Dragutin – kr. kot. predstojnik, Filip Herman – kr. kot. predstojnik, Stjepan Mrkša – kr. kot. upravitelj (samo u 1915.) Dragutin Laskar – gradonačelnik, Fran Kamenar – gradonačelnik, dr. Stjepan Pomper – gradonačelnik (samo u 1915.).²⁸⁰ Broj članova po porezu i po izboru bio je u godinama 1914. i 1915. jednak i iznosio je po 78 članova po porezu i po 78 članova županijske skupštine po izboru.²⁸¹

Mnogi Križevčani sudjelovali su u radu županijske skupštine. Tako je član po dužnosti bio dr. Stjepan pl. Pomper kao gradonačelnik Križevaca, a članovi županijske skupštine po visini poreza bili su: Julije Drohobucky i njegov nasljednik Dionizije Nyarady – grkokatolički biskupi, Josip pl. Kiepach – vlastelin, Žiga Ferkić – župnik, dr. Ognjan Oštrić – kr. javni bilježnik, Žiga Breyer – posjednik, Ignac Breyer – trgovac, Ljudevit Berkeš – trgovac, Salamon Pollak – trgovac i dr.²⁸² Po izboru kao član skupštine u 1914. i 1915. godine uz dr. Stjepana pl. Pompera izabran je i Josip Strahinšćak – posjednik.²⁸³

²⁸⁰ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 3.; za godinu 1915., str. 3.

²⁸¹ Isto, za godinu 1914., str. 3-7; za godinu 1915., str. 3-7.

²⁸² Isto, za godinu 1913., str. 3-7.; za godinu 1914., str. 3-7.; za godinu 1915., str. 3-7.; Imenik (popis) najjačih poreznika skupštinara redovito su u svim ratnim godinama sredinom godine objavljivali i tjednici *Nezavisnost* i *Tjednik bjelovarsko-križevački*.

²⁸³ Isto.

Tablica 8. Članovi županijske skupštine Bjelovarsko-križevčke županije po porezu iz Križevaca u razdoblju od 1913. do 1918. godine

Red. broj.	Ime i prezime članova po porezu	zanimanje	iznos poreza i K					
			1913. ²⁸⁴	1914. ²⁸⁵	1915. ²⁸⁶	1916. ²⁸⁷	1917. ²⁸⁸	1918. ²⁸⁹
1.	Julije Drohobucky	grkoktolički biskup	6551,36	8676	4388,56	-	-	2365
2.	Dr. Dionizije Nyarady	grkoktolički biskup	-	-	-	6227,22	5114,22	5633,75
3.	Josip pl. Kiepach	vlastelin	6464,18	5940,11	5952,71	6014,02	5985,03	6004,32
4.	Žiga Ferkić	župnik	2456,98	2089,20	1939,99	2812,28	1532,62	2832,90
5.	dr. Ognjan Oštrić	kr. javni bilježnik	1829,36	2823,16	-	1685,50	1663,06	-
6.	Žiga Breyer	posjednik, trgovac	1370,69	1315,40	1016,76	1077,16	1235,37	1803,40
7.	Ignac Breyer	trgovac	1370,69	1315,40	1250,37	1229,47	1156,07	1842,61
8.	Ljudevit Berkeš	trgovac	1324,28	934,06	1000,74	1048,46	1026,08	1355,11
9.	Salamon Pollak	trgovac	1324,28	934,06	1000,74	1018,48	1026,08	1335,11
10.	Gjuro Šooš	kanonik	1233,82	1233,82	-	-	-	-
11.	Hinko Schwarz	tvorničar	1085,19	-	1510,18	905,86	1076,60	1052,21
12.	Rudolf Neuman	trgovac	961,32	1296,26	-	-	1585,71	-
13.	Robert Psherhof	trgovac	928,70	928,70	983,90	-	994,90	994,20
14.	Jašo Breyer	trgovac	689,13	-	-	-	-	-
15.	dr. Oštrić Dragutin	odvjetnik	670,70	723,68	-	-	-	-

²⁸⁴ Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1913., str. 4-5.

²⁸⁵ Isto, 1914., str. 4-5.

²⁸⁶ Isto, 1915., str. 4-5.

²⁸⁷ „Oglas verifikacionalnog odbora županije bjelovarsko-križevačke“, *Nezavisnost*, God. X., br. 24.,13. svibnja 1916., str. 1.

²⁸⁸ „Oglas verifikacionalnog odbora županije bjelovarsko-križevačke“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXVIII., br. 36., 30. lipnja 1917.

²⁸⁹ „Oglas verifikacionalnog odbora županije bjelovarsko-križevačke“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXIX., br. 19., 23. ožujka 1918.

16.	Dragutin Psherhof	bankar	-	1805,90	1260,34	1085,41	1058,04	1055,04
17.	Josip Brenner	svratištar	-	1181,10	955,70	-	921,20	1129,90
18.	dr. Milan Heimerl	odvjetnik	-	931,52	1178,52	1051,16	1038,56	-
19.	Ignac Schönbaum	trgovac	-	878,30	-	-	-	-
20.	Šandor Margulit	ljekarnik	-	853,12	-	-	-	-
21.	Dr. Stjepan pl. Pomper	odvjetnik, gradonačelnik	-	-	-	-	-	913,68
22.	Šandor Kržek	pekar	-	790,66	720,96	-	-	-
23.	Ferdo Hirschl	mesar	-	-	-	-	-	775,50
21.	Ignac Hirschl	trgovac	-	755,70	733,91	732,68	795,12	756,92
22.	Mavro Kende	trgovac	-	753,34	-	-	-	-
23.	Antun Katz	pivar	-	-	936,98	844,69	948,29	1099,98
24.	Stjepan Kolarić	st. krčmar	-	-	820,13	1079,67	841,04	903,36
25.	Bernard Moster	trgovac	-	-	-	187,06	1003,06	-

Tablica 9. Članovi županijske skupštine Bjelovarsko-križevčke županije po izboru iz Križevaca u razdoblju od 1913. do 1915. godine²⁹⁰

Red. broj.	Ime i prezime članova po izboru	zanimanje	izabran
1.	Dr. Stjepan Pomper	odvjetnik (gradonačelnik)	1914. i 1915.
2.	Josip Strahinšćak	posjednik	1914. i 1915.

Velika upravna ovlaštenja pored županijske skupštine imao je i upravni odbor županije. Djelokrug upravnog odbora u poslovima autonomne uprave obuhvaćao je raspravljanje o stanju svake pojedine upravne grane te odlučivanje o mjerama da se poslovi

²⁹⁰ Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914., str. 7.; za godinu 1915., str. 7.

normalno odvijaju i unaprijede, ispitivanje i odobravanje općinskih proračuna i proračuna trgovišta koja nemaju magistrat, ispitivanje i potvrdu općinskih računa, nabavu pokretnina i nekretnina, rješavanje žalbi protiv rada županijskih i kotarskih namještenika, rješavanje urbarskih predmeta, izdavanje dozvola o prenamjeni šumskog zemljišta, izdavanje dozvole za nedjeljne sajmove, brigu o školstvu i dr.²⁹¹ Unutar upravnog odbora formirala su se razna povjerenstva kao npr. za školska pitanja, sudstvo, financije, gospodrstvo i dr. Predsjednik upravnog odbora županije je veliki župan. U godini 1914. na čelu upravnog odbora Županije bjelovarsko-križevačke bili su veliki župan Županije zagrebačke dr. Teodor Bošnjak i Vladimir pl. Treščec (povjerenici vlade za županiju) – predsjednik i upravitelj kr. župan. oblasti Mirko Lugarić, kr. župan. tajnik – zamjenik. Članovi po izboru bili su: Franjo Dolenc – posjednik iz Hlebina, Josip Novak – trgovac iz Grubišnog Polja, Stjepan Mrakužić – župnik u Cirkveni, dr. Miroslav pl. Stržić – odvjetnik i kr. javni bilježnik, Lavoslav Singer – trgovac (direktor) i dr. Pero Belobrk - odvjetnik u Bjelovaru. Članovi po zakonu bili su: Adam Maslek – kr. župan. nadinžinjer, Oton Navratil – kr. župan. gospodarski izvjestitelj, Dragutin Gürth – kr. župan. šum. nadzornik, dr. Vilim Pečić – kr. župan. fizik i Mile Teslić – kr. župan. školski nadzornik.²⁹² Upravni odbor Županije bjelovarsko-križevačke bio je u istom sastavu i u godini 1915., a najvjerojatnije je ostao isti i 1916. godine jer je mandat upravnog odbora i njegovih pododbora trajao 3 godine. Promjene s obzirom na 1914. godinu dogodile su se na predsjedničkoj poziciji gdje su se izmijenili veliki župani. Do 27. veljače 1915. godine na čelu upravnog odbora kao predsjednik nalazio se Vladimir pl. Treščec Branjski, a od ožujka 1915. godine Ladislav pl. Labaš Blaškovečki.²⁹³ U sastavu biranih članova upravnog odbora od jeseni 1916., godine spominje se Stjepan Švedak.²⁹⁴ U godinama 1917.-1919. kao novi birani članovi upravnog odbora uz M. Lugarića, F. Dolencu, S. Markužića, M. Stržića i L. Singera javljaju se Andrija Herak i Dr. Rudolf Šlumpfi, dok članom upravnog odbora od 1. siječnja 1918. godine postaje i Franjo Götz. U mandatu 1917.-1919. godine kao članovi upravnog odbora županije bjelovarsko-križevačke više se ne spominju Josip Novak i Pero Belobrk.²⁹⁵ Rad i odluke županijskog odbora i skupštine najbolje se mogu pratiti kroz *Izvještaje upravnog odbora kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju* koji su redovito tiskani od 1887. pa do 1915. godine. Daljnji rad do 1919. godine,

²⁹¹ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 191. i 192.

²⁹² *Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 8.;

²⁹³ Isto, za godinu 1915., str. 33.

²⁹⁴ „Upravni odbor“, *Nezavisnost, bjelovarsko-križevački vjesnik*, God. XI., br. 1., 2. prosinca 1916., str. 2.

²⁹⁵ *Nezavisnost, bjelovarsko-križevački vjesnik*, God. 1916.-1919.; *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. 1916.-1919.

županijskog odbora i skupštine županije Bjelovarsko-križevačke može se pratiti tiskovinama *Nezavisnost* i *Tjednik bjelovarsko-križevački* koji su se izdavali u Bjelovaru.

3.3.1. Kotar Križevci

Županije su bile podijeljene na kotareve. Upravne funkcije u kotaru vršila je kotarska oblast ukoliko nisu pripadale županiji ili drugom organu uprave (zajedničke vlade). U nadležnost kotarske uprave spadalo izvršenje zakonskih propisa, održavanje javnog reda i mira, održavanje cesta, mostova, kanala, zaštita imovine, rukovođenje poslovima agrikulturne (ukoliko to nije spadalo višem organu ili kakvom sudu), poslovi zadružnih dioba, nadzor nad granicama kotara, općina, odlučivanje u poslovima zavičajnosti i povrede redarstvenih propisa (ukoliko to nije spadalo drugom organu ili kakvom sudu), vršenje poslova državnog redarstva, izdavanje putnih iskaznica i propusnica, vršenje agendeobrtne vlasti prvog stupnja, vršenje nadzora nad društvima i skupštinama, predstavama, poslovi zdravstava, školstva, bogoštovlja (ukoliko nije bilo pridržano pravo županiji ili vladi), poslovi oko vojske radi poslova evidencije, ukonačivanja, opskrbe vojnih lica, odobravanje općinskih nameta do 20% izravnog poreza.²⁹⁶ Unutar Županije bjelovarsko-križevačke bile su ustrojene sljedeće kotarske oblasti s istoimenim središtima: Kr. kotarska oblast u Bjelovaru, Kr. kotarska oblast u Križevcima, Kr. kotarska oblast u Čazmi, Kr. kotarska oblast u Kutini, Kr. kotarska oblast u Garešnici, Kr. kotarska oblast u Grubišnom Polju, Kr. kotarska oblast u Đurđevcu, Kr. kotarska oblast u Koprivnici.²⁹⁷

Činovnici Kr. kotarske oblasti Križevci za godine 1913.-1915. bili su: Šandor pl. Mraović – kraljevski kotarski predstojnik; Josip Kovačić – kraljevski kotarski pristav, Ivan Kukuruzović (od 17. rujna 1913. do 21. siječnja 1915.) – kraljevski kotarski pristav, Branko Sziga – kraljevski kotarski pristav; Dragutin Fischer – nadinžinjer, Štefan Karl – kr. inž. pristav; dr. Koloman Wunderlich, a od 1. svibnja 1914. godine dr. Žiga pl. Šugh – kotarski liječnik; Hinko Degen – kotarski veterinar; Rafael Dvoržak – šumarski povjerenik; Oton pl. Koritić – kotarski šumar; Josip Buretić – oficijal; Juraj Crnković – kotarski akcesista, Franjo

²⁹⁶ Isto, str. 193.

²⁹⁷ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914., str. 14.-16.; za godinu 1915., str. 37.-39.*

Šuveljak do 21. prosinca 1915.– oficijal; Milan Luberac – nadcestar; Franjo Sabljak i Stjepan Bugarin – kotarski podvornici.²⁹⁸

Tablica 10. Broj stanovnika Bjelovarsko-križevačke županije u razdoblju 1910.-1921.²⁹⁹

Županija bjelovarsko-križevačka				
kotar:	površina u km ² :	broj stanovnika 1910.	broj stanovnika 1921.	razlika broja st. 1910./1921.
Bjelovar	977,40	61 761	61 941	+180
Čazma	642,72	34 327	34 106	-221
Garešnica	537,89	28 223	28 378	+155
Durđevac	608,64	53 752	52 460	-1292
Grubišno Polje	421,67	23 077	22 854	-223
Koprivnica	484,21	33 173	32 535	-638
Križevci	777,88	55 112	53 868	-1244
Kutina	503,01	22 754	24 166	+1412
ukupno kotari=	4 953,42	312 179	310308	-1871
grad:				
Bjelovar	8,47	6 312	7 873	+1561
Koprivnica	61,55	8 008	8 115	+107
Križevci	38,21	4 886	4 698	-188
ukupno gradovi:	108,23	19 206	20 686	+ 1480
ukupno županija:	5 061,65	331 385	330 994	-391

Upravni kotar Križevci bio je drugi po veličini u županiji (odmah iza bjelovarskog) i imao je površinu od 777,88 km². Obuhvaćao je upravne općine: Gradec, Raven, Sveti Ivan Žabno, Sveti Petar Orehovec, Vojakovec i Vrbovec u kojima je po popisima stanovništva iz 1869. godine živjelo 34.444 stanovnika, 1890. godine 42.968 stanovnika, 1900. godine 49.609 stanovnika, 1910. godine bilo je 55.112 stanovnika, a prema popisu iz 1921. godine 53.868 stanovnika.³⁰⁰ Kotar Križevci bio je i drugi kotar po broju stanovnika. Kotar je kao i

²⁹⁸ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914., str. 14.; Isto, za godinu 1915., str. 38.* Najvjerojatnije, uz manje iznimke, ovi su činovnici obnašali svoje dužnosti i do kraja Prvog svjetskog rata, odnosno do stvaranje Kraljevstva SHS.

²⁹⁹ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, II, str. 2 i 4.; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god. str. 252-255.*

³⁰⁰ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, II, Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1913., str. 2. i 4.; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god. str. 254.*

Vidi i Milan Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 20.

županija u međuratnom popisu 1910.-1921. zabilježio pad od -1244 stanovnika ili 2,3 %. Zanimljivo je, da su bjelovarski, garešnički i kutinski kotari u međuratnom popisu zabilježili porast broja stanovnika kao i gradovi Bjelovar i Koprivnica, usprkos pojačanom stradavanju stanovnika uzrokovnih ratom i epidemijom španjolske gripe (vidi tablicu 10).

Tablica 11. Broj stanovnika kotara Križevci u razdoblju 1910.-1921.³⁰¹

kotar Križevci			
upravna općina:	1910.	1921.	razlika 1910.-1921.
Vojakovac	11 225	10 893	-332
Vrbovec	14 916	15 090	174
Gradec	2 766	2 690	-76
Raven	8 444	7902	-542
Sveti Ivan Žabno	7 883	7744	-139
Sveti Petar Orehovec	9878	9549	-329
ukupno=	55 112	53 868	-1244

Unutar kotarskih oblasti djelovale su upravne općine. 1870. godine Sabor je donio odluku o uređenju općina i trgovišta koja nemaju uređeni magistrat, kojim se prvenstveno nastojalo osigurati Zemaljskoj vladi utjecaj u formiranju općina. Od aktivnog i pasivnog biračkog prava bili su izuzeti svi općinari, koji su po svom zanimanju privremeno boravili u općini (radnici), a od pasivnog izbornog prava svi općinari, koji su bili rođeni u općini i u općini stalno boravili, ali nisu imali na području općine vlastito zemljište (bezemljaši i seoska sirotinja).³⁰²

Sve općine unutar kotara Križevci, izuzev općine Vrbovec, u međuratnom razdoblju (1910.-1921.) također bilježe pad broja stanovnika (vidi tablicu 11.). Kako općina Sveti Petar Orehovec zbog svojeg geografskog položaja (južno podnožje gorja Kalnik) najviše gravitira

³⁰¹ M. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 20.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* str. 253.

³⁰² I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 195 i 196.

Križevcima njezine statističke podatke pokušat ću usporediti s onima vezanim za grad Križevce. Općina Sveti Petar Orehovec prema popisima stanovništva 1880. godine imala je 7 213 stanovnika, 1890. godine 7 930 stanovnika, 1900. godine 8 814. stanovnika, 1910. godine 9 878 stanovnika i 1921. godine 9 549 stanovnika.³⁰³ Općina je do međuratnog popisa bilježila prosječno povećanje za 888 stanovnika ili oko 10%, dok nakon popisa 1921. bilježi pad stanovnika za -329 ili 3,44%. Usporedimo li rast i pad broja stanovnika stanovnika općine Sveti Petar Orehovec i grada Križevaca za razdoblje 1880.-1921. godine vidimo da općina i grad u razdoblju 1880.-1910. bilježe prosječan porast stanovništva za oko 10%. Za razdoblje 1910.-1921. godine općina i grad bilježe pad broja stanovnika za 3,33% (općina) i 3,84% (grad).³⁰⁴

Po materinjem jeziku uz Hrvate i Srbe (njih 9765) u općini je 1910. godine živjelo 14 Slovenaca, 58 Čeha, 24 Mađara, 5 Nijemaca te 12 osoba za koje ne znamo podrijetlo te su zabilježeni pod rubrikom ostalo.³⁰⁵ 1921. godine popisano je 9424 Hrvata ili Srba, 24 Slovenaca, 50 Čehoslovaka, 32 Mađara i 19 Talijana.³⁰⁶ Po vjeroispovijedi u općini Sveti Petar Orehovec 1910. godine zabilježeno je 11 pravoslavaca i 3 židova dok su svi ostali bili rimokatolici tj. njih 9 864.³⁰⁷ Prema popisu stanovništva iz 1921. godine uz 9 543 rimokatolika popisana su i dva pravoslavca, židova i grkokatolika.³⁰⁸

Kako vidimo najveći dio stanovnika općine Sveti Petar Orehovec bio je rimokatoličke vjere što nam omogućuje da analizom matičnih knjiga rođenih i umrlih rimokatolika za navedenu općinu dobijemo statistički relevantne podatke. Upravna općina Sveti Petar Orehovec obuhvaćala je tri župe: župu Sveti Petar Orehovec, župu Miholec i župu Kalnik. Prema matičnim knjigama možemo zaključiti da je u međupopisnom razdoblju 1910.-1921. godine rođeno 3 219 osoba, a umrlo ih je 2 812. Također, iz matičnih knjiga se vidi pozitivan prirodni prirast od +582 (1 735 rođenih i 1 153 umrlih) osoba u razdoblju 1910.-1914. godine i +259 (732 rođenih i 473 umrlih) u razdoblju 1919.-1920. godine. Negativni prirodni prirast od -425 (752 rođenih i 1 177 umrlih) osoba zabilježen je u razdoblju 1915.-1918. godine. Ukupno prema matičnim knjigama za razdoblje 1910.-1920. godine u općini Sveti Petar Orehovec tj. u župama Sveti Petar Orehovec, Miholec i Kalnik prirodni prirast iznosi +407

³⁰³ Isto.

³⁰⁴ Vidi stranicu 40.

³⁰⁵ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 225.

³⁰⁶ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* str. 255.

³⁰⁷ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 225.

³⁰⁸ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* str. 254.

osoba. Rođeno je 3 219 osoba dok ih je 2 803 umrlo.³⁰⁹ Najmanje rođenih zabilježeno je u razdoblju 1915.-1918. godine što je i razumljivo s obzirom da se je veliki dio muške populacije nalazio na bojištu. Iako se u istom razdoblju navodi i najveći broj umrlih razlog tomu nisu stradanja na bojištu jer u maticama umrlih nije zabilježen niti jedan stradali ili sahranjeni vojnik na nekom od lokalnih groblja. Smrtnost ljudi u međupopisnom razdoblju u prosjeku je jednaka i kreće se za sve godine u rasponu od 208 do 269 ljudi osim za 1918. godinu gdje zabilježen broj od 441 umrle osobe. Razlog velikoj smrtnosti ljudi 1918. godine treba tražiti u epidemiji španjolske gripe. Tako je prema matičnim knjigama umrlih u razdoblju od listopada 1918. do ožujka 1919. umrlo 167 ljudi. U župi Sveti Petar Orehovec od španjolske gripe umrlo je 49 ljudi, u župi Miholec 54, a u župi Kalnik 64.³¹⁰ Broj umrlih od španjolske gripe vjerojatno je i veći jer u navedenom razdoblju ima puno slučajeva gdje se pod uzrok smrti navodi staračka bolest ili neke kronične bolesti i postoji velika vjerojatnost da je u tim slučajevima smrti kumovala i „španjolka“. Ako ukupnom broju umrlih (441) općine Sveti Petar Orehovec za godinu 1918. oduzmemo broj umrlih od španjolske gripe dobijemo broj od 274 umrle osobe koji gotovo da ulazi u prosjek umrlih po godinama za međupopisno razdoblje 1910.-1921. godine. Usporedimo li broj umrlih od španjolske gripe (influenca) po župama upravne općine Sveti Petar Orehovec i broj umrlih u gradu Križevcima od iste bolesti vidimo da je bolest jednako zahvatila i gradska i ruralna mjesta.³¹¹

Kako prema matičnim knjigama rođenih i umrlih rimokatolika općina bilježi pozitivni prirodni prirast (isto kao i grad Križevci), a popisi stanovništva bilježe pad stanovnika općine za -329 osoba, uzrok padu broja stanovnika općine u navedenom razdoblju treba tražiti u posljedicama Prvoga svjetskog rata. Ti uzroci su stradavanje ljudi na raznim bojištima te iseljavanju stanovništva s prostora općine Sveti Petar Orehovec. Kako u matičnim knjigama umrlih nema podataka o vojnim ukopima, niti postoji sačuvani popis o smrtno stradalim vojnicima s područja općine ne možemo ni odrediti broj poginulih vojnika za općinu. Jedino što možemo zaključiti jest da ako zbrojimo neostvoreni prosječni porast stanovnika općine od

³⁰⁹ Vidi tablicu 12.

³¹⁰ DABJ, Zbirka matica, br. 300., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Sveti Petar Orehovec, 1878.-1911.*, str. 220-244.; DABJ, Zbirka matica, br. 301., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Sveti Petar Orehovec, 1912-1937.*, str. 1-98.; ³¹⁰ DABJ, Zbirka matica, br. 198., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Miholec, 1885.-1913.*, str. 220.-271.; DABJ, Zbirka matica, br. 199., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Miholec, 1914-1930.*, str. 1-97.; DABJ, Zbirka matica, br. 144., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Kalnik, 1900.-1918.*, str. 15-99.; DABJ, Zbirka matica, br. 145., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Kalnik, od 25.10. 1918. do 27.2. 1948.*, str. 1-22.

³¹¹ U matičnim knjigama umrlih za grad Križevce upisano je 25 smrtnih slučajeva od španjolske gripe, ali moja pretpostavka je da je taj broj između 50-80 ljudi.

1880. do popisa 1910. godine (888) sa smanjenjem broja stanovnika općine u razdoblju od 1910. do 1921. godine (-329) dobijemo brojku od -1335 osoba ili 12,74 % manje stanovnika, nego je općina bilježila 1910. godine.³¹² Usporedimo li realno umanjene za općinu Sveti Petar Orehovec (12,74%) i grad Križevce (12,51%) dobit ćemo skoro identično umanjene broja stanovnika.³¹³

Tablica 12. Broj rođenih i umrlih upravne općine Sveti Petar Orehovec za razdoblje 1910.-1921.

župa	Sv. Petar Orehovec		Miholec		Kalnik		ukupno	
	rođeni ³¹⁴	umrli ³¹⁵	rođeni ³¹⁶	umrli ³¹⁷	rođeni ³¹⁸	umrli ³¹⁹	rođeni	umrli
1910.	85	80	148	103	130	68	363	251
1911.	65	87	147	67	106	76	318	230
1912.	87	65	164	87	134	74	385	226
1913.	81	51	124	86	114	101	319	238
1914.	82	54	152	82	116	72	350	208
1915.	77	84	95	123	83	62	255	269
1916.	39	50	54	81	66	76	159	207
1917.	45	89	59	84	49	87	153	260
1918.	54	90	75	172	56	179	185	441
1919.	105	70	162	82	120	68	387	220
1920.	87	69	161	125	97	59	345	253
Ukupno=	807	789	1341	1092	1071	922	3219	2803

³¹² U račun broja rođenih i umrlih nisu uključeni stanovnici općine koji nisu bili rimokatolici.

³¹³ Vidi str. 40.

³¹⁴ Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Sveti Petar Orehovec, inventarni br. 21., *Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Sveti Petar Orehovec 1903.-1923.*, str. 91-211.

³¹⁵ DABJ, Zbirka matica, br. 300., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Sveti Petar Orehovec, 1878.-1911.*, str. 220-244.; DABJ, Zbirka matica, br. 301., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Sveti Petar Orehovec, 1912.-1937.*, str. 1-98.

³¹⁶ Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Sveti Petar Orehovec, inventarni br. 29., *Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Miholec 1906.-1916.*, str. 78-292. i Matični ured Sveti Petar Orehovec, inventarni br. 36., *Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Miholec 1917.-1929.*, str. 1-161.

³¹⁷ DABJ, Zbirka matica, br. 198., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Miholec, 1885.-1913.*, str. 220.-271.; DABJ, Zbirka matica, br. 199., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Miholec, 1914.-1930.*, str. 1-97.

³¹⁸ Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Sveti Petar Orehovec, inventarni br. 19., *Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Kalnik 1900.-1912.*, str. 169-295. i Matični ured Sveti Petar Orehovec, inventarni br. 28., *Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Kalnik 1913.-1948.*, str. 1-97.

³¹⁹ DABJ, Zbirka matica, br. 144., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Kalnik, 1900.-1918.*, str. 15-99.; DABJ, Zbirka matica, br. 145., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Kalnik, od 25.10. 1918. do 27.2. 1948.*, str. 1-22.

Kako je u upravnoj općini Sveti Petar Orehovec stanovništvo uglavnom živjelo od poljoprivrede, njih čak 97,3%, a u Križevcima je od poljoprivrede živjelo 29,9% stanovništva možemo zaključiti kako je Prvi svjetski rat jednako utjecao i na ruralnu i na gradsku sredinu barem što se tiče općine Sveti Petar Orehovec i grada Križevaca.³²⁰ Isto možemo zaključiti i u odnosu grada i kotara Križevci. U upravnom kotaru Križevci 93,2 % je živjelo od poljoprivrede i on kao i općina Sveti Petar Orehovec i grad Križevci bilježi pad stanovništva u razdoblju 1910.-1921. godine.³²¹ Očito da su blizina pruge, vojna komanda u Bjelovaru (lakša mobilizacija i transport na ratište) odigrali veliku ulogu te da je stanovništvo grada i kotara Križevci jednako sudjelovalo u ratu i zajedno dijelilo strahote rata. Nažalost, usporedbu poginulih u ratu iz kotara Križevci tj. pojedinih općina iz kotara i grada Križevaca zbog nepostojanja popisa poginulih nije moguće uraditi.

³²⁰ M. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 54.

³²¹ Isto.

Tablica 13. Broj stanovnika u naseljima upravne općine Sveti Petar Orehovec 1910.-1921.
godine³²²

Upravna općina Sveti Petar Orehovec			
godina:	1910.	1921.	razlika 1910./1921.
naselje:			
Bočkovec	463	460	-3
Orehovačko Brdo	65	57	-7
Piškovac (Piškovec)	81	91	+10
PO Bočkovec=	609	608	-1
Borje	230	212	-18
Kalnički Popovec	103	96	-7
Kalnički Obrež	308	287	-21
PO Borje=	641	595	-46
Finčevac (+ 7 Mrazovec)	145	161	+16
Vukovec	220	186	-34
PO Finčevac=	365	347	-18
Donji Fodrovec	317	315	-2
Gornji Fodrovec	290	302	+12
Kusijevec	148	160	+12
Miholečke Mokrice	370	364	-6
Miholečko Brezje	269	255	-14
PO Fodrovec=	1394	1396	+2
Gušćerovec	290	260	-30
Šalamunovec	75	75	0
PO Gušćerovec=	365	335	-30
PO Kalnički Potok=	314	309	-5
Hižanovec	228+1	213	-16
Kalnički Vojnovec	405	361	-44
PO Kalnički Vojnovec=	633+1	574	-59 (-60)
Kalnik	818	813	-5
Ljubelj Kalnički	86	135	+49
Šoprun (Šopran)	199	188	-10
PO Kalnik=	1103	1136	+33
Dedina	378	360	-18
Kalničko Vratno	6	4	-2
Kamešnica	357	331	-26
PO Kamešnica=	741	695	-46
Kalnički Orehovec	148	150	+2
Medja (Međa)	299	301	+2
PO Medja=	447	451	+4

³²² Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914., str. 224-227.; M. Korenčić, Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857.-1971., str. 363-366.; U naselju Hižanovec popisano je i jedan vojnik, dok su u mjestu Sveti Petar Orehovec popisana 3 vojnika. Oni su u tablici iskazani kao +1 odnosno +3.

Brežani	49	50	+1
Miholec	696	651	-45
Gorica Miholečka	112	96	-16
PO Miholec=	857	797	-60
Selnica Miholečka	142	127	-15
Podvinje Miholečko	98	108	+10
Po Podvinje Miholečko =	240	235	-5
Hrgovec	70	75	+5
Mikovec	105	102	-3
Selanec (Seljanec)	251	238	-13
Zamladinec	134	147	+13
PO Mikovec=	560	562	+2
Bogačevo	117	81	-36
Črnčevac	215	205	-10
Sveti Petar Orehovec	439+3	414	-28
Vinarec	310	298	-2
PO Sveti Petar Orehovec=	1081+3	998	-83 (-86)
PO Zaistovec=	528	511	-17
Ukupno UO Sveti Petar Orehovec =	9878+4	9549	-329 (-333)

U općini je djelovao općinski odbor, kao samoupravni organ nadležan za upravu općinske imovine i svega onog što neposredno interesira općinu, te općinski načelnik³²³ s dodijeljenim mu bilježnikom i drugom potrebnim osobljem, kao izvršnim organom općinskog odbora i viših organa uprave.³²⁴ Izvršni organi općinskog odbora upravnih općina u kotaru Križevci bili su: za upravnu općinu Sveti Ivan Žabno, Franjo Petrović – načelnik i bilježnik I. i Matija Habijanec – blagajnik; za upravnu općinu Gradec, Gjuro Matijašić – upravni bilježnik I. i Matija Herak – bilježnik II.; za upravnu općinu Vrbovec, Josip Kašaj – načelnik, Stjepan Balija – bilježnik I., Radivoj Šušnjarac – bilježnik II. Josip Vujnović – blagajnik; za upravnu općinu Raven, Mato Ciglarić – načelnik i bilježnik I., Gajo Grba – bilježnik II.; za upravnu općinu Vojakovac, Josip Šubat – načelnik, Mihovil Ferić – bilježnik I. i Petar Iverović – bilježnik II.; za upravnu općinu Sveti Petar Orehovec, Matija Mostovac – načelnik i bilježnik I., Ivan Pejaković – bilježnik II.³²⁵ Uz općinski odbor svaka općina imala je i općinskog suca s dodijeljenim mu bilježnikom i drugim potrebnim osobljem. Mjesni sudac za općinu Vrbovec bio je Josip Jalžić, a njegov zamjenik Lenard Katanec; za općinu Gradec mjesni sudac bio je Imbro Vinceković, a njegov zamjenik bio je Dragutin Pleško; za općinu

³²³ Prije 1877. godine ovu dužnost obnašao je općinski sudac.

³²⁴ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 195 i 196.

³²⁵ *Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914., tablični iskaz između str. 16. i 17.; Isto, za godinu 1915.*, str. 42.

Raven mjesni sudac bio je David Rešetar, a njegov zamjenik bio je Pavao Kučič; za općinu Sveti Ivan Žabno mjesni sudac bio je Lovro Kurešić, a njegov zamjenik bio je Vinko Dončević; za općinu Sveti Petar Orehovec mjesni sudac bio je Josip pl. Mrazović, a njegov zamjenik bio je Petar pl. Mrazović; za općinu Vojakovac mjesni sudac bio je Luka Medić, a njegov zamjenik bio je Stjepan Crnčić.³²⁶

3.4. Poglavarstvo grada Križevaca 1914.-1918.

Nadležnosti i ovlasti gradskih uprava (magistrata) u drugoj polovici 19. stoljeća često su se mijenjale sukladno organizacijskom uređenju Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Većina reorganizacija gradskih uprava bila je zasnovana na postavci da treba upravu odijeliti od sudstva. Tako su zakonom iz 1874. godine iz oblasti sudstva bile ukinute sudske funkcije gradova. *Zakonom o gradskim općinama* od 28. siječnja 1881. godine normirano je novo stanje kojim je gradovima ostavljena njihova unutarnja autonomija. Gradsko poglavarstvo, prije magistrat, vršilo je djelokrug prvostupanjskih upravnih organa na području grada. Usprkos tome, regulacija odnosa gradova prema višim upravnim organima ostala je ista, gradovi su izravno podređeni Zemaljskoj vladi u Zagrebu.³²⁷ Uređenje gradskih općina bilo je ponovo regulirano 1895. godine *Zakonom o ustrojstvu gradskih općina*.³²⁸ Tim zakonom većina gradova je podređena županijama, dok su neki gradovi bili utjelovljeni u županije, ali nisu bili podređeni županijama nego kotarima, kao i ostale općine.³²⁹ Zakonom od 1895. godine aktivno biračko pravo je suženo i ograničeno na samostalne općinare muškarce, ali je dana mogućnost da glasuju i oni koji nisu bili zavičajni u gradu, ako su plaćali barem 10 forinti izravnog godišnjeg poreza. Pasivno izborno pravo je također znatno suženo jer je pored toga što je bilo ograničeno na osobe sa zavičajnim pravom isključivalo osobe koje nisu znale čitati i pisati. Izborna tijela bila su također tako formirana da je manjina vladala većinom, jer su, po pravilu, dva izborna tijela imala pravo na jednaki broj zastupnika, ali u jednom su bili samo birači koji su plaćali najveći iznos izravnog poreza, a taj je čak bio limitiran s minimalnim iznosom koji je bio izrazito visok. Vlada si je osigurala izravan utjecaj na sam

³²⁶ Isto, za godinu 1914., tablični iskaz između str. 16. i 17.; za godinu 1915., str. 43.

³²⁷ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 194. Vidi i: *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1881., br. 3.

³²⁸ *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1895., br. 34., str. 219-250.

³²⁹ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 194.

izborni čin jer je imala pravo izaslati na biralište svog povjerenika. Mogla je ujedno raspustiti gradsko zastupstvo.³³⁰ Pored gradskog načelnika bio je važan i gradski funkcioner gradski kapetan, koji je bio redarstveni izvjestitelj. Gradskog kapetana u gradovima, koji su bili neposredno podređeni Zemaljskoj vladi, imenovao je ban³³¹, a u ostalim gradovima veliki župan, što ponovo ukazuje na neposredni utjecaj bana i velikih župana koji su predstavljali osobe od povjerenja krune i zajedničke vlade u Budimpešti.³³² Ostale gradske funkcije bile su: gradski (liječnik) fizik, veterinar, sudac, inženjer, računovođa, blagajnik, kancelista, akcesista, pisari, dnevničar, lugar i dr.

Na čelu Križevaca od 1910. godine pa do ostavke u studenom 1917. godine bio je gradonačelnik dr. Stjepan pl. Pomper.³³³ Nakon njega dužnost gradonačelnika do kraja Prvoga svjetskog rata obnašao je po odluci velikog župana gradski kapetan Milan Huziak.³³⁴ Uz načelnika stajalo je njegovo tijelo, magistrat (poglavarstvo), kao izvršni organ grada i gradsko zastupstvo. Gradski magistrat bilo je neposredno upravno tijelo za obavljanje gradskih poslova te je raspolaglo gradskom imovinom.³³⁵ Osim gradskog načelnika važni gradski funkcioner bio je i gradski kapetan, koji je bio redarstveni izvjestitelj, a kojeg je birao veliki župan. Ovu funkciju obnašali su: Milan Berdušek³³⁶, Franjo Tićak, Milan Huziak i Ivan Brodarić.³³⁷ Od ostalih funkcija u gradskom poglavarstvu možemo istaknuti: Nikolu Mihalića – gradskog podnačelnika, Stanislava Žagara – gradskog vijećnika, izvjestitelja sirotinjskog povjerenstva i perovođu (zapisničara) sjednica gradskog zastupstva; Šimu Sulića – grad.

³³⁰ Isto, str. 195.

³³¹ Nakon reformi 1895. godine u nadležnosti Zemaljske vlade ostali su samo gradovi: Zagreb, Varaždin, Osijek i Zemun.

³³² I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 195.

³³³ Stjepan pl. Pomper, (Kalnik, Križevci, 28. studenog 1866. – Križevci, 13. studenog 1930.), gradonačelnik Križevaca od 1910. do 1917. godine kada je podnio ostavku. Zaslužan za uvođenje VII. i VIII. razreda osnovne škole u Križevcima, a od 1911. do 1917. godine za izgradnju i uređenje Hrvatskog doma i groblja. Bio je član mnogih kulturnih društava. U literaturi se spominje da je na izborima 1919. godine obećao Križevčanima tramvajsku vezu od željezničke stanice do groblja. Malo je poznato da je dr. Stjepan Pomper još 1917. godine tražio koncesiju zajedno s ing. Josipom Schwartzom za tramvajsku liniju od željezničke stanice do centra grada. Nažalost, ova ideja nikada nije provedena u djelo pa nikada nećemo saznati je li tramvajska linija trebala biti na dobrobit građana Križevaca ili na dobrobit gradonačelnika dr. Stjepana Pompera. Na izborima za gradonačelnika Križevaca 1919. godine izabran je Tomo Horvat. On je ranije obnašao dužnost blag. oficijala i gradskog zastupnika. Na gradonačelničku funkciju izabran je početkom travnja 1919. godine.

³³⁴ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 151.

³³⁵ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 154.

³³⁶ Milan Berdušek rođen je u Bjelovaru, a za križevačkog gradskog kapetana imenovao ga je vel. župan Teodor Bošnjak u lipnju 1914. godine. Prije dužnosti gradskog kapetana kao svršeni pravnik prakticirao je kod kr. županijske oblasti i kr. redarstvenog povjerenstva. („Novi grad. kapetan u Križevcima“, *Nezavisnost*, God VIII., br. 31., 27. lipnja 1914.)

³³⁷ HR-HDBJ, [0398], inv. br. 4; Gradsko poglavarstvo Križevci 1916.-1919., pomoćna knjiga za stalna beriva, str. 18., 144. i 193.

računovođu, Gabru Senta – grad. blagajnika, Franju Hegeduščeca – gradskog kancelistu i akcesistu, dr. Frana Gundruma Oriovčanina i dr. Dragutina Weisza – grad. fizika (liječnike), Ljudevita Konfica – lokalnog suca³³⁸, Mirka pl. Turkovića – grad. veterinara, Rikarda Martinkovića – grad. nadcestara, Rafaela Dvoržaka – nadziratelja grad. šuma i dr.³³⁹ Od Križevčana koji su također, plaću primali iz gradskog proračuna nalazimo različita zanimanja. Tako su na platnoj listi grada bili: Stjepan Prožek i Gabro Picig – gradski lugari, Vidaković Stjepan – gradski podvornik, Antun Baier – grad. dostavljač, Vjekoslav Siegel – dnevničar, Franjo Navratil – pobirač dnevne mjestovine, Josip Straka – grad. vagar, Franjo Bratuša – grad. grobar i vrtlar, Jakob Mekovec – grad. nažigač, Antonija Detoni i Katica Duspiva – gradske primalje, mnogi pomoćni pisari, gradski glazbenici, umirovljenici i drugi koji su obnašali neku dužnost u gradu.³⁴⁰

Kao odvjetnici i kr. javni bilježnici za Križevce neposredno prije početka rata spominju se dr. Rikard Brodsky, dr. Milan Heimerl, dr. Dragutin Oštrić, dr. Ferdinand Oštrić, dr. Ognjan Oštrić i dr. Stjepan pl. Pomper.³⁴¹

³³⁸ Ljudevit Konfic za mjesnog suca izabran je 10. rujna 1917. godine od strane gradskog poglavarstva. Za njegovog zamjenika izabran je Nikola Mihalić, a u radu suda sudjelovalo je i 40 prisežnika.; GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 116-117.

³³⁹ HR-HDBJ, [0398], inv. br. 4; Gradsko poglavarstvo Križevci 1916.-1919., pomoćna knjiga za stalna beriva, str. 1.-196.

³⁴⁰ Isto, str. 1.-196.; Vidi tablicu 3.

³⁴¹ *Hrvatski kompas*, financijski ljetopis za 1913./1914. o poslovanju privrednih institucija: banaka, štedionica, zadruga, industrialnih, parobrodarskih i inih trgovačkih poduzeća u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istri, Kranjskoj, Koruškoj, Štajerskoj, Bosni i Hercegovini, uz dodatak nekih novčanih zavoda u Ugarskoj, Srbiji i Crnoj Gori, uredili i izdali u vlastitoj nakladi Adalbert Kunst i Donat M. Strozzi činovnici Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, Zagreb, 1913., str. 631.

Tablica 14. Popis križevačkih gradskih dužnosnika po berivama (plaćama) za razdoblje 1916.-1919.³⁴²

Red. broj.	Prezime, ime	Funkcija u gradskom poglavarstvu	Napomena
1.	dr. Pomper pl. Stjepan	gradonačelnik	
2.	Žagar, Stanislav	grad. vijećnik/ izvjestitelj sirotinjskog povjerenstva	
3.	Sulić, Šime	grad. računovođa/revident	
4.	Senta, Gabro	grad. blagajnik	
5.	Lorenz, Franjo	grad. blag protustavnik	
6.	Hegedušec, Franjo	grad. kancelista/. grad akcesista	
7.	Vidaković, Stjepan	grad. podvornik/ grad. glazbenik	od 1.1.1917. mirovina/ kao grad. glazbenik-prima novčanu nagradu
8.	Kolar, Dragutin	podvornik/podvornik	podvornik od 31.10. 1919.
9.	Konfic, Ljudevit	mj. sudac	
10.	Zebec, Rudolf	pisarn. pomoćnik	
11.	Šašek, Franjo	pisarn. pomoćnik/grad. glazbenik	kao grad. glazbenik-prima novčanu nagradu
12.	Bošćak, Franjo	pisarn. pomoćnik	do 31. 7. 1916.
12.	Srblijinović, Gjuro	pisarn. pomoćnik/ grad. glazbenik	kao grad. glazbenik-prima novčanu nagradu
14.	Vukić, Ferdo	umirovljeni grad. vijećnik	mirovina
15.	Angel, Slavoljub	umirovljeni grad. blagajnik	mirovina
16.	Tićak, Franjo	umirovljeni grad. kapetan	mirovina
17.	Šivko, Elza	udova grad. vijećnika	mirovina
18.	Furčić, Ivan	umirovljeni grad. oficial	mirovina
19.	Vukelić, Veronika	udova. grad. podvornika	mirovina
20.	Dvoržak, Rafael	nadziratelj grad. šuma	
21.	Podhorsky, Stjepan	gradski inženir	
22.	Baier, Antun	grad. dostavljač/grad. glazbenik	kao grad. glazbenik-prima novčanu nagradu
23.	Siegel, Vjekoslav	dnevničar	
24.	Pavičić, Dragica	pisarn. pomoćnik	
25.	Sudaš, Vatroslav	pisarn. pomoćnik	
26.	Oršulić, Josip	?	nema podataka o dužnosti
27.	Erhatic, Vlasta	pisarn. pomoćnik	
28.	Pajor, Matija	pisarn. pomoćnik /grad. glazbenik	kao grad. glazbenik-prima novčanu nagradu
29.	Picig, Gabro	grad. lugar	
30.	Prožek, Stjepan	grad. lugar	

³⁴² HR-HDBJ, [0398], inv. br. 4; *Gradsko poglavarstvo Križevci 1916.-1919., pomoćna knjiga za stalna beriva*, str. 1.-196.

31.	Petrić, Jakob	privremeni grad. lugar	
32.	Smiljan, Vatroslav	grad. lugar	
33.	Fuček, Alojz	privremeni grad. lugar	do 2.2.1918.
34.	pl. Turković, Mirko	grad. veterinar	
35.	Hrlec, Gjuro	pazikuća grad. klaonice	
36.	Krkač, Gjuro	potrošarinski poslovođa	
37.	Pelko, Ivan	potrošarinski pomoćnik	
38.	Navratil, Franjo	pobirač dnevne mjestovine	
39.	Straka, Josip	grad. vagar/grad. glzbenik	kao grad. glazbenik-prima novčanu nagradu
40.	Pavić, Nikola	ravnatelj pučke škole	
41.	Šušnić, Stjepan	učitelj	
42.	Lapaine, Ljubica	učiteljica	
43.	Sova, Anica	učiteljica	
44.	Mirt, Matija	učitelj	
45.	Segedi, Gabro	učitelj	
46.	Arbes, Franjo	učitelj	
47.	Giba, Luka	učitelj	
48.	pl. Kranjčević, Ljubica	učiteljica	
49.	Matijević, Vjekoslava	učiteljica	
50.	Kamenar, Valerija	učiteljica	
51.	Ferkić, Jelisava	učiteljica	
52.	Vukovarac, Božena	učiteljica	
53.	Flögl, Lora	učiteljica	privremena
54.	Lovašen, Josip	učitelj više p. škole	
55.	Matijašić, Dragutin	vjeroučitelj rctl. vjere	
56.	Grubač, Svetozar	učitelj grčko istočne vjere	nema podataka o plaći
57.	dr. Engl, Mavro	Učitelj izraelitičke vjere	nema podatakao plaći
58.	Hudec, Anka	udova učitelja	mirovina
59.	pl. Ožegović, Franjo	umir. učitelj	potpora
60.	Horvat, Dragica	udova učitelja	potpora
61.	Maksa, Alojz	školski podvornik/grad. glazbenik	kao grad. glazbenik-prima novčanu nagradu
62.	Lukavečki, Lucija	škol. podvorkinja	
63.	Schwarzer, Julio	grad. organista	
64.	Laksar, Hedviga	udova grad. organista	mirovina
65.	Jakopović, Luka	umirovljeni grad. stražar	mirovina
66.	Martinković, Rikard	grad. nadcestar/grad. glazbenik	kao grad. glazbenik-prima novčanu nagradu
67.	Bratuša, Franjo	grad. grobar i vrtlar	
68.	Mekovec, Jakob	grad. nažigač	
69.	dr. Gundrum Oriovčanin, Fran	gradski fizik	do 31.10.1919.
70.	dr. Weisz, Dragutin	grad. liječnik/fizik	grad. fizik od 21.10.1919.
71.	Lukavečki, Kata	podvorkinja u bolnici	
72.	Detoni, Antonija	grad. primalja	od 1917. izvan službe-

			potpora
73.	Vedo, Marijana	grad. pomoćna primalja	
74.	Duspiva, Katica	grad. primalja	
75.	Baier, Vencel	podvornik bolnice	
86.	Jelinek, Josip	grad. kapelnik	
77.	Uršić, Josip	grad. glazbenik	kao grad. glazbenik-prima novčanu nagradu
78.	Šiler, Ana	podvorkinja u bolnici	
79.	Huziak, Milan	grad. kapetan	
80.	Pospišil, Antonija	udova kapelnika	mirovina
81.	Boščak, Josip	pisarni pomoćnik/dnevničar/ grad. glazbenik	kao grad. glazbenik-prima novčanu nagradu
82.	Kolar, Stjepan	grad. pom. lugar	
83.	Šimica, Stjepan	pisarni pomoćnik	od 1918.
84.	Horvat, Tomo	pomoćni pisar/blag. oficial/mjesni sudac	od 1918.
85.	Gršćić, Slavko	pisar akcesista	od 1918.
86.	pl.Labaš, Dora	namjesna učiteljica	od 1918.
87.	Gjurin, Dragutin	pisarn. pomoćnik	od 1918.
88.	Kavur, Valent	redar nadstražar	od 1919. ³⁴³
89.	Kozmač, Franjo	redar	od 1919./ javlja se i1918.
90.	Lugomer, David	redar stražar	od 1919.
91.	Blažajec, Franjo	def. redar. stražar	od 1919.
92.	Tomić, Antun	redar	od 1919.
93.	Prener, Ivan	privr. redar	od 1919.
94.	Golubić, Stjepan	privre. redar. nadstražar	od 1919.
95.	Križe, Stjepan	priv. redar	od 1919.
96.	Čubra, Jovo	priv. redar	od 1919.
97.	Čop, Mateo	priv. redar	od 1919./ javlja se i prije1918
98.	Tremški, Fabijan	priv. redar	od 1919.
99.	Novak, Ivan	priv. redar	od 1919. / javlja se i1918.
100.	Rejzek, Ivan	grad. glazbenik/grad redar	od 1919.
101.	(L)evišek, Tomo	redar	od 1919.
102.	Horvat, Tomo	gradonačelnik	od 10.4.1919.
103.	Čavljak, Ljudevit	pisar. pomoćnik	od 1919.
104.	Šebetić, Marko	upravitelj gradskih šuma	od 1919.
105.	Gundrum, Adela	udova grad. fizika	mirovina od 1.8.1919.
106.	Gundrum, Milica	udova grad. fizika	mirovina od 1.8.1919.
107.	Brodarić, Ivan	grad. kapetan	od 1919.
108.	Prožek, Antun	dnevničar	od 1919.
109.	Pavljak, Dragutin	stražar	od 1919.
110.	Širjan, Milan	stražar	od 1919.

³⁴³ Veći broj redara javlja se lipnja - prosinca 1918. što vjerojatno povezano s nemirima na kraju 1918. i djelovanjem zelenog kadra.

Sačuvani *Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. Grada Križeci 1916.-1918.* koji se čuva u Gradskom muzeju Križevci omogućuje nam da rekonstruiramo, barem djelomično, o čemu su gradski zastupnici raspravljali, koje odluke su donosili te kako se živjelo u Križevcima u razdoblju Prvoga svjetskog rata.³⁴⁴ Sačuvani zapisnik proteže se na 199 stranica koje su numerirane dvostruko tj. isti broj stranice ima tekst određene točke dnevnog reda i sljedeća stranica na kojoj je tekst zaključka te točke dnevnog reda. Prema zapisniku gradski zastupnici su održali 11 sjednica u razdoblju od 3. ožujka 1916. do 31. siječnja 1918. godine. Od toga su u 1916. godini održane 4 redovite sjednice i jedna žalobna³⁴⁵, dok su 4 sjednice bile odgođene zbog manjka kvoruma. U 1917. godini održane su četiri redovite i jedna izvanredna sjednica. U 1918. godini u zapisniku je zavedena smo jedna sjednica iz siječnja.³⁴⁶ Perovođa (zapisničar) je bio gradski vijećnik Stanislav Žagar. Gradsko zastupstvo slobodnog i kraljevskog grada Križevaca je u ovih jedanaest sjednica raspravljalo o ukupno 434 točke dnevnog reda i donijelo isto toliko zaključaka. Članovi gradskog zastupstva bili su podijeljeni i djelovali su u raznim odborima kao npr. gospodarskom, političko-pravnom, zdravstvenom, uboškom odboru itd.³⁴⁷

³⁴⁴ GMK, inv. br. 472, *Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. Grada Križeci 1916.-1918.*; Nažalost, nisam uspio pronaći knjige sjedničkih zapisnika koje su prethodile ovoj, a uz koje bi se mogao u potpunosti rekonstruirati rad gradskih zastupnika u razdoblju Prvoga svjetskog rata, a samim tim i dio života grada u spomenutom razdoblju.

³⁴⁵ 21. studenog 1916. godine umro je dugogodišnji monarh Austro-Ugarske Monarhije Franjo Josip I. Povodom njegove smrti zakazana je svečana žalobna sjednica zastupstva slob. i kr. grada Križevci koja se održala 28. studenog 1916. godine s početkom u 11 i 30 sati. Uz gradske zastupnike sjednici su prisustvovali i pojedini gradski činovnici. Sjednicu je vodio gradonačelnik dr. Stjepan Pomper, a otvorio ju je riječima: *Slavno zastupstvo! Žalobni zbore! Sastali smo se, da se sa pečalnom boli u srcu priključimo žalosti, sa kojom hrvatski narod okružuje odar svoga ljubljenoga kralja.* Nakon uvoda dr. Pomper je održao prigodni govor o životu i djelima Franje Josipa I. Isticao je kako je kralj bio veliki dobročinitelj i prijatelj hrvatskog naroda. Na kraju sjednice gradonačelnik je predložio da se velikom županu Ladislavu pl. Labašu uputi brzojav sljedećeg sadržaja: *Zastupstvo slobodnog i kraljevskog grada Križevci iz svoje danas održane svečane žalobne sjednice moli Presvjetlost Vašu, da na Središnjem mjestu izrazi duboku bol, žalost i tugu najstarijeg historičkog grada povodom smrti našeg premilostivog dobrog kralja Njegova veličanstva Franje Josipa I. Istodobno molim podastrijeti izjavu nepokolebive vjernosti i odanosti Njegovom Veličanstvu kralju i njezinom Veličanstvu Kraljici.*; GMK, inv. br. 472, *Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. Grada Križeci 1916.-1918.*, str. 55-56.

³⁴⁶ Isto, str. 1-199.

³⁴⁷ Isto.

Tablica 15. Gradsko zastupstvo (Križevci 1910.-1919)³⁴⁸

Red. broj.	Prezime, ime	Izborničtvo	Izabrani	Zaprisegnuti	Izlazi
1.	Heršak, Josip	I. izborničtvo	23.5.1910.	4. 7.1910.	4.6.1916.
2.	Radić, Ivan	-II-	-II-	-II-	-II-
3.	Neumann, Rudolf	-II-	-II-	-II-	-II-
4.	Psherhof, Robert	-II-	-II-	-II-	-II-
5.	Nepopunjeno	-II-	-II-	-II-	-II-
6.	Breyer, Ignac	-II-	30.1.1913.	8.2.1913.	8.2.1919.
7.	Dr. Kern, Ferdo	-II-	-II-	-II-	-II-
8.	Dr. Šajatović, Dane	-II-	-II-	-II-	-II-
9.	Horvat, Tomo	-II-	-II-	-II-	-II-
10.	Nepopunjeno	-II-	-II-	-II-	-II-
11.	Banek, Ferdo	II. izborničtvo	24.5.1910.	4.7.1910.	4.7.1916.
12.	Dr. Pomper pl., Stjepan	-II-	-II-	-II-	-II-
13.	Heruc, Stjepan	-II-	-II-	-II-	-II-
14.	Ivanek, Dragutin	-II-	-II-	-II-	-II-
15.	Konfic, Ljudevit	-II-	-II-	-II-	-II-
16.	Jakopović, Gjuro	-II-	31.1.1913.	8.2.1913.	8.2.1919.
17.	Novak, Valent	-II-	-II-	-II-	-II-
18.	Mihailić, Nikola	-II-	-II-	-II-	-II-
19.	Forko, Ignac	-II-	-II-	-II-	-II-
20.	Strahinščak, Josip	-II-	-II-	-II-	-II-

³⁴⁸ Isto, str. 0. (uvod)

Gradsko zastupstvo u razdoblju 1910.-1919. godine činilo je 18 zastupnika dok su dva mjesta ostala nepopunjena.³⁴⁹ Dio gradskih zastupnika izabrano je 1910. godine, a dio 1913. godine. Iz popisa gradskih zastupnika kao i zapisnika sjednica 1916.-1918. godine vidljivo je da je mandat zastupnika trajao 6 godina, ali i da je sastav gradske skupštine zbog ratnog stanja ostao nepromijenjen u čitavom razdoblju od izbora do kraja rata. Naime, na sjednici održanoj 26. lipnja 1917. godine gradski podnačelnik Mihailić konstatirao je da je polovici zastupnika istekao mandat još polovicom mjeseca srpnja 1916. godine. Poslije toga datuma nisu raspisivani izbori niti je donesen ikakav zaključak vezan za produljenje mandata gradskih zastupnika. Zastupstvo grada je odlučilo provesti izbore jer bi produljenje mandata bilo neosnovano, a drugi gradovi su već proveli izbore. Zastupstvo je imenovalo i povjerenstva za provedbu izbora.³⁵⁰ Priča o izborima za gradske zastupnike nastavila se na sljedećoj sjednici gradskog zastupstva održanoj 10. rujna 1917. godine. Na sjednici je političko-pravni odbor pročitao dopis kr. županijske oblasti u Bjelovaru od 2. kolovoza 1917. godine kojom se obustavlja izvršidba zaključka grad. zastupstva od 26. lipnja 1917. godine članak 24. zapisnika o provedbi izbora polovice gradskih zastupnika s obrazloženjem *da se izbori u vrijeme rata tj. za vrijeme odsutnosti velikog broja izbornika ne održe jer odsutni nemaju priliku sudjelovati u izboru.*³⁵¹ Kr. županijska oblast u Bjelovaru predlagala je da se mandat zastupnika produži do kraja rata. U raspravu se uključio gradski zastupnik Josip Strahinšćak koji je predlagao da se izbori ipak održe jer je sadašnji saziv gradskog zastupstva krnji.³⁵² Da je zastupnik Strahinšćak bio u pravu možemo vidjeti iz toga što se zakazane sjednice često nisu održavale zbog manjka kvoruma te da se nakon dvije odgode treći put sjednica nastavljala po članku 78. i 84. *Zakona ob ustroju gradskih općina* od 21. lipnja 1895. godine bez obzira na kvorum zastupnika. Ipak, nakon pritiska kr. županijske oblasti u Bjelovaru i nakon glasanja prihvaćen je prijedlog političko-pravnog odbora s 9 glasova za i 4 protiv da se izbori gradskih zastupnika do kraja rata ipak ne održe.³⁵³

³⁴⁹ Isto, str. 0. (Vidi Tablicu 15.)

³⁵⁰ Isto, str. 124-125.

³⁵¹ Isto, str. 136-137

³⁵² Josip Strahinšćak je ovdje najvjerojatnije mislio na dva nepopunjena mjesta u gradskom zastupstvu i gradskog zastupnika Josipa Heršaka koji se nalazio na ratištu. Zastupnik Dragutin Ivanek na ratištu je bio do 28. studenog 1916. godine i od tada redovito sudjeluje na sjednicama gradskog zastupstva. Također, veliki broj sjednica gradskog zastupstva propustio je i dr. Ferdo Kern jer je dodijeljen na službovanje u Osijek. Zbog izostanka pojedinih gradskih zastupnika i dva nepopunjena mjesta u gradskom zastupstvu često se dešavalo da gradske sjednice nemaju dvotrećinsku većinu potrebnu za donošenje pravovaljanih odluka.

³⁵³ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 137.

Da bi se jasnije mogle protumačiti određene odluke gradskog zastupstva grada Križevaca i kr. županijske oblasti u Bjelovaru u razdoblju Prvoga svjetskog rata treba se vratiti u 1867. tj. 1868. godinu. Naime, sklapanjem Austro-ugarske pa godinu dana kasnije i Hrvatsko-ugarske nagodbe postalo je jasno kako će dvije najjače zemlje u Monarhiji Austrija i Ugarska odlučivati o sudbini ostalih tzv. „malih“ naroda. Ovu tezu potvrđuje i ustroj Austro-Ugarske Monarhije prema kojem Austrija i Ugarska preko Carevinskog vijeća odnosno austrijske vlade s jedne strane i Ugarskog sabora, odnosno ugarske vlade, s druge strane kontroliraju svu politiku Monarhije na nižim razinama. Naravno, u tu kontrolu, kao čimbenik jedinstva dvojne monarhije, uključen je i sam vladar koji potvrđuje odluke donesene na predstavničkim tijelima. Na koji način je tekla kontrola vlasti „malih“ naroda pokazuje i primjer hrvatskih zemalja. Npr. Hrvatski sabor (zakonodavno tijelo za Hrvatsku i Slavoniju) odlučivao je samo o pitanjima za koja je Hrvatska dobila autonomiju prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (unutrašnji poslovi, sudstvo, školstvo, vjerska pitanja i od 1914. narodno gospodarstvo). Za sve druge poslove nadležni su bili Ugarski sabor i ugarska vlada. Sjednice Hrvatskog sabora sazivao je kralj, a zaključci sabora postali su zakonskim propisom tek kada ih je potpisao kralj. Zanimljivo je da Hrvatski sabor nije mogao samostalno odlučiti niti o predsjedniku i dva potpredsjednika sabora nego je i tu odluku morao potvrditi kralj.³⁵⁴ Za provedbu zakona koje je donio Hrvatski sabor bila je zadužena Hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada. Na čelu te vlade bio je ban kojeg opet mora potvrditi tj. imenovati kralj na prijedlog ministra predsjednika zajedničke vlade u Budimpešti. Mađarima se tako neposredno omogućivalo da utječu na izbor bana. Možda najpoznatiji primjer ovakvog načina upravljanja je imenovanje Khuena Hédervárya za bana 1. prosinca 1883. godine. Njega je kralj Franjo Josip I. imenovao na mjesto hrvatskog bana kako bi obuzdao hrvatski sve jači otpor dualizmu koji je kulminirao narodnim pokretom 1883. godine.³⁵⁵ Osnovna Khuenova zadaća bila je provođenje politike sukladne zahtjevima cara i kralja Franje Josipa koji nije želio dirati u dualističko uređenu Austro-Ugarsku Monarhiju. Hédervary je stoga dosljedno Hrvatima onemogućavao postizanje veće samostalnosti provodeći politiku mađarizacije. Svoj utjecaj nad hrvatskom politikom ostvario je pomoću unitarističke Narodne stranke uz čiju je pomoć stekao većinu u Hrvatskom saboru na izborima 1884. godine. Zanimljivo je istaknuti da su jedni od najžešćih protivnika mađarske politike u Hrvatskoj i načinu na koji je Hrvatskom vladao ban Kuhen Héderváry bili narodnjaci, a kasnije neodvišnjaci i pravaši iz Križevaca.

³⁵⁴ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, str. 179.

³⁵⁵ Više o narodnom pokretu 1883. vidi u: Dragutin Pavličević, *„Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj“*, Zagreb, 1980.

Najaktivniji među njima zasigurno je bio sveučilišni profesor, književnik, filozof i političar Franjo Marković.³⁵⁶ Je li i koliko je aktivna politička borba Križevčana protiv vladavine bana Kuhena Hédervárya doprinijela odluci da se zakonom o preustrojstvu županijskog uređenja koji je predložio sam ban 1886. godine ukine Križevačka županija i da se njen teritorij spoji s Bjelovarskom u Bjelovarsko-križevačku županiju sa središtem u Bjelovaru a ne Križevcima, danas je teško reći.³⁵⁷ Iako je bilo žalbi na ovu odluku (naročito od strane F. Markovića), ban je ostao kod ove odluke. Grad Križevci je gubitkom županijskog središta bio silno pogođen i od tog udarca se nije nikada oporavio. Donošenjem *Zakona ob ustroju županija i uređenju uprave u županijah i kotarih*³⁵⁸ ban je mogao kontrolirati zemaljsku, županijsku i gradsku samoupravu te na taj način kočiti razvoj Hrvatske na gotovo svim područjima života. Ovakav način upravljanja naročito je pogodio Križevce. Gubitak važnih funkcija koje je grad imao kao županijsko središte najviše se očitovao u ekonomskom i demografskom razvoju. To se naročito vidi po gubitku stanovništava u kotaru i gradu Križevcima, dok kotar i grad Bjelovar kao središte županije i unatoč ratu bilježe porast stanovnika.³⁵⁹

Mira Kolar utvrdila je da su Križevci nakon 1886. godine izgubili svoju tradicijsku ulogu u čuvanju kulture i povijesti križevačkog područja, uočila je i opadanje broja stanovnika, trgovina i obrtnih radnji, a istovremeno su se ti isti vlasnici počeli javljati u Zagrebu, Bjelovaru i Koprivnici.³⁶⁰ Prof. Kolar zaključuje kako se teško može utvrditi doprinos i utjecaj bana Kuhena Hédervárya na slabljenje Križevaca kao upravnog središta, ali ističe da je on opoziciju lomio svim raspoloživim sredstvima. Tako, iako je sam ban Héderváry čak nekoliko puta bio u posjetu Križevcima, ipak ostaje dojam da samom gradu

³⁵⁶ Ivan Peklić, *Život i djelo Franje Markovića*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveno-istraživački rad Koprivničko-križevačke županije u Križevcima, Zagreb-Križevci 2014., str. 137-159.; Zanimljivo je da su Križevčani svečano u lipnju 1887. godine dočekali nadvojvodu Albrechta, generalnog inspektora i reformatora armije, na putu za Bjelovar. Inače nadvojvoda Albrecht je bio poznat kao centralist i protivnik dualizma „siva eminencija“, Bečkog dvora. Unatoč osobnoj zabrani svečanih dočeka Križevci su se povelili za Zagrebom i upriličili svečani doček nadvojvodi čime su potvrdili svoje protumađarsko opredjeljenje i neslaganje s Kuhenovom politikom. Da je posjet Križevčanima bio izrazito važan svjedoči postavljena spomenploča koja je postavljena u crkvi Sv. Križa 1898. godine. Smatra se da su organizatori ovih manifestacija bile opozicijske struje u politici bečkog dvora. U valu demonstracija i pučkih nemira (narodni pokret 1903. godine) koji su zahvatili prostor Hrvatske i Slavonije, a koji je uzrokovala kriza dualizma i vladavina bana Hédervárya ponovo su prednjačili nezadovoljnici iz Križevaca i okolice. Više o narodnom pokretu 1903. godine vidi u: *Narodni pokret 1903. i njegovo nasljeđe*, Cris, God. XV, br. 1/2013, 2013., str. 51-111.

³⁵⁷ Više o reorganizaciji uprave iz 1886. godine vidi u: Božena Vranješ Šoljan, „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja 1881.-1918.“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996. str. 99.-111.

³⁵⁸ M. Smrekar, *Priručnik za političku upravu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji I*, str. 465-466. Zakon je donesen 6. veljače 1886. godine i po njemu se organizirao upravno-politički ustroj Hrvatske sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine.

³⁵⁹ Vidi tablicu 10.

³⁶⁰ Mira Kolar, „Grad Križevci nakon ukidanja županijskog središta 1886. godine“, str. 22-23.

nije bio sklon. To potvrđuje i činjenica da je Šumarski odjel križevačkog Gospodarskog učilišta i ratarnice baš u njegovom mandatu 1896. godine preseljen u Zagreb.³⁶¹ Gledajući na kontrolu lokalne vlasti u Hrvatskoj od strane monarhije vidimo da tu ključnu ulogu ima ban. Na čelu lokalne samouprave postavljani su veliki župani koje je potvrđivao kralj na prijedlog bana. Veliki župan je bio kontrolni organ vlade te je vršio nadzor nad samoupravom i političkom upravom županija i kotara. U vrijeme Prvoga svjetskog rata (do 1917.) ban je bio Ivan Škrlec koji je postavljen od strane dvora, što ponovo ukazuje na utjecaj bana i velikih župana koji su predstavljali osobe od povjerenja krune i zajedničke vlade u Budimpešti. Ban, odnosno veliki župan, Bjelovarsko-križevačke županije, iskoristili su svoj položaj i u skladu sa *Zakonom o ustroju gradskih općina* riješili problem kvoruma gradskog poglavarstva u Križevcima iz kraja 1917. godine prema svojem interesu.

Zanimljiva je bila i izvanredna sjednica zastupstva koja se održala 23. studenog 1917. godine. Povod toj sjednici bila je svojevrsna kriza gradske vlasti koja se javila zbog nenadane ostavke dr. Stjepana Pompera na dužnost gradonačelnika Križevaca. Na dnevnom redu bile su samo tri točke. Sjednicom je predsjedao gradski podnačelnik Nikola Mihailić. Sjednici su uz trinaest gradskih zastupnika prisustvovali gradski kapetan i upravitelj gradskog poglavarstva Milan Huzjak te gradski računovođa Šime Sulić.³⁶² Na početku sjednice gradski podnačelnik Nikola Mihailić konstatirao je natpolovičnu većinu prisutnih zastupnika i pročitao dopis gradskom poglavarstvu kojim mu se saopćuje *da je presvjetli gosp. veliki župan primio ostavku gradonačelnika Dr. Stjepana pl. Pompera na službi i časti grad. načelnika, te kojim mu se ujedno saopćuje, da je veliki župan povjerio upravu grada do izbora novog gradonačelnika grad. kapetanu Milanu Huzjaku kao najstarijem konceptualnom činovniku*. U zapisniku nadalje stoji da je podnačelnik Nikola Mihailić smatrao svojom *dužnosti, da sazove izvanrednu skupštinu gradskog zastupstva, koja imade o daljnjem odlučiti*.³⁶³ Razlozi odstupanja dr. Stjepana pl. Pompera s dužnosti gradonačelnika nisu poznati. Međutim, maleni članak o ostavci križevačkog gradonačelnika objavljen u bjelovarskoj *Nezavisnosti* govori o možebitnim razlozima ostavke dr. Pompera. U članku stoji *križevački gradonačelnik dr. Stjepan Pomper se zahvalio na svojoj časti, jer je došao u sukob sa vlastitim svojim*

³⁶¹ Ban Kuhen Hedervary posjetio je Križevce u 6. svibnja 1891. godine. Tom prigodom posjetio je Opću pučku školu križevačku. Posjet je zabilježen i u spomenici škole. (*Spomenica Obće pučke škole križevačke*, fond Osnovne škole „Vladimir Nazor“ Križevci, str. 216-217.) Drugi posjet Hedervarya Križevcima bio je 1910. godine kada je već bio ministar predsjednik u Budimpešti. (Mira Kolar, „Grad Križevci nakon ukidanja županijskog središta 1886. godine“, str. 22.).

³⁶² Isto, str. 150-150.

³⁶³ Isto, str. 151.

pristašama u zastupstvu, koje je zaključilo gradnju društvenog doma i munjare, te drugih nekih uredaba, radi kojih da je grad zapao u dug, te ima veliki namet plaćati.³⁶⁴ Da su ovi razlozi barem djelomično točni, vidi se po gradskom proračunu koji ima manjak veći od jedne trećine ukupnog gradskog prihoda. Što se tiče potpore bivšem gradonačelniku od strane gradskih zastupnika sve je jasno ako se pročita prva točka dnevnog reda izvanredne sjednice gradskog zastupstva. U njoj je zastupnik Stjepan Heruc predložio *da gradsko zastupstvo izreče ostupivšem gradonačelniku dr. Stjepanu pl. Pomperu zahvalu za njegov dugogodišnji rad kao gradonačelnika.*³⁶⁵ Nakon njega riječ je uzeo Ignac Forko koji se usprotivio ovom prijedlogu iz razloga *jer Dr. Pomper kao gradonačelnik nije radio onako kako je raditi morao, i predlaže da mu se ne izriče nikakva zahvala.*³⁶⁶ Zastupnik Josip Strahinšćak prihvatio je prijedlog zastupnika Forka te još nadodao *kako bivši gradonačelnik Dr. Pomper nije radio uvijek u interesu gradske općine, a sve opet ono dobro što se pripisuje Dr. Pomperu nije njegovo već djelo čitavog gradskog zastupstva.*³⁶⁷ Tu je došlo do podjele gradskog zastupništva, neki su bili za prijedlog zastupnika Heruca, drugi su podržavali Forka i Strahinšćaka. Stvar je pokušao smiriti zastupnik Robert Pscherhof koji je predložio da se prijedlog Stjepana Heruca odgodi dok se ne razbistre prilike u kojima se nalazila gradska općina.³⁶⁸ Gradsko zastupstvo se na kraju složilo s prijedlogom dr. Dane Šajatovića koji je predložio formulaciju zahvale u takvom obliku koju su svi zastupnici prihvatili suglasno. Tekst zahvale glasio je: *Zastupstvo slob. i kr. grada Križevci izrazuje ovime bivšem gradonačelniku dr. Stjepanu pl. Pomperu zahvalu za njegov trud i njegovo nastojanje, što ga je uložio u interesu grada.*³⁶⁹ Time je prva točka dnevnog reda bila završena. U drugoj točki dnevnog reda raspravljalo se o odluci da vodstvo grada preuzme gradski kapetan Milan Huzjak. Zastupnik dr. Dane Šajatović je obrazložio kako je imenovanje gradskog kapetana na čelo grada od strane velikog župana zadiranje u gradsku autonomiju, da se time nije poštivao *članak 54. zakona od 21. lipnja 1895. ob ustroju grad. općina u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji* te da se o tome obavijesti velikog župana *koji je svoju odluku zasigurno donio u dobroj namjeri.*³⁷⁰ Zastupnici su ovaj prijedlog jednoglasno prihvatili. Nakon prihvaćanja ove odluke na sjednicu ulazi bivši gradonačelnik koji je po zakonu i dalje član gradskog

³⁶⁴ „Križevački gradonačelnik ostupio“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 4., 22. prosinac 1917., str. 2.

³⁶⁵ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 151.

³⁶⁶ Isto, str. 151.

³⁶⁷ Isto, str. 152.

³⁶⁸ Isto, str. 152.

³⁶⁹ Isto, str. 152.

³⁷⁰ Isto, str. 153.

zastupstva, a koji do tada nije prisustvovao sjednici.³⁷¹ Kakva je bila reakcija gradskih zastupnika na njegov ulazak na sjednicu, s obzirom na prvu točku dnevnog reda te je li namjerno zakasnio, nažalost, najvjerojatnije nikada nećemo saznati. Da je riječ o pravoj maloj krizi gradske vlasti potvrđuje i konstatacija zastupnika Ivana pl. Radića u trećoj točki dnevnog reda koja se ticala izbora gradonačelnika kao i rasprava koja je uslijedila. Ivan pl. Radić napomenuo je *kako je već sada grad. zastupstvo krnje, a za kratko vrijeme će biti potpuno nesposobno za rad, jer će osim dvaju nepopunjenih mjesta i odsutnošću jednog zastupnika jer se nalazi u ratnom zarobljeništvu manjkati Rudolf Neuman i Ferdo Banek jer su se preselili u Zagreb, Ignac Breyer jer će se doskora odseliti iz Križevaca, te sam govornik jer će za mjesec dana otići u mirovinu i odseliti se potpuno iz Križevaca. Preostat će dakle od 20 zastupnika samo 13.*³⁷² Zastupnik Radić zbog navedenih razloga, a i zbog toga što je polovici gradskih zastupnika izašao mandat, traži da se provedu periodični izbori gradskog zastupstva, a tada da se bira gradski načelnik.³⁷³ S ovim prijedlogom se slaže i dr. Dane Šajatović. On nadodaje, *da iako je već prije donesen zaključak o produljenju mandata gradskim zastupnicima (na sjednici održanoj 26. lipnja 1917. godine) izbore je nužno provesti jer su se prilike promijenile i da se od stvorenih zaključaka može odstupiti kada je to u interesu gradske općine.*³⁷⁴ U raspravu se uključuje bivši gradonačelnik dr. Stjepan pl. Pomper koji razlaže *da se izbori ne bi smjeli provoditi radi već iznesenih razloga, oduzimanja aktivnog i pasivnog izbornog prava za sve one koji se nalaze na ratištu. Također, je izjavio kako se o izboru gradskih zastupnika ne bi trebalo raspravljati jer to nije na dnevnom redu nego je izbor gradonačelnika.* Nadodaje i nepotrebnost izbora gradonačelnika sve do demobilizacije, a do tog roka da bude upraviteljem gradski kapetan Milan Huzjak komu je veliki župan i podijelio upravu grada.³⁷⁵ Nakon izlaganja dr. Stjepana pl. Pompera predsjednik sjednice stavlja naknadno na dnevni red i izbor gradskih zastupnika obrazlažući da je to pitanje povezano s izborom gradonačelnika.³⁷⁶ Nakon kraće rasprave političko-pravni odbor odlučio je da se izbor polovice gradskog zastupstva za sada ne provede. Ovaj prijedlog primljen je sa 7 glasova za i 5 protiv dok se jedan zastupnik ustegnuo od glasovanja.³⁷⁷ Međutim, situacija se nije smirila niti nakon

³⁷¹ Isto, str. 153.

³⁷² Isto, str. 154.; Zastupnik Josip Heršak koji je do sada spominjan u kontekstu nepozvanih na gradske sjednice iz razloga jer se nalazi na ratištu od ove sjednice tj. od 23. studenog 1917. godine vodi se kao nepozvan jer je u ratnom zarobljeništvu.

³⁷³ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. Grada Križeci 1916.-1918., str. 154.

³⁷⁴ Isto, str. 155.

³⁷⁵ Isto, str. 155.

³⁷⁶ Isto, str. 156.

³⁷⁷ Isto, str. 156.

glasovanja. Zastupnik Josip Strahinšćak koji je bio protiv ovakvog zaključka uložio je separatni votum i tražio da mu se zaključak dostavi. Na to je svoj separatum votum najavio i dr. Stjepan pl. Pomper jer se zaključivalo o predmetu koji je već meritorno riješen. Zastupnik Strahinšćak upada u riječ i govori *da je dr. Pomper kao gradonačelnik stavio mnogo predmeta, koji nisu bili na dnevnom redu, a i takovih o kojima je stvoreno meritorno rješenje u raspravu pa se nije prigovaralo, a sada radi drugačije*. Na ovu konstataciju je dr. Pomper odgovorio: „Ako baš hoćete, ja ću povući svoj separatni votum“. ³⁷⁸ Nakon toga je predsjedavajući zaključio izvanrednu sjednicu iako se nije donio nikakav pozitivni zaključak oko izbora gradonačelnika.

Da se politička kriza u Križevcima nastavila možemo iščitati iz sjedničkog zapisnika gradskog zastupstva od 27. prosinca 1917. godine. Na sjednici se ponovo raspravljalo o izboru gradskog načelnika i izbora polovice gradskih zastupnika. Političko-pravni odbor prihvatio je i predložio na glasovanje prijedlog gradskog kapetana Milana Huzjaka da se gradski načelnik uopće ne izabere već ostane kod statusa quo tj. da grad ostane pod upravom gradskog kapetana Milana Huzjaka. Protiv ovoga prijedloga ponovo je bio dr. Dane Šajatović iz razloga da je neosnovan i protuzakomit te da bi se prihvaćanjem ovakvog prijedloga kršila autonomija gradske općine. On i dalje predlaže izbore za polovicu gradskih zastupnika potom da se izabere i gradski načelnik. Nakon provedenog glasovanja prihvaćen je prijedlog političko-pravnog odbora sa 9 glasova za i 3 glasa protiv. Dr. Dane Šajatović uložio je protiv tog zaključka separatni votum. ³⁷⁹

Je li ova kriza i definitivno riješena ili je potrajala do izbora koji su održani tek 1919. godine za sada zbog manjka izvora ne možemo znati. Međutim, čitajući zapisnik možemo donijeti zaključak kako je gradonačelnik S. Pomper između ostalog odstupio i zbog velikog minusa u gradskoj blagajni za koji ga je dio gradskog zastupstva optužio kao jednog od glavnih krivaca. ³⁸⁰ Drugi krivac za veliki minus gradske blagajne bio je inženjer Stjepan

³⁷⁸ Isto, str. 156-157.

³⁷⁹ Isto, str. 159-160.

³⁸⁰ Isto, str. 2-4.; Gradski proračunu je za 1916. godinu na prihodovnoj strani iznosio 231 700 K, a na rashodovnoj strani 276 410 K što je značilo manjak u gradskoj blagajni za 35 710 K. ³⁸⁰ Da je gradski proračun bio jako opterećen, vidi se i po odluci o nacrtu proračuna za 1917. godinu koji su prihvatili gradski zastupnici, a prema kojem se planiraju prihodi od 241 500 K, a rashodi od 313 500 K, što znači da bi manjak u gradskoj blagajni bio od 72 000 K. Manjak bi se djelomično pokrio iz blagajničke zalihe - 44 000 K, a ostatak od 28 000 K zapisom na državni izravni porez koji iznosi 70 000 K. ³⁸⁰

Podhorsky.³⁸¹ Za njega iz zapisnika saznajemo da je često za pojedine projekte znao višestruko prekoračiti dodijeljeni mu budžet. Ono što veže Stjepana Pompera i Stjepana Podhorskog jesu projekti izgradnje Hrvatskog doma i Gradske munjare te uređenja gradskog groblja i obnove crkve Sv. Križa.³⁸² Upravo su ova arhitektonska postignuća razlog zašto su njih dvojica, jedan kao gradonačelnik i glavni zagovaratelj ovih projekata te drugi kao autor i realizator upisani zlatnim slovima u križevačku povijest za razdoblje uoči i za Prvoga svjetskog rata. Nažalost, ono što se za njih dvojicu do sad nije znalo jest netransparentno i sumnjivo financiranje ovih projekata. Za primjer možemo uzeti preuređenje i popravak Gradske munjare za koje je prema projektu S. Podhorskog planirano 15 150 K, a ukupno je potrošeno 29 570 K ili izgradnja Hrvatskog doma koji je svečano otvoren 1914. godine, ali nikada nije do kraja završen po idejnim nacrtima. Iako su obojca mnogo učinili za Križevce građani i gradsko zastupstvo im nisu mogli oprostiti velike dugove i manjak u gradskoj blagajni koji je iz godine u godinu sve više rastao.³⁸³ Posljedica ovakvog financiranja i vođenja grada bila je ostavka gradonačelnika Pompera 1917. godine jer nije imao podršku gradskog zastupstva i odlazak Podhorskog iz Križevaca u Zagreb 1918. godine. Stjepan Pomper kandidirao se za gradonačelnika i 1919. godine ali nije izabran, dok je Stjepan Podhorsky ipak radio na još jednom projektu važnom za Križevce, a to je obnova

³⁸¹ Stjepan Podhorsky (Zagreb, 21. prosinca 1875. – Zagreb, 13. listopada 1945.), hrvatski arhitekt. Završio Specijalnu školu za arhitekturu na Akademiji lijepih umjetnosti u Beču (Viktor Lunz). 1905. godine Jedan od utemeljitelja Kluba hrvatskih arhitekata (1905.–1914.), svojim je djelovanjem odlučujuće utjecao na razvoj moderne hrvatske arhitekture i urbanizma. U Zagrebu je radio na Obrtnoj školi i u atelijeru H. Bolléa. Isprva izraziti secesijski modernist, potom se posvetio sakralnoj arhitekturi, gdje je istraživao i primjenjivao morfologiju predromaničkih crkava; istaknuo se konzervatorskim i restauratorskim zahvatima (gotičke crkve u Oštarijama i Križevcima, 1912.–1913. godine, župna crkva u Krašiću, 1911.–1913. godine). U vlastitim projektima za crkve nastojao je stvoriti stil zasnovan na elementima bizantske i starohrvatske arhitekture (crkve u Pribičkom Strmcu, 1911. godine, Duvnu, 1925. godine, Đurđevcu, 1929. godine, franjevačka crkva u Makarskoj, 1938. godine). Od svjetovnih građevina u Zagrebu ističu se: stambena zgrada u Kukuljevićevoj ulici 1 (1901. godine), Obrtni dom na Mažuranićevu trgu 13 (1908.–1913. godine), stambene zgrade u Nazorovoj ulici 5 (1910.–1911. godine) i na Marulićevu trgu 6 (1923. godine) te vila na Tuškancu br. 447 (1925. godine), a u Križevcima arkade židovskoga groblja i Hrvatski dom (1912.–1914. godine). Među značajnijim ostvarenjima koje će Podhorsky realizirati između dva rata je i Dom sv. Antuna na zagrebačkom Kaptolu, građen za potrebe franjevačkog samostana, danas Kazalište Komedija (1936.- 1937.). Tijekom Drugog svjetskog rata Podhorsky radi projekte za obnovu crkava i samostana u Plitvicama, Zrinu, Gvozdanskom, Voćinu i Kostajnici (1941.), obnovu grkokatoličke stolne crkve i biskupskog dvora u Križevcima (1941. – 1943.), te projekt vlastite vile na Prekrižju (1942. - 1943.godine). Tijekom rata dovršava i velebnu dogradnju crkve sv. Ante u Bihaću, koju je započeo 1938. godine, no koja je 1944. godine pred sam završetak radova tijekom savezničkog bombardiranja srušena gotovo do temelja. Bila je to ujedno i posljednja crkva koju je gradio, budući da umire 13. 10. 1945. u 70. godini života. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48904> preuzeto 22. veljače 2016.)

³⁸² GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. Grada Križeci 1910.-1918., str. 26-28.

³⁸³ Isto, str. 2-4 i 107-108. Manjak u gradskom proračunu za 1916. godinu iznosio je 30 720 kruna, dok se nanjak za 1917. godinu više nego udvostručio i iznosio je 72 000 kruna. Ukupni planirani proračun za 1916. godinu iznosi 276 410 K, a za 1917. godinu 313 500 K.

grkokatoličke stolne crkve i biskupskog dvora 1941. – 1943. godine.³⁸⁴ Manjak u gradskoj blagajni gradsko zastupstvo pokušavalo je pokriti prodajom gradske imovine (npr. drva iz šume Župetnica) te proizvoda iz gradske ciglane, kao i povećanjem gradskih nameta, potrošarinskih i klaoničkih pristojbi, mjestovina itd. Ipak, zbog izvanrednih tereta nastalih ratom, inflacije i stalnog rasta cijena robe te radi sve većeg plaćanja potpora i doplatka poglavarstvo je zaključilo da više financijski ne može voditi grad te su odlučili zatražiti financijsku pomoć od države, tj. Zemaljske vlade i Sabora.³⁸⁵

Rezultat ovakve financijske situacije u gradu bio je smanjenje ulaganja u infrastrukturu odnosno daljnju elektrifikaciju grada i uređenje prometnica i trgova kao i ukidanja nekih radnih mjesta u samom magistratu. U gradu nije došlo do ulaganja u proizvodnju iako se je razmatralo otvaranje manjeg pogona za proizvodnju alkoholnih pića i proizvoda od voća. Unatoč političkim i financijskim problemima grad je ipak funkcionirao koliko su to okolnosti omogućavale. Dodijeljivane su stipendije učenicima i studentima, vodila se briga za najugroženije stanovnike, ranjene i stradale u ratu, gradsku imovinu itd. No, očito je da su nakon srpnja 1914. godine u Križevcima izostali veliki projekti vezani za gospodarstvo, obnovu i izgradnju grada kakvih je bilo prilično od početka stoljeća pa do početka Prvoga svjetskog rata.

Ovi primjeri jasno ukazuju na neposredni utjecaj bana i velikih župana, koji su predstavljali osobe od povjerenja krune i zajedničke vlade u Budimpešti. Veliki župan nije dopustio da se u Križevcima provedu izbori za gradsko zastupstvo iako su sami zastupnici odlučili da se zbog problema s kvorumom oni što prije provedu. Odluku križevačkog gradskog zastupstva poništla je kr. županijska oblast na čelu s županom. Kao drugo veliko

³⁸⁴ „Iz prošlosti katedrale“, *Eparhijski vjesnik križevačke biskupije*, Godina 1943., br. 3, Križevci, str. 106-114., na str. 112.

³⁸⁵ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. Grada Križeci 1916.-1918., str. 176.; Već 31. srpnja 1914. godine Austro-ugarska banka, kao i druge notne banke, ukinula je zlatnu i deviznu osnovu te je zaustavljeno trgovanje zlatom i devizama. Nekoliko dana potom odustalo se i od neograničenog financiranja državne potrošnje prekoemisijskih banaka. Ipak, rat se financirao ratnim zajmovima (60 %) i emisijom novog novca (40%), no nitko nije usklađivao bilance. Austrijske i ugarske financijske vlasti iskoristile su mogućnost zaduživanja kod emisijskih banaka, što je povećavalo količinu papirnato novca u prometu. Početkom 1914. godine u prometu je bilo 2. 493, 000. 000 kruna, a krajem 1917. 18. 439, 000,000 kruna dok se istodobno zlatna podloga smanjila s 1. 562, 000. 000 na 381, 000. 000 kruna. To je snažno utjecalo na cijenu robe, koje su brzo rasle. Država je pokušala povući zlatne predmete i novac iz opticaja (npr. akcija „Zlato za željezo“), ali i građani su počeli sakrivati kovanice jer su bile načinjene od zlata i srebra i njima se lakše trgovalo nego novčanicama. Početkom 1917. godine počeo je sve više zakazivati sustav ratnih zajmova kojih je bilo sedam i koji su prividno obećavali veliku dobit, a koji su na kraju osiromašili srednje slojeve i osobito veleposjednike, a pripomogli jačanju špekulanata koji su se bavili opskrbom vojske. Zbog zakazivanja sustava ratnih zajmova počelo je ponovo tiskanje papirnato novca što je dovelo do nove inflacije i skoka cijena. (Mira Kolar-Dimitrijević, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*, Zagreb, 2013., str. 132-135.)

uplitanje županije u gradsku samoupravu bilo je imenovanje gradskog kapetana na čelo grada nakon ostavke gradonačelnika Stjepana pl. Pompera na što je i upozorio gradski zastupnik Dane Šajatović.³⁸⁶ Ponovo su gradski zastupnici tražili da se mjesto gradonačelnika popuni nakon izbora, ali veliki župan Ladislav pl. Labaš Blaškovečki iskoristio je svoje ovlasti i na mjesto gradonačelnika postavio gradskog kapetana Milana Huzjaka. Inače Milan Huzjak je i na mjesto gradskog kapetana postavljen od strane velikog župana.³⁸⁷ Već samo iz ova dva primjera vidimo da je autonomija u upravljanju grada narušena. Također, o svim važnijim odlukama koje je donijelo gradsko zastupstvo (donošenje gradskog proračuna, financijski izvještaji, odluke o iznajmljivanju ili prodaji gradske imovine, ulaganje u županijske ceste itd.) raspravljalo se i na županijskim tijelima.

Zanimljivo bi bilo usporediti političku strukturu gradskog zastupstva grada Križevaca i strukturu županijske skupštine. Nažalost, to nije moguće jer u Križevcima u razdoblju Prvoga svjetskog rata i neposredno prije njega ne izlaze niti jedne novine. Arhiv gradskog poglavarstva je uništen, a u ostalim tiskovinama (koje su izlazile u županiji i Zagrebu) iz tog razdoblja nisam pronašao podatke o političkoj pripadnosti gradskog zastupstva kao niti rezultate izbora za gradsko zastupstvo, a koji su održani 1910. i 1913. godine. Problem zašto se nigdje ne spominje politička pripadnost u gradu za vrijeme rata jest i naredba bana Ivana Škrleca od 27. srpnja 1914. godine kojom je između ostaloga zabranio sva politička i društvena djelovanja, okupljanja i organiziranja.³⁸⁸ Istom naredbom uvedena je i stroga cenzura, a Bjelovar i Križevci još iz ranijih razdoblja nisu bili u dobrim odnosima što je doprinijelo i manjem broju tekstova o Križevcima u bjelovarskom tisku. Iako za tvrdnju da je Bjelovar kao grad (u kojem je naposljetku bila smještena i vojna komanda) bio poslušan banu i vladi tj. da je u njemu većina zastupnika kao i u županijskoj skupštini činila poziciju nemam dovoljno dokaza, ipak stiče se dojam da su u Križevcima većinu držali opozicijski političari. U prilog ovoj tezi ide i borba ova dva grada za županijsko središte krajem 19. stoljeća, ali i odluke županijske skupštine koja nije potvrdila veliki broj odluka gradskog poglavarstva. Sačuvani gradski zapisnik govori nešto i o razlogu zašto su Križevci prestali biti županijsko središte, čime je Križevcima učinjena velika politička, upravna ali i gospodarska nepravda. Dakle Milan Huzjak, u svojoj predstavi vezanoj za ukidanje Kr. gospodarskog učilišta u Križevcima predlaže gradskom zastupstvu da se zamoli *zemaljska vlada za ponovo smještanje*

³⁸⁶ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. Grada Križeci 1916.-1918., str. 153.

³⁸⁷ Isto, str. 47 - 48.

³⁸⁸ „Iznimno stanje“, *Nezavisnost*, God VIII., br. 36, 1. kolovoza 1914. (nije paginirano.)

*kr. županijske oblasti i kr. financijalnog ravnateljstva u Križevac kao centra čitave županije bjelovarsko-križevačke, jer su oblasti iz grada Križevci premještene u Bjelovar samo radi čisto hrvatskih osjećaja i grad. zastupstva i ostalog građanstva grada Križevci.*³⁸⁹ Iz ovoga vidimo da se Križevci i Križevčani ni nakon više od 30 godina nisu pomirili s gubitkom županijskog središta. Vjerojatno je da bi se Križevci više i brže gospodarski razvijali da su ostali županijsko središte. Uz svoju dobru prometnu povezanost zasigurno bi u grad pristizao vanjski kapital, otvaralo bi se više tvornica, trgovina i obrtničkih radnji. Da je to tako pokazuje nam primjer Bjelovara, novostvorenog županijskog središta koji je svoj uzlet upravo doživio na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Križevčani i gradski zastupnici bili su itekako svjesni što im donosi preseljenje gospodarskog učilišta iz Križevaca u Zagreb. Smatram, da su ovim pomalo nerealnim zahtjevima za povratkom županijskog središta više najavili borbu za očuvanje učilišta u gradu nego borbu za povratkom županijskog središta u Križevce.

Također, ako pogledamo saborske zastupnike koji su izabrani na izborima 16. i 17. prosinca 1913. godine iz Bjelovara i Križevaca vidimo da je Josip Werklein iz Bjelovara bio član vladajuće Hrvatsko-srpske koalicije, dok su Ivan Novak i Stjepan Pavunić članovi Kršćansko-socijalne stranke prava (frankovci) bili izabrani iz Križevaca odnosno kotara Križevci.³⁹⁰ Jedan od najaktivnijih pojedinaca i jedan od najvećih kritičara vladajućih u tom sazivu sabora bio je Stjepan Radić član Hrvatske pučke seljačke stranke koji je često podržavao Frana Novaka u njegovim izlaganjima, zahtijevanjima i kritikama.³⁹¹ Smatram da iako nije sačuvan podatak o političkoj pripadnosti gradskih zastupnika Križevaca u vrijeme Prvoga svjetskog rata možemo zaključiti kako su ako ne većina onda dobar dio zastupnika kao i građana Križevaca ostali vjerni tradiciji grada i zastupili oporbene interese koji su bili usmjereni protiv instruirane vlade od strane Ugarske i bečkoga dvora.

Kako sačuvani zapisnik prati samo dvije ratne godine, onu 1916. i 1917., ipak nam mnogo govori o načinu na koji je grad vođen i s kojim problemima su se susretali gradski zastupnici Križevaca u vrijeme Prvoga svjetskog rata. Ono što se provlači kroz sve sjednice i kroz većinu točaka dnevnog reda jest teška gospodarska i socijalna situacija uzrokovana ratom. Gotovo da nema sjednice (izuzev žalobne sjednice i izvanredne sjednice) gradskog poglavarstva na kojoj zastupnici nisu raspravljali o dodjeljivanju uboških potpora, otpisivanju

³⁸⁹ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. Grada Križevci 1916.-1918., str. 186.

³⁹⁰ I. Perić, *Hrvatski državni sabor 1848./2000.*, str. 236 i 237.; Na tim izborima je Hrvatsko-srpska koalicija izašla zajedno sa Strankom narodnog napretka (Vladina narodna stranka) koja je bila u čvrstim rukama Bečkog dvora i Ugarske vlade.

³⁹¹ Ivan Peklić, *Hrvatska seljačka stranka u križevačkom kraju 1904.-2004.*, str. 14 i 15.

raznih bolničkih troškova, povećanju ratnog doplatka zbog skupoće, nedostatku hrane itd. Kako je čitavu Hrvatsku mučio problem nestašice hrane, a naročito u 1916. i 1917. godini kada su neki njeni dijelovi pogođeni velikom sušom i glađu, tako su Križevci i okolica kao i većina ostalih gradova i krajeva Hrvatske bili prepušteni sami sebi. Da je situacija vezana uz prehranu stanovništva bila ozbiljna, govori i činjenica da je gradsko poglavarstvo Križevaca oformilo aprovizacijski odbor.³⁹² Većina živežnih namirnica (brašno, meso, povrće...) u grad je stizala iz okolnih sela i privatnih vrtova građana dok se zasigurno dio namirnica proizvodio na imanju gospodarskog učilišta. Visinu cijene glavnih prehrambenih namirnica i usluga vezanih za njih, maltarine i mjestovine određivalo je gradsko zastupstvo (maksimiranje cijena) te na taj način pokušalo zaštititi građane od prevelikih cijena i malverzacija trgovaca i obrtnika.³⁹³ Roba po unaprijed utvrđenim cijenama je brzo nestajala te se kasnije mogla nabaviti samo kriomice. Izgleda da na taj način trgovine gradsko poglavarstvo nije preburno reagiralo jer je hrana ipak dolazila u grad. Odlučeno je da se o ovom problemu *neće donositi zaključci do smirivanja ratne situacije jer bi u suprotnom moglo iz ponude nestati i ovo malo živežnih namirnica koje dnevno na trg dolazi.*³⁹⁴

³⁹² Aprovizacija, djelatnost države koja u kriznim razdobljima građanima osigurava minimum prehrambenih i drugih potrepština; također i ustanova koja se bavi opskrbom. Aprovizacija se redovito primjenjuje u ratnim prilikama, pri čemu se provodi racioniranje namirnica i drugih potrepština (cigareta, tekstila) da bi se zadovoljile minimalne životne potrebe svih građana. Postupak je iznimno skup (kartice, točkice i dr.), izložen mogućnostima velikih malverzacija pa se rijetko primjenjuje. Na području Hrvatske aprovizacija se u tijeku XX. st. primjenjivala 1915.–1919. i 1940.–1952. godine. (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3412> preuzeto 20.1. 2016.)

³⁹³ Naputke o maksimiranju cijena određivala je zemaljska vlada, odjel za narodno gospodarstvo, a u skladu s vladinim naputcima svaka imovna općina, grad ili županijska oblast cijenu su određivali sukladno uvjetima i okolnostima na svome području.

³⁹⁴ Isto, str. 27-28, Po ovome možemo zaključiti da je na gradskom trgu djelovala tržnica što potvrđuje i namjera uređenja tržnih trijemova od kojih se ipak odustalo zbog ratnog stanja i skupoće.

4. SVAKODNEVNI ŽIVOT U KRIŽEVCIMA ZA VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA

4.1. Križevačka svakodnevnica do 1914. godine

Društveni i kulturni život Križevčana neposredno prije početka Prvoga svjetskog rata bio je vrlo bogat. U gradu su djelovala mnogobrojna društva, vjerske zajednice i kulturne institucije koje su okupljale Križevčane i obogaćivale im svakodnevicu. U procesu formiranja modernog građanskog društva u Križevcima niču različita čitaonička, pjevačka, obrtnička, gospodarska i slična udruženja. Narodni kasino otvoren je 1. kolovoza 1839. godine sa značajkama ilirske Čitaonice, dok je sama Čitaonica otvorena 10. siječnja 1862. godine s ciljem da promiče naobrazbu i nabavlja knjige i periodiku na hrvatskom i ostalim slavonskim jezicima.³⁹⁵ U veljači 1840. godine otvorena je knjižnica, 1847. godine Podružnica Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva, a 7. studenoga 1863. godine osnovano je Hrvatsko pjevačko društvo *Zvono*.³⁹⁶ Slušatelji Gospodarskog učilišta osnovali su Pjevačko društvo *Slavuj* i literalno-humanitarno društvo *Plug*.³⁹⁷ Ostala društva koja su djelovala u gradu uoči i za vrijeme Prvoga svjetskog rata bila su: Gospodarsko društvo kao zadruga (od 1871.), Društvo za podupiranje ubogih slušatelja na Kr. višem gospodarskom učilištu (od 1875.), Dobrovoljno vatrogasno društvo (od 1875.), Narodna čitaonica (od 1881.), Vatrogasna čitaonica (od 1881.), Srpska čitaonica (od 1889.), Učiteljsko društvo za grad i kotar Križevac (od 1890.), Društvo za podupiranje uboge školske mladeži (od 1891.), Obrazovno obrtničko radničko društvo *Kalnik* (od 1900.), Podružnica hrvatskog društva *Merkur* (od 1902.), Društvo Hrvatski sokol (od 1904.), Tvorničko vatrogasno društvo (od 1908.), Vojno-veterinarsko društvo (1908.), Gospojinsko društvo Križevci (od 1914.).³⁹⁸

U modernizaciji za svojim stanovništvom nije zaostajao niti grad. Školska zgrada sagrađena je pokraj nekadašnjeg pavlinskog samostana 1856. godine, a 1902. godine otvorena je nova školska zgrada na početku gornjega grada.³⁹⁹ Nakon izgradnje više pučke škole adaptira se i preuređuje 1907./1908. godine u poslovne prostorije i stara škola.⁴⁰⁰ Tijekom

³⁹⁵ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 56 i 62.

³⁹⁶ Isto, str. 56-57.

³⁹⁷ Isto, str. 63.

³⁹⁸ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 74.; *za godinu 1915.*, str. 94.

³⁹⁹ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 416-422.; Škola je izgrađena prema nacrtima Vinka Hlavinke, dok je detalje na pročelju zamislio zagrebački arhitekt Josip Dryak.

⁴⁰⁰ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 67. Zgrada stare škole preuređuje se po nacrtima zagrebačkog arhitekta Janka Holjca.

1861.-1865. godine za potrebe Gospodarskog učilišta gradi se više gospodarskih zgrada i pogona.⁴⁰¹ Iako bez znatnog gospodarskog napretka u gradu se obnavljaju i grade mnoge zgrade. Nešto prije 1878. godine gradi se Gradska bolnica koju će do kraja Prvoga svjetskog rata voditi dr. Fran Gundrum Oriovčanin.⁴⁰² U drugoj polovici 19. stoljeća stoljeća u gradu se otvara pošta i uvodi telefonska linija, a početkom 20 stoljeća izgrađen je i hotel.⁴⁰³

Na glavnoj cesti koja je Križevce povezivala sa Zagrebom i Koprivnicom preko potoka Vrtlina sagrađen je novi most od armiranog betona. 1902. godine uređuje se i perivoj ispred Gospodarskog učilišta, natkriva se kuglana i tenisko igralište koje ponajviše koriste slušači učilišta. Manji ribnjak Gospodarskog učilišta koristio se za klizanje.⁴⁰⁴ Uređen je i prostor Zrinskog trga (danas Nemčićev trg) na kojem je 1899. godine postavljeno poprsje Antuna Nemčića kojeg je izradio Rudolf Valdec.⁴⁰⁵ 1898. godine formirano je novo centralno gradsko groblje iza kapele sv. Roka koje postaje sjeverna granica grada. Na novom groblju određen je i prostor koji su za ukope koristili Židovi te se je tako napustilo i staro židovsko groblje na zapadnoj granici grada. Na južnoj granici grada izgrađen je željeznički kolodvor na

⁴⁰¹ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 59.

⁴⁰² Fran Gundrum, liječnik i publicist, (Oriovac pored Slavenskog Broda, 9. listopada 1856. - Križevci, 24. srpnja 1919.). Osnovnu školu pohađao je u Oriovcu, a gimnaziju u Osijeku, Zagrebu i Požegi, gdje je i maturirao. Studirao je medicinu u Beču, te se nakon završetka studija zaposlio kao sekundarni liječnik u Slavanskom Brodu. Bio je nemirna duha, te je od 1889. do 1894. godine boravio u Bugarskoj gdje je radio u Trnavi Jamboli i Varni. Kraće vrijeme radio je u manjim mjestima u Hrvatskoj, dok nije postao gradski fizik u Križevcima. Među prvim liječnicima svog vremena uočio je negativne pojave u sredini gdje je živio pa ih je pokušao ispraviti. U svojim knjigama popularizirao je potrebu higijenskog standarda. Kao pisac higijeničar objavio je još niz kompilatorskih djela o njezi zubi i kose, o obrtničko – radničkom zdravstvu, kao i nizu izvještaja značajnih za proučavanje povijesti zdravstva u oriovačkom kraju. Posebno mjesto u njegovom radu zauzima zbirka djela namijenjenih školi i zdravstvu koja predstavlja pionirski rad naših liječnika na tom području. Radi se o sljedećim radovima: *Plivanje*, Zagreb, 1908., *Nešto o tjelesnom odgoju djece*, Zagreb, 1909., *Tjelovježba i sportovi za ženskinje*, Zagreb, 1909., *Sušica u školi*, Zagreb, 1911., *Suzbijanje kužnih bolesti u školi*, Zagreb, 1912. Osim medicine veoma se intenzivno bavio arheologijom. Pisao je o nalazu krune u Malinu, o povijesti Križevaca i o latinskom rukopisu svećenika Dalmatinca iz XV. stoljeća. (Više o Franu Gundrumu u: F. Husinec, *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*)

⁴⁰³ Prva pošta u Križevcima s radom je započela 30. kolovoza 1755. godine. Njezina oznaka je bila K. u. K. Post Kreutz, a najvjerojatnije je bila smještena u blizini županijske palače (Zakmardijeva ulica br. 9.). Pošta je najvjerojatnije od 1850. godine preseljena u zgradu na Nemčićevom trgu br. 3. (danas zgrada Zagrebačke banke) gdje je ostala do 1965. godine kada je izgrađena današnja zgrada pošte na Trgu sv. Florijana br. 2. Brzojavni ured postavljen je 19. studenoga 1866. godine. (Rade Milosavljević, *Kronika pošte Križevci*, Križevci 1989., str. 19., 27., 32., i 33.); Pošta i brzojavni ured bili su smješteni u unajmljenoj zgradi. 30. lipnja 1909. godine na 10 godina je potpisan najam s gradom, a obnova najma na sljedećih deset godina odobrena je 1918. godine od lipnja 1919. do lipnja 1929. godine. (GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 194.); Predstojnik kr. ug. poštanskog i brzojavnog ureda u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata bio je poštanski i brzojavni nadzornik Vladimir Petrović. (GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 182.)

⁴⁰⁴ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 67.

⁴⁰⁵ Ozren Blagec, „Otkrivanje spomenika Antunu Nemčiću 1899. i obilježavanje 100. godišnjice Nemčićeva rođenja 1913. godine“, str. 53-67.; Enes Quien, „Javni spomenici kipara Rudolfa Valdeca“, *Civitas Crisiensis*, God. I., Vol. 1, Zagreb-Križevci 2014., str. 69-91.

trasi pruge Budim-Kaniža-Koprivnica-Križevci-Zagreb 1870. godine.⁴⁰⁶ Otvaranjem pruge Križevci-Bjelovar 1894. godine završeno je željezničko povezivanje Križevaca s okolnim mjestima.⁴⁰⁷

Dotaknuvši Križevce pruge su omogućile veću cirkulaciju sirovina i ljudi, a uzrokovale su i širenje grada prema jugu (danas Tomislavova i Gundulićeva ulica). Početkom 20. stoljeća sve važnije ulice su popločene, dok su neke i asfaltirane.⁴⁰⁸ Pri polaganju asfalta mislio se i na izgradnju plinovoda za rasvjetu, sređivanje vodovoda i kanalizacije.⁴⁰⁹ Polako se završava i proces zamjene drvenih kuća kućama od opeke, čemu su znatno doprinijele i križevačke ciglane.⁴¹⁰ Uz Sermagijevu (danas ul. Franje Markovića i Franje Račkog) i Kolodvorsku (danas Tomislavovu ulicu) posađen je drvodred, a osim njih kao šetališta koristile su se Florijanska i Zagrebačka ulica koje su vodile prema Koruškoj na zapadu te šetalište Graberje (na bivšem jugoistočnom bastionu grada) gdje je ljeti često bila i muzika. Šetalište Graberje je bilo isprepletено glatkim stazama uz sjenovito drveće, obrubljeno tratinom, ukrašeno cvijećem, s mnogo klupa, stolova i stupova javne rasvjete.⁴¹¹ Kao obližnje izletišta

⁴⁰⁶ Pruga je bila u vlasništvu Mađarskih državnih željeznica (MÁV). U samo godinu i pol dana pruga Zákány-Zagreb, dugačka 103 km, bila je sagrađena i spremna za preuzimanje. Na pruzi je bilo sagrađeno i osam kolodvora, i to u Zákányu, Koprivnici, Lepavini, Križevcima, Vrbovcu, Dugom Selu, Sesvetama i Zagrebu, a otvorena su i ukrizja u Drnju i Gradecu, tovarište u Božjakovini te stajališta u Drnju, Vojakovcu, Repincu i kasnije u Čulincu. Pruga je svečano puštena u promet 4. siječnja 1870. godine. Time je završna izgradnje tzv. žakanjsko-zagrebačke željeznice kao početne dionice magistralne pruge između Budimpešte i Rijeke. Godine 1873., nakon što je pruga Zagreb-Karlovac otkupljena od Južnih željeznica i izgrađena pruga do Rijeke, bila je zaokružena izravna željeznička veza između Budimpešte i Rijeke. Više o izgradnji pruge vidi u: Mira Kolar Dimitrijević, Elzabeta Wagner, „Grad Križevci i željezničke pruge“, *Cris*, god. XIII., br. 1/2011., str. 218.-238., na str. 220.-223.; M. Dugina, T. Bogdanović, P. Feletar, „Analiza putničkih (željezničkih i cestovnih) prometnih tokova na relaciji Križevci – Zagreb i Zagreb- Križevci“, str. 376.

⁴⁰⁷ Pruga Križevci-Bjelovar ukupne dužine 32,38 km puštena je u promet 12. rujna 1894. godine. Pruga je predana na upotrebu 17. prosinca iste godine, a prometovanje njome preuzela je Kraljevska ugarska državna željeznica (MÁV). Daljnja veza iz Bjelovara prema Kloštru Podravskom, Virovitici i Barcsu u Ugarskoj ostvarena je 4. siječnja 1900. godine, dok se je Kloštar Podravski prugom povezao s Virjem i Koprivnicom 9. prosinca 1909. godine. (M. Kolar Dimitrijević, E. Wagner, „Grad Križevci i željezničke pruge“, na str. 220.-223.; M. Dugina, T. Bogdanović, P. Feletar, „Analiza putničkih (željezničkih i cestovnih) prometnih tokova na relaciji Križevci – Zagreb i Zagreb- Križevci“, str. 376.; D. Feletar, „Geografske značajke križevačke regije“, str. 15-16.)

⁴⁰⁸ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 160 i 162.; Iz zapisnika se vidi da je asfaltiranje ulica obavila tvrtka D. Szende iz Budimpešte oko 1910. godine. Grad je tvrtci vratio polog od 4 500 K jer je isteklo desetogodišnje jamstvo tvrtke na izvršene radove. Grad je slično jamstvo vratio i križevačkoj građevinskoj tvrtci Riffel i Fresl za radove obavljene na izgradnji električne munjare (centrale) u Križevcima.

⁴⁰⁹ Miljenka Fisher, „Oblikovanje modernog grada“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 93-101., na str. 97.

⁴¹⁰ V. Bedenko, „Križevci – razvoj grada“, str. 25.

⁴¹¹ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 60.

spominju se šumica Grabik te šume sv. Vurij i Župetnica gdje se ljeti organiziraju razne zabave.⁴¹²

Kako je glavni gradski trg Zrinski preuzeo ulogu središta grada sva važnija događanja i svakodnevnica se odvijaju na njemu ili u njegovoj blizini. Trgovci, a ponajviše židovi naseljavaju se od Zrinskog trga prema kapelici Sv. Florijana te se na taj način formira današnji Strossmayerov trg. Na uglu Zrinskog i Strossmayerovog trga već i prije sredine 19. stoljeća djelovala je povećana gostionica „K zelenom drvetu“ u kojoj su se od preporodnog doba odvijale različite priredbe, koncerti, balovi, skupovi, a u drugoj polovici 19. stoljeća u njoj su se održavali drame i komedije Dobrovoljnog kazališnog društva. Njihov repertoar činili su Nemčić, Vukotinović, Freudenreich i Nestroy.⁴¹³ Zabavnom i kulturnom životu grada priključuje se Hrvatsko pjevačko društvo *Zvono* i slušatelji križevačkog učilišta sa svojim Pjevačkim društvom *Slavuj* i literarno-humanitarnim društvom *Plug*.⁴¹⁴ Procesu modernizacije grada znatno doprinosi i honoratski sloj, koji sa školskom inteligencijom i svećenstvom daje tijekom 19. i početkom 20. stoljeća ton zbivanjima u gradu. Iz tih je krugova više imena koja su rođenjem ili pak poslom bila vezana uz grad, no značenjem su i zaslugama upisana u kulturološku kartu cijele zemlje.⁴¹⁵ Od znamenitih Križevčana koji su zadužili grad valja izdvojiti: književnika, političara, prirodoslovca i akademika Ljudevita Vukotinovića; književnika, estetičara, filozofa, političara i akademika Franju Markovića; liječnika, botaničara i akademika Josipa Schlossera Klekovskog, književnika Antuna Nemčića; književnika i političara Mirka Bogovića; opernog pjevača Alberta Štrigu; političara i preporoditelja Metela Ožegovića; političara i slikara Ljudevita Ožegovića; književnika, novinara i publicista Milana Grlovića, grkokatoličkog biskupa Julija Drohobeczkog, liječnika, pisca i povijesničara Frana Gundruma Oriovčanina, pedagoga i stručnog pisca Ljudevita Modeca; akademsku slikaricu Jelku Strupi; glumicu, spisateljicu i prevoditeljicu Ninu Vavra; opernu pjevačicu Milenu Šugh Štefanec; pedagoga i pisca Kvirina Vidačića i dr.

Nažalost, izbijanjem Prvoga svjetskog rata zaustavljen je umjetnički, arhitektonski te društveni život grada. Iako je situacija bila teška za život, izgradnja i uređenje grada su potpun zaustavljeni. Tako je, na primjer, usvojen prijedlog Stjepana Podhorskog koji je za svotu od 1 200 K ponudio nacrt za uređenje centralnog gradskog groblja i uređenje grobljanskih knjiga.

⁴¹² K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 7.

⁴¹³ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 62.

⁴¹⁴ Isto, str. 63.

⁴¹⁵ Isto, str. 53.

Podhorski se obvezao u roku tri mjeseca izraditi potpuni nacrt budućeg groblja s nacrtom budućih pozicija svih grobova, arkada, mrtvačnice i ukrasnog bilja, s time da bi trebalo dodatno platiti izradu nacрта budućih arkada, mrtvačnice i ostaloga.⁴¹⁶ Podhorskom su gradski zastupnici povjerali i izgradnju betonske ograde oko gradske električne munjare kao i izgradnju pristupne ceste za gradsku električnu munjaru.⁴¹⁷ Gospodarski odbor i odbor Hrvatskog doma predložio je uređenje trga i ceste ispred Hrvatskog doma.⁴¹⁸ Iščitavajući zapisnik saznajemo da je i spomenik Antunu Nemčiću zbog uređenja trga bio maknut sa svojega mjesta te da se ponovno postavljanje spomenika na novouređeni trg odgađa do sređivanja prilika.⁴¹⁹ Kao ideju za modernizacijom grada u vrijeme Prvoga svjetskog rata svakako treba izdvojiti i molbu dr. Stjepana Pompera i ing. Josipa Schwarza kojom traže dozvolu za predradnje vezane za tramvajsku liniju od željezničkog kolodvora u Križevcima do centra Križevaca. Molba je jednoglasno primljena od strane gradskog poglavarstva uz uvjet da gradska općina ima pravo preuzeti koncesiju ako molitelji ne započnu dozvoljene predradnje nakon isteka 1 godine od ovog odobrenja.⁴²⁰ Epilog ovog zaključka dogodio se na sjednici gradskog zastupstva od 31. siječnja 1918. godine kada je pročitano rješenje koje je donijela kr. zemaljska vlada, odjel za unutarnje poslove, od 28. prosinca 1917. godine broj VII. 1927/1 kojom se ne odobrava zaključak gradskog zastupstva stvoren na sjednici 10. rujna 1917. godine članak 20. zapisnika. U obrazloženju odluke stoji da je u javnom interesu da

⁴¹⁶ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 27.

⁴¹⁷ Isto, str. 29.

⁴¹⁸ Isto, str. 28.; Hrvatski dom najveća je zgrada u staroj gradskoj jezgri. Podignut je 1914. godine prema projektima poznatog arhitekta Stjepana Podhorskog. Izgradnja je trajala nekoliko godina no zbog izbijanja Prvoga svjetskog rata nikad nije ostvaren, u detaljima zamišljen izgled zgrade. Po svojim dimenzijama, oblikovanju pročelja i tvrđavskom karakteru ovaj objekt odudara od ostale arhitekture Križevaca. Iako je stilom više vezana za neoromaniku, zgrada predstavlja istaknut primjer ekspresionizma u arhitekturi sjeverne Hrvatske. Danas se u njoj nalaze Glazbena škola Alberta Štrige, te četiri dvorane za priredbe i kulturne potrebe grada.

⁴¹⁹ Isto, str. 28.; Antun Nemčić Gostovinski, (Edde, Mađarska, 14. siječnja 1813.–Križevci, 5. rujna 1849.), hrvatski pjesnik, putopisac i komediograf. Djetinjstvo je proveo u Ludbregu i Koprivnici. Gimnaziju je završio u Varaždinu, a filozofiju (današnji 3. i 4. razred gimnazije) i studij prava u Zagrebu. Službu je započeo kao odvjetnički pripravnik u Križevcima. karijeru započeo je kao sudac u Križevcima. Godine 1836. godine pristav je Križevačke županije, ali je premješten u Moslavinu u Osekovo gdje 1838. godine postaje počasnim sucem. Kao samostalni pristav radi u Ludbregu od 1840. do 1846. da bi iste godine bio izabran za Kotarskog suca u Novom Marofu. 1848. godine izabran je za zastupnika u Hrvatskom saboru, a 1849. godine bilježnikom u Križevcima. Bio je prijateljski povezan s poznatim ilircima Gajem, Blažekom i Bogovićem s kojim je ostao u najprisnijem odnosu sve do smrti koja ga je zatekla na službenom putu u Podravini. Književni rad započeo je kao i njegovi suvremenici poezijom. Njegov prijatelj Mirko Bogović izdao je 1851. godine *Pjesme Antuna Nemčića*. Književna kritika smatra da pjesme nisu velikog estetskog dometa za razliku od proze koju cijeni. Uz pjesme i njegovo najznačajnije djelo putopisnu zbirku *Putositnice* napisao je i komediju *Kvas bez kruha ili tko će biti veliki sudac*. U Koprivnici jedna osnovna škola nosi njegovo ime.; (Miroslav Šicel, „Antun Nemčić“, *Leksikon hrvatskih pisaca*, Zagreb: Matica hrvatska, 2000., str. 526-527.; O otkrivanju spomenika Antunu Nemčiću u Križevcima vidi: Ozren Blagec, „Otkrivanje spomenika Antunu Nemčiću 1899. i obilježavanje 100. godišnjice Nemčićeva rođenja 1913. godine“, *Civitas Crisiensis*, Vol. 1(2014), str. 53-67.)

⁴²⁰ Isto, str. 136.

prometna sredstva budu u rukama javnih kompanija te da bi predviđeni prekup tramvaja po gradskoj općini bio štetan jer bi gradska općina kod preuzimanja dobila istrošeni uređaj. Gospodarski odbor dalje, predlaže da se izgradnja tramvaja u Križevcima odgodi za zgodnije vrijeme, što zastupnici i prihvaćaju.⁴²¹ Nažalost, ova ideja još uvijek nije zaživjela.

4.2. Vjerske organizacije

Od vjerskih zajednica u gradu su djelovale rimokatolička župa sv. Ane, pravoslavna župa sv. Save, izraelitska bogoštovna općina Križevci te grkokatolička biskupija odnosno grkokatolička župa Presvete Trojice. Na čelu rimokatoličke župe sv. Ane cijelo vrijeme rata bio je župnik Žiga Ferkić.⁴²² On je uživao velik ugled u građanstvu te je uz svoje svećeničke poslove (začasni prisjednik duhovnog stola i župnik) obavljao i dužnost gradskog zastupnika na koju su ga u nekoliko navrata birali sami Križevčani.⁴²³ Kao kapelan u župi radio je Mihajlo (Mijo) Skočen. Osim što je bio kapelan, Mihajlo Skočen je predavao vjeronauk na pučkoj školi zajedno s vjeroučiteljem Dragutinom Matijašićem koji je vjeronauk predavao na Kr. gospodarskom učilištu. Iako je katolička crkva bila sveprisutna u društvenom, obrazovnom, gospodarskom i humanitarnom životu Križevaca za vrijeme Prvoga svjetskog rata u samoj župnoj spomenici o tom razdoblju nemamo mnogo zapisa. Razlog tomu je naknadno pisanje spomenice, odnosno neredovito vođenje za vrijeme rata. Ipak, iz spomenice saznajemo da su 1912. godine župna crkva Sv. Ane i crkva Sv. Križa te cijeli župni dvor spojeni električnom mrežom s Gradskom munjarom, da je asfaltiran veći dio grada, da je Žiga Ferkić bio zagovornik stvaranja zajedničke južnoslavenske države na Balkanu te da se nakon rata željelo reformirati crkvu i osnovati *Hrvatsku katoličku crkvu*.⁴²⁴ U spominici je o ovim događajima zapisano sljedeće: *Kako svaki, tako i taj užasni rat, imao vrlo gadnih posljedica. Narod je mjestimice upravo podivljao. Pa i u redovima hrvatskog svećenstva porodi se razvratnost. Mislili su neki da je hora da se ukine celibat i stane širiti reformni pokret. Mnogi od inteligencije pristadoše uz njega, jer su mu podavali nacionalni karakter. Isticalo se da hoće da osnuju „hrvatsku“ katoličku crkvu. Zahtijevali su da se svekoliko bogoslužje obavlja*

⁴²¹ Isto, str. 188.

⁴²² *Liber memorabilium* ili Spomenica (ljetopis) župe u Križevcima, vlasnik župa Sv. Ane u Križevcima, digitalni prijepis Spomenice, str. 83.

⁴²³ Isto, str. 83.

⁴²⁴ Isto, str. 82.

hrvatskim jezikom. Počeli su isti sv. misu služiti skroz na hrvatskom jeziku.⁴²⁵ Župnik Žiga Ferkić morao je pred kraj svojega župnikovanja doživjeti da se i među *pitomim* građanima Križevaca počeo širiti taj reformni pokret. Taj *starokatolički* pokret najviše je maha uzeo 1920. godine. U Križevcima su se sakupljali potpisi, a na dan Velike Gospe došli su reformni svećenici u grad te na Strossmayerovom trgu, ispred sinagoge, podigli sjenicu i pred mnoštvom okupljenog svijeta koji se okupio da slave Majku Božju Korušku održali propovijed i hrvatsku misu.⁴²⁶ Župnik Žiga Ferkić bio je slabog zdravlja. Prije rata obolio je na grlo i skoro ostao bez glasa. 1921. godine obolio je na mjehur od čega je i umro 7. srpnja 1921. godine.⁴²⁷

Na čelu židovske općine u ratnim godinama nalazio se Ignjat Breyer koji je na toj dužnosti naslijedio Marka Breyera. Ignjat Breyer na dužnosti židovske općine bio je od 1913. do 1919. godine.⁴²⁸ Križevački rabin bio je dr. Meir Maks Engel, a službu rabina vršio je od 28. studenoga 1895. do 1930. godine.⁴²⁹ Unutar križevačke židovske zajednica prije rata djelovala su ova društva: Hevra Kadiša⁴³⁰ osnovana 1840. godine, *Cionistički klub*⁴³¹ utemeljen 23. veljače 1907. godine i *B' ne Jisroel*⁴³² osnovan 1913. godine. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata djelovanje svih organizacija osim Crvenog križa bio je obustavljeno, ali židovi su i dalje aktivno sudjelovali u gotovo svim manifestacijama, proslavama, humanitarnim akcijama i gospodarskim aktivnostima koje su se poduzimale u Križevcima.

Križevački grkokatolici, predvođeni biskupima Julijem Drohobeczkyim⁴³³ i Dionizijem Njaradyjem⁴³⁴ također su dali veliki obol u ratnim godinama. Grkokatolici su u

⁴²⁵ Isto, str. 83.

⁴²⁶ Isto.

⁴²⁷ Isto, str. 82. i 83.

⁴²⁸ R. Weisz-Maleček, *Židovi u Križevcima*, str. 45

⁴²⁹ Isto, str. 62.

⁴³⁰ Vidi: Ivan Peklić, „Crtice iz života Židova u Križevcima“, *Cris*, God. VII., br. 1/2005., str. 153-159.

⁴³¹ Memorandum o osnivanju „Cionističkog kluba“ potpisali su: Dragutin Pscherhof, Ljudevit Strauss, dr. Dragutin Weisz i Karlo Rosenthal. A.D., „Dvadesetpet godina cionističkog rada u Križevcima“, *Židov*, God. XVI., br. 32., 19. veljače 1932., str. 4.

⁴³² Omladinsko kulturno društvo „B' ne Jisroel“ vodili su Vilim Hirschl, Slavko Hirschl, Oskar Klein i Feliks Weinberger.

⁴³³ Julije Drohobeczky (Gany, kod Užhoroda Ukrajina, 5. listopada 1853. – Strmac Pribički kraj Krašića, 11. veljače 1934.), hrvatski grkokatolički biskup, politički i kulturni djelatnik, rusinske nacionalnosti, veliki hrvatski domoljub i borac za hrvatski jezik. Zaredio se za svećenika 1870. godine. U Užhorodu bio je u biskupskoj kancelariji, a poslije profesorom povijesti, pedagogije i glazbe, a potom i ravnateljem tamošnje učiteljske škole. 1891. godine izabran je i potvrđen za biskupa Križevačke biskupije, a svečano je ustoličen 28. kolovoza 1892. u zagrebačkoj katedrali. Biskupsku je dužnost obnašao do 1917. godine kad se povukao. Istog je dana postavljen za naslovnog biskupa Polibota. Umro je 1934. godine kao biskup emeritus Križevačke biskupije. Srpski pravoslavci nisu s odobravanjem dočekali njegovo ustoličenje za biskupa jer su smatrali da vizitacijama po Dalmaciji, Žumberku, Srijemu i Bačkoj želi pounijatiti Srbe. Osobito su mu se velikosrbi i pravoslavni hijerarzi

Križevcima imali veliki utjecaj na vjerski, kulturni i gospodarski život grada i okolice. Bili su članovi županijske i gradske uprave, sudjelovali su u odgojno-obrazovnim radu, u radu podružnice Crvenog križa i bolnice Crvenog križa, humanitarnim akcijama itd. Uz biskupe najznačajniji predstavnici grkokatolika u razdoblju 1914.-1918. godine bili su: Gjuro Šooš, kanonik, mjesni školski nadzornik i član županijske skupštine; Svetozar Grubač protoprezbiter i vjeroučitelj; Andrija Szegedi ravnatelj grkokatoličkog sirotišta *Julijaneum* i vjeroučitelj te Dane Šajatović generalni vikar i gradski zastupnik. Jedan od važnijih događaja za Križevce i grkokatolike u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata bio je dolazak sestara bazilijanki u grad i osnivanje samostana sestara sv. Bazilija. Naime, početkom rata istočna fronta proširila se na Galiciju i obuhvatila grad Slovitu u Ukrajini u kojoj je bio

protivili jer se zauzimao za prava grkokatoličke crkve. Ustoličenju su se protivili neki političari koji su se okupljali oko lista *Obzor*, a nakon vizitacija napadali su ga u listovima *Srbobranu*, *Zastavi*, *Narodnom glasniku* i *Novom vremenu*. Napade je istrpio i u Saboru (srp. zastupnik S. Popović), a razmjor napada dosegao je toliki opseg da je to bila tema njegove pastirske poslanice. Biskupske je okružnice objavio u Hrvatskoj, Balkanu i Katoličkom listu. Problema je imao i s nekatoličkim krugovima, jer je bio protivnik latiniziranja obreda u liturgiji, kao i tome što su htjeli otežati grkokatoličkim svećenicima sklapanje braka. Ustrajao je u tome da se liturgiju grkokatoličke crkve u južnoslavenskim krajevima uvede živi narodni jezik. Radi toga eskalirao je stvar sve do pape Lava XIII.. Problema s rimokatolicima imao je zbog istarskog sela Riemanja (župa Ricmanje i Log u tršćansko-koparskoj biskupiji) koje je htjelo prijeći na grčki obred radi staroslavenskog jezika u crkvi. Drohobeczky je radi toga putovao u Rim da bi to povoljno riješio. Radio je na razvijanju glazbene kulture u Hrvatskoj, osobito je njegovao crkvenoslavensko pjevanje, te je sredio zbirku crkvenoslavenskih napjeva *Venac*. Bio je predsjednik *Hrvatskog glazbenog zavoda* od 1893. do 1919. godine, čiji je bio osnivač. Bio je veliki umjetnički mecena, zaslužan za raskošnu obnovu križevačke katedrale Presvetog Trojstva koja je trajala od 1895. do 1897. godine. Osnovao je *Julianum*, internat za siromašnu mladež iz Zagore i Žumberka te dušobrižničke centre za Ukrajinke u Srijemu, Slavoniji, Podravini i Bosni. Mnogo je radio na unaprjeđenju stočarstva i poljodjelstva u okolici Križevaca i na biskupijskom imanju, zbog čega je upao u dug, što su političari i crkveni neistomišljenici jedva dočekali da ga maknu s mjesta biskupa. Zaslužan je za dolazak redovnica bazilijanki u Hrvatsku; prve redovnice bile su Hrvatice koje su išle u Ukrajinu u novicijat, a poslije se vratile u Križevce gdje su nastavile djelovati. Angažirao se i u politici. Najprije pristaje uz Khuen-Héderváryja i promadarsku Narodnu stranku, a u razdoblju od 1906. do 1907. član je Hrv.-srp. koalicije. U ime hrvatske četrdesetorice dao je izjavu o Riječkoj rezoluciji, a iz Koalicije su ga izbacili zbog nastupa koji je bio u korist Kossuthove željezničke pragmatike. Zbog čestih nesporazuma i sukoba s političarima i crkvenim uglednicima te zbog financijskih problema Križevačke biskupije povukao se s biskupske stolice 1917. godine. Doživio je i policijska saslušavanja jer ga se sumnjičilo za komunizam. Zadnje godine života proživio je u Pribiću gdje su mu se prijatelji uspjeli izboriti za mirovinu, koju je koristio za pomoć siromašnima i dovršenje kuće i kapelice. Umro je 11. veljače 1934. godine, a pokopan je u kripi križevačke katedrale. (Ivan Peklić, „Život i djelo križevačkog biskupa Julija Drohobeckog“, *Podravina*, Vol. 3., br. 5., Koprivnica 2004., str. 71-88.;

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16282> preuzeto 20. ožujka 2016.)

⁴³⁴ Dionizije Njarady (Ruski Krstur Vojvodina, 10. listopada 1874.– Križevci, 14. travnja. 1940.) grkokatolički biskup. Zaređen je za svećenika 1. siječnja 1899. godine u Križevcima. Od kolovoza 1914. godine preuzima brigu o poslovima u biskupiji kao apostolski administrator Križevačke biskupije. Dao je urediti konvikt *Julijaneum* za prvi samostan sestara bazilijanki u Hrvatskoj koje je doveo u eparhiju 1915. godine. Izdao je molitvenik *Gospodu pomolimsja* i katekizme za rusinsku i hrvatsku mladež u pučkim školama. Bulom od 22. travnja 1920. godine. Sveta stolica imenuje ga križevačkim biskupom, a kasnije je imenovan i apostolskim administratorom Prjaševske biskupije u Slovačkoj. Tamo je djelovao od 1922. do 1927. godine. Mnogo je učinio za duhovni napredak Križevačke eparhije. Prvi je uveo duhovne vježbe za svećenstvo, brinuo je za misije u župama. U njegovo je doba obnovljena provincija monaha bazilijanaca u Hrvatskoj, koja je kasnije opet ugašena.

smješten novicijat sestara bazilijanki. U tom novicijatu bile su i tri sestre iz Hrvatske.⁴³⁵ Kako se Slovita nalazila na glavnoj vojnoj liniji i sestre su bile u velikoj opasnosti, sestre i svi stanovnici samostana bili su evakuirani u zaklon. U borbama dvije sestre su poginule, jedna je preminula od posljedica rata, a s. Augustini Anđi Smičiklas tane je prošlo kroz pluća. Kad se ruska vojska povukla, a austrijska ponovno zauzela svoje položaje, poglavarica samostana u Sloviti M. Anna Teodorovič u dogovoru s biskupom dr. Dionizijem Njaradijem 23. kolovoza 1915. godine poslala je devet sestara i devet djevojčica rodom iz Srijema i Bačke u Križevce. Među njima bile su i tri sestre Hrvatice, nećakinje generalnog vikara dr. Danijela Šajatovića.⁴³⁶ O ovim događajima i putovanju sestara bazilijanki iz Slovite u Križevce najbolje nam svjedoči zapis kronike križevačkog samostana u kojem je zapisano sljedeće: *»U vremenu kada hara strašan vihor srednjoeuropski rat i vladajuće sile razmještaju svoje trupe i zauzimaju pozicije, predobri naš Gospodin Isus Krist, svoje malo stado premješta iz tihe slovidske obitelji u Križevce. Ratne nesigurnosti i opasnosti su zahtijevale da se sestre i njima povjerene djevojke sklone na sigurno mjesto. (...) Slovita se nalazi baš na bojujnoj liniji i sestre su puno pretrpjele zbog toga. (...) Zato, čim je, zahvaljujući Božjoj pomoći, molitvama vjerujući, povratila se naša austrijska vojska, odmah je Vprov. M. Nastojateljka Anna Teodorovič poslala sestre i djecu u Križevce, Preuzvišenom dr. Dioniziju Njaradiju, koji je zaštitnik i pokrovitelj sve djece iz Mađarske i Hrvatske koji su na odgoju u Sloviti. Sestre i djeca krenuli su iz Slovite 23. kolovoza 1915. ponedjeljak u 5 sati ujutro. Bilo je devet (9) sestara, imenima: M. Josifa, s. Avgustina, s. Marija, s. Vira, s. Nadija, s. Alojzija, s. Danijila, s. Magdalena, s. Pankratija. Djece je bilo isto devetero (9): Julija Bujila, Anna Džužar, Anna Bujila, Natalija Cap, Fevronija Čizmar, Pavlina Bujila, Pavlina Cap, Fevronija Provči,*

⁴³⁵ Počeci Reda sv. Bazilija u Križevcima vezani su uz zajedništvo triju rođenih sestara, Hrvatice koje su prve krenule stopama sv. Makrine i sv. Bazilija i bile temelj zajedničkog, redovničkog života po Bazilijevim pravilima na hrvatskom tlu. Iz žumberačkog sela Sopoti koje se nalazi između Jazovke i Sopotskog slapa, tri djevojčice, sestre Anđa, Marta i Jela Smičiklas, dolaze na školovanje u Križevce kod svog ujaka generalnog vikara dr. Danijela Šajatovića. Dr. Šajatović upisao ih je u tzv. građansku školu, a za odgojiteljicu im je dao gospođu plemenita roda. Bile su vrlo dobre učenice, a uz plemkinju poprimale su uglađeno građansko vladanje. Kateheta, dr. Dane Šajatović, učeći ih i predavajući im vjeronauk, govorio im je i o redovničkom životu kao potpunom predanju Bogu. Oduševile su se za takav način života i odlučile se po završetku školovanja za redovnički život. Nakon upornih molbi svojih nećakinja, dr. Šajatović obratio se biskupu križevačkom dr. Juliju Drohobeczkom za savjet na koji način bi se mogle realizirati želje njegovih nećakinja za redovničkim životom. Saslušavši ih i sam biskup, savjetovao je dr. Šajatoviću da djevojke odvede u Galiciju u mjesto Slovitu gdje je tada u tamošnjem samostanu bio smješten novicijat bazilijanki za cijelu pokrajinu Galiciju. Godine 1908. primljene su u novicijat gdje su upijale preko duhovnika isusovaca i svoje magistre Anne Teodorovič duh sv. Bazilija i ozbiljnost redovničkog života. Tek što su završile novicijat i položile prve zavjete započeo je Prvi svjetski rat. (s. Serafina Šapina, „Sto godina prisutnosti bazilijanki u Hrvatskoj“, *Diplomski rad*, Pontificia Facoltà Teologica. Istituto di Spiritualità »Teresianum« - Roma, Sustavni studij duhovnosti, Zagreb, 2014., str. 18.; *Kratki povijesni pregled Hrvatske viceprovincije sestara bazilijanki*, str.11-12.)

⁴³⁶ s. S. Šapina, „Sto godina prisutnosti bazilijanki u Hrvatskoj“, str. 18.

Magdalena Dudaš. Za vrijeme putovanja proživjeli smo raznih muka, jer putovanje za vrijeme rata nije baš lako, no s pomoću Božjom mi smo stigli u Križevce 26. kolovoza 1915. ujutro oko pola devet. Posebna zaštita božja pratila je djecu i sestre u tako nesigurno vrijeme.»⁴³⁷

Nakon dolaska sestre i njihove šticienice bile su privremeno smještene u kuriji dr. Dane Šajatovića da bi po odobrenju dr. Dionizija Njaradija 4. listopada 1915. godine preselile u zgradu bivšeg konvikta *Julianeum* koji se uredio u samostan sestara bazilijanki.⁴³⁸ Nakon uređenja samostana šest mlađih sestara nastavilo je svoje školovanje, a tri starije preuzele su brigu o svim dužnostima u kući i o djeci. Ipak, rat je uzeo svoje žrtve. Zbog slabe ishrane tri mlađe sestre: s. Nada Sabo, s. Danijela Smičiklas i s. Alojzija Erdelji oboljele su od plućne bolesti i rano umrle, dvije poslije mature, a najmlađa prije učiteljske mature.⁴³⁹ Niti kraj rata za sve vjere pa i grkokatolike nije donio potpuni mir. Hrvati katolici, kako je već spomenuto, htjeli su reformirati crkvu i osnovati *Hrvatsku katoličku crkvu* dok je o završetku rata u kronici samostana sestara bazilijanki pod datumom 20. listopada 1918. godine zabilježeno sljedeće: „*Proživljavamo jako teška vremena, koja će se nekada samo spominjati. Svjetski rat je završio, a svi narodi se bore da imaju slobodu i da budu samostalni. Austrougarski imperator je skinut s prijestolja i tako Austrougarska više ne postoji. Tako je to, sve u svijetu se mijenja i nestaje. Nas najviše zanima sudbina dva naroda i to Ukrajinskog i Hrvatskog gdje mi sad živimo. Hrvatska slično kao i druge države sjeverno-slavenske ujedinile su se sa Srbijom i priznale srpskog kralja Petra za zajedničkog kralja. Narod je primio tu vijest sa entuzijazmom. Velike kolone naroda, muškaraca i žena išli su po ulicama i klicali “Neka živi sloboda!”. Nisu tu nedostajali ni poklici protiv svete Crkve i svećeništva. (...) Vjeronauk je već izbačen iz škole. (...) Jedino utočište naše je Presveto u našoj kapeli, tu na Njega polažemo svu našu nadu. Molimo Svemogućega za obraćenje grješnika, za mir u našoj i svim državama. Srce Isusovo daj nam nepokolebljivu vjeru i daj nam snage izdržati do kraja, ako bi trebalo muku i smrt podnijeti za našu katoličku vjeru neka to bude znak naše ljubavi prema Tebi Kriste.*“⁴⁴⁰ Problemi s vjerama i redovništvom nastavljeni su i u novonastalom Kraljevstvu SHS. Ti problemi izbijali su zbog agrarne reforme kojom su između ostaloga oduzimana i crkvena dobra, zabranjivan je rad redovničkim zajednicama, Crkva, svećenici i redovništvo često su bili izrugivani itd. O ovim događajima kronika križevačkog samostana od dana 20. siječnja 1919. godine bilježi: „*Poslijeratno vrijeme još je možda i gore od samog*

⁴³⁷ *Kronika križevačkog samostana sestara Reda sv. Bazilija Velikog*, str. 1-2.

⁴³⁸ ur. Ivan Pavković, *Kratki povijesni pregled Hrvatske viceprovincije sestara bazilijanki*, str. 12-13.

⁴³⁹ s. S. Šapina, „Sto godina prisutnosti bazilijanki u Hrvatskoj“, str. 24.

⁴⁴⁰ *Kronika križevačkog samostana sestara Reda sv. Bazilija Velikog*, str. 24.

rata. Sada se sve čisti i vrijeme je da Bog čisti zdravo sjeme od pljeve. A izgleda kao da je jako malo zdravog sjemena. Došlo je do toga da je nemoguće pojaviti se na ulici a da ne čuješ neku pjesmu, šalu ili ruganje na račun svećeništva, redovništva i Crkve. U nekim zemljama su javno rastjerali redovničke zajednice, ne dozvoljavaju čak ni rad s bolesnicima... (...) Tu kod nas je mirno ali tko zna kako će to dugo trajati. (...). Nastale su razne stranke koje se međusobno uništavaju ali tu najviše stradava cijelo društvo jer nema nikakvog prava ni odgovornosti. Na primjer oduzimali su crkvena dobra i nitko ne razmišlja o tome kako će živjeti svećenici. Takva situacija jako negativno utječe na razvoj samostana, a posebno novonastalih...⁴⁴¹ Godina 1920. donijela je veliku promjenu u daljnjem životu ove grkokatoličke zajednice. Naime, biskup dr. Dionizije Njaradi poslao je sestre bazilijanke – Ukrajinke u Šid gdje ih smješta na imanje koje je bilo u posjedu grkokatoličke biskupije te tamo otvara dom za siromašnu i djecu bez roditelja. Tako se Red sestara sv. Bazilija počeo razvijati u dvije provincije: Hrvatsku sa sjedištem u Križevcima i Ukrajinску sa sjedištem u Šidu.⁴⁴² Poglavaricom samostana u Križevcima postaje Hrvatica časna Majka Augustina Smičiklas, prefekta njezina rođena sestra č. s. Marija Smičiklas, a kuharica č. s. Mitrofana Hlatka.⁴⁴³

O pravoslavnom stanovništvu grada Križevaca u razdoblju prije i za vrijeme Prvoga svjetskog rata zna se vrlo malo. Kako je najbliža parohijska crkva postojala samo u Vojakovcu, 1893. godine zaživjela je ideja o izgradnji pravoslavne kapelice u Križevcima kojom bi se najviše služili učenici križevačkog učilišta.⁴⁴⁴ Ideja je provedena u djelo i 1904. godine završena je izgradnja pravoslavnog hrama Sv. Save u Križevcima. Parohiju je vodio protoprezbiter Svetozar Grubač koji je ujedno predavao i pravoslavni vjeronauk na Općoj pučkoj školi križevačkoj te na Gospodarskom učilištu. Parohija je brojala oko 150 vjernika. Da je rat negativno utjecao na položaj i život pravoslavnog stanovništva vidljivo je po naredbi Kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu od 13. listopada 1914. godine kojom se ukida poučavanje, čitanje i pisanje ćirilice u pučkim, višim, srednjim, stručnim i učiteljskim

⁴⁴¹ Isto, str. 29.

⁴⁴² ur. Ivan Pavković, *Kratki povijesni pregled Hrvatske viceprovincije sestara bazilijanki*, str. 17.

⁴⁴³ Č. M. Augustina Smičiklas suutemeljiteljica je časnih sestara Reda sv. Bazilija Velikog u našoj domovini Hrvatskoj i Križevačkoj biskupiji. Sa svoje dvije rođene mlađe sestre 1908. godine odlazi u Slovitu sa željom da postanu časne sestre bazilijanke. Godine 1915. vraćaju se u Križevce gdje se osniva prvi samostan sestara bazilijanki. Vječne zavjete č. M. Augustina polaže u Galiciji 18. ožujka 1918. godine pred galičkim metropolitom Andrejom grofom Šeptickim. Od godine 1920. vrši stalno dužnost poglavarice, a od 1954. do 1956. vodi kao glavarica Delegaturu hrvatskih sestara bazilijanki. Žrtvovala se oko unapređenja i osamostaljenja križevačkog samostana te izgradnje prvog samostana u Žumberku, u Sošicama. Umrla je 15 svibnja 1970. u 83. godini života. (s. S. Šapina, „Sto godina prisutnosti bazilijanki u Hrvatskoj“, str. 27-28.)

⁴⁴⁴ Vojakovac je danas naselje u sastavu grada Križevaca, u Koprivničko-križevačkoj županiji.

školama. Također, određeno je da se u školama mora služiti samo latinicom kao zemaljski uredovnim pismom.⁴⁴⁵ Od poteškoća koje je pravoslavno stanovništvo u Križevcima imalo zbog rata Austro-Ugarske Monarhije i Srbije pronašao sam samo određeni broj učenika koji su prestali pohađati učilište ili su bili izbačeni zbog političkih razloga.⁴⁴⁶

Nesumnjivo je da su sve navedene vjerske zajednice svojim radom i angažiranjem doprinijele lakšem prevladavanju ratnih nedaća te da su svojim vjerskim djelovanjem i okupljanjima sačuvali narušeni društveni život Križevčana.

Da su sve vjerske zajednice u Križevcima bile poštovane i od velikog značenja govori činjenica da je od 7 sakralnih građevina njih pet bilo detaljno obnovljeno, a dvije izgrađene na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Izgrađene su židovska sinagoga prema nacrtima Hönigsberga i Deutcha 1895. godine i pravoslavna crkva Sv. Save prema nacrtu Vladina građevnog odjela 1904. godine.⁴⁴⁷ Baroknoj crkvi Majke Božje Koruške dograđen je zvonik 1873. godine.⁴⁴⁸ Iznutra i izvana 1878. godine obnovljena je župna crkva Sv. Ane, prema nacrtima Hermana Bolléa.⁴⁴⁹ 1883. godine uređuje se crkva Sv. Križa koja je restaurirana 1913.-1914. godine pod vodstvom Stjepana Podhorskog.⁴⁵⁰ Temeljita obnova i rekonstrukcija grkokatoličke katedrale provedena je od 1895. do 1897. godine po nacrtima njemačkog arhitekta Hermanna Bolléa, koji je preuredio i zagrebačku katedralu. Veliku ulogu u obnovi katedrale imaju grkokatolički biskup Julije Drohobecki i Iso Kršnjavi predstojnik odjela za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade. U unutrašnjosti katedrale postavljen je ikonostas kojeg su radili naši najveći slikari s kraja 19. i početka 20. stoljeća (Bela Čikoš Sesija, Ivan Tišov, Ferdo

⁴⁴⁵ „Ukinuće ćirilice“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 47., 17. listopada 1914. (nije paginirano)

⁴⁴⁶ HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 102., Matična knjiga učenika kraljevskog gospodarskog učilišta, Matica za slušatelje I. i II. gospodarskog tečaja za školsku godinu 1915./1916.; HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 103., Matična knjiga učenika kraljevskog gospodarskog učilišta, Matica za slušatelje I. i II. gospodarskog tečaja za školsku godinu 1916./1917.; HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 104., Matična knjiga učenika kraljevskog gospodarskog učilišta, Matica za slušatelje I. i II. gospodarskog tečaja za školsku godinu 1917./1918.; HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 107., Matična knjiga učenika Ratarnice gospodarsko – šumarskog učilišta 1892.-1921.

⁴⁴⁷ R. Weisz-Maleček, *Židovi u Križevcima*, str. 46.; D.B., „Katalog sakralnih građevina - Crkva sv. Save“ u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 237. Na starom židovskom groblju pokapalo se do osnivanja Gradskog groblja 1898. godine, odnosno do izgradnje arkada na Gradskom groblju 1910. godine gdje su se pokapali ugledni članovi židovske zajednice. Godine 1941., tijekom Drugoga svjetskog rata, sinagoga je opljačkana i devastirana. Nakon rata 1945., križevačku sinagogu je preuzeo gradski komitet grada Križevaca i sinagoga je pretvorena u centar za održavanje kulturnih događaja. Nakon temeljite obnove izvana i iznutra (2014. godine) sinagoga služi kao sjedište Križevačke turističke zajednice i nekih udruga.

⁴⁴⁸ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 62.

⁴⁴⁹ Isto, 64.

⁴⁵⁰ V. Bedenko, „Križevci –razvoj grada“, str. 24.

Kovačević, Celestin Mato Medović i dr.).⁴⁵¹ Obnavlja se i kapela Sv. Florijana koja je obnovljena dobrovoljnim priložima građana 1908. godine. Osim ovih u gradu su postojale još i kapelica sv. Roka i sv. Ladislava (danas posvećena sv. Marku).

4.3. Križevci i početak Prvog svjetskog rata

Nesretna okolnost za Križevčane bila je da je rat počeo nakon velikog i važnog društvenog događaja u gradu. Naime, 25., 26., i 27. srpnja 1914. godine Križevčani su slavili sv. Anu zaštitnicu križevačke župe i 40 godišnjicu postojanja Dobrovoljnog vatrogasnog društva u Križevcima. S ovim proslavama spojila se i posveta novog barjaka vatrogasnog društva, te je svečani odbor izradio program i pozvao sva bratska društva, da tim povodom dođu u starodrevne Križevce, *gdje će ih gostoljubivi križevački građani ne samo radosno pozdraviti nego i najsrdačnije primiti.*⁴⁵² Pokrovitelj ove velike svečanosti u Križevcima bio je nadbiskup dr. Antun Bauer. Međutim, on je bio spriječen voditi misno slavlje i posvetu barjaka pa je za tu dužnost deligirao Ivana Hangija kanonika i opata.⁴⁵³ Kuma kod posvete novog barjaka bila je gospođa Ivka barunica Ožegović.⁴⁵⁴ Ovim događajima prisustvovala su

⁴⁵¹ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 64.

⁴⁵² „Posveta novog barjaka i 40 godišnjica opstanka vatrogasnog društva u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 33., 11. srpnja 1914. (nije paginirano)

⁴⁵³ Muzej Dobrovoljnog vatrogasnog društva Križevci, *spisi*, svežanj 1910.-1919.

⁴⁵⁴ Antun Bauer (Breznica, 11. veljače 1856. – Zagreb, 7. prosinca 1937.), teološki i filozofski pisac, zagrebački nadbiskup. Njegov su lik i djelo nedjeljivi od političke i crkvene povijesti Hrvata od kraja 19. stoljeća do pred početak II. svjetskog rata. Rođen je kao treće od petnaestoro djece u ne baš imućnoj obitelji gradišćanskih Hrvata. Unaprijedio je pastoralno i socijalno djelovanje zagrebačke nadbiskupije te bio pokrovitelj mnogih društava i institucija. Učitelj mu je bio Josip Stadler, vrhbosanski nadbiskup. Profesor je na Teološkom fakultetu u Zagrebu (1887.–1911.), gdje je predavao filozofiju i apologetiku. Godine 1906./1907. postaje rektor Zagrebačkog sveučilišta. Aktivno je sudjelovao u političkom životu (1885.–1911.) u redovima oporbe kao saborski zastupnik iz redova Stranke prava, a potom kao predstavnik pravaške grupe u okviru Hrvatsko-srpske koalicije. Bavio se suvremenim problemima filozofije primjenjujući skolastičku metodologiju, djelovao u vjerskoj publicistici, te pisao filozofske i teološke rasprave. Godine 1914. postaje zagrebačkim nadbiskupom. Bio je osoba duboke vjere i iskrene pobožnosti. Njegovom zaslugom rimski zavod svetog Jeronima postao je opće dobro hrvatskoga naroda. Svečano je otvorio i prvi euharistijski kongres u Zagrebu i vrlo aktivno 1925. sudjelovao u proslavi tisućugodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Poslije izbora 1935., nadbiskup Bauer osobno je prosvjedovao knezu Pavlu protiv nasilja nad hrvatskim pučanstvom, naglašujući da su takvi postupci suprotni moralu te ih označio kao progonstvo i divljaštvo. Kao nadbiskup koadjutor s pravom nasljedstva, Alojzije Stepinac, posljednih je godina života A. Bauera preuzeo stvarno vodstvo zagrebačke nadbiskupije, suočen s još težim i dramatičnim godinama, koje su nadolazile. Baureov je nasljednik, Alojzije Stepinac, u pismu vjernicima i kleru nakon Bauerove smrti u dubokoj starosti nakon 25 godina biskupovanja, naglasio njegove neprolazne zasluge osobito zbog toga što su nadbiskupija i cijela Crkva bez velikih potresa prošli kroz sve promjene i poteškoće u Kraljevini Jugoslaviji. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1486> preuzeto 17. srpnja 2016.)

Barunica Ivka Ožegović (31. siječnja 1873., Mađarska – 26. siječnja 1923., Zagreb), isticala se svojim humanitarnim, socijalnim, kulturnim i prosvjetnim radom. Rođena je u Mađarskoj krajem 19. stoljeća, odrasla u

sva križevačka društva, a naročito Hrvatski sokol, Gospojinsko društvo te hrvatska pjevačka društva *Zvono* i *Kalnik* kao i vatrogasna društva iz županije ali iz iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Kranjske i Štajerske.⁴⁵⁵ Za organiziranje ove proslave sastavljen je poseban svečani odbor koji je proslavu isplanirao na sljedeći način: *U subotu 25. o. mj. će se popodne dočekati i pozdraviti strani gosti, u večer će biti podoknice pred stanom kume, predsjednika i zapovjednika vatrogasnog društva, poslije ovih kreće bakljada u svratište k „zelenom drvetu“ na prijateljski sastanak, kod kojeg će pjevati „Zvono“ i „Kalnik“. U nedjelju je rano ujutro budnica sa glazbom, a u 9 i pol na Strossmajerovom šetalištu tiha sv. misa, iza koje će biti svečana posveta novog barjaka. Onda počima javna vatrogasna vježba jubilarnog društva, a u 1 sat banket u „Grand hotelu“. Popodne u 4 sata je velika pučka svečanost na Sajmištu.*⁴⁵⁶ Križevčani su si ovom proslavom željeli osvijetliti lice i u povijest grada upisati još jedau važanu proslavu koja je trebala pokazati da uz lijepe građanske vrline živi u Križevcima i prava hrvatska svijest.⁴⁵⁷ Koliko je ovo za grad bila velika i svečana prigoda govori i podatak da je Dobrovoljno vatrogasno društvo Križevci od sugrađana zatražilo da stave na raspolaganje oko 20 kočija i fijakera kako bi se gosti mogli prevesti sa željezničkog kolodvora u gard.⁴⁵⁸ Nažalost, proslavu je omelo proglašenje opće mobilizacije 26. srpnja 1914. godine. Vijest o mobilizaciji brzo se proširila, a neke tiskovine kao npr. *Jutarnji list* odmah su tiskale posebna izdanja u kojima je proglašenje mobilizacije bila glavna vijest.⁴⁵⁹ Vijest o mobilizaciji kroz Križevce je proširena nakon posvećenja

Podravini, a sa 17 godina završila Učiteljsku školu sestara milosrdnica u Zagrebu. Maturirala je kao najbolji đak svih zagrebačkih škola te dobila posebnu diplomu i nagradu. Udala se 1895. godine za baruna Ljudevita Ožegovića i preselila na obiteljsko imanje u Gušćerovec. U braku su dobili kćer Ludoviku koja je kasnije postala poznata operna pjevačica. Nakon udaje i prestanka rada u školi barunica Ivka Ožegović započinje humanitarni i karitativni rad. Skupljala je novac i pomagala ugroženoj djeci, otvarala razna skloništa za djecu, a posebno je bila ponosna na izgradnju Dječjeg doma u Zagrebu. Nakon smrti supruga 1913. godine još se više angažirala u društvenom i humanitarnom životu. Bila je jedna od inicijatorica Lige za zaštitu djece koja je puno značila pri prehranjivanju djece za vrijeme Prvog svjetskog rata. Tijekom rata radila je i kao bolničarka u bolnici Crvenog križa. Osim što se brinula za ranjenike mnoge je naučila čitati i pisati. Barunica Ožegović zalagala se i za školovanje žena, vrijednost ženskog rada i ženska prava. Pomagala je tiskanje knjiga i priređivanje izložbi te sponzorirala siromašne umjetnike. Zalagala se za samoodređenje hrvatskog naroda, za hrvatski jezik. Bila je čuvar i promicatelj hrvatske kulture i povijesti. Više vidi u: Tomislav Bogdanović, „Ivka barunica Ožegović (1873.-1923.)“, *Cris*, God. XIV., br 1. (2012.), str. 11-25.

⁴⁵⁵ Muzej Dobrovoljnog vatrogasnog društva Križevci, *spisi*, svežanj 1910.-1919.; „Posveta vatrogasnog barjaka u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 35., 25. srpnja 1914. (nije paginirano)

⁴⁵⁶ „Posveta novog barjaka i 40 godišnjica opstanka vatrogasnog društva u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 33., 11. srpnja 1914. (nije paginirano); U Muzeju Dobrovoljnog vatrogasnog društva Križevci nalaze se dvije slike vezane za ovu proslavu. Jedna prikazuje vatrogasnu vježbu, a druga članove DVD Križevci iz 1914. godine. (Muzej Dobrovoljnog vatrogasnog društva Križevci, zbirka fotografija, 1914. godina.)

⁴⁵⁷ Isto.

⁴⁵⁸ Muzej Dobrovoljnog vatrogasnog društva Križevci, *spisi*, svežanj 1910.-1919.

⁴⁵⁹ „Mobilizovanje pučkog ustanka“, *Jutarnji list* – posebno izdanje II., God. III., br. 726., Zagreb, nedjelja 26. srpanj 1914., str. 1.

barjaka vatrogasnog društva odnosno nakon mise.⁴⁶⁰ Za vrijeme rata mobiliziran je veliki broj članova križevačkog Dobrovoljnog vatrogasnog društva, a u vatrogasne prostorije smjestila se vojska. Vojska je djelomično uništila arhivu društva, ali sačuvani su podaci da je za vrijeme rata Dobrovoljno Vatrogasno društvo gasilo tri veća požara u Križevcima. Prvi je izbio u paromlinu Bernharda Mostera, drugi u gospodarskim objektima Eugena Vukića, a treći u tvornici kefa i metla Hinka Schwartzta.⁴⁶¹ Jedan požar izbio je neposredno pred rat, točnije 26. lipnja 1914. godine u trgovini gotovih odijela Žige Klarića.⁴⁶² Da bi intervencije vatrogasaca bile brže te da bi se spriječilo širenje požara vatrogasci su za vrijeme rata bili organizirani u male dežurne odrede koji su naizmjenice bili u stanju pripravnosti.⁴⁶³ Nakon rata krenulo se odmah u obnovu članstva pa je već u 1919. godini društvo brojalo 64 člana. Nadzapovjednik je bio gradski kapetan Milan Huzjak, zapovjednik Ignac Forko, zamjenik zapovjednika Dragutin Koritić, Slavoljub Grščić tajnik, Gabro Zenta blagajnik. Upravni odbor brojao je deset članova.⁴⁶⁴

Nakon proglašenja mobilizacije 26. srpnja 1914. godine slijedio je navještaj rata Srbiji koji je 28. srpnja 1914. godine potpisao austro-ugarski ministar vanjskih poslova grof Berchtold. Izbijanjem rata i proglašenjem iznimnog stanja svakodnevni život u Hrvatskoj pa tako i Križevcima znatno se ograničio i promijenio. Tako je nakon proglašenja mobilizacije ban Ivan Škrlec naredbom broj 4.232/Pr. od 27. srpnja 1914. godine proglasio sljedeće: „1. da nastaje u cijeloj zemlji iznimno stanje; 2. proglašen je prijevremeni sud; 3. određuje se zatvaranje kućnih vrata, zatvaranje i otvaranje gostiona, krčma, kavana, kavotočija, te otvorenih

⁴⁶⁰ O tom događaju pisala je Lucija Ožegović kćerka kume barjaka Ivke barunice Ožegović. „Tri dana kasnije odvezla sam se u Križevce, gdje se održavala nekakva vatrogasna parada sa mojom majkom kao kumom barjaka. U takvim smo se zgodama obično svadale, jer se nisam mogla složiti s tom maminom željom za isticanjem i popularnošću, na što je trošila silnu energiju a i novac. Na primjer, taj je barjak s izvezenom slikom, mislim sv. Florijana u zlatu, stajao više novca nego pristojna vatrogasna štrcaljka, i kad sam joj to predbacila, razljutila se, ali je odmah svečano izjavila. „No dobro, kupit ću i štrcaljku“. Kada je poslije posvete tog barjaka narod izlazio iz crkve, saznalo se, da je Srbiji navješten rat... (Ovdje se autorica zabunila, radilo s o proglašenju mobilizacije, op. a.)...Na vlak se nije moglo ni pomisliti, sve je već bilo krcato svijetom, vojskom, svi su ludo žurili, a tu, u Križevcu, na trgu skupilo se nepregledno mnoštvo, koje je urlalo. Konačno je mama pronašla kola i, onako, u svojoj svečanoj brokatnoj toaleti, protkanoj srebrom, sjela je sa mnom na neke vreće (koje je kočijaš složio u seljačka kola na naše kovčege), da nam bude ugodnije, t.j. da do Zagreba potpuno ne razbijemo naše kosti. Tek pošto smo putem tri puta mijenjali konje, stigli smo drugo jutro kući...; (Lucija Ožegović, *Pismo mrtvom sinu*, Zagreb 1953., str. 45.)

Zanimljivo je da je Ivka barunica Ožegović 28. lipnja 1914. godine sudjelovala u organiziranju i dočeku 1000 riječkih Hrvata koji su na poziv *Hrvatske straže* (u kojoj je barunica bila predsjednica) došli u Zagreb da iskažu svoje hrvatstvo. Međutim, zbog atentata u Sarajevu i ubojstva prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije ovaj događaj nije ostvario željeni rezultat. (Lucija Ožegović, *Pismo mrtvom sinu*, Zagreb 1953., str. 40.)

⁴⁶¹ *Sto godina križevačkog vatrogastva*, ur. Ivica Sinjeri, Križevci, 1974., str. 50.

⁴⁶² Muzej Dobrovoljnog vatrogasnog društva Križevci, *spisi*, svežanj 1910.-1919.

⁴⁶³ *Sto godina križevačkog vatrogastva*, str. 50.

⁴⁶⁴ Isto.

trgovina i poslovnica; 4. uskraćuje izdavanje putovnica osobama neaktivne vojne službe; 5. određuje putovničku obvezatnost naspram Crne Gore; 6. pravo izdavanja putovnica upućuje se u djelokrug ministra unutarnjih poslova, odnosno bana; 7. ograničuje se prelaz zemaljske granice; 8. zabranjuje se iseljavanje obveznika za vrijeme od jedne godine; 9. naređuje prijavljivanje stranaca. Gostioničari i svratištari su dužni voditi knjigu stranaca koje su na konak primili; 10. naređuje predaju oružja i streljiva u roku od 24 sata redarstvenoj oblasti; 11. ograničuje držanje poštanskih golubova i zabranjuje uporabljivanje inih životinja za nošenje vijesti; 12. uređuje kontrolu poštanskog, brzog i telefonskog prometa; 13. ograničuje ustrojenje i djelovanje društva; 14. redarstveni nadzor pod nadzorom upravnih oblasti stojećih trgovačkih društava, udruženja i blagajna; 15. obustavlja zakon o pravu sakupljati se; 16. o tiskovno redarstvenom nadzoru povremenih tiskopisa i drugih tiskotvora; 17. zabranjuje štampom objavljivati vojničke odredbe; 18. zabranjuje raširivanje povremenih tiskopisa izlazećih u Srbiji, a odanle dolazeći nepovremeni tiskotvori potpadaju reviziji; 19. obustavlja djelatnost porotnih sudova; 20. stavlja u djelatnoj vojničkoj službi stojeće, na ratne članke nezaprisegnute osobe pod ustanove sadržane i II. dijelu vojničkog kaznenog zakona; 21. određuje, kada potpadaju građanske osobe pod domobransko kazneno sudovanje; 22. ograničenje prometa vodenih vozila; 23. zabranjuje komunikaciju u zraku; 24. privremene redarstvene mjere glede komunikacije u zraku.⁴⁶⁵ Proglašenjem iznimnog stanja i prijekog suda kojim se smrću kažnjava pozivanje na bune, ubojstva, razbojstva, palež i javno nasilje vlasti su na svim važnijim mjestima i zgradama, a naročito na željezničkim prugama i kolodvorima postavile vojničke straže.“⁴⁶⁶

Pozivajući se na čl. 32 Zakona o iznimnim mjerama za slučaj rata iz 1912. godine, spomenuta je banska naredba u potpunosti do daljnjega zabranila rad svih društava kojima je Zemaljska vlada bila odobrila pravila, te je zabranjeno osnivanje novih društava ili društvenih podružnica. Tako je u potpunosti morao prestati i rad svih društava u Križevcima izuzev Crvenoga križa. Između ostalog, bilo je zabranjeno sazivanje i održavanje skupština svih vrsta (godišnje skupštine, sjednice odbora ili ravnateljstva) te sudjelovanje na njima, a svim je prekršiteljima prijetila kazna zatvora do dva mjeseca i novčana globa do 600 kruna. Međutim, naredba je ostavljala mogućnost iznimki, jer je ban u dogovoru s Vojnim zapovjedništvom u Zagrebu, a uz preporuku županijske ili gradske oblasti, mogao dozvoliti nastavak djelovanja

⁴⁶⁵ „Iznimno stanje“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 36., 1. kolovoza 1914. (nije paginirano)

⁴⁶⁶ „Vojničke straže“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 36., 1. kolovoza 1914. (nije paginirano)

pojedininim društvima.⁴⁶⁷ Pritom je bilo izuzetno važno tko je činio Upravni odbor društva, odnosno jesu li ti ljudi bili dovoljno patriotski nastrojeni. Ban je 22. rujna 1914. dopustio vladinim povjerenicima samostalno odobravanje rada dobrotvornim društvima za podupiranje i prehranu djece te potpornim društvima za slučaj bolesti ili smrti jer se tom naredbom nije izlazilo iz okvira prethodne naredbe o zabrani rada društava.⁴⁶⁸ U skladu s navedenim zakonima i propisima većina križevačkih društava i njihovih članova uključili su se u humanitarni i karitativni rad te na taj način održavali društveni život Križevaca za vrijeme Prvoga svjetskog rata.

4.4. Humanitarne akcije

4.4.1. Djelovanje podružnice Crvenog križa u Križevcima i Bolnica Crvenog križa u Križevcima

Osnivanje križevačkog ogranka Crvenog križa vezano je uz gradskog liječnika Frana Gundruma Oriovčanina. On je pokrenuo inicijativu za osnivanje podružnice društva, a bio je i jedan od njenih osnivača. Podružnica Crvenog križa Križevci najvjerojatnije je osnovana 1897. godine.⁴⁶⁹ Prva predsjednica društva bila je Olga pl. Ožegović⁴⁷⁰ koja ubrzo nakon osnivanja društva seli u Zagreb. Kako je njezin je zamjenik Josip pl. Vuščić preminuo moralo se izabrati novo vodstvo društva. Tako je na glavnoj skupštini održanoj u siječnju 1899. godine za predsjednika izabran biskup Julije Drohobeczky, za potpredsjednicu Marta pl. Kiepatch, kao tajnik izabran je gradonačelnik Ferdo Vukić, a za blagajnika Marko Breyer. Na istoj sjednici izabrani su i odbornici: Matilda pl. Fodroczy, Adela Gundrum, Cecilija Grdenić, Ružica Psherhof, Vanda pl. Trnski, dr. Fran Gundrum, dr. Maks Engl, Makso Jurčić, Gustav Neuberg i Ivan Semitoklo. Podružnica Crvenog križa u Križevcima je 1898. godini imala ukupno 48 članova, 7 članova utemeljitelja društva i 41 podupirujućeg člana. Članovi Crvenog križa bili su, uglavnom, ugledniji i imućniji Križevčani koji su mogli davati novčene

⁴⁶⁷ Vijoleta Herman Kaurić, „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?“, *Historijski zbornik*, God. 69. (2009.), broj. 2., str. 427-463., na str. 434-435.

⁴⁶⁸ Isto, str. 435.

⁴⁶⁹ F. Husinec, *110 godina Crvenog križa u Križevcima*, str. 19.; F. Husinec, *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*, str. 150.

⁴⁷⁰ Olga Ožegović, rođ. grofica Erdödy (Graz, 3. ožujka 1845. – 3. svibnja 1913.). Prva supruga Ljudevita baruna Ožegovića. Imali su četvero djece, kćer Ivanu udanu Daubachy (1864. - 21. 01. 1928.) i sinove Metela (09. 04. 1867. - 21. 01. 1904.), Ivana (28. 01. 1872. - 04. 11. 1941.) i Miroslava (Fridrich, rođen 1874.).

priloge. Mogli su pomagati rad društva kao i Križevčane kojima je pomoć bila potrebna.⁴⁷¹ Austro-Ugarska Monarhija nije ratovala od okupacije Bosne i Hercegovine (1878.) pa je glavna zadaća Crvenog križa bila prikupljanje i podjela humanitarne pomoći kao i pomaganje potrebitih u slučaju elementarnih nepogoda i nesreća. Zakon o uređenju zdravstvene službe u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji od 1894. preuzeo je zadatke Zakona od 15. veljače 1874., a posve je zanemario mogućnost organizacije zdravstva u ratnim uvjetima. Civilna liječnička služba bila je detaljno razrađena.⁴⁷² U Zakonu su postojale odredbe o postupanju u slučaju zaraznih bolesti, kontroli bludnica, ali se ratna situacija ne spominje. Zakonskim člankom XX/1911. određeno je uređenje ratnih bolnica. Banski povjerenik Ivan Skerletz je 7. studenog 1913. proglasio Naredbu o uređenju ratnih bolnica zbog bojazni da se Balkanski ratovi ne prošire i na područje Austro-Ugarske Monarhije. Tom je naredbom uvedena obveza liječenja ranjenika svih strana na osnovi konvencije sklopljene u Ženevi.⁴⁷³ Izbijanjem Prvoga svjetskog rata Franjo Josip I. je posebnom carskom odlukom svu skrb za ranjene i bolesne vojnike stavio pod isključivu nadležnost Crvenog križa. Povodom izbijanja ratnog stanja i carske odluke biskup Julije Drohobeczky sazvaio je 10. kolovoza 1914. godine izvanrednu skupštinu podružnice društva Crvenog križa u Križevcima.⁴⁷⁴ Biskup Drohobeczky skupštinu je otvorio riječima iz manifesta Franje Josipa I. kojim se je kralj i car obratio svojim narodima: *Visoko cienjeni zbore! „Bila je moja najgorljivija želja, da godine, koje su Mi još od Božje milosti namienjene, posvetim djelima mira i da očuvam Moje narode od teških žrtava i tereta rata. Providnost je odredila inače...“*⁴⁷⁵ U svojem uvodnom izlaganju biskup je napomenuo kako ove riječi pokazuju put, kojim društvo Crvenog križa mora stupati kako bi se teške žrtve i tereti nametnutog rata lakše podnašali i olakšali. Nadalje je istaknuo: *Upravo je danas dva mjeseca, kako sam sazvaio u moj dvorac našu podružnicu Crvenog križa u svrhu, da popunimo odbor i ojačamo za domoljubni humanitarni i nadasve čovjekoljublivi plemeniti rad, koji leži u svrsi i zadaći Crvenog križa. I eto, bojna je trublja na jednoć gromko zatrubila i pozvala u boj narode naše velike monarkije prije, nego što smo se mogli nadati. Listom se je digao na poziv siedog si vladara i gospodara domu i kralju najvjerniji junački hrvatski narod,*

⁴⁷¹ F. Husinec, *110 godina Crvenog križa u Križevcima*, str. 20 i 21.

⁴⁷² Mira Kolar Dimitrijević: „Podružnica Crvenog križa u Senju 1914.“, *Senjski zbornik*, Br. 41. (2014.), str. 349-380., na str. 353. Po Zakonu iz 1894. godine gradovi do pet tisuća stanovnika trebali su imati jednog liječnika, a njegov je djelokrug rada izjednačen djelokrugu kotarskog liječnika koji mu je podređen. Pri osnivanju bolnice bilo je određeno čl. 30 Zakona da upravu treba voditi gradski liječnik, dakle u slučaju Križevaca dr. Fran Gundrum Oriovčanin.

⁴⁷³ Isto, str. 353.

⁴⁷⁴ „Crveni križ u Križevcima“, *Jutarnji list*, God. III., br. 752., Zagreb, utorak 18. kolovoz 1914., str. 4

⁴⁷⁵ Isto, str. 4.

*čiji su pradjedovi toliko puta lovor vjencem slave i pobijede okitili svoje bojne barjake na ratnim poljanama, te ih uvijek neokaljane donašali u svoje milo ognjište. Svi su junaci s neopisivom oduševljenjem otišli, pozvani pod oružje od uzvišenog vrhovnog gospodara rata, da u ime svete pravednosti vojuju za svetu vjeru i mili hrvatski dom, te prejasnu dinastiju. I mi, koji smo ostali kod ostavljenih domova naših, imademo vojevati i boriti se, ali ne s mačem u ruci, već žarkim molitvama, da Svevišnji Bog, izvor svakog milosrdja, ublaži strahote rata i da ulije milosti mira u srce zarativših se i da dade pobjede slavnom našem oružju. Imademo se boriti sa oružjem milosrdja i čovjekoljubivosti, da pomognemo biednicima i ranjenicima junačke naše vojske i obiteljima naših milih ratnika, za koje tužno biju sada sva hrvatska srca punih blagoslova i molitava, kojima ih prate na svakom koraku krvavog bojnog polja. S toga sam vas pozvao da se dogovorimo glede prinosa za njegu ranjenika i obitelji ratnika...*⁴⁷⁶

Biskup je na kraju govora sve prisutne pozvao da ustanu i poput prisege uzviknu: *Vitam et sanguinem pro Rege Nostro! Život i krv za kralja! Živio kralj i naše junačko vojništvo!* Nakon govora i završnog pozdrava svi prisutni su oduševljeno ustali i uzviknuli: *Živio kralj!*⁴⁷⁷ U nastavku izvanredne skupštine podružnice Crvenog križa u Križevcima predloženo je da se odbor društva znatno poveća. Raspravljalo se o sakupljanju dorovoljnih priloga kojima bi se pomagalo ranjenicima kao i o prihvatu ranjenika u domove Križevčana. Prihvatanjem prijedloga za proširenjem u odbor Crvenog križa u Križevcima uz predsjednika biskupa Julija Drohobezckog ušli su: od gospođa p. n. Marta pl. Kiepach potpredsjednica, Ana pl. Mraović, Matilda pl. Fodroczy, Štefanija pl. Pomper, Marija Bošnjak, Zlata Breyer, Ana Buger, N. Čakš, Marija Deutschbauer, Barica pl. Forko, Petra Hajdak, Slava Heršak, Ljuba Kettig, Ivana Kern, Jelka Kolarić, Marija Kovačić, Ljubica Kranjčević, A. Maisch, Ivka pl. Mikšić, Vjekoslava Nendl, Zora Oštrić, Ivka Pavić, Marija Peršin, Jelena Petrović, Ružica Pscherhof, Ivka Urbani, od gospode p. n. Šandor pl. Mraović, Josip pl. Kiepach, dr. Stjepan Pomper, Adolf Bugar, Ignac Breyer, dr. Maks Engel, Žiga Ferkić, Svetozar Grubač, dr. Fran Gundrum Oriovčanin, Josip Kovačić, Šandor Margulit, Vladimir Petrović, Petar Matić, dr. Ljudevit Prohaska, Gjuro Šooš, dr. Žiga Šugh, dr. Dragutin Weise, tajnik društva Mijo Graho i blagajnik Robert Pscherhof.⁴⁷⁸ Prošireni odbor zasigurno je lakše i uspješnije radio u teškim ratnim vremenima. Da je tome tako i bilo vidi se iz sljedeće točke o kojoj se raspravljalo na izvanrednoj skupštini društva, a odnosila se na sakupljanje dobrovoljnih prinosa te kako da se

⁴⁷⁶ Isto, str. 4.

⁴⁷⁷ Isto, str. 4.

⁴⁷⁸ Isto, str. 4.; Ovaj popis nam je vrijedan izvor uglednijih gospođa iz Križevaca za vrijeme Prvoga svjetskog rata.

pomogne ranjenicima. Tajnik društva pročitao je jedan stariji spis, u kojem su bili popisani građani Križevaca koji su se izjasnili uzeti ranjenike na privatnu njegu. Nakon pročitano spisa odmah se za riječ javila potpredsjednica društva Marta pl. Kiepack i izjavila da će primiti šest vojnika u privatnu njegu. Gospodin B. pl. Mikšić je saopćio da gospodin Modec stavlja stan od dvije sobe i kuhinje na raspolaganje. Biskup Drohobeczky je ponudio sirotište *Julianeum* i dvorane u Tkalcu, a već prije za istu je svrhu ustupio i mlin u ravenskoj općini.⁴⁷⁹ Već se sredinom kolovoza u Križevcima počela voditi briga za ranjenike što vidimo iz izjave Frana Gundruma koji je istaknuo kako je već započeo s tečajevima za izobrazbu bolničarki. Iz sačuvanog plakata kojim se poziva na *Javna predavanja o pružanju prve pomoći i njezi bolesnika*, a koji se čuva u Gradskom muzeju u Križevcima vidimo da je tečaj započeo 15. kolovoza 1914. godine u 17 i 30 sati. Predavanja su se vršila na Višem gospodarskom učilištu tj. u kemijskom laboratoriju profesora Milutina Urbanija.⁴⁸⁰ Kao zadnja odredba koja je donijeta na ovoj izvanrednoj skupštini podružnice Crvenog križa u Križevcima bila je osnutak užeg odbora društva u koji su uz predsjednika, tajnika i gradonačelnika ušla i sva tri križevačka liječnika tj. dr. Fran Gundrum, dr. Dragutin Weisz te dr. Žiga Šugh.⁴⁸¹ Uži odbor sastao se već 12. kolovoza 1914. godine te je donio zaključke: 1. predsjednica (ženskog dijela društva op. a.) gdja. Marta pl. Kiepack dogovorno sa ostalim gospodjama odbora što prije treba započeti s sabiranjem prinosa i ponuda onih građana, koji su spremni ranjenike primiti i u privatnu njegu. Ubrane prinose kao i one, što ih pojedinci namjeravaju doprinijeti, prima tajnik društva, ravnatelj Mijo Graho, jer je blagajnik Robert Pscherhof nastupio u vojnu službu. 2. gradsko poglavarstvo stavilo je zgradu pučke škole na raspolaganje *Vrhovnoj upravi bolničarske službe u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, u koju će se moći 100 do 120 kreveta smjestiti, ali to nije za sada potrebno jer društvo uređuje svoju posebnu bolnicu. Predsjednik dostavlja dopis gdje. Marte pl. Kiepack, koji bude pročitao, te u kojem je ona navela svoje mišljenje o držanju tečaja za bolničarke. Dr. Žiga Šugh sporazuman s prijedlogom gdje. Kiepack ističe da su samo inteligentnije osobe kadre valjano vršiti

⁴⁷⁹ Isto, str. 4.

⁴⁸⁰ GMK, inventarni broj 5743, Plakat za poziv na javna predavanja o pružanju Prve pomoći i njezi bolesnika iz 1914. godine.

⁴⁸¹ „Crveni Križ u Križevcima“, *Jutarnji list*, God. III., br. 752., Zagreb, utorak 18. kolovoz 1914., str. 4.; Dragutin Weisz, (Potkarpatska Slovačka, 2. svibnja 1867.-Križevci, 29. lipnja 1942.), liječnik i dobrotvor. Više od 50 godina radio u Križevcima. Jedan od utemeljitelja Društva za podupiranje sirtomašnih učenika. Liječio je besplatno sirotinju i sve sportaše. Zbog osobitih zasluga u radu bolnice Crvenog križa u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata odlikovan je počasnim znakom II. razreda s ratnom dekoracijom. Ordinacija mu se nalazila na početku Srtossmayerovog trga, na mjestu gdje e danas nalazi ljekarna. (Lj. Dobrovšak, D. Pernjak, „Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe“, str. 63.)

bolničarsku službu. 3. dr. Pomper obzirom na to predlaže neka dr. Gundrum drži 14-dnevni započeti tečaj i nadalje, a dr. Weis neka drži jedan kraći tečaj kojeg će polaziti možda i inteligentnije osobe, ukoliko im to vrijeme dopusti, što odbor i jednoglasno prima. 4. sadašnji odbor ostaje permanentan, te će se češće sastajati, da može redovito riješavati dolazeća važnija pitanja.⁴⁸²

Prvi ranjenik koji je stigao na prostor županije, točnije u Bjelovar, bio je grof Nostiz, poručnik 2. ulanske pukovnije i nećak grofice Chotek i blagopokojne vojvotkinje Sofije Hohenberg. Bio je ranjen u ruku na drinskom bojištu te se vlastitim automobilom uputio na oporavak. Na tom se putu 19. kolovoza 1914. godine zaustavio u Bjelovaru na okrijepi nakon čega je nastavio put prema Austriji.⁴⁸³ 20. kolovoza u Bjelovar je automobilom stigao i ranjeni natporučnik Kamilo Herrak, a 21. kolovoza vlakom je stigao i ranjeni Hugo Egersdorter. Obojica su lakše ranjena te dočekan burnim klicanjem i *kišom* cvijeća.⁴⁸⁴ Od sredine kolovoza u Hrvatsku je počelo pristizati sve više ranjenika pa su se diljem zemlje počele otvarati bolnice Crvenog križa. Ukupno je u Hrvatskoj i Slavoniji otvoreno trideset i pet bolnica Crvenog križa, koje su tijekom rata liječile 140 000 ranjenih i bolesnih vojnika iz čitave Monarhije. Najveća takva bolnica bila je smještena u zgradi Obrtne škole u Zagrebu. Kapacitet joj je bio 200 kreveta, a prve je ranjenike primila već 25. kolovoza.⁴⁸⁵ Na prostoru Bjelovarsko-križevačke županije prve bolnice Crvenog križa uredile su podružnice društva u Bjelovaru i Koprivnici. Križevačka se podružnica na početku brinula samo za okrijepu vojnika i ranjenika koji su prolazili kroz Križevce tj. Željeznički kolodvor Križevci. Prilog od tri fotografije objavljene 12. rujna u *Ilustrovanom listu* svjedoče nam da se radilo o velikim i dobro organiziranim akcijama. Na prvoj fotografiji prikazan je prolazak 16. pješačke pukovnije kroz Križevce prema južnom bojištu. Druga fotografija prikazuje dolazak prvih ranjenika na križevački kolodvor, na putu prema Bjelovaru. Kako Crveni križ Križevci dočekuje prve ranjenike nudeći im okrijepu, dokumentira treća fotografija.⁴⁸⁶ U dočekivanju ranjenika na križevačkom Željezničkom kolodvoru uz članice cijelog odbora Crvenog križa

⁴⁸² Isto, str. 4.

⁴⁸³ „Prvi ranjeni časnik u Bjelovaru, *Nezavisnost*“, God. VIII., br. 39., 22. kolovoz 1914. (nije paginirano)

⁴⁸⁴ „Prvi ranjenici u Bjelovaru“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 39., 22. kolovoz 1914. (nije paginirano)

⁴⁸⁵ Vojne oblasti su u svim mjestima, gdje je stalna posada zajedničke vojske ili pak domobranstva, uredila bolnice u kojima su se smještali ranjenici, dopremljeni s ratišta. Osim vojne uprave, odmah nakon proglašenja mobilizacije počeo je i Crveni križ uređivati svoje bolnice. Do 15. kolovoza 1914. godine u Zagrebu je bilo pripremljeno oko 5000 kreveta. U ostatku Hrvatske i Slavonije bolnice su uređene u Novoj Gradiški, Slavonskom Brodu, i Sisku, a bolnice su postojale i u Mitrovici te Zemunu. Do istog datuma su uz vojne bolnice uređene u Vinkovcima, Osijeku, Požegi, Bjelovaru i Varaždinu i bolnice Crvenog križa. Brigom za ranjenike i bolesnike hrvatski je narod pokazao svoju kulturu i humanost. („Briga za ranjenike“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 38., Bjelovar, 15. kolovoza 1914.)

⁴⁸⁶ „Ratne slike iz Križevaca“, *Ilustrovani list*, God. I., br. 37., Zagreb, 12. rujna 1914., str. 876.

naročito se istaknula supruga glavara postaje Rudolfa Majjscha Aurelija koja je ranjenike obilno i ljubazno dvorila bez obzira na vremenske uvjete ili doba u koje su ranjenici stizali.⁴⁸⁷ Veliku ulogu u opskrbi i dvorenju ranjenika imali su i križevački skauti (srednjoškolci) koji su hranu, čaj, kavu i druge potrepštine sabirali po gradu, ali i po selima križevačkog kotara.⁴⁸⁸ *Nezavisnost* u svojem članku od 29. kolovoza 1914. godine prenosi kako se ranjenici ne mogu nahvaliti, kako su lijepo dočekani posvuda, kuda su se provezli, a naročito u Križevcima, Sv. Ivanu Žabnu, Rovišću i Bjelovaru gdje su ih na kolodvorima dočekale gospođe i žene s punim pladnjevima jela, ukuhanim voćem, voćnim sokovima, kavom, mlijekom i čajem.⁴⁸⁹ Velika zahvala za izvanredno prijatan doček i okrijepu ranjenih pripadnika 8. vojnog zбора, čiji je transport 31. listopada 1914. godine zastao na kolodvoru u Križevcima, objavljena je u *Jutarnjem listu* od 6. studenoga 1914. godine.⁴⁹⁰ Ranjenike su i tom prigodom neumorno i požrtvovno biranim jelima i pićima podvorile i bogate i siromašne Križevčanke.⁴⁹¹ Nažalost, prilikom dvorenja jednog transporta s ranjenicima prehladila se i umrla kćerka gradonačelnika Stjepana pl. Pompera Elvira pl. Pomper u 16. godini života.⁴⁹² Prvi ranjenici koji su primljeni na oporavak u Križevce stigli su najvjerojatnije u listopadu 1914. godine te su bili smješteni u gradske stanove u Zakmardijevoj ulici br. 6.⁴⁹³

Kako je rat odmicao, a broj ranjenika sve više i više rastao podružnica društva Crvenog križa u Križevcima odlučila je dobiti dozvolu Zemaljske vlade da se i u Križevcima uredi bolnica Crvenog križa. Za potrebe bolnice uređen je dio zgrade Kr. višeg gospodarskog učilišta u koju je 7. studenog primljeno i prvih 30 lakoranjnih vojnika.⁴⁹⁴ Najveće zasluge za otvaranje bolnice imali su potpredsjednica društva Marta pl. Kiepack te tajnik društva i ravnatelj gospodarskog učilišta Mijo Graho. Oni su uspjeli u djelo provesti ideju cijelog odbora i gradskih liječnika dr. Frana Gundruma i dr. Dragutina Weissa. Veliku podršku i pomoć kod otvorenja bolnice dao je i kr. kotarski predstojnik Šandor pl. Mraović. Bolnica je bila uzorno uređena i opskrbljena sa svim potrebnim materijalom, koje je nabavilo i prikupilo

⁴⁸⁷ „Crveni križ u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 52., 21. studeni 1914. (nije paginirano)

⁴⁸⁸ „Skauti u Križevcima“, *Ilustrovani list*, God. I., br. 45., Zagreb, 7. studenoga 1914., str. 1068.

⁴⁸⁹ „Ranjenici u Bjelovaru“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 40., 29. kolovoz 1914. (nije paginirano)

⁴⁹⁰ „Zahvala ranjenika – Križevčanima“, *Jutarnji list*, God. III., br. 884., Zagreb, petak 6. studenog 1914., str. 3.

⁴⁹¹ Isto, str. 3.

⁴⁹² Hortenzije (Nikola Pavić), „Elviri pl. Pomper“ *Spomenica*, Zagreb, 1918., str. 21 i 22.; Elvira pl. Pomper rođena je 20. srpnja 1899. godine, a preminula je 6. lipnja 1915. godine. Roditelji su joj bili Stjepan pl. Pomper (gradonačelnik Križevaca od 1910.-1917.) i Štefanija pl. Pomper. Pjesnik Hortenzije zapisao je: „Prehladila se dvoreći na kolodvoru ranjene junake i kao cvijetak u pupoljku iščeznu između nas – uzor drugarice, djeteta, učenice, ponos naš!“

⁴⁹³ Danas se u toj zgradi nalazi Veterinarski zavod.

⁴⁹⁴ „„Crveni križ“ u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 52., 21. studeni 1914. (nije paginirano)

stanovništvo grada i okolice.⁴⁹⁵ Unutar same bolnice bilo je otvoreno i oporavilište za ranjenike. Osim zgrade Kr. višeg gospodarskog učilišta bolnica Crvenog križa koristila je i prostore (najvjerojatnije kao oporavilišta) grkokatoličke kurije tj. konvikta *Julianeum* te prostore Opće pučke škole križevačke.⁴⁹⁶ Iz *Kronike križevačkog samostana sestara Reda sv. Bazilija Velikog* saznajemo da je vojna bolnica koristila prostore bivšeg biskupskog konvikta do 27. studenog 1915. godine. Kroničarka je o napuštanju bolnice u zapisu od 28. studenog 1915. godine navela: »Nedjelja je. Iznenada je došla iz Slovite Mati Ihumenja Anna Teodorovič. (...) Vpr. Mati Ihumenja je pregledala naše dužnosti, kako živimo u zajednici, redovničku stegu, i naše redovničko ponašanje. Hvala Bogu, što je vojska i bolnica dan prije njenog dolaska iselila se, a mi smo uselili, zauzeli cijelu kuću...⁴⁹⁷ Nažalost, podatke od kada su ranjenici smješteni u konvikt i koliko ih je bilo nisam uspio pronaći. Po izbijanju rata Zemaljska vlada odjel za bogoštovlje i nastavu sve je školske zgrade u Hrvatskoj i Slavoniji stavila na raspolaganje u ratne svrhe. U Bjelovarsko-križevačkoj županiji su tako u vojničke svrhe ustupljene školske zgrade u Bjelovaru i Križevcima. U zgradi Opće pučke škole u Križevcima se od 15. veljače do sredine prosinca 1915. godine smjestio vojno-oporavni odjel br. 79.⁴⁹⁸ Nastava se zbog toga održavala u raznim gradskim prostorijama i zgradama kao i u privatnm kućama, a školska godina u ove dvije škole bila je i nešto kraća nego kod ostalih škola.⁴⁹⁹

Nadzor nad radom svih bolnica Crvenog križa obavljala je središnja uprava Društva Crvenog križa Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Bolnica Crvenog križa smještena u prostorijama Kr. gospodarskog učilišta u Križevcima pregledana je tri puta. Prvi pregled bio je 12. studenog 1914. godine kada su bolnicu posjetili predsjednik centrale Crvenog križa preuzvišeni gospodin Aladar grof Janković s dvorskim savjetnikom, potpredsjednikom Crvenog križa Vladimirom Krešićem i tajnikom društva Crvenog križa Viktorom Badalićem.⁵⁰⁰ Drugi posjet i inspiciranje bolnice bio je 28. svibnja 1915. godine. Tom prilikom bolnicu je obišao vojni zapovjednik generalmajor Josip Seipka u pratnji glavara generalnog stožera Hansa Mascona i stožernog nadliječnika dr. Tritscha.⁵⁰¹ Posljednji pregled

⁴⁹⁵ Isto.

⁴⁹⁶ *Kronika križevačkog samostana sestara Reda sv. Bazilija Velikog*, str. 6.; *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 632-639.

⁴⁹⁷ *Kronika križevačkog samostana sestara Reda sv. Bazilija Velikog*, str. 7.

⁴⁹⁸ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 632, 638 i 639.

⁴⁹⁹ „Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXVI., br. 39., 24. srpnja 1915.

⁵⁰⁰ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 39.

⁵⁰¹ Isto, str. 40

bio je 10. listopada 1915. godine kada su bolnicu i oporavilište pohodili c. i kr. pukovnik Zdenko pl. Kocziczka od Freibergswalla, zamjenik c. i kr. vojnog zapovjednika S. Siepika u Zagrebu i stožerni liječnik dr. Gjuro Kocynski.⁵⁰² Osim inspekcija bolnicu su posjetili i mnogi uglednici prilikom posjeta ili prolaska kroz Križevce. Tako je npr. veliki župan Ladislav pl. Labaš u pratnji podžupana g. Lugića prilikom posjeta Križevcima osim ostaloga, pregledao i bolnicu Crvenog križa te oporavni odjel.⁵⁰³

Vrijedni izvori za bolnicu Crvenog križa u Križevcima jest popis ranjenika koji se čuva u Gradskom muzeju Križevci.⁵⁰⁴ U popis su osim imena i prezimena ranjenih upisani i podaci o činu, starosti, boravištu, zanimanju, postrojbi, mjestu i datumu ranjavanja, dijelu tijela gdje je ranjen, vrsti oružja kojim je ranjen, od kuda i kada je došao na liječenje u Križevce i kamo je iz Križevaca upućen. Prema tim sačuvanim popisima u križevačkoj bolnici liječena su 1 274 ranjena i bolesna vojnika.⁵⁰⁵ Sačuvan je i dodatni popis 131 ranjenika, ali on nije jednako vođen kao popisi ranjenika liječenih u bolnici Crvenog križa u Križevcima. Tek ostaje za utvrditi čemu je služio taj dodatni popis.⁵⁰⁶ Ranjeni i bolesni vojnici liječeni u Križevcima najviše su stradavali na južnom, istočnom i talijanskom bojištu odnosno u Srbiji, Galiciji i uz rijeku Soču. Nastradalim vojnicima prva pomoć i nužni operacijski zahvati obavljani su na samom ratištu u poljskim bolnicama iz kojih su onda transportirani prema uređenim vojnim ili bolnicama Crvenog križa diljem Austro-Ugarske Monarhije. Ranjeni i bolesni vojnici koji su dopremljeni u Križevce u bolnicu Crvenog križa samo su nastavili svoje već započeto liječenje i oporavak. Nakon liječenja u Križevcima, koje je najčešće obuhvaćalo previjanje i vidanje rana te liječenje raznih bolesti, a tek rijetko i koji manji kirurški zahvat ranjenici su upućeni na daljnji oporavak u oporavilišta ili kupke diljem Monarhije.⁵⁰⁷ Većina se ranjenika u Križevcima liječila tek nekoliko dana. Međutim ima

⁵⁰² *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 33.

⁵⁰³ „Veliki župan u Križevcima“, *Tjednik Bjelovarsko-križevački*, God. XXVI., b. 38., Bjelovar, 17. srpnja 1915. (nije paginirano)

⁵⁰⁴ GMK, inventarni broj 8358, Popis ranjenika iz bolnice Crvenog križa u Križevcima.; Na kraju popisa koji se čuva u GMK postoji dodatni popis 131 ranjenika. Međutim, taj dodatni popis ne sadrži sve elemente kao prethodni i teško je odgonetnuti čemu je on točno služio. Jedino što je sigurno jest da se radi o ranjenicima.

⁵⁰⁵ Isto.; Nažalost, sačuvan je samo drugi svezak popisa ranjenih i liječenih vojnika u bolnici Crvenog križa u Križevcima. U tom, drugom svesku popisani su ranjenici od rednog broja 496. do 1274. U ostavštini Frana Gundruma Oriovčanina koja se čuva u Arhivu odsjeka za povijest hrvatske književnosti HAZU-a, a koja sadrži pet kutija, između ostaloga se nalazi i inventarna lista koja je sastavljena prilikom preuzimanja građe. Na toj listi je navedeno kako je arhivu s građom predan i popis ranjenika iz bolnice Crvenog križa u Križevcima. Nažalost, pregledom cjelokupnog fonda nisam uspio pronaći i navedeni popis ranjenika.

⁵⁰⁶ Isto.

⁵⁰⁷ Isto.; Veliki broj ranjenika u Križevce stigao je iz bolnica otvorenih u Zagrebu (najviše iz Rezervne bolnice br. 2., Bolnice milosrdne braće i Garnizonske bolnice), Grazu i Budimpešti, dok su se nakon tretmana ranjenici upućivali u oporavilišta ili kupke. Od oporavilišta najviše ranjenika upućeno je u ona u Zagrebu, Koprivnici,

slučajeva kada su pojedini ranjenici u križevačkoj bolnici boravili i po nekoliko mjeseci. Iz podataka o mjestu rođenja vidljivo je da je najviše ranjenika bilo iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a slijedili su ih ranjenici rodom iz Mađarske, Austrije te Bosne i Hercegovine. Iz sačuvanih popisa, također možemo iščitati da je najviše vojnika primljeno zbog ranjavanja, bolesti pluća i želuca, ozeblina, žutice te reume.⁵⁰⁸ Vojnici su ranjavani u ruke, noge, trbuh i glavu, a najčešće su stradavali od puščanog zrna, granata, šrapnela ili uboda bajunete.⁵⁰⁹ Od ranjenih i bolesnih po zanimanju su dominirali poljoprivrednici i obrtnici, a po činu obični vojnici. Najviše ranjenih i bolesnih imalo je između 20 i 35 godina. Najmlađi primljeni vojnici imali su 18, dok je najstariji liječeni vojnik imao 52 godine.⁵¹⁰ Od ranjenih i bolesnih vojnika koji su rodom iz Križevaca i koji su se liječili u križevačkoj bolnici bili su: infanterist (vojnik) Stojan Lukić ranjen u desnu ruku od granate kod Dobrda (Gorica); kadet Franjo Marušić ranjen puščanim zrnom u lijevu nogu kod Budzamira (Galicija); korporal (razvodnik) Eugen Söjtöry koji je u bolnicu primljen kao bolestan; vojnik Franc K(o)tački ranjen u lijevu ruku kod Dubna (Ukrajina); korporal kadet Stefan Mekovec koji je obolio na prsa; gefraiter (razvodnik) Vincek Kolarić koji je obolio na pluća; vojnik Dragutin Kuzmić ranjen puščanim zrnom u lijevu nogu kod Stripe (Galicija); vojnik Karl Rolšer koji je bio ranjen u obje noge od šrapnela kod Dobrda (Gorica); razvodnik Stjepan Mekovec na liječenje je primljen zbog reume; kanonier (opkopar, član posade oružja) Josip Poljak ranjen je šrapnelom u glavu kod Toporowa (Poljska); razvodnik Jura Margalić bolovao je na pluća; vojnik Milan Prišl ranjen je u u desnu ruku od granate; razvodnik Ignac Šofneker ranjen je puščanim zrnom u lijevu ruku kod Uništa (Republika Srpska); vojnik Valent Novak primljen je na liječenje zbog bolesti bubrega; član posade oružja Ivan Blagaj liječio je u bolnici prehladu, a (F S) *Vilim Anđelić bolovao je na želudac.⁵¹¹ U popisu ima i dosta ranjenih vojnika iz kotara Križevci.

Bolnicom u Križevcima upravljao je i rad u njoj organizirao dr. Fran Gundrum Oriovčanin koji je ujedno bio i glavni liječnik bolnice. Uz njega za ranjenike su se brinuli dr. Dragutin Weiss te u svakoj smjeni po dvije bolničarke. Kako u Hrvatskoj prije i za vrijeme rata nije postojalo sestričkih škola, a redovnica (koje su inače brinule o bolesnima) nije bilo dovoljno, liječnici su počeli držati tečajeve dobrovoljnim bolničarkama.⁵¹² Mnogo se

Bjelovaru, Budimpešti kao i ostala oporavilišta koja su bila otvorena diljem Monarhije. Ranjenici koji su svoje liječenje morali nastaviti u kupkama najčešće su upućivani u Varaždinske ili Stubičke toplice.

⁵⁰⁸ Isto.

⁵⁰⁹ Isto.

⁵¹⁰ Isto.

⁵¹¹ Isto.

⁵¹² F. Husinec, *110 godina Crvenog križa u Križevcima*, str. 26.

križevačkih gospođa odazvalo na poziv da postanu bolničarke i da dobrovoljno sudjeluju u njezi i oporavku ranjenih i bolesnih vojnika.⁵¹³ Iz tiska se može vidjeti kako su osim dobrovoljki (samarićanki) bolničarski tečaj završili i križevački skauti te su pomagali u radu bolnice kao bolničari ili prilikom prijevoza ranjenika od željezničkog kolodvora do bolnice.⁵¹⁴ U križevačkom Gradskom muzeju sačuvana je knjižica s popisom osoblja i dežurstvima osoblja bolnice Crvenog križa te jelovnikom.⁵¹⁵ Knjižica je pisana rukom i obuhvaća razdoblje od 1. srpnja 1915. godine do 23. lipnja 1916. godine. Popis bolničarki napisan je pod naslovom Samarićanke. Križevačke bolničarke, samarićanke bile su: Jelka Breyer, Stanka Demicki, Vera Hiršl, Marija Granz, Marija Grgić. U popisu su još i gospođe kojima su navedena samo prezimena: Škulj, /Ivka/ Barlović, /Ljubica/ Kranjčević, /Marija/ Peršin, /Minka/ Brodcki, Ištvanek, Ožegović, Mayer, /Ljubica/ Heruc i /Ljubica/ Šimunčić.⁵¹⁶ Kao glavna sestra bolnicu je vodila samarićanka Marija Deutschbauer. Osim liječničke brige i njege pacijenti bolnice Crvenog križa u Križevcima dobivali su i dva obroka dnevno, ručak i večeru. Najčešće su za ručak imali juhu s rezancima, juhu na riži ili prežganu juhu. Od variva kelj ili grah s govedinom, a često je na meniju bila pečena svinjetina, janjetina ili teletina. Prilog pečenom mesu bio je krumpir ili riža, a često je uz meso bila posluživana samo salata. Za večeru su se najčešće posluživali žganci, tarana - tijesto, kiselo mlijeko ili pečena jaja.⁵¹⁷

Sav potreban sanitetski materijal, higijenske potrepštine, hranu i ogrjev bolnica Crvenog križa dobivala je iz sabirnih akcija ili novčanih donacija prikupljenih za Crveni križ. Jednu od prvih sabirnih akcija za podružnicu Crvenog križa Križevci pokrenuli su župljani župe Sv. Petar Čvrstec. Oni su za Crveni križ i obitelji vojnika sakupili oko 60 metričnih centi pšenice i oko 300 K. Također za ranjenike su sakupili 26 plahta, 28 košulja, 46 gaća, 61 ručnik, 14 rubaca i 78 krpa. Ove je darove župnik Franjo Štefan odveo potpredsjednici Crvenog križa u Križevcima Marti pl. Kiepath.⁵¹⁸ Za bolnicu ili darove bolesnicima sakupljali su i sami Križevčani. Tako je u Križevcima za Božić 1915. godine za darove ranjenima i

⁵¹³ Kako su se diljem Hrvatske počele uređivati bolnice Crvenog križa tako su se počeli i održavati tečajevi za bolničarke i bolničare, koji su se stajali u samarićansku službu Crvenog križa. Prema postojećim izvorima i člancima iz onovremenog tiska vidi se da je odaziv na ove tečajeve bio vrlo velik. Naročito je veliki broj bio žena i iz grada i iz sela. Za prijenos bolesnika i ranjenika od kolodvora do bolnice najčešće su bili zaduženi članovi hrvatskog Sokola, vatrogasci ili stariji školarci (skauti). („Bolničarke“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 38., Bjelovar, 15. kolovoza 1914.)

⁵¹⁴ „Skauti u Križevcima“, *Ilustrovani list*, God. I., br. 45., Zagreb, 7. studenoga 1914., str. 1068.

⁵¹⁵ GMK, inventarni broj 1570, Knjiga jestvina i Samaritanki od 1/7 - 1915.; Bolničarke se u popisu nalaze pod naslovom Samarićanke te se i time želi naglasiti njihovo nesebično pomaganje nepoznatima u nevolji.

⁵¹⁶ Isto.

⁵¹⁷ GMK, inventarni broj 1570, Knjiga jestvina i Samaritanki od 1/7 - 1915.

⁵¹⁸ „Razne zanimljive vijesti“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 45., 3. listopada 1914. (nije paginirano)

bolesninma smještenima u bolnici podružnice sakupljeno ukupno 535 K i 50 filira. Donatori za ovu priliku bili su: Dionička štedionica u Križevcima s 300 K, Hrvatska štedionica s 50 K, biskup Julije Drohobeczky s 30 K, gđa Olga Brayer s 20 K. Od ostalih Križevčana priloge je skupljala gđa. M. Mirt. Njoj su priloge za darove darovali: Mijo Graho 10 K, Josip pl. Kiepatch 10 K, dr. Dionizije Njaradi 10 K, kanonik Reba Dane 10 K, dr. Dane Šajatović 10 K, župnik Žiga Ferkić 5 K, dok je od raznih darovatelja sakupila još 81 K i 50 filira.⁵¹⁹ Ovoj akciji pridružili su se i vlasnici trgovine Berkeš i Pollak s 50 K. Kolače, pečenja, kompot, voće i vino donirale su gospođe i gospoda: Pollak, Andjel, Schwartz (knjižar), Irma Schwartz, Šimunčić-Brodski, Heinrich Schwartz, Deutschbauer, Jašo Breyer, M. Mirt, Zlata Breyer, Peršin, Modec, M. Goldschmit, I. Petrović, dr. Weiss, M. Kovačić, Moster, Jelinek, te Neumann iz Ravna. Cigarete su darovali: pl. Kiepatch 1000 komada, pl. Pomper 600 komada, Hegedušćec 500 komada, Vera Hirschl 300 komada, trgovački naučnik Fr. Božić 300 komada, 9 doza za cigarete i 46 razglednica i Ljubomir Božić 200 komada cigareta.⁵²⁰ Kao stalnu pomoć Narodna štedionica u Križevcima je svaki mjesec bolnici Crvenog križa u Križevcima isplaćivala 40 K.⁵²¹ Osim Križevčana bolnicu i podružnicu Crvenog križa u Križevcima darivali su pojedinci i institucije diljem Hrvatske i Slavonije, a jedna donacija stigla je iz Beča. Naime, supružnici Hermina i Johann Horvat, poduzetnik i posjednik u Beču, darovali su za bolnicu oko 80 raznovrsnih darova kao npr. doze sa cigaretama, lule s duhanom itd.⁵²²

Da je u križevačkoj bolnici Crvenog križa vladao uzoran red i čistoća te da se ranjenici nisu mogli dovoljno zahvaliti na dobroti i gostoljubivosti Križevčana u *Nezavisnosti* je pisao župnik iz Sv. Petra Čvrsteca Franjo Štefan.⁵²³ On je nakon posjeta Križevcima i bolnici Crvenog križa između ostaloga napisao: *Vidio sam, kako u bolnici vlada uzoran red i čistoća. A nije se ni čuditi, kada čuo, da je upravo taj dan sama milostiva gospodja predsjednica prala rubeninu naših ranjenika. Kamo sreće, kad bi se i ostale aristokratkinje ugledale u tu*

⁵¹⁹ Za božićne darove *Crvenom križu* u Križevcima, *Jutarnji list*, God. IV., br. 1348., Zagreb, utorak 21. prosinca 1915., str. 6. i 7.

⁵²⁰ „Darovi bolnici *Crvenoga križa* u Križevcima“, *Jutarnji list*, God. IV., br. 1357., Zagreb, petak 31. prosinca 1915., str. 5. U članku su slučajno izostavljeni još i gđa. Gundrum koja je ranjenicima donirala hranu, dr. Ferdo Kern koji je bolnici poklonio 15 primjeraka svoje knjige „Prva pomoć nastradalim životinjama“ te gđa. Horvat koja je donirala 5 kg finog brašna. Ova nadopuna darovatelja objavljena je u *Jutarnjem listu* pod naslovom „Darovi bolnici društva *Crvenoga križa* u Križevcima“, *Jutarnji list*, God. IV., br. 1364., Zagreb, subota 8. siječnja 1915., str. 5.

⁵²¹ Isto, str. 5.

⁵²² „Dar podružnici *Crvenoga križa* u Križevcima“, *Jutarnji list*, God. IV., br. 1238., Zagreb, subota 4. rujna 1915., str. 5.

⁵²³ „Bolnica *Crvenoga križa* u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 3., 12. prosinca 1914. (nije paginirano)

plemenitu, požrtvovanu i u svakom pogledu u istinu pravu i „brižljivu Martu“. To plemenitoj gospodji samo na čast i pohvalu služi.⁵²⁴ Župnik iz Čvrsteca nadalje piše kako je kotarski predstojnik Aleksandar pl. Mraović naložio, da odbornicama Crvenog križa svaki dan u pomoć dođu još po dvije žene, da je gradonačelnik Stjepan pl. Pomper razaslao okružnicu na sve župne urede i imućnike, u kojoj moli za razne darove i pomoć u novcu jer da se uz već smještenih 30 ranjenika priprema mjesto za još 20 ranjenika, kako gradski liječnik dr. Fran Gundrum marljivo nastoji svim ranjenicima ublažiti bol i pomoći im oko njihova ozdravljenja itd., da se „dični naši Križevčanci“ natječu kako bi ugodili i što bolje podvorili ranjene i bolesne itd.⁵²⁵

Ranjenici koji su se liječili u Križevcima bili su iznimno zadovoljni uvjetima, pažnjom i požrtvovanošću osoblja bolnice o čemu svjedoče i brojna pisma zahvale, dopisnice, razglednice i fotografije koje su ranjenici nakon liječenja poslali dr. Franu Gundrumu, Marti pl. Kiepach ili podružnici Crvenog križa. Sam dr. Fran Gundrum primio je preko 300 takvih zahvala, a na neka je i odgovorio dopisnicama koje je tiskao u vlastitoj nakladi.⁵²⁶ Neki od zahvalnih ranjenika koji su se nakon liječenja u Križevcima javili dr. Franu Gundrumu bili su: Đuro Dubravec (Zaistovec), Steva Malešević (Nagyvárad), Florijan Lončarić (Budimpešta), Franjo Magnago (vojnici iz Olanga, Austrija), Paskval Kvaternik (Kamnik), Josip Birt, Mirko Saunović (Darugar), Ivica Trsavec (Osijek), Franjo Blažić (Beč), Franjo Lončarić (s bojnog polja u Poljskoj 4. listopada 1915.), Stanko iz Krakova, kaplar Ivan Kocijan (Varaždinske Toplice), Cyrill Gury, telefonista Miroslav Kabay (bojno polje br. 365/1917) Josip Brumen (talijansko bojište), Josip Stručić (Galicija) i mnogi drugi.⁵²⁷ Marti pl. Kiepach s bojnog polja Kamen Foča 1915. godine pismom se javio Križevčanin poručnik Antun Gold. U pismu je nahvalio rad podružnice Crvenog križa u Križevcima, a naročito trud i požrtvovnost barunice Kiepach i cijelog odbora oko brige i njege za ranjenike.⁵²⁸ Rad bolnice i skrb o ranjenima pohvalili su c. i kr. pukovnik Perc i štopski liječnik dr. Heissfeld. Oni su 30. ožujka 1915.

⁵²⁴ Isto.

⁵²⁵ Isto.

⁵²⁶ HR-HDA, fond [1997], Fran Gundrum Oriovčanin; NSK, zbirka rariteta R 7003, korespodencija Fran Gundrum Oriovčanin

⁵²⁷ HR-HDA, fond [1997], Fran Gundrum Oriovčanin; NSK, zbirka rariteta R 7003, korespodencija Fran Gundrum Oriovčanin; F. Husinec, *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*, str. 152. i 153.

⁵²⁸ GMK, inventarni broj 5213, Pismo Marti pl. Kiepach s bojnog polja od bivših ranjenika u križevačkoj bolnici Crvenog križa, zahvala za njen trud oko ranjenika.

godine posjetili Križevce i bolnicu radi otpusta onih bolesnih i ranjenih koji su se toliko oporavili da se mogu vratiti svojim postrojbama.⁵²⁹

U bolnici Crvenog križa u Križevcima u dva navrata održale su se i svečanosti dodjeljivanja odlikovanja. Prvo odlikovanje primio je pješak 16. pj. pukovnije Pavao Babić iz Ivanca, općina Vojakovec. On je bio odlikovan velikom srebrnom kolajnom za hrabrost kod juriša na Crvenom Vrhu u Srbiji. Prilikom juriša na neprijateljsku poziciju bio je teško ranjen i otpremljen je na liječenje u bolnicu Crvenog križa u Križevce. Pavao Babić odlikovan je 17. siječnja 1915. godine u Križevcima, a vijest o samoj svečanosti odlikovanja prenijela je bjelovarska *Nezavisnost* koja je između ostaloga izvijestila i: „Presvijetli g. biskup Julije Drohobeczky, predsjednik podružnice „crv. križa“ je u prisustvu podpredsjednice mil. gdje. Marte pl. Kiepach, cijeloga odbora, te sakupljenih ranjenika izrekao dirljiv i pun patriotskog duha govor, nakon kojeg je povjerenik i tajnik podružnice „crv. križa“ g. direktor Mijo Graho pročitao previšnju odluku o podjeljenju kolajne, a bolnički liječnik g. dr. Fran Gundrum prikopčao odličje Pavlu Babiću na junačke grudi, predavši mu hrvatskom trobojnicom urešen lovor-vijenac, koji su mu darovale bolničarke, čestitajući Babićevoj svojti i selu, jer se mogu ponositi svojim junakom Pavlom.“⁵³⁰ Druga svečanost predaje odličja bila je 21. veljače 1915. godine kada je ponovo biskup Julije Drohobeczky odlikovao štopskog narednika Luku Habijanca zlatnom kolajnom za hrabrost koju je zaslužio svojim junačkim držanjem pred neprijateljem. Biskup je zanosnim rodoljubnim govorom čestitao odlikovanom, a dobrim željama priključili su se i brojni prisutni kličući: „Živio junački Habijanec!“⁵³¹

Za svoje zasluge i nesebičnost odlikovanjima Crvenog križa nagrađeno je i osoblje bolnice u Križevcima. Njegova ces. i kralj. visost gospodin nadvojvoda Franjo Salvator, zamjenik pokrovitelja društva Crvenog križa u Monarhiji je u ime Njegova ces. i kr. apostolskog Veličanstva Franje Josipa I. podijelio oficirski počasni znak *Crvenog križa* s ratnom dekoracijom presvijetlom gospodinu Juliju Drohobeczkom grkokatoličkom episkopu i predsjedniku Crvenog križa u Križevcima; počasnim znakom II. razreda s ratnom dekoracijom odlikovao je dr. Frana Gundruma, dr. Dragutina Weisa, ravnatelja Kr. višeg gospodarskog učilišta Miju Grahu i gospođu Martu pl. Kiepach; dok je srebrnom počasnom kolajnom Crvenog križa odlikovao gospođe Mariju Bošnjak, Anu Božić, Veru Breyer, Mariju Deutschbauer, Ivančicu Gundrum, Josipu Peršin, Ljubicu Šimunčić, Seku Balović, Minku

⁵²⁹ „Crveni križ u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 19., Bjelovar, 3. travnja 1915. (nije paginirano)

⁵³⁰ „Predaje kolajne za hrabrost“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 10., Bjelovar, 30. siječnja 1915. (nije paginirano)

⁵³¹ „Predaja odličja“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 15., Bjelovar, 6. ožujka 1915. (nije paginirano)

Brodsky i Ljubicu Kranjčević.⁵³² Fran Gundrum je za svoj dugogodišnji rad u Crvenom križu, a osobito za doprinos u razdoblju Prvoga svjetskog rata primio i Srebrnu počasnu medalju Crvenog križa 1917. godine.⁵³³

Bolnica Crvenog križa u Križevcima radila je od 7. studenog 1914. godine do 1. srpnja 1916. godine. Naime, predsjedništvo podružnice Društva primilo je od predsjedništva Crvenog križa Kraljevina Hrvatske i Slavonije dopis br. 5475 od 2. lipnja 1916. godine u kojem ga obaviještava o *napuštanju* bolnice, a što je bilo u skladu sa zapovijedi carskog i kraljevskog vojnog zapovjedništva br. 141. od 30. svibnja 1916. godine.⁵³⁴ U istom dopisu predsjedništvo Crvenog križa je u svoje i u ime svih bolesnih i ranjenih junaka ratnika što su tečajem 20 mjeseci liječeni i njegovani u Križevcima izrazilo *iskreno priznanje i zahvalu* svim djelatnicima bolnice za njihovo dosadašnje patriotsko djelovanje.⁵³⁵ Vijest o *napuštanju* bolnica Crvenog križa prenio je i tisak. Tako saznajemo da su do 24. lipnja 1916. godine napuštene bolnice u Slavonskom Brodu, Glini, Iloku, Mitrovici, Novom Pazovu (Vojvodina), Vinkovcima i Bjelovaru te da je za 1. srpanj najavljeno raspuštanje bolnice u Križevcima, a za 1. kolovoza napuštanje bolnice u Požegi.⁵³⁶ Prilikom zatvaranja bolnice u Križevcima sestri samarićanki Mariji Deutschbauer zahvalio se njezin predsjednik biskup Julije Drohobeczky pismom od 2. srpnja 1916. riječima: „*Vrlo cijenjena sestro Samarićanko. Prigodom raspusta podružničke bolnice društva Crvenog križa u Križevcu Predsjedništvo podružnice najvruće i najsrdahnije zahvaljuje na Vašoj osobitoj susretljivosti, koju ste na zamolbu zdravstvenog savjetnika i glavnog bolničkog liječnika Dr-a Frana S. Gundruma-Oriovčana prihvatili. Zahvaljujemo na Vašoj besprimjernoj pripravnosti, dobroj volji, nesebičnom požrtvovanju za ranjene i bolesne junake ratnike, što su tečajem dvadeset mjeseci liječeni i njegovani u bolnici naše podružnice. Neka Vam, plemenita sestro Samarićankao, bude najdublja, najiskrenija i najsrdahnija hvala za rad neizrecivo plemenite svrhe, od nas, a od dragog Boga plaća. Hvala! Hvala! Sto put hvala!*”⁵³⁷

⁵³² „Odlikovanje Crvenog križa“, *Nezavisnost*, God. X., br. 27., Bjelovar, 3. lipnja 1916., str. 3. Odlikovanja su najvjerojatnije dodjeljena u travnju ili svibnju 1916. godine. Na diplomi koju je uz počasni znak Crvenog križa II. razreda s ratnom dekoracijom dobio Fran Gundrum piše da je diploma dana u Beču 6. travnja 1916. godine. Diploma se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu u fondu obitelji Gundrum Franjo u kutiji 7. Preslika diplome objavljena je u F. Husinec, *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*, str. 159.

⁵³³ F. Husinec, *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*, str. 160.

⁵³⁴ F. Husinec, *110 godina Crvenog križa u Križevcima*, str. 30.

⁵³⁵ Isto, str. 30.

⁵³⁶ „Crveni križ“, *Nezavisnost*, God. X., br. 30., Bjelovar, 24. lipnja 1916., str. 2.

⁵³⁷ F. Husinec, *110 godina Crvenog križa u Križevcima*, str. 30.

Uz svoje glavne zadaće kao što su prikupljanje i podjela humanitarne pomoći te pomaganje potrebitima podružnica Crvenog križa u Križevcima na sebe je preuzela i brigu o održavanju grobova poginulih vojnika u Prvome svjetskom ratu. Naime, gradska je općina kao vlasnica centralnog groblja u Križevcima odlučila svim na bojnopolju palima, odnosno uslijed zadobivenih rana umrlima i na centralnom groblju u Križevcima pokopanim ratnicima osigurati besplatno grobno mjesto. Brigu o tim grobnim mjestima i njihovo održavanje preuzeo je križevački Crveni križ.⁵³⁸ Osim navedenih zadaća podružnica je aktivno sudjelovala u zbrinjavanju istarske i dalmatinske djece koja su u Križevce došla zbog gladi koja je zahvatila ta područja Hrvatske.

4.4.2. Zbrinjavanje gladne istarske djece

Iako je Austro-Ugarska bila velika i prividno snažna, Prvi svjetski rat ubrzo je pokazao niz njezinih slabosti. Bojišta su se držala krajnjim naporima i angažiranjem svih prehrambenih i vojnih potencijala. Osobito velikih promašaja bilo je u unutarnjoj politici. Zauzevši stanovište da seljačkom stanovništvu, iako su mnogi hranitelji bili na frontu ili već pod zemljom, ne treba pomagati jer zemlja daje seljačkoj obitelji sve potrebno vlasti nisu priznavale problem prehrane na selu. Međutim zemlja, iako je imala gospodara, često nije imala slugu. Zbog pomanjkanja muške radne snage, intenzivne suše, a i zbog blizine fronta u Istri, sve češće su se počeli javljati slučajevi gladi. Glad je počela desetkovati oslabljene starce i nedoraslu djecu. Smrt je masovno kosila po Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Istri i Slovenskom primorju.⁵³⁹

Ratni vihor koji je zatekao stanovništvo u srpnju 1914. godine najviše je pogodio obitelji mobiliziranih i poginulih vojnika. Za obitelji je mobiliziranih vojnika austrougarska država nizom zakona pokušala osigurati osnovnu skrb za vrijeme i nakon završetka vojne službe. Država se također brinula o udovicama i (bračnoj) djeci poginulih vojnika koji su ostvarivali pravo na mirovinu i razne dodatke za djecu. Stradalima već od samog početka rata pomoć pružaju mnogi pojedinci i udruge.⁵⁴⁰ Tako se gradonačelnik grada Zagreba arh. Janko

⁵³⁸ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 138.

⁵³⁹ Mira Kolar Dimitrijević, „Zbrinjavanje istarske djece krajem I. svjetskog rata u sjevernoj Hrvatskoj“, *Pazinski memorijal*, god. 16., knj. 22, Pazin, 1992., str. 149-158., na str. 150.

⁵⁴⁰ Tomislav Bogdanović, „Đuro Basariček i njegov doprinos akciji zbrinjavanja gladne istarske, dalmatinske i bosansko – hercegovačke djece u vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem*, „110 godina Hrvatske seljačke stranke“, Križevci 11.-12. travnja 2014., Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić, Zagreb, 2015., str. 125-138., na str. 130.

Holjac,⁵⁴¹ već u srpnju 1914. godine obraća dr. Josipu Šiloviću s pitanjem: „Što da napravimo i kako da organiziramo pomoć porodicama ratnika, da ne umru od gladi.“⁵⁴² Tako je nastala Liga za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika. Liga je u Zagrebu popisala obitelji mobiliziranih i stradalih, skupljala novac za pomoć i prehranu, kao i ostale namirnice. Liga za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika djelovala je do 1916. godine kada je njezin rad prešao na Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobilizovanih i poginulih vojnika.⁵⁴³ Na čelu Središnjeg odbora nalazili su se veliki hrvatski humanitarci i socijalni radnici dr. Josip Šilović kao predsjednik i dr. Đuro Basariček kao tajnik društva.⁵⁴⁴

⁵⁴¹ Janko Holjac (Zagreb, 1865. - Zagreb, 1939.), hrvatski arhitekt. Studirao je arhitekturu u Beču. Po povratku u Hrvatsku gradi i restaurira brojne crkve (sabornu crkvu u Plaškom, župnu crkvu u Nevincu), te brojne stambene i javne građevine. Dugogodišnji zagrebački gradonačelnik. Član JAZU-a. ; Više o karitativnom radu u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata vidi u: V. Herman Kaurić, „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?“, str. 427-463.

⁵⁴² *Kako je osnovana i što je učinila Narodna zaštita 1914.-1924.*, (izvještaj o desetogodišnjem radu), Zagreb, 1926., str. 12.

⁵⁴³ T. Bogdanović, „Đuro Basariček i njegov doprinos akciji zbrinjavanja gladne istarske, dalmatinske i bosansko – hercegovačke djece u vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 131. *Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevina Hrvatske i Slavonije* ustrojen je dozvolom bana Ivana baruna Skerlecza 1. rujna 1914. god., a za predsjednika je izabran Dragan barun Turković.

⁵⁴⁴ Josip Šilović (Praputnjak kraj Bakra, 8. rujna 1858. - Zagreb, 9. svibnja 1939.), hrvatski pedagog, sveučilišni profesor, rektor Sveučilišta u Zagrebu, saborski zastupnik, ban Savske banovine i senator. Šilović je imao teško djetinjstvo. Bio je dijete iseljenika koji je stradao kao šumski radnik ostavivši za sobom udovicu s četvero djece. Njegovo siromašno djetinjstvo dovedeno je u vezu s njegovim izuzetnim humanitarnim radom. Nakon završenog studija prava i habilitacije, stječe naslov doktora prava 1884. na Pravoslavnom i državoslovnom fakultetu u Zagrebu. Nakon rada u sudstvu i upravi, od 1894. redoviti je profesor kaznenog prava, kaznenog postupka i filozofije prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Godine 1898./1899. obnaša dužnost rektora Sveučilišta u Zagrebu. Osnivač je hrvatske moderne nastave kaznenog prava. Vladao je s pet jezika i stenografijom. Bio je zastupnik Hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskom saboru. Kasnije je bio ban Savske banovine (od 1929.) i senator. Uz svoj rad na Sveučilištu intenzivno se bavio karitativnom djelatnošću. Bio je dugogodišnji predsjednik Narodne zaštite - Saveza dobrotvornih društava te jedan od urednika publikacije Narodna zaštita. Nazivali su ga *ocem naše socijalne politike, a naročito naše zaštite djece te promicateljem brojnih dobročinstava i humanih akcija*. Tijekom Prvoga svjetskog rata na dužnosti je ravnatelja Ureda za pomoć postradalima u ratu. Već mu suvremenici u zasluge ubrajaju spašavanje velikog broja izgladnjele djece i mladeži iz Istre, Bosne te južnih dijelova Hrvatske. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59536> preuteto 22. lipnja 2015.); Marina Ajduković, Vanja Branica, „Počeci socijalnog rada u Hrvatskoj između dva svjetska rata“, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 13., br 1., 2006., str. 29-45., na str. 33-34. preuzeto 22. lipnja 2016. s <http://hrcak.srce.hr/7591>)

Đuro Basariček, (Zagreb, 13. ožujka 1884. – Beograd, 20. lipnja 1928.) hrvatski političar, humanitarac i socijalni radnik. Studij prava završio u Zagrebu. Pristaša Hrvatske seljačke stranke od njezina osnutka; poslanik u Narodnoj skupštini (1920., 1923., 1925., 1927.). Ubijen u atentatu na Stjepana Radića i hrvatske poslanike. Socijalna djelatnost Đure Basarička bila je u nekoliko područja: suzbijanje kriminala, zaštita obitelji poginulih vojnika u Prvome svjetskom ratu, reforma sela (pokretanje unutarnje hrv. kolonizacije u Slavoniji), skrb za djecu s poteškoćama u razvoju, pomoć gladnima, iseljenicima i dr. Svoja gledišta prema socijalno ugroženima primjenjivao je u svojoj sudskoj praksi nastojeći pedagoški djelovati na prijestupnike, te izbjegavajući izricanje kazne. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata, 1916. godine, pridijeljen je kao tajnik Središnjem zemaljskom odboru za zaštitu obitelji mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika. Godine 1917. osnovao je list *Narodna zaštita* po kojem se kasnije prozvao odbor kojemu je bio tajnikom. Basariček pokreće spašavanje gladne djece (više od

Upravo će Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobilizovanih i poginulih vojnika voditi akciju zbrinjavanja gladne djece s glađu ugroženih prostora.⁵⁴⁵ Ideja o samoj akciji stigla je iz Mađarske. Saski su Nijemci smjestili na prehranu u Ugarsku oko tisuću njemačke djece te ih tako spasili od gladi. Za tu akciju saznao je dr. Josip Šilović i ostvario pokretanje slične akcije i u hrvatskim zemljama. Ideju je potakla i strašna glad koja je zbog rata vladala u Istri, Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Na velika stradanja, mobilizaciju i boravak hranitelja na fronti nadovezala se i strašna suša koja je vladala 1916. i 1917. godine.⁵⁴⁶ Kako slanje hrane u glađu pogođena područja nije bilo moguće zbog slabe prometne i političke povezanosti, naročito s Hercegovinom (nema cesta, pruga, rat sa Srbijom), odlučeno je da se djeca s juga pošalju na prehranu i oporavak u sjevernu Hrvatsku. Kroz čitavu akciju i preseljenje iz glađu ugrožene Istre, Dalmacije, Slovenskog primorja i Bosne i Hercegovine prošlo je preko 20 000 djece.

U ovoj akciji Bjelovarko-križevačka županija primila je najviše djece koja su bila smještena u 2 763 udomiteljskih obitelji.⁵⁴⁷ Ove obitelji su na prehranu u 1917. godini smjestile 1 198 djece, u 1918. godini 4 780, a u 1919. godini 1 064 djece.⁵⁴⁸ Uz udomiteljske obitelji o djeci su se brinuli i županijski povjerenici Odbora za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika kojih je 1918. godine u županiji bilo 2 133.⁵⁴⁹ Bjelovarsko-križevačka županija na čelu s velikim županom dr. Ladislavom Labašem Barlabaševačkim ozbiljno je shvatila zadatak zbrinjavanja djece, te je čitava županija podnijela glavni pritisak gladne djece s juga Hrvatske. Županija je, s brojnim povjerenicima koje su činili župan, kotarski načelnici, učitelji, veleposjednici, trgovci i svećenici, osnovala županijski odbor čija je zadaća bila da pronađu obitelji koje bi primile djecu na prehranu, pokazala velike

20.000), njihovim preseljavanjem iz istarskih i bosansko-hercegovačkih u plodnije krajeve, većinom u Slavoniju i Podravinu. Brinuo se i za djecu s poteškoćama u razvoju, te je pokrenuo osnivanje posebnog doma na Goljaku. Pomagao je iseljenike i njihovu djecu, a zalagao se za pomoć izgladnelima u sovjetskoj Rusiji. Godine 1919. Basariček započinje djelatnost u unutrašnjoj kolonizaciji Slavonije (naseljavanje kolonista iz pasivnih krajeva: Gorski kotar, Lika, Hrvatsko zagorje), u čemu je bio aktivan do smrti, osnovavši više kolonističkih naseobina. Osnivač je *Seljačke sloge*, seljačkih ženskih društava, *Prosvjetnog saveza* i *Odbora za spas rođene grude*. Djelovao na reformi sela i suzbijanju kriminaliteta; smatra se jednim od vodećih djelatnika na socijalnom polju u svoje doba. Više o Đ. Basaričeku vidi u: Mira Kolar Dimitrijević, *Dr. Đuro Basariček: socijalno i političko djelovanje*, Ljetopis socijalnog rada, Zagreb, 2008.

⁵⁴⁵ O akciji zbrinjavanja gladne istarske, dalmatinske, bosanskohercegovačke i slovenske djece vidi u: Mira Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Slavonski Brod, 2008.

⁵⁴⁶ T. Bogdanović, „Đuro Basariček i njegov doprinos akciji zbrinjavanja gladne istarske, dalmatinske i bosansko – hercegovačke djece u vrijeme Prvoga svjetskog rata,“ str. 132.

⁵⁴⁷ M. Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, str. 121.

⁵⁴⁸ Isto, str. 115. Vidi i: *Proslava 70-godišnjice predsjednika Narodne zaštite dr. Josipa Šilovića*, Zagreb, 1927., str. 82.

⁵⁴⁹ Isto, str. 65.

organizacijske sposobnosti u rješavanju složenih humanitarnih zadataka.⁵⁵⁰ Kako su djeca koja su stizala na prehranu bila ne samo gladna, nego gola i bosa, županijski odbor počeo je pokretati razne akcije za skupljanje novca, kojim se kupovala odjeća i obuća. Ubrzo su se u brigu o djeci uključili Crveni križ i podružnica Gospodarskog društva koji su pokrenuli akcije prikupljanja hrane, odjeće i obuće, a novac su donirali županijski invalidni fond te gradovi Bjelovar 3 000 K, a Koprivnica i Križevci po 2 000K.⁵⁵¹ Uz Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobiliziranih i poginulih vojnika za smještanje djece u Križevcima i okolici naročito su bili zaslužni gradsko poglavarstvo, križevački učitelji, dr. Fran Gundrum Oriovčanin, biskup Julije Drohobeczky, Marta pl. Kiepack, Zvonimir Pužar⁵⁵² i dr.

U sjevernu su Hrvatsku prvo došla djeca iz Istre. Ovi su dolasci bili posljedica suše, ali još više ugroženost djece zbog blizine talijanske fronte. Ondje su se pod zapovjedništvom feldmaršala Svetozara Borojevića⁵⁵³ vodile žestoke bitke. Bitke su čitavo istarsko područje, ali i područje Gorice, pretvarale u pustoš, bez radno sposobnog stanovništva. Čitava je Istra bila vojno zaleđe, a osobito okolica Pule i sam grad Pula, u kojoj je bio ratni arsenal, brodogradilište i ratna luka. Sve je obilježeno ratnom privredom, ratom, velikom kontrolom ponašanja građanskog i seoskog stanovništva te velikim brojem vojnika. Istra je opskrbljivala bojište, tzv. Borojevićevo bojište te je čitav život bio poremećen i u znaku rata. Tu za civile, a osobito za djecu nije bilo mjesta. Sve to dovelo je do velikog pokreta da se djeca zbrinu u sigurnijim i bogatijim krajevima Hrvatske.⁵⁵⁴ Prema izvještaju Središnjeg zemaljskog odbora,

⁵⁵⁰ T. Bogdanović, „Đuro Basariček i njegov doprinos akciji zbrinjavanja gladne istarske, dalmatinske i bosansko – hercegovačke djece u vrijeme Prvoga svjetskog rata,“ str. 133.

⁵⁵¹ M. Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, str. 121 i 122.

⁵⁵² Zvonimir Pužar (Zajeza, 30. siječnja 1875. - Zagreb, 13. travnja 1926.), hrvatski pučki pisac i socijalni radnik. Otac učitelj mu je rano umro pa je učio tipografski zanat u Križevcima kod Gustava Neubergera. Pisao je povijesne pripovijetke i romane domoljubnog karaktera. Bio je povezan s braćom Radić preko njihove tiskare. Pužar je od godine 1917. pa do smrti 1926. godine radio na poslovima zbrinjavanja potrebite djece, posebice palih hrvatskih vojnika, i to kao pomoćnik dr. Đure Basaričeka. Radeći na zbrinjavanju djece i socijalnom poslu, Pužar je godine 1925. odlikovan, zajedno s dr. Josipom Šilovićem, predsjednikom Narodne zaštite i dr. Đurom Basaričekom. (Mira Kolar-Dimitrijević, „Pučki pisac Zvonimir Pužar i Križevci 1910. - 1923.“, *Cris*, God. V., br. I./2003.), str. 16-26.)

⁵⁵³ Svetozar Borojević (Umetić kraj Kostajnice, 13. prosinca 1856 – Celovac/Klagenfurt, 23. svibnja 1920). austrougarski feldmaršal i vojskovođa. Kadetsku školu pohađao u Liebenau kraj Graza, a 1878. godine sudjelovao u okupaciji BiH (Kakanj, Sarajevo). Po završetku Više ratne škole u Beču 1883. godine predavao je taktiku i vojnu povijest u Vojnoj akademiji u Bečkome Novom Mjestu 1887.–91. God. 1892. postaje bojnik, 1895. potpukovnik, 1898. najprije pukovnik, potom je promaknut u čin feldmaršala lajtnanta, a 1913. godine u čin pješačkoga generala. Sljedeće godine ratovao je u Galiciji, oslobodio tvrđavu Przemyśl od prve opsade (u listopadu 1914. godine) i držao položaje kod Dukle u Karpatima, spriječivši tako prodor Rusa na Dunav kada su već bili ugrozili Budimpeštu i požunski mostobran. Kao zapovjednik V. armije organizirao obrambenu frontu na Soči i odbio niz talijanskih ofenziva. Napisao dvije knjige: *Kroz Bosnu (Durch Bosnien, 1887.)* i *O ratu protiv Italije* (objavljen 1923.). (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8831> preuzeto 25. ožujka 2016.)

⁵⁵⁴ Mira Kolar Dimitrijević, „Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici“, *Cris*, God. VIII., broj 1/2006., str. 14-25., na str. 18.

do studenog 1917. godine smješteno je na prehranu 574 istarske djece.⁵⁵⁵ Do kraja rata po statistici objavljenom u *Narodnoj zaštiti* 20. kolovoza 1918. godine na prehrani u Hrvatskoj bilo je smješteno 16 228 djece, da bi već 10. rujna 1918. godine na prehrani bilo 16 349 djece. Od toga bilo je 8843 rimokatoličke, 7375 pravoslavane i 131 muslimansko dijete.⁵⁵⁶ U sjevernoj je Hrvatskoj tako zbrinuto 2327 djece iz Istre, 2203 djeteta iz Dalmacije, te 282 djeteta iz Slovenskog primorja.⁵⁵⁷ U samim Križevcima do kraja kolovoza 1917. godine javilo se oko sto obitelji koje su bile voljne primiti djecu na prehranu, ali se očito smatralo da je to preveliki broj za Križevce koji je i sam imao problema s prehranom.⁵⁵⁸ Usprkos problemima s prehranom i drugim nedaćama uzrokovanim Prvim svjetskim ratom Križevci i njegova okolica dali su svoj doprinos u ovoj velikoj humanitarnoj akciji. U šest upravnih općina Križevačkog kotara i u gradu Križevcima 278 obitelji udomile su 324 djece. U upravnoj općini Gradec u 7 obitelji bilo je smješteno 7 djece, u upravnoj općini Raven u 102 obitelji bilo je smješteno 107 djece, u upravnoj općini Sv. Ivan Žabno u 90 obitelji bilo je smješteno 94 djece, u upravnoj općini Sv. Petar Orehovec u 3 obitelji bilo je smješteno 3 djece, u upravnoj općini Vojakovec u 2 obitelji bilo je smješteno 2 djece, u upravnoj općini Vrbovec u 45 obitelji bilo je smješteno 61 djete, dok je u gradu Križevcima kod 29 udomitelja bilo smješteno 51 djete.⁵⁵⁹ Križevčani koji su udomili djecu u ovoj velikoj humanitarnoj akciji bili su: Đuro Antolčić, Ivica Breyer (2 djece), bisku Julije Drohobeczky (7 djece), Franjo Gizelj (2 djece), Ljuba Gold (2 djece), Charlotta Goldschmidt, Marija Grgić, dr. Fran Gundrum Oriovčanin, Luka Heruc, Tereza Ivanek, Gjuro Jakopović, Imbro Jakopović, Josip pl. Kiepatch (5 djece), barunica Marta pl. Kiepatch (9 djece), Stjepan Klepčić, Draga Kohar, Josip Kovačić, Josip Križ, Ljudevit Križ, Josip Križe, Lujo Križe, Roza Leibner, Bara Lugomer, Vatroslav

⁵⁵⁵ „Jedna uspješna akcija“, *Narodne zaštita*, God. I., br. 20. i 21., Zagreb, 22. studeni 1917., str. 2.

⁵⁵⁶ *Narodna zaštita*, God. 2. (1918.), br. 4, 5, i 6, travanj, svibanj, lipanj 1918., str. 147.

⁵⁵⁷ M. Kolar, „Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata“, str. 13.

⁵⁵⁸ „Mali Istrani u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 44., 29. rujna 1917., str. 1.; M. K. Dimitrijević, „Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici“, str. 19.

⁵⁵⁹ M. K. Dimitrijević, „Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici“, str. 22-24.; Ljudevit Krajačić (ur.), „*Spomenspis na spasavanje istarske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske djece*“, Zagreb, 1921., str. 154-155.; Broj udomiteljskih obitelji u kotaru Križevci koje je dala Mira Kolar Dimitrijević u „Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici“ ponešto se razlikuje od popisa udomiteljskih obitelji koji je objavio Ljudevit Krajačić u „*Spomenspis na spasavanje istarske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske djece*“. Razlika je nastala zbog pogrešnog uključivanja pojedinih sela u križevački kotar od strane Ljudevita Krajačića.

Oštrić, Đuro Pavljak, Franjo Pernjak, Ignac Schonbaum, Vjekoslav Zenta, Ivan Zorić (2 djece).⁵⁶⁰

Akcija zbrinjavanja gladne djece započela je 26. srpnja 1917. godine. Tada je Josip Šilović uputio dopis br. 8716 Društvu sv. Ćirila i Metoda iz Istre, društvu Napredak u Bosni te Carsko-kraljevsko dalmatinskom školskom vijeću u Zadru da se što više djece smjesti, barem preko ljeta (na tzv. ferijalne kolonije) u sjevernije krajeve.⁵⁶¹ Na dopis je 21. srpnja stigao odgovor Carsko-kraljevskog dalmatinskog pokrajinskog školskog vijeća iz Zadra koje se odazvalo akciji te na prehranu šalje oko 100 dječaka i 50 djevojčica. Viktor Car Emin,⁵⁶² tajnik Društva sv. Ćirila i Metoda iz Istre, u odgovoru od 22. srpnja ističe zahvalu Središnjem odboru za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika na pokrenutoj akciji te obavještava da će na prehranu iz Istre i kvarnerskih otoka biti upućeno oko 150 djece.⁵⁶³ Uz 150 dalmatinske i 150 istarske djece u ovoj prvoj fazi na prehranu u sjevernu Hrvatsku smjestilo se i 50 djece iz Bosne i Hercegovine.⁵⁶⁴ Prva kolonija malih Istrana u Zagreb je stigla 28. i 30. srpnja 1917. godine o čemu detaljan izvještaj donosi Narodna zaštita.⁵⁶⁵ Djeca su na prostor Bjelovarsko-križevačke županije stizala tijekom cijele akcije. Istarska djeca

⁵⁶⁰ *Spomenspis na spasavanje istarske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske djece*, str. 154-155.; M. K. Dimitrijević, „Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici“, str. 22-24.

⁵⁶¹ „Pomoć našoj hrvatskoj braći iz Istre, Dalmacije i Bosne i Hercegovine“, *Narodna zaštita*, God. 1. (1917.), br. 4 i 5., 28. srpanj 1917., str. 11.; T. Bogdanović, „Đuro Basariček i njegov doprinos akciji zbrinjavanja gladne istarske, dalmatinske i bosansko – hercegovačke djece u vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 133.

⁵⁶² Viktor Car Emin (Kraj kod Lovrana, 1. studenoga 1870. - Opatija, 17. travnja 1963.), hrvatski književnik i publicist, preporoditelj istarskih Hrvata. U mladosti je radio u školama po Istri i u Opatiji. Zbog svoje prototalijanske aktivnosti morao se 1929. godine skloniti u Sušak. Nakon Drugoga svjetskog rata vratio se u Opatiju gdje je ostao do kraja života. Viktor Car Emin je politički angažman u suprostavljanju talijanskim iredentistima i fašistima prenio i u svoje romane, pripovijetke i drame u kojima je prije svega bio zaokupljen svjedočenjem o hrvatskom identitetu Istre. Stoga su osnovne teme njegovih literarnih djela borba hrvatskog puka u Istri, Rijeci i Hrvatskom primorju za očuvanje nacionalne svijesti, te prikaz socijalnih prilika u toj regiji. Bio je tajnik i organizator Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru. (Miroslav Šicel, „Car Emin, Viktor“, *Leksikon hrvatskih pisaca*, str. 126.-127.)

⁵⁶³ „Pomoć našoj hrvatskoj braći iz Istre, Dalmacije i Bosne i Hercegovine“, *Narodna zaštita*, God. 1. (1917.), br. 4 i 5., 28. srpanj 1917., str. 11.; *Spomenspis na spasavanje istarske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske djece*, str. 43-45.; T. Bogdanović, „Đuro Basariček i njegov doprinos akciji zbrinjavanja gladne istarske, dalmatinske i bosansko – hercegovačke djece u vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 133.

⁵⁶⁴ Veliki doprinos u spašavanju gladne djece iz Bosne i Hercegovine imao je fra. Didak Buntić (Paoča, 9. listopada 1871. - Čitluk, 3. veljače 1922.). Bio je hrvatski franjevac i prosvjetitelj iz Hercegovine. Od 1911. do 1919. godine bio je ravnatelj širokobriješke gimnazije. Godine 1919. otvorio je školu u Zagrebu za učenike iz Hercegovine. Bio je provincijal hercegovačkih franjevaca od 1919. godine pa do svoje smrti. Za vrijeme Prvoga svjetskoga rata u Hercegovini je bila velika nestašica hrane, kaos u proizvodnji i opskrbi i prijetila je humanitarna katastrofa. U Hercegovini se pojavila glad. Didak Buntić je organizirao velike akcije skupljanja hrane i pomoći u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji za gladne u Hercegovini. Organizirao je premještanje oko 17.000 hercegovačke djece u Slavoniju da ne umru od gladi. Nakon rata velika većina djece se vratila, dio je ostao, dio zbog toga što su htjeli, dio zbog toga što su im roditelji umrli i/ili poginuli.

(<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=10194> preuzeto 7. studenog 2016.)

⁵⁶⁵ „Prva istarska kolonija u Zagrebu“, *Narodna zaštita*, God. 1. (1917.), br. 6 i 7., 11. kolovoz 1917., str. 7.

stizala su u kolovozu i rujnu 1917. godine, bosanska tijekom kraja te godine, dalmatinska djeca i nešto iz Trsta u kolovozu 1918. godine, a tada je došlo i nešto djece iz Kranjske.⁵⁶⁶ Prva djeca iz Istre i Kastva u županiju su stigla 13. kolovoza 1917. godine i bila su smještena kod udomitelja u Severinu i Šandrovcu.⁵⁶⁷ Djecu su na željezničkoj stanici Križevci dočekali grkokatolički biskup Julije Drohobeczky i najuglednije građanke Križevaca predvođene najjačom vlastelinkom tog područja Martom pl. Kiepach.⁵⁶⁸ Djeca su srdačno dočekana i u Bjelovaru gdje ih je dočekala supruga velikog župana Berta pl. Labaš s kćerkama i Helena Roth koje su djecu dvorile na ručku organiziranom za njih u svratištu Toma. Djecu su dalje do Severina pratili vjeroučitelj don Frane Krivičić i učitelj Jardas iz Kastva zajedno sa kr. kotarskim predstojnikom Filipom Hermanom te županijskim školskim nadzornicima Milom Teslićem i Mihovilom Jugom.⁵⁶⁹ Tjedan dana kasnije vlakom iz Križevaca u Bjelovar stiglo je još 123 djece koja su ponovo lijepo dočekana i smještena u Garešnici (73), Rači (35), Pisanici (15). Kasnije su djeca smještena i u Farkaševacu (40) i Bjelovaru (18).⁵⁷⁰ Ferijalne kolonije istarske djece za Rasinju i Koprivnicu prošle su 16. rujna kroz Križevce, a prva djeca koja su bila smještena u Križevcima doputovala 17. rujna 1917. godine.⁵⁷¹ Djeca koja su trebala biti smještena u Rasinji i Koprivnici zajedno su doputovala na križevački željeznički kolodvor. Djecu i njihove pratitelje, izaslanike Središnjeg zemaljskog odbora Stjepana Gjučića i Ljudevita Krajačića, u Križevcima na kolodvoru dočekaio je mjesni odbor na čelu s biskupom Julijem Drohobeczkyem, barunicom Martom pl. Kiepach s kćerkama, dr. Fran Gundrum Oriovčaninom, gradskim kapetanom Milanom Huzjakom i učiteljem Franjom Arbesom.⁵⁷² Nakon ugodnog i lijepog dočeka u Križevcima 34 djece je kolima nastavilo put prema Rasinji, a 14 djevojčica vlakom je otputovalo prema Koprivnici.⁵⁷³

Sljedećeg dana, 17. rujna 1917. godine vlakom koji je prometovao na relaciji Rijeka-Budimpešta tzv. Budimpeštancem u posebnim, separatnim kolima doputovalo je 30 dječaka i 4 djevojčice na prehranu u Križevce. Djeca su u Križevce doputovala s otoka Krka (Omišalj, Punat, Baška, Vrbnik, Malinska). Njihovo putovanje iz Zagreba za Križevce i doček u

⁵⁶⁶ M. Kolar, „Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata, str. 121.

⁵⁶⁷ „Istarska djeca u bjelovarskom kotaru“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 38., 18. kolovoza 1917., str. 3.

⁵⁶⁸ M. Kolar, „Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata, str. 69.

⁵⁶⁹ „Istarska djeca u bjelovarskom kotaru“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 38., 18. kolovoza 1917., str. 3.

⁵⁷⁰ „Mali Istrani u našoj županiji“, *Nezavisnost*, God. VI., br. 39., 25. kolovoza 1917., str. 3.

⁵⁷¹ „Ferijalna kolonija istarske djece u Rasinji. Akcija za istarsku i dalmatinsku djecu u gradu Koprivnici“, *Narodna zaštita*, God. 1. (1917.), br. 15 i 16., 18. listopada 1917., str. 2.; „Kolonija malih Bodula za Križevce“, *Narodna zaštita*, God. 1. (1917.), br. 15 i 16., 18. listopada 1917., str. 3.

⁵⁷² „Ferijalna kolonija istarske djece u Rasinji. Akcija za istarsku i dalmatinsku djecu u gradu Koprivnici“, *Narodna zaštita*, God. 1. (1917.), br. 15 i 16., 18. listopada 1917., str. 2.

⁵⁷³ Isto, str. 2.

Križevcima opisani su u članku Ljudevita Krajačića objavljenom u *Narodnoj zaštiti* i u *Nezavisnosti* u članku koji je potpisan s *očevdac*.⁵⁷⁴ Djecu su iz Zagreba do Križevaca pratile gospođa Jelka Kocijan, umirovljena učiteljica i Marija Pooitjer iz Malinske te gospodin Ljudevit Krajačić iz Zagreba. Njih i djecu na križevačkom su kolodvoru dočekali gospodin vladika Julije Drohobeczky, gospođa Marta pl. Kiepach sa kćerkama, ravnatelj Kr. višeg gospodarskog učilišta i povjerenik Podružnice društva Crvenog križa gospodin Mijo Graho, gradonačelnika dr. Stjepan pl. Pomper, gradski kapetan Milan pl. Huzjak, ravnatelj Opće pučke škole križevačke gospodin Nikola Pavić, učitelj Franjo Arbes, dr. Fran Gundrum Oriovčanin s vrijednim Samarićankama, mnoštvo sveučilištaraca i gimnazijalaca, koji su bili na praznicima, te mnogo, mnogo građana.⁵⁷⁵ Građanstvo je uz hrvatske trobojnice, mjesne tamburaše, povike: „Živjeli Križevci!, Živjelo građanstvo!, Živio biskup Drohobeczky!, Živjela barunica Kiepach! Živjela Hrvatska!“ malene Istrane u povorci pratilo prema gradu.⁵⁷⁶ Povorka se zaustavila ispred gradske vijećnice gdje je u ime grada, građanstva i gradonačelnika malene goste toplim riječima pozdravio dr. Fran Gundrum Oriovčanin, a nakon njega u ime malenih Istrana zahvalu za gostoprimstvo izrekao je Ljudevit Krajačić. Nakon govora trg i gradske ulice ispunile su se stihovima himne *Lijepa naše domovine*, a čitava povorka nastavila je dalje prema dvorcu presvijetlog biskupa Drohobeczskog.⁵⁷⁷ U biskupskom dvoru djeci se ponudila bijela kava i obilne porcije pšeničnog kruha. Nakon liječničkog pregleda djeca su razmještena u hraniteljske obitelji. Barunica Marta pl. Kiepach u svoju je skrb uzela osam dječaka, biskup Drohobeczky jednu djevojčicu i tri dječaka, a ostala su djeca smještena u građanskim ili seljačkim obiteljima s područja Križevaca.⁵⁷⁸ O smještaju prvog transporta djece u Križevce izvještaj banu Antunu Mihaloviću podnio je dr. Josip Šilović, predsjednik Središnjeg odbora. Ban je bio vrlo zadovoljan obavljenim poslom.⁵⁷⁹ Zatvaranjem bolnice Crvenog križa u Križevcima, glavna zadaća za križevački Crveni križ postala je zbrinjavanje gladne djece iz ratom i glađu ugroženih hrvatskih područja. Podružnica Crvenog križa za ovu se akciju dobro pripremila što se vidi i iz sjedničkog zapisnika gradskog poglavarstva od 10. rujna 1917. godine. Podružnica moli gradske zastupnike da se za djecu iz

⁵⁷⁴ „Kolonija malih Bodula za Križevce“, *Narodna zaštita*, God. 1. (1917.), br. 15 i 16., 18. listopada 1917., str. 3.; „Mali Istrani u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 44., 29. rujna 1917., str. 1-2.

⁵⁷⁵ Isto.

⁵⁷⁶ „Kolonija malih Bodula za Križevce“, *Narodna zaštita*, God. 1. (1917.), br. 15 i 16., 18. listopada 1917., str. 4.; „Mali Istrani u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 44., 29. rujna 1917., str. 1.

⁵⁷⁷ Isto.

⁵⁷⁸ „Kolonija malih Bodula za Križevce“, *Narodna zaštita*, God. 1. (1917.), br. 15 i 16., 18. listopada 1917., str. 4.

⁵⁷⁹ M. K. Dimitrijević, „Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici“, str. 20.

Istre i Dalmacije, koja će doći u Križevce na dva mjeseca, pruži novčana pomoć. Gradsko zastupstvo jednoglasno je odlučilo da se *Crvenom križu* besplatno odstupi dio gradske bolnice (tzv. izolanu), da se kraj nje uredi bunar, te u slučaju bolesti kojeg djeteta darovati istome besplatnu bolničku njegu u gradskoj bolnici. Zastupnici su odlučili da će kao pripomoć troškovima uprave i nadzora nad djecom gradska općina kroz ta dva mjeseca osigurati po 200 K za svaki mjesec.⁵⁸⁰

Križevčani su, unatoč jakoj kiši i hladnoći, srdačno dočekali transport djece koji se 11. studenog 1917. godine kretao prema Sv. Ivanu Žabnu. Djecu je na željezničkom kolodvoru ponovo dočekala Marta pl. Kiepach s kćerkom koje su djecu počastile bijelom kavom i kruhom, te biskup Drohobeczky. Uz njih na dočeku su bili prisutni kotarski predstojnik Josip Kovačić, sudbeni pristav dr. Ivo Ivačić, ravnatelj Kr. višeg gospodarskog učilišta i povjerenik Podružnice društva Crvenog križa gospodin Mijo Graho, upravitelj i bilježnik iz Sv. Ivana Žabna Franjo Petrović i načelnik iz Ravna gospodin Ciglarić.⁵⁸¹

U 1918. godini gotovo svi transporti koji su prolazili kroz Zagreb bili su upućivani na područje Bjelovarsko-križevačke županije koje je bilo poljoprivredno i koje nije patilo od gladi. Kako je križevačko područje bilo popunjeno djecom već u prvom valu dolaska djece (do kraja 1917. godine), nije se inzistiralo na novim udomljenjima. Iako je plan udomljavanja djece bio samo na nekoliko mjeseci (ferijalne kolonije), treba naglasiti da su istarska djeca uglavnom ostala kod udomitelja. Izdana je okružnica da se zbog okupacije Istre nastoji istarsku djecu zadržati na sjeveru Hrvatske dok se prilike ne srede.⁵⁸² Možemo zaključiti da su se cijeli Križevci angažirali u brizi za djecu, bez obzira na vjeru i narodnost. U akciji zbrinjavanja i spašavanja ugrožene djece u trećoj i četvrtoj godini rata Križevčani su se, uostalom kao i cijela Hrvatska, pokazali kao dobri organizatori i veliki humanitarci. U Križevačkom kotaru i samom gradu smješteno je ukupno 324 djece kod 278 udomiteljskih obitelji. Bio je to odličan rezultat ako se uzme u obzir da se i sjeverna Hrvatska u četvrtoj godini rata našla u teškom ekonomskom stanju i rekviziciji. U takvim uvjetima udomiteljskim obiteljima nije bilo lako brinuti se za još jednog člana, hraniti ga, odijevati, obuhati, opismenjivati i školovati.⁵⁸³ Danas se o ovoj akciji mogu čuti i razmišljanja kako su pojedinci

⁵⁸⁰ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 145.

⁵⁸¹ „Doček istarske dječice u Sv. Ivanu Žabno“, *Narodna zaštita*, God. 1. (1917.), br. 24., 25. i 26., 20. prosinca 1917., str. 4.

⁵⁸² M. K. Dimitrijević, „Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici“, str. 21.

⁵⁸³ Isto, str. 22.

djecu zbrinjavali samo zato da bi ih koristili kao radnu snagu. Međutim, mora se uzeti u obzir da su djeca, naročito školskog uzrasta u ono vrijeme ionako pomagala roditeljima u poslovima vezanim za gospodarstva. U Bjelovarsko-križevačkoj županiji čak je odgođen početak školske godine kako bi učenici pomagali roditeljima da na vrijeme završe jesenska berba i sjetva. Manjak radne snage u poljoprivredi i industriji za vrijeme rata u čitavoj Europi nadomjestio se radom žena i djece, što je ženama i pomoglo da se nakon rata izbore za jednaka prava kao i muškarci. Sigurno je da je pokoje dijete uzeto zbog rada u staji ili na polju, odnosno da je eksploatirano kao radna snaga, odnosno kao nadomjestak za seljake koji su se nalazili na frontu ili su stradali u ratu. Međutim, također je činjenica da je oko 20 000 djece preživjelo rat i glad zahvaljujući ovoj najvećoj humanitarnoj akciji u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Povratak djece iz Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine počeo je u rujnu 1918. godine. Kako se za povratak djece nisu osigurala sredstva iz državnih ili zemaljskih riznica, župan Bjelovarsko-križevačke županije Ladislav pl. Labaš pozvao je sva kulturna i humanitarna društva s područja županije da svojim radom prikupe sredstva kako bi se povratak djece k domovima učinio ljepšim i ugodnijim nego njihov dolazak.⁵⁸⁴ Uz brigu i nadzor kod putovanja trebala se osigurati i prehrana u mjestima gdje će djeca stizati ujutro, o podne ili navečer te prenoćišta.⁵⁸⁵ Povratak djece bio je praćen nizom komplikacija zbog raspada Austro-Ugarske Monarhije i uspostavljanja Kraljevstva SHS te formiranjem novih ministarstava i društava koja su trebala voditi brigu o socijalno ugroženom stanovništvu. Dio djece bio je izmješten i premješten još 1918. i u 1919. godini. O problemima s povratom djece govori i izvještaj bjelovarsko-križevačkog Županijskog odbora za zaštitu djece. Izvještaj je bio objavljen 6. ožujka 1920. godine, a govori o tome da se još trećina djece s juga nalazi u županiji te da su se dvije trećine vratile kućama jer su po njih došli njihovi roditelji. Djeca su se vraćala čak i bez znanja županijskog odbora. Očito je da nad povratkom djece više nije bilo nikakve kontrole.⁵⁸⁶ Pretpostavlja se da su se djeca smještena na prehranu u sjeverne krajeve svojim kućama vratila do veljače 1921. godine do kada su im vrijedile besplatne putovnice koje je odobrilo tadašnje Ministarstvo saobraćaja.⁵⁸⁷

4.4.3. Ostale humanitarne i sakupljačke akcije tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima

⁵⁸⁴ „Povratak djece iz Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 38., 17. kolovoza 1918., str. 3.

⁵⁸⁵ Isto, str. 3.

⁵⁸⁶ M. Kolar, „Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata“, str. 145.

⁵⁸⁷ Isto, str. 144.

Dvije najznačajnije humanitarne akcije provedene u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata bile su osnivanje i djelovanje bolnice Crvenog Križa i zbrinjavanje gladne istarske djece. Križevčani su se također istaknuli i u nizu manjih humanitarnih akcija. Akcije su imale sakupljački, podupirajući ili donatorski karakter, a svima je cilj bio da se što lakše prevladaju strahote i nedaće svjetskoga rata.

Prvi poziv na doniranje novaca za žene i djecu mobiliziranih vojnika Bjelovarsko-križevačke županije došao je već 30. srpnja 1914. godine od strane velikog župana dr. Teodora Bošnjaka. U pozivu dr. Bošnjak ističe: „*Poznato je da se država brine za žene i djecu, kao i najbližu rodbinu pod oružje pozvanih pričuvnika. Vrhovna ratna uprava podupire one obitelji, kojima je uzdržavatelj na djelatnu vojnu službu otišao. Dok se ali ustanove sve okolnosti, po kojima se dokaže pravo na tu povremenu potporu, upućeni su ti siromasi na dobročinstva svojega bližnjega, koji većinom sam jedva živi. (...) Da se pako uz hrabrost i odvažnost podrži u vjernim podaničkim srcima naših pričuvnika još i oduševljenje, potrebno je, da podju mirno i spokojno na bojno polje. Zato moraju za sigurno znati, da su se za njihove obitelji poskrbili dobri ljudi, koji će se za njih brinuti, koji će ih podupirati, a time ih oteti bijedi i gladi.*“⁵⁸⁸ Ovoj akciji odazvali su se mnogi stanovnici Bjelovarsko-križevačke županije. Do 23. listopada 1914. godine u županiji je za obitelji vojnika prikupljeno 38 757 K i 70 fil. U kotaru Križevci prikupljeno je 2 411 K i 53 fil., a u gradu Križevcima sakupljeno je 2 911 K i 28. fil.⁵⁸⁹ Kako bi se olakšao život vojnicima koji su bili ranjeni i postali invalidi osnovana je krajem srpnja 1915. godine Zaklada invalida Bjelovarsko-križevačke županije.⁵⁹⁰ Od ostalih sakupljačkih akcija provedenih na području županije najviše se skupilo u akciji za božićnice 16. pukovniji, za božićno drveće na ratištu te u akciji za zimska odijela. Zimska odijela ratnom pripomoćnom uredu kr. ug. ministarstva za zemaljsku obranu slana su u nekoliko navrata. Tako su se u III. i IV. transportu od 9. i 16. studenog 1914. godine u pošiljci osim odijela, koje su sašile učiteljice i učenice pučkih i ženskih stručnih škola, nalazili i različiti predmeti koje su izradile gospođe i gopođice iz Bjelovara i Križevaca. Križevčanke koje su darovale izrađene predmete bile su: Ivka Pavić, Ivka Barlović, Vera Breyer, Ivka Gundrum, Anička Jelinek, Marija Mirt, Ljubica Šimončić, Ana Wittek, Minka Brodsky, Ljubica Heruc i Zlata Pavelić.⁵⁹¹ Osim novca sakupljalo se sve što bi moglo zatrebati

⁵⁸⁸ „Za žene i djecu naših vojnika“, *Nezavisnost*, God VIII., br. 36., 1. kolovoza 1914. (nije paginirano)

⁵⁸⁹ „Naša županija“, *Nezavisnost*, God VIII., br. 49., 31. listopada 1914. (nije paginirano)

⁵⁹⁰ „Osnutak zaklade invalida bjelovarsko-križevačke županije“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXVI., br. 40., 31. srpnja 1915. (nije paginirano)

⁵⁹¹ „Zimska odijela za naše vojnike“, *Nezavisnost*, God VIII., br. 52., 21. studeni 1914. (nije paginirano)

vojnici ili ratom ugroženom stanovništvu, a najviše žito, brašno, cigarete, čarape itd. Osim odraslih prikupljanju i izradi potrebitih predmeta kao i novca uključila se i školska mladež. Učenici Opće pučke škole križevačke doprinosili su u ratne svrhe u gotovo svim akcijama. Tako su mjesečno sabirali za Crveni križ, božićni dar, za cipele sirota ratničkih, za našu djecu, ratnu siročad itd. Učenici su također u 1917. godini sabrali svotu od 1 505 K i 28. filira.⁵⁹² Osim sakupljanja darova učenici su organizirali razna događanja na kojima se onda ili prodajom ili donacijama prikupljala pomoć za potrebne. Dana 22. travnja 1917. godine na Dan ratne siročadi, učenici su priredili koncert školske mladeži križevačke. U programu ovog humanitarnog koncerta sudjelovali su: „1) *gudački odijel Gradske glazbe pod ravnanjem F. Lorenz*, 2) *Olga Koprić koja je krasnoslovlila Hortenzijev Proslov*, 3) *Bžiža: Oj Hrvati, oj junaci! pjeva zbor školske mladeži pod ravnanjem Stj. Šušnića*, 4) *Hortenzije: Majka 1917. čita s tumačenjem ravnatelj g. N. Pavić*, 5) *gusla uz pratnju harmonija – izvode . N. Pavić i M. Markulin, maturanti zagrebačke učit. škole*, 6) *kitica hrv. pjesama pjeva zbor školske mladeži*, 7) *Hortenzije: Ivo i Marica igrokaz u III. čina, glume M. Bogdanić, Mika Malbaša, Irena Majsch, Blanka Degen, Vanda pl. Pomper, Olga Koprić, Zdenko Pavić, zbor vila bio je pjevački zbor školske mladeži“*.⁵⁹³ Od ulaznica s koncerta za ratnu siročad sakupljeno je 613 K i 14 filira.⁵⁹⁴ Iako su postojala i prije rata, važnu ulogu u školovanju siromašne mladeži i polaznika Kr. gospodarskog učilišta imala su Društvo za potporu uboge školske mladeži u Križevcima i Društvo za potporu ubogih slušatelja na Kr. gospodarskom učilištu. Društvo za potporu uboge školske mladeži⁵⁹⁵ financiralo se iz zaklade pokojne gospođe Paule pl. Kemenović⁵⁹⁶, kao i uloga podupiratelja te osnivača čija glavica je bila u uložnici Dioničke

⁵⁹² *Spomenica Opće pučke škole križevačke, str. 644.*

⁵⁹³ Isto.

⁵⁹⁴ Isto.

⁵⁹⁵ Članovi utemeljitelji Društva za potporu uboge školske mladeži u Križevcima bili su: dr. Mirko pl. Antolković, Đuro Badovinac, Cecilija Breyer, Olga Breyer, S. J. Breyer, Milan Deutch, biskup dr. Julije Drohobeczky, Žiga Ferkić, Dragutin Grdenić, Josip Iskra, Janjeći klub, Josip pl. Kiepach, Maca Kiseljak, Kr. i slob. grad Križevac, Ljuba Kranjčević, Gustav Neuberg, Općina Raven, dr. Ognjan Oštrić, Janko Oštrić, dr. Vilim pl. Peičić, Stjepan Plivelić, Rozalija Psherhof, Albert Rechnitzer, Rudolf Riegler, Ignac Schönbaum, Makso Schönbaum, Gjuro Šooš, dr. Josip Vučić. Podupirajući članovi društva 1914.-1919. godine bili su: Marija Arbes, Zlata Dragoner, Josip Gold, Mijo Graho, Josip Heršak, Ignac Hirschl, Šandor Kržek, Mirko Kunst, Ljubica Lapaine, Dragutin Matijašić, Vjekoslava Matijević, Ivka Pavić, Dragica Pirmath, Mijo Skočan, Anica Sova, Marija Šušnić, Hinko Schwartz, Ferdo Vukić.

⁵⁹⁶ Paula Kemenović Dijankovečka (Samobor, 1848. – Križevci, 13. lipnja 1898.), dobrotvorka. Svojom posljednjom voljom ostavila 128 414 kruna i rasporedila ih u dobrotvorne svrhe: Misnoj zakladi 6 300, crkvi Sv. Križa 12 600, župnoj crkvi Sv. Ane 2 010, Zemaljskom zavodu za gluhoonijeme, Zagreb 10 004, siromašnoj djeci Križevaca 10 050, Nižoj pučkoj školi Križevci 2 010, za povećanje stipendijske zaklade Franje Kemenovića 10 050 (Franjo Kemenović (19. studenog 1819. – 24. travnja 1896.), odvjetnik u Križevcima, osnivač stipendijske zaklade i kulturni radnik), za siromašne đake Gospodarkog i šumarskog učilišta Križevci 400, Rektoratu kraljevskog Sveučilišta u Zagrebu 10 000, Društvu sv. Vida u Zagrebu 1 000, Sirotinjskom

štedione u Križevcima, a koja je u 1914. godini iznosila 10 304 K i 63 filira.⁵⁹⁷ Uložena glavnicu uglavnom je ostala ista i do kraja rata se kretala oko 10 000 K.⁵⁹⁸ Dobrotvor školske mladeži bila je Narodna štediona u Križevcima koja je u školskoj godini 1914./1915. darovala 200 K za cipele siromašnim učenicima. Nasljednici Hinka Pscherhofa darovali su u školskoj godini 1914./1915. 200 K za sukno i pamučne tkanine od čega se obuklo 40 učenika. U 1915./1916. godine darovali su 20 muških odijela i 20 komada sukna za 20 ženskih oprava koje su sašile učenice Ženske stručne škole pod nadzorom učiteljice Božene Vukovarac. U školskoj godini 1916./1917. nasljednici Hinka Pscherhofa donirali su 200 K, a u istoj godini su dr. Dionizije Njaradi i tvrtka Pollak donirali po 50 K, a od ukupno prikupljene svote kupio se materijal za 180 pari cipela koje je izradio čizmar Jakob Vešćić zajedno s jednim ruskim zarobljenikom.⁵⁹⁹ Gradska općina je pomagala učenike svake ratne školske godine sa školskim knjigama, pisaćim i risaćim materijalom itd.⁶⁰⁰ Početkom rata srednjoškolci koji borave u Križevcima osnovali su skautsko udruženje „Vranilac“. Oni, osim što su cijelo vrijeme rata dvorili ranjenike koji su prolazili kroz Križevce ili su boravili u križevačkoj bolnici Crvenog križa pomagali su i siromašnim obiteljima koje su uslijed rata ostale bez muških glava. Osim saklupljanjem pomoći za njih križevački skauti, vođeni kr. perovodnim vježbenikom Stanislavom Žagaraom su takvim obiteljima pomagali i u izvršavanju raznih poljoprivrednih i drugih poslova.⁶⁰¹ Na razne načine o školskoj mladeži brinulo se i Hrvatsko dobrotvorno gospojinsko društvo u Križevcima.⁶⁰² Ono je već od 5. siječnja 1914.

povjerenstvu grada Križevci 3 800, Društvu sv. Jeronim 2 000, za ostale potrebe 50 000 te za svoju grobnicu 8 000 kruna. (Rade Milosavljević, *Leksikon Križevčana*, Križevci, 1998., str. 62.)

⁵⁹⁷ Izvještaj Više i niže pučke dječjačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1913.-1914., str. 47.

⁵⁹⁸ *Spomenica Opće pučke škole križevačke*, str. 649.

⁵⁹⁹ Isto, str. 634., 640. i 644.

⁶⁰⁰ Isto, str. 634.

⁶⁰¹ „Skauti u Križevcima“, *Ilustrovani list*, God. I., br. 45., Zagreb, 7. studenoga 1914., str. 1068.

⁶⁰² Hrvatsko dobrotvorno gospojinsko društvo Križevci svoju prvu glavnu skupštinu održalo je 13. travnja 1913. godine iako je inicijativa za osnivanjem ovog društva vjerojatno počela još 1912. godine a pokrenula ju je gospođa Štefanija pl. Pomper. Društvo je okupljalo oko 200 članova. U *Knjizi djelatničkih zapisnika* društva zapisano je kako društvo okuplja sav cvijet inteligencije voljenog grada i kako bi se djelatnost društva morala zasnivati na čvrstoj podlozi humanosti i čovjekoljubivosti. Na prvoj glavnoj skupštini društva izabrano je i vodstvo: predsjednica - Štefanija pl. Pomper (supruga gradonačelnika Stjepana pl. Pompera), tajnik - Nikola Pavić (ravnatelj Opće pučke škole križevačke), blagajnica - Vjekoslava Matijević (učiteljica). Upravni odbor sastojao se od deset članova, a izabrani su: Olga Breyer (iz ugledne trgovačke obitelji), Barica pl. Forko (supruga križevačkog kovača), Ljuba Kettig (supruga odvjetnika), Ivana Kern (supruga veterinara i bakteriologa, profesora na Gospodarskom učilištu), Ružica Margulit (supruga ljekarnika), Ljubica Lapaine (učiteljica), Miroslava Neumann (supruga trgovca), Marija Strahinšćak (supruga postolara), Ljubica pl. Vuchetich i kapelan Mihajlo Skočan. Nadzorni (revizionistički) odbor činili su Mijo Graho i Mihajlo Skočan. U upravni odbor kasnije su još izabrane Marija Bošnjak (supruga trgovca), Zora Oštrić (supruga odvjetnika), Regina Fischer (zahvalila se na prijedlogu, ali je zbog obaveza odbila da uđe u odbor društva) i Augusta Weisz (supruga liječnika). Od kraja 1915. godine u radu društva bilo je određenih problema jer prema zapisniku od kraja 1915. do početka 1918. godine nije bilo sastanka društva. U siječnji 1918. dolazi i do promjena u vodstvu društva.

godine organiziralo izdašnu prehranu preko zime za siromašnu školsku mladež, ali i za siromašno građanstvo. Hranu su mogla dobivati i djeca koja ne pohađaju školu.⁶⁰³ Dnevno se pripremalo 250 obroka koje je uz mjesečnu naknadu od 16 K pripremala supruga podvornika škole Barica Maksa. Kod dodjeljivanja hrane dnevno se kao pomoć kuharici izmjenjivala po jedna odbornica društva.⁶⁰⁴ Ovakav se oblik prehrane organizirao i u zimskim mjesecima školske 1914./1915. godine (siječanju i veljači). Međutim, školsku je zgradu od polovice veljače zauzela vojska te je nastava bila obustavljena. Nastupila je i velika skupoća pa se prestalo s kuhanjem obroka u školi.⁶⁰⁵ Gospojinsko društvo Križevci osim brige za prehranu školske mladeži i potrebitih građana organiziralo je razne sakupljačke akcije kojima je cilj bio pomaganje najsiromašnijim stanovnicima. Tako je za vrijeme rata društvo dijelilo odjeću i obuću, božićne poklone u obliku hrane i odjeće, a najugroženijim stanovnicima i novčane potpore.⁶⁰⁶

Pomoć siromašnim slušateljima Kr. gospodarskog učilišta i ratarnice u njihovom školovanju pružalo je Društvo za potporu ubogih slušatelja na Kr. gospodarskom i šumarskom učilištu u Križevcima. Društvo je osnovano 1878. godine. Nekoliko godina prije osnivanja ovog društva slušatelji okupljeni u društvo *Plug* održavali su razne priredbe i zabave s namjerom da prikupljeni novac od ulaznica ulože kao glavicu u Križevačku štedionicu, ali prihodi od tih zabava nisu bili dovoljni da zadovolje potrebe sve većeg broja siromašnih slušatelja. Osnivanjem Društva za potporu ubogih slušatelja na Kr. gospodarskom i šumarskom učilištu u Križevcima omogućilo se financiranje društva ne samo putem organiziranja zabava već i od raznih oblika članarina. Brojni građani i ostali prijatelji i

Predsjednica društva gđa. Štefanija pl. Pomper zahvalila se na dužnosti (društvo ju proglašava počasnim članom), a na mjestu predsjednice zamjenjuje ju gđa. Dragojla Šugh, potpredsjednica društva postaje gđa. Iskra, tajnica Jelisava Ferkić, blagajnica gđa. Matijević, dok u odbor društva ulaze gospođe: Peršin, Kettig, Weisz, Hanžek, Beidinger, Lapaine, Srkulj, Kern, Huziak i Kranjčević. Kao poslovođa izabran je Nikola Pavić, a kao revizori g. Arbes i Skočen. Društvo je u 1918. godini brojalo 6 članova utemeljitelja i 116 redovnih članova. Nakon rata broj članova je pao na 85. GMK, inventarni broj 4041, Hrvatsko gospojinsko društvo u Križevcima, knjiga djelatničkih zapisnika i urudžbenik (nije paginirano); Više u: GMK, inventarni broj 4041, Hrvatsko gospojinsko društvo u Križevcima, knjiga djelatničkih zapisnika i urudžbenik; Zoran Homen, „Hrvatsko dobrotvorno gospojinsko društvo u Križevcima“, *Muzejski vjesnik*, God. XVIII., br. 18/19, Bjelovar, 1997., str. 87-92.

⁶⁰³ GMK, inventarni broj 4041, Hrvatsko gospojinsko društvo u Križevcima, knjiga djelatničkih zapisnika i urudžbenik, sjednica od 20. studenoga 1913.

⁶⁰⁴ GMK, inventarni broj 4041, Hrvatsko gospojinsko društvo u Križevcima, knjiga djelatničkih zapisnika i urudžbenik, sjednica od 20. studenoga 1913. i 18. siječnja 1914.; Uz članove školske mladeži prehranu su koristile i tri siromašne gradske obitelji. Ponedjeljkom se uglavnom kuhala juha na zafrig s rižom, utorkom trenči (vrsta rezanaca), srijedom ričet, petkom grah sa zeljem, subotom krumpirov gulaš.

⁶⁰⁵ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 634.

⁶⁰⁶ GMK, inventarni broj 4041, Hrvatsko gospojinsko društvo u Križevcima, knjiga djelatničkih zapisnika i urudžbenik, sjednica od 3. prosinca 1914.; 22. lipnja 1915. i 13. prosinca 1915.

podupiratelji društva rado su pomagali i donirali novac ovome društvu.⁶⁰⁷ Društvo je imalo svoga predsjednika, potpredsjednika, upravni i nadzorni odbor. Predsjednici društva za vrijeme rata bili su Ivan pl. Radić, Mijo Graho i dr. Vinko Mandekić, dok su u odbore birani građani, profesori i slušatelji učilišta. Kako su ratne godine odmicale tako su i uvjeti za život i školovanje bili sve teži. Društvo se u školskoj godini 1917./1918., osim novčane pomoći siromašnim slušateljima, odlučilo i za pomoć u prehrani i to za gotovo sve slušatelje.⁶⁰⁸ Naime, razmatrajući teške prehrambene prilike i skupoću živežnih namirnica, koje je svakim danom rasla, stvorila je glavna skupština društva zaključak da se od početka školske godine 1917./1918. za slušatelje učilišta osnuje menza. Zadaća menze bila bi organiziranim radom olakšati i pojeftiniti prehranu slušatelja. Menza je organizirana tako da je društvo ugovorilo kod privatnika ručak i večeru koje je tijekom školske godine koristio prosječno 21 slušatelj po cijeni od 110 K mjesečno.⁶⁰⁹ Da bi društvo i menza mogli udovoljiti novim zahtjevima morali

⁶⁰⁷ Krajem školske godine 1914./1915. društvo je imalo 73 utemeljiteljna člana i to: dr. Mirko pl. Antolković, Bjelovarska štediona, Nikola Bošnjak, Emil Durst, Samuel Dragoner, biskup dr. Julije Drohobeczky, grof Dragutin Eltz, Dragutin Ferkić, Mihalj Fincicky, Alex pl. Fodroczy, Dragutin Fröhlich, Franjo Gašparić, Gradovi: Križevac, Osijek, Varaždin, Zagreb; Mijo Graho, Dragutin Grdenić, Franjo Grdinić, dr. Fran Gundrum Oriovčanin, dr. Žiga Herrheiser, Ivan Hoholač, biskup Ilija Hranilović, Hrv. komercijalna banka u Zagrebu, Hrv. eskomptna banka u Zagrebu, Prva hrv. štediona u Zagrebu, Hrvatska štediona u Križevcima; Imovne općine: brodska, đurđevačka, križevačka, I. banska, otočka, II. banska; Josip Iskra, Janjeći klub u Križevcu; Makso Jurčić, Paulina Kemenović – Dijankovečka, Franjo Kerstečanek, dr. Ferdo Kern, Marcel pl. Kiepach, Josip pl. Kiepach, dr. Vjekoslav Köröskönyi, Dušan pl. Kraljević, Franjo pl. Kružić, Andrija Lenarčić, I. Magyar, tvrtka F. Missler E., S. Mittelbch, dr. Jovo Mihočinović, Eleazar Mlinarić, Gustav Neuberger, Ivan Oštrić, dr. Ognjan Oštrić, Prvo hrv. šumarsko društvo u Zagrebu, biskup Janko Pavlešić, Gustav Pexider, Stjepan Plivelić, nadbiskup dr. Juraj Posilović, Alexander Prinke, Hinko Pscherhof, Radoslav pl. Rubido, Slav. zem. sredotočna štediona u Osijeku; I. Sorger, Nikola Srića, Štedionica dionička u Križevcu, August Vichodil, A. Vrabčević, barun Vl. Vranyczany, Stj. Vuković, dr. Josip pl. Vuščić, M. Ziegler, Franjo pl. Žigrović-Pretočki. Podupirajući članovi u godinama 1914-1918. bili su: Vladimir Berhman, Franjo Barlović, L. Berkeš, Dr. Bičanić, Karl Bošnjak, Josip Brenner, Ivan Breyer, Ivan Breyer, Ignjat Breyr, Žiga Breyr, Jos. Bujanović, Vatroslav Ciganić, V. Crnković, H. Degen, Milislav Demerec, V. Cuclić, Rafo Dvoržak, Žiga Ferkić, Milan pl. Eisenthal, Z. Flögl, Dragutin Fischer, Ignac Forko, Fr. Gašparav, St. Gjegerec, Ivan Glavanić, Josip Goldberger, Aleks. Goldschmidt, Samojlo Grossmann, Svetozar Grubač, Fran Hajdak, dr. Milan Heimrl, S. Heinrichar, Josip Heršak, Luka Heruc, D. Hlebec, M. Hlebec, B. Horvat, Dr. Hren, dr. Andrija Hupbauer, Milan Huziak, dr. I. Ivačić, Mavro Kende, Dragutin Kolarić, Đuro Kolarić, M. Korić, Josip Komar, O. Kovačević, Tomislav Kovačević, Nikola Kostelac, Josip Kovačić, M. Kovačina, M. Korić, I. Kralj, R. Kralj, E. Krstić, Zvonimir Krnic, Josip Krnić, Mijo Krnić, N. Kržek, Š. Kržek, Maca Kučenjak, M. Laudenbash, dr. Vinko Mandekić, Šandor Margulit, Petar Matić, Dragutin Matijašić, Bogo pl. Mikšić, Nikola Modrić, Marko Mohaček, Andrija Mohorovičić, Šandor pl. Mraović, dr. Dionizije Njarady, Drago Nemšić, Rudolf Neumann, M. Neumann, Sl. Nosso, Vilim Novotny, Julio Oberhofer, dr. Dragutin Oštrić, Vatroslav Oštrić, Nikola Pavić, N. B. Pavić, Bruno pl. Paitoni, M. Pavešić, J. Pavlek, V. Peroš, N. Podvinec, N. Pollak, F. Pollak, Robert Pscherhof, Dragutin Pscherhof, dr. Stjepan pl. Pomper, dr. Ljudevit Prohaska, Đ. Radanović, Ivan pl. Radić, M. Radičević, Đorđe Radojčin, S. Ravnikar, dr. Dane Reba, Ig. Schönbaum, Vilko Schwarz, A. Simonović, Mihalj Skočen, Terezija Smrekar, dr. Dane Šajatović, Martin Šajnović, D. Šobat, Đuro Šooš, Lj. Španić, dr. Žiga pl. Šugh, dr. F. Švirig, J. Toplićan, N. Turković, Lambi Tončev, Milutin Urbani, Gregorij Ilijev Virčeff, Josip Vujnović, Dušan Vujnović, dr. Dragutin Weisz, J. Zambelli, I. Zorić, Stanislav Žagar, V. Žagar. (*Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 88 i 89.; *1915./1916.*, str. 84 i 85.; *1916./1917.*, str. 98 i 99., *1917./1918.*, str. 83 i 84., *1918./1919.*, str. 88. i 89.)

⁶⁰⁸ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918.*, str. 83.

⁶⁰⁹ Isto, str. 85.

su tražiti dodatna darivanja i u novcu i u živežnim namirnicama. Školska godina 1918./1919. bila je još teža pa je poduzetnik koji je imao koncesiju odlučio s društvom raskinuti ugovor o prehrani slušatelja. Društvo se odlučilo za samostalno vođenje menze od 1. veljače 1919. godine.⁶¹⁰

Uza sve nedaće veliki broj slušatelja imao je i stambenih poteškoća zbog pretjerane cijene stanova. Društvo se s problemom obratilo gradskom zastupstvu koje je reguliralo pretjerane cijene stanova i stavilo dio gradskih stanova na raspolaganje, a za najsiromašnije slušatelje besplatne su sobe na raspolaganje stavili: biskup dr. Njarady, M. Pscherhof, R. Pscherhof i kanonik dr. D. Šajatović te je na taj način besplatno smješteno 6 najsiromašnijih slušatelja.⁶¹¹ Zbog skupoće i nedostatka priručnih knjiga društvo je osnovalo i sekciju za izdavanje skripti pod vodstvom docenta G. Vode. Sekcija je za potrebe izrada skripti prikupila 300 K.⁶¹² Iz svega vidljivo je da se Društvo za potporu ubogih slušatelja na Kr. gospodarskom učilištu u Križevcima posebno brinulo za siromašne slušatelje za vrijeme Prvoga svjetskog rata pa sve do ukinuća Višeg gospodarskog učilišta 1919. godine.

Osim školarcima i studentima pomoć je trebala i djeci vrtičke dobi. U Križevcima je uređen Dječji azil po uzoru na slične azile odnosno dječje domove i domove za dojenčad otvorene u Beču i Zagrebu.⁶¹³ Dječji azil u Križevcima bio je dom u kojem su se kroz dan skupljala dječica onih siromašnih majki kojima su muževi na bojištu, a one su morale tjelesnim radom privređivati za sebe i svoju obitelj.⁶¹⁴ Za otvaranje Dječjeg azila najzaslužnija je bila Marta pl. Kiepach. Najjednostavnijim je sredstvima uredila i internat u koji su po njezinoj zamisli trebale biti smještene djevojčice iz Istre i otočja da pod nadzorom učiteljice mogu pohađati školu.⁶¹⁵ Za sada nema dokaza je li ova ideja o internatu i provedena u djelo. Međutim, sigurno je to da su Križevčanke i Križevčani, predvođeni barunicom Kiepach i biskupom Drohobeczkym radeći na karitativnom i humanitarnom polju mnogima pomogli i olakšali život za vrijeme rata.

Iz svega može se zaključiti kako se svakodnevnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata znatno razlikovala od one u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća. Grad šokiran gubitkom županijskog središta 1886. godine i gubitkom političkog značenja ipak

⁶¹⁰ R. Husinec, P. Delić, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, str. 103.

⁶¹¹ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1918./1919.*, str. 90.

⁶¹² Isto, str. 90 i 91.

⁶¹³ T. Bogdanović, „Ivka barunica Ožegović (1873.-1923.)“, str. 14-55.

⁶¹⁴ „Kolonija malih Bodula za Križevce“, *Narodna zaštita*, God. I., br. 15. i 16., 18. listopada 1917., str. 4.

⁶¹⁵ Isto, str. 4.

pokušava modernizirati svoju komunalnu infrastrukturu po uzoru na glavni grad ili svoje veće susjede. Tako su se obnovile gotovo sve crkve, drvene kuće zamijenile su one od cigle, ulice su popločene ili asfaltirane, provedena je elektrifikacija, sagrađen je Hrvatski dom, nova školska zgrada, grad se proširio prema jugu, uređen je Nemčićev trg, itd. U tome vremenu u gradu su osnovana brojna kulturna, umjetnička, humanitarna i gospodarska društva koja vrhunac svog djelovanja imaju neposredno pred Prvi svjetski rat. Uz društva, važnu ulogu u gradskoj svakodnevnicima imale su i vjerske organizacije koje su živjele i djelovale u skladu i međusobno si pomažući. Bez obzira na raniji karakter i ciljeve većina društva i njihovi članovi za vrijeme rata počinju se baviti humanitarnim radom kako je to bilo i propisano od strane vlade. Kao nosilac humanitarnog rada za vrijeme rata naročito se ističe podružnica Crvenog križa. Upravo je gradski Crveni križ iznio i dvije najveće humanitarne akcije koje su se provodile u Križevcima. U prvoj je otvorena Bolnica Crvenog križa za oporavak ranjenih vojnika, a u drugoj je na gradskom području zbrinuto 51 dijete iz glada i ratom pogođenih hrvatskih područja. Uz ove dvije najveće Križevčani su organizirali i mnoštvo manjih akcija koje su uglavnom imale sakupljački karakter s ciljem pomaganja djeci, ranjenicima, invalidima, vojnicima na bojištu ili obiteljima stradalih vojnika. Zanimljivo je da od početka pa do kraja rata intenzitet humanitarnih i sakupljačkih akcija ne opada. Akcijama se redovito odazivaju sve skupine građana bez obzira na zanimanje, dob, spol ili vjersku pripadnost. Među njima ipak, najviše se ističu imućniji i ugledniji Križevčani i Križevčanke.

Proglašenjem mobilizacije 26. srpnja 1914. godine, na dan kada je grad priredio veličanstveno slavlje u čast sv. majke Božje Koruške i 40-godišnjice postojanja Dobrovoljnog vatrogasnog društva, možemo reći da završava proces kulturne, društvene i arhitektonske modernizacije koja je pokrenuta još krajem 19. stoljeća. Početak rata dočekan je s velikim oduševljenjem. Građani su smatrali da im je rat nametnut i da im je dužnost boriti se za pravu stvar, za cara, Monarhiju za Hrvatsku. No, oduševljenje je brzo splasnulo dolaskom vijesti o prvim žrtvama, rekviziciji i nestašici hrane.

5. PUČKO ŠKOLSTVO U KRIŽEVCIMA I PRVI SVJETSKI RAT

5.1. Početak organiziranog školstva u Križevcima

Križevci danas, između ostaloga, s ponosom nose nadimak grada kulture i školstva. Počeci školstva u Križevcima vezani su uz crkvene redove, augustinaca, franjevaca i pavlina. Prvi spomen augustinskog samostana podignutog u Gornjem gradu u Križevcima veže se za godinu 1325.⁶¹⁶, a mnogi autori smatraju da su baš oni prvi poučavali mladež u čitanju, pisanju, računanju i latinskom jeziku.⁶¹⁷ Zbog pomanjkanja izvora danas ne možemo sa sigurnošću potvrditi postojanje augustinske škole u gradu te je li ona bila svjetovnog ili crkvenog karaktera. Također, ne smijemo odbaciti mogućnost da je neka škola bila vezana za Donji grad, odnosno župnu školu u crkvi Sv. Križa.⁶¹⁸ Prvi sigurni podatci o postojanju škole u Križevcima zapisani su u oporuci Kristofora Konjskog, a sežu u godinu 1499. Naime, među oporučiteljevim vjerovnicima spominje se i rektor *scole crisiensis*.⁶¹⁹ Time bi križevačka škola bila jedna od najstarijih u Slavoniji nakon Gradeca, Iloka i Varaždinskih Toplica. U spomenici *Obće pučke škole križevačke* na str. 3. zapisano je da su fratri, svećenici i ini redovnici, bez posebne pogodbe, poučavali domaću mladež pisati, čitati, računati, latinski jezik itd. Na stranici 4. iste spomenice zapisano je: da su prvo augustinci, a kasnije franjevci (od 17. stoljeća) poučavali djecu u Gornjem gradu.⁶²⁰ S druge strane tj. u Donjem gradu od 1670. godine djeluje četverogodišnja gimnazija koju vode pavlini.⁶²¹ Za osnivanje pavlinske škole u Križevcima najzaslužniji je Ivan Zakmardi Dijankovečki.⁶²² O postojanju pavlinske škole svjedoči i dozvola carskog dvora, a koja je potpisana 4. travnja 1675. godine od strane

⁶¹⁶ CD, vol. IX, str. 229.

⁶¹⁷ Npr. Antun Cuvaj pretpostavlja da su augustinci držali školu u svojem samostanu, a svoju teoriju zasniva na tezi da su u istoj zgradi školu držali franjevci ali tek u 17. stoljeću (jer su augustinci napustili samostan zbog učestalih napada Turaka na grad). Vidi u: Antun Cuvaj, *Grada za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, svezak 1., Zagreb, 1910., str. 223-224.; Pere Ljubić u dijelu *Prošlost križevačke gimnazije*, Križevci, 1943., str. 3., također tvrdi da su još augustinci poučavali latinski jezik u svojem samostanu i smatra da je ta škola bila preteča gimnazije. Vidi i K. Vidačić, *Topografično-povijestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 42.

⁶¹⁸ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 47. (bilješka 28.)

⁶¹⁹ Isto, str. 42.

⁶²⁰ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 3-4.

⁶²¹ Renata Husinec, Petar Delić, *Gimnazija u Križevcima*, Matica hrvatska Križevci, Križevci, 1999., str. 11.; Pisani tragovi o pučkom školstvu nalaze se i u prepisci zapovjednika tadašnje tvrđave Ferdinanda Erstena grofa Trautmansdorfa, s pavlinima kojima je udovoljio molbi da nanovo u svojem samostanu uvedu početnu obuku koja im je bila oduzeta. Ovaj dokument datiran je 4. prosinca 1674. godine. Prijepis ovog dokumenta, tj. listine na latinskom jeziku donosi K. Vidačić u *Topografično-povijestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 42-43.

⁶²² K. Horvat, *Ivan Zakmardi protonotar kraljevstva hrvatskoga*, str. 100 i 102.; Zakmardi je pavlinima ostavio goleme posjede i imetak, a zauzvrat je između ostaloga želio da pavlini u Križevcima osnuju i pučku školu, što su oni kasnije i učinili.

cara Leopolda I.⁶²³ On je poveljom potvrdio rad pavlinske škole u Križevcima.⁶²⁴ Iste je godine (1675.) križevačka općina odredila nagradu za pavline s namjerom *da poučavaju u školi studia humaniora*.⁶²⁵ Pavlinska gimnazija iz Lepoglave je morala osigurati Križevcima po dva profesora, učitelja njemačkog jezika i knjižničara, premda je u križevačkom samostanu boravilo više profesora.⁶²⁶ Križevačka gimnazija bila je škola humanističkog latinskog smjera, ali je nastavni jezik bio materinji kajkavski tj. hrvatski. Dolaskom isusovaca u Zagreb, pavlini su svoje škole reformirali po uzoru na isusovačka učilišta. Križevačka je gimnazija slijedila takav program i po tom sustavu imala samo četiri razreda (parva, principia, gramatica, syntaxis).⁶²⁷ Gimnazija u Križevcima ubraja se uz dubrovačku, zagrebačku, riječku, lepoglavsku i varaždinsku u najstarije gimnazije u Hrvatskoj. Zlatno doba gimnazije veže se uz zadnje godine vladavine Marije Terezije kada je križevačku gimnaziju polazilo najviše učenika. Razlog povećanju broja učenika leži u činjenici da je ukinuta franjevačka škola u Gornjem gradu. Zbog velikog broja mladeži koja je počela pohađati nastavu kod pavlina, redovnici su morali 1773. godine moliti gradsko poglavarstvo za veće i prikladnije prostorije u kojima bi se mladež mogla obrazovati. Gradsko poglavarstvo ustupilo je prazan prostor u gradskoj vijećnici, ali pod uvjetom da gramatikalni razredi ne čine izgrede, na što su se pavlini i obvezali.⁶²⁸ 17. svibnja 1779. godine sklopljen je ugovor između gradskog poglavarstva, vrhovnog nadziratelja škola i predstojnika franjevačkog i pavlinskog samostana o osnivanju „Gradske narodne škole“. Nastavu su zajedno držali franjevci i pavlini. Škola se sastojala iz četiri razreda od kojih je četvrti bio pripremački razred za pavlinsku gimnaziju. Prvi ravnatelj bio je Josip Ferbarić inače gradski sudac.⁶²⁹ Broj učenika u to vrijeme rijetko je prelazio brojku od 50 učenika, a utemeljene su i potpore za križevačke učenike.⁶³⁰ Ukinućem pavlinskog reda dekretom Josipa II. od 7. veljače 1786. godine s radom je prestala i gimnazija

⁶²³ U diplomi je car Leopold I. (1657.-1705.) izrazio nadu da će se uz hrvatsku djecu u pavlinskoj školi obrazovati i „vlaška djeca“. Prijepis i transkripciju diplome napravio je Ljudevit Plačko. (Renata Husinec, Petar Delić, „Gimnazija u Križevcima“, str. 12-16.)

⁶²⁴ T. Bogdanović, „Kratki pregled povijest pavlinā s osvrtom na njihovo djelovanje u Križevcima, str. 183. i 184.

⁶²⁵ R. Husinec, P. Delić, *Gimnazija u Križevcima*, str. 11.

⁶²⁶ Pavlini otvaraju školu u Lepoglavi na početku 16. stoljeća (1503.), a od 1582. godine utemeljili su gimnaziju. To je početak školstva u Hrvatskoj. Samostanu u Lepoglavi bila je dodijeljena organizacija školstva za cijelu hrvatsku i ugarsku provinciju. Nastavni je program bio sličan onovremenim europskim gimnazijama. Nakon osnovnog znanja (čitanje, računanje, pisanje i pjevanje) pristupalo se triviumu (gramatika, aritmetika i geometrija) i quadriviumu gdje su učili muziku, astronomiju, dijalektiku i retoriku. Nastava se održavala na latinskom jeziku, a u prvim godinama su se djeca pomagala materinskim, kod nas hrvatskim jezikom. Nastavu su polazili mnogobrojni sinovi plemića iz Zagorja i Podravine.

⁶²⁷ T. Bogdanović, „Kratki pregled povijesti pavlinā s osvrtom na njihovo djelovanje u Križevcima“, str. 183.

⁶²⁸ Isto, str. 184.

⁶²⁹ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 45.

⁶³⁰ Isto, str. 45.

ostavivši velike posljedice na razvoj Križevaca općenito, a posebno na razvoj školstva. Više od 120 godina križevački pavlini su držali nastavu u gimnaziji, elementarnoj školi i njemačkoj školi. Iz njihove se gimnazije moglo prijeći na viša učilišta u Zagrebu k isusovcima. Utjecali su na kulturu i pismenost gradske mladeži, ali i djece iz šire okolice.⁶³¹

Od godine 1787. u nastavi više ne sudjeluju redovnici zbog zabrane crkvenih redova od cara Josipa II. Prvi svjetovni učitelji bili su Mato Rauš i Franjo Radičević a supruga učitelja Rauša počela je djevojke podučavati ručnom radu.⁶³² U skladu s reformama Josipa II. nastava se održavala na njemačkom jeziku, da bi od 1790. godine latinski ponovo postao službeni jezik, uz uvođenje mađarskog kao izbornog. Slijedeće godine ukida se četvrti razred te se nastava provodi u tri razreda pod imenom „trivijelne gradske škole“. 1794. godine odjeljuju se dječaci i djevojčice u posebne prostorije, a povećeva se i broj učenika koji u ovom razdoblju prelazi brojku od 60. Krajem stoljeća škola mijenja naziv u „Glavne gradske ili narodne škole“.⁶³³ U Križevcima je djelovala glazbena škola (otvorena prije 1829. godine), risarna za školsku mladež i obrtnike (od 1852. godine), a od 1832. godine morala svakog polugodišta izvještavati o napretku nastave vjeronauka.⁶³⁴ Zanimljivo je da su dva učitelja 1836. godine, u jeku hrvatskog narodnog preporoda, svojevrijem tražila dozvolu da predaju mađarski jezik u križevačkoj školi. Zakonom im se to nije moglo odobriti, ali su dobili preporuku da pokrenu nastavu mađarskog jezika i to će im sigurno pripomoći pri daljnjem promaknuću.⁶³⁵ Početkom školske godine 1839./1840. uvedena je Opetovnica za dječake u kojoj se nastava odvijala nedjeljom i blagdanima. Od godine 1847. škola nosi naziv „Višja početna učiona“ u kojoj se prvi razred dijeli na dva dijela tj. „početnike“ i „napredujuće“ tj. viši i niži odsjek.⁶³⁶ Do godine 1856. nastava je bila organizirana u raznim gradskim zgradama, privatnim kućama pa čak i dvoranama iznad vrata gradske tvrđave.⁶³⁷ Od godine 1856. pučka škola se seli u zgradu koja se zidala tri godine i stajala oko 30 000 forinti. Najzaslužniji za izgradnju nove zgrade pučke škole bio je grof Otto Sermage, veliki župan križevački.⁶³⁸ Od preseljenja u novu zgradu nastava je preustrojena u četverorazrednu glavnu

⁶³¹ T. Bogdanović, „Kratki pregled povijest pavlinā s osvrtom na njihovo djelovanje u Križevcima“, str. 175.; Više o ukinuću pavlinskog reda vidi u: Juraj Domšić, „Ukinuće i obnova pavlinskog reda“, u: *Lepoglavski zbornik 1994.*, Zagreb 1995., str. 13-17.

⁶³² K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 46.

⁶³³ Isto, str. 46.

⁶³⁴ Isto, str. 48.

⁶³⁵ Isto, str. 49.

⁶³⁶ Isto, str. 49.

⁶³⁷ Isto, str. 51.

⁶³⁸ I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 38.; Otto (Tomo) Sermage, političar, (19. stoljeće). U Križevcima veliki župan Križevačke županije (1850.-1854.). Uz školu uredio mnoge ceste u Križevcima. Jedna ulica u Križevcima

učionu s četiri posebna učitelja. Iste godine utemeljena je i školska knjižnica.⁶³⁹ Škola je sudjelovala na raznim izložbama koje su se u to vrijeme priređivale u županiji, ali i šire. Tako su učenici dječjačke i djevojačke škole u pratnji učitelja Stjepana Hudeca i Kvirina Vidačića⁶⁴⁰ sudjelovali sa svojim radovima 1873. godine na svijetskoj izložbi u Beču. Na izložbi su učenici ostvarili zapaženi uspjeh te su nagrađeni diplomama i priznanjima.⁶⁴¹ Učenici su sa svojim radovima sudjelovali i na milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine.⁶⁴²

Od godine 1875. škola nosi ime „Opća pučka škola“. U rujnu 1886. godine stupila je na snagu nova organizacija županija kojom je Križevačka županija prestala biti samostalna i stopljena je u Bjelovarsko-križevačku. Ta promjena dovela je do promjena i u školstvu jer su kraljevska županijska školska nadzorništva prestala djelovati kao samostalne jedinice i bila pridružena jedinicama županijske vlast.⁶⁴³ Vladinom naredbom od školske godine 1896./1897. uspostavljeni su peti i šesti razredi. Učenici petog i šestog razreda više pučke škole prelazili su u realke, realne gimnazije, gimnazije i slične zavode. Za ravnatelja križevačke više pučke škole imenovan je Maksimilijan Jurčić⁶⁴⁴, ujedno i ravnatelj niže pučke škole.⁶⁴⁵ Krajem stoljeća ponovo se pojavljuje problem s nedostatkom prostora. Nedostatak prostora veže se uz povećanje broja polaznika niže pučke škole, ali i s osnivanjem petog i šestog razreda više pučke škole. Broj polaznika ove dvije škole za razdoblje od školske godine 1886./1887. godine do 1909./1910. povećao se za sto učenika.⁶⁴⁶ Problem s prostorom

nosi ime Tome Sermaga, u toj ulici nalazi se i Gradski muzej. Obitelj Sermage je u Hrvatsku doselila krajem 18. stoljeća iz Francuske.

⁶³⁹ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 51. Nova školska zgrada podignuta je pokraj župne crkve sv. Ane. Danas je zgrada u Zakmardijevoj ulici br. 5., a u njoj djeluju trgovina s robom „Amadeus“ i bistro „Calypso“.

⁶⁴⁰ Kvirin Vidačić (Križevci, 30. ožujka 1839. – Zagreb, 8. listopad 1906.), pedagog i pisac. Završio učiteljsku školu u Zagrebu. Od 1860. godine učitelj osnovne škole u Križevcima. Među osnivačima je Dobrovoljnog vatrogasnog društva u Križevcima i Pjevačkog društva „Zvono“. Od 1861. do umirovljenja 1888. godine ravnajući učitelj u školi. U spomenici škole prikazao povijest Križevaca i pučke škole te je 1886. tiskao rad "Topografičko - povjesne crte slobodnog i kraljevskog grada Križevaca". Svoje pedagoške članke objavljivao je u časopisu "Napredak" prvom časopisu pedagoško-obrazovne struke u Hrvatskoj. Autor je i nekoliko manjih radova. (Đurđica Tinodi, „Osnovno školstvo u Križevcima na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Cris*, God. XIII., br. 1/2011., str. 382.-404., na str. 397-401.)

⁶⁴¹ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 59.

⁶⁴² *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 293.

⁶⁴³ Isto, str. 151..

⁶⁴⁴ Maksimilijan Jurčić (Zagreb 1857. – Zagreb 1921.), završio učiteljsku školu u Zagrebu. Kao učitelj radio u Gornjoj Stubici i Zlataru, a od godine 1886. postaje ravnateljem Niže pučke škole te šegrtske škole u Križevcima. Na tom mjestu se zadržao do 1909. godine kada postaje županijski školski nadzornik u Požegi. Umirovljen je 1917. godine. U Križevcima je nastavio svoj društveno-prosvjetni rad, neko vrijeme bio je povjerenik matice Hrvatske i predsjednik pjevačkog društva „Zvono“. radove je objavljivao u školskim izvješćima Opće pučke i šegrtske škole u Križevcima. (Trpimir Macan (ur.), „Maksimilijan Jurčić“, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. VI., Zagreb, 2005., str. 596.)

⁶⁴⁵ Đ Tinodi, „Osnovno školstvo u Križevcima na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, str. 383 i 384.

⁶⁴⁶ Isto, str. 388. i 389.

riješio se 2. svibnja 1902. godine otvaranjem i posvetom nove školske zgrade koja je izgrađena na prijelazu iz nekadašnjeg Donjeg i Gornjeg grada. Svečanosti otvorenja nove školske zgrade prisustvovalo je mnoštvo građana, predstavnici grada i vlasti, školski nadzornici te mnogi učenici i učitelji.⁶⁴⁷ Od 1909. do 1921. godine ravnatelj škole bio je Nikola Pavić.⁶⁴⁸

5.2. Opća pučka škola križevačka za vrijeme Prvoga svjetskog rata

Škola u Križevcima uoči Prvoga svjetskog rata je nosila naziv Opća pučka škola slobodnog i kraljevskog grada Križevaca. U sklopu škole su djelovali viši i niži odjeli te Opetovnica, Šegrtska i Ženska stručna škola. Niži odjeli obuhvaćali su četiri odjela dječaćkih i četiri odjela djevojačkih razreda te jedan odjel obospolnih učenika. U Višoj školi su djelovala četiri razredna odjeljenja i svi su bili obospolni tj. u istim razredima podučavana su djeca muškog i ženskog spola. Šegrtsku školu su pohađali samo dječaci, Žensku stručnu školu samo djevojčice dok su Opetovnicu pohađali dječaci i djevojčice. Ravnatelj više, niže, Stručne i Šegrtske škole za sve ratne godine bio je Nikola Pavić, pravi učitelj više pučke škole.

Unutar škole postojale su tri knjižnice jedna za potrebe niže škole, druga za potrebe više škole, a treća je bila rezervirana samo za učitelje.⁶⁴⁹ Učiteljska knjižnica, u posljednjoj predratnoj godini, brojala je 1479 naslova sa 2383 svezaka, učenička knjižnica niže pučke škole brojala je 549 naslova u 695 sveska, učenička više pučke škole 330 naslova sa 331 sveskom.⁶⁵⁰ Od godine 1861. sva školska izvješća po naredbi više oblasti trebala su se sastavljati na hrvatskom jeziku.⁶⁵¹ Križevačka škola je ova izvješća od godine 1864. i tiskala uz pomoć gradske uprave koja je plaćala izdavanje i tiskanje godišnjeg školskog izvješća.⁶⁵²

⁶⁴⁷ *Spomenica Opće pučke škole križevačke*, str. 416-422.

⁶⁴⁸ Nikola Pavić, (Klanjec 4. srpnja 1874.- Križevci, 1. svibnja 1928.) učitelj/pedagog, pjesnik i književni kritičar. Pisao je pod pseudonimom Hortenzija. U Križevcima upravitelj Opće pučke i više škole 1909.-1921. godine. Predavač na učiteljskoj školi u Križevcima od 1920. do 1921. godine. Objavio je: studiju „Antunu pl. Nemčiću, hrvatskom pjesniku o proslavi 100. godišnjice njegovog rođenja“, (Križevci, 1899.), „Majka božja čičerska“ (Zagreb, 1908.), „Pjesme“ (1903.), „Spomenica“ (1918.), „Hrvatskom banu i mučeniku grofu Petru Zrinskom na 300. godišnjicu rođenja“ (1921.), „Lirika“ (1922.), „Zlatni orasi“ (1924.). (R. Milosavljević, *Leksikon Križevčana*, str. 98.)

⁶⁴⁹ *Spomenica Opće pučke škole križevačke*, str. 622-651.; Izvještaj više i niže pučke dječaćke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1913.-1914., Tiskara Gustava Neuberga, Križevci, 1914., str. 6-47.

⁶⁵⁰ *Izvještaj više i niže pučke dječaćke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1913.-1914.*, str. 7-8.

⁶⁵¹ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 53.

⁶⁵² Isto, str. 54.

Izviješća su tiskana u križevačkoj tiskari vlasnika Gustava Neuberga pod nazivom *Izviještaj više i niže pučke dječačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine*. Izviješća su vrijedan spomen i izvor o gradu, radu škole, nastavnom i pomoćnom osoblju, statistici vezanoj za broj učenika itd. Nažalost, izviješća se nakon školske godine 1913./1914. nisu tiskala, vjerojatno zbog štednje i nestašice papira koja je vladala zbog ratnih uvjeta. Međutim, sačuvana je *Spomenica Obće pučke škole križevačke* koja nam također donosi većinu podataka o radu škole za vrijeme Prvoga svjetskog rata. U spomenici npr. nedostaju statistički podatci o broju učenika upisanih u školu, a i sama izviješća su nešto kraća, naročito zadnje dvije godine rata.⁶⁵³ U posljednjm tiskanom *Izviještaju* za školsku godinu 1913./1914. zapisano je da je križevačku školu u svim razredima pohađalo ukupno 899 učenika.⁶⁵⁴ Školsku godinu prije (1912./1913.) pohađala su je 864 učenika.⁶⁵⁵ Broj učenika početkom 20. stoljeća odnosno 1900./1901. iznosio je 692⁶⁵⁶, što je dvjestotinjak učenika manje nego pred Prvi svjetski rat.⁶⁵⁷ Pošto nedostaju podatci o broju upisanih u Spomenici, a Izviještaji nisu tiskani, ne možemo utvrditi koliko je Prvi svjetski rat utjecao na polaznost škole odnosno same nastave. Jedini podatci prema kojima možemo dobiti djelomično stanje polaznosti škole jesu matične knjige te ispitni izvještaji.⁶⁵⁸ Kako u Državnom arhivu u Bjelovaru ne postoje sva ispitna izviješća⁶⁵⁹, kao ni sve matične knjige, ne možemo odrediti točan broj svih polaznika Opće pučke škole križevačke. Međutim, ako usporedimo postojeće podatke s onima prije Prvoga svjetskog rata vidimo da broj polaznika škole unatoč ratnom stanju nije opadao. Jedino smanjenje učenika bilježe Šegrtska škola, Ženska stručna škola i Opetovnica. Tako su krajem školske godine 1912./1913. školu pohađala ukupno 864 učenika. Od toga je njih 96 pohađalo više odjele, 497 niže odjele, Opetovnicu 66, Šegrtsku školu 168, a žensku stručnu školu 37 učenika.⁶⁶⁰ U školskoj godini 1913./1914. višu školu polazilo je 112 učenika, nižu pučku školu 522, Opetovnicu 56, Šegrtsku školu 170, a Žensku stručnu školu 39 učenika, što ukupno za školsku godinu

⁶⁵³ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, fond Osnovne škole „Vladimir Nazor“ Križevci; Za neka ranija razdoblja (npr. za školske godine 1900./1907.) u spomenici postoje statistički podatci o broju učenika po razredima, spolu, vjeri itd.

⁶⁵⁴ *Izviještaj više i niže pučke dječačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1913.-1914.*, str. 28-29.

⁶⁵⁵ *Izviještaj više i niže pučke dječačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1912.-1913.*, Tiskara Gustava Neuberga, Križevci, 1914. str. 22-23.

⁶⁵⁶ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 588.

⁶⁵⁷ Vidi tablicu broj 16.

⁶⁵⁸ Vidi tablicu broj 17.

⁶⁵⁹ Nedostaju ispitni izvještaji više pučke škole za šk. god. 1914.-1917.

⁶⁶⁰ *Izviještaj više i niže pučke dječačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1912.-1913.*, str. 22-23.

1913./1914. iznosi 899 učenika.⁶⁶¹ Za prve tri ratne školske godine nisam uspio pronaći podatke koliko je učenika polazilo više odjele, dok za školske godine 1917./1918. i 1918./1919. nisam uspio pronaći koliko je učenika pohađalo opetovnicu. Nastava se u Opetovnici nije organizirala u školskoj godini 1914./1915.⁶⁶², tako da je u školskoj godini 1914./1915. školu krajem školske godine pohađalo u nižim odijelima 509 učenika⁶⁶³, Šegrtsku školu 25 učenika⁶⁶⁴ i Žensku stručnu školu 44 učenice⁶⁶⁵ što ukupno iznosi 578 učenika. Razlog malog broja obrtnika koji su pohađali nastavu tokom Prvoga svjetskog rata možemo pronaći u Spomenici škole na str. 646. na kojoj se kao razlog slabog pohađanja šegrtske škole spominje nemar gospodara koji svoje šegrte nisu slali u školu.⁶⁶⁶ Razlog slabom odazivu nastavi trgovačkih i obrtničkih šegrta mogli bi tražiti i u neorganiziranju nastave zbog ratnih uvijeta. Tako svi naučnici koji su svoje naukovanje započeli u školskoj godini 1913./1914., nisu mogli završiti šegrtske škole jer su ove većim dijelom od 1. rujna 1914. godine bile zatvorene. Kako je tim šegrtima u međuvremenu isteklo vrijeme naukovanja i morali su nastupiti djelatnu vojnu službu Zemaljska je vlada u dogovoru s trgovačkom i obrtničkom komorom donijela propis kojim se ti naučnici oslobađaju naukovanja dok se ratne prilike ne smire.⁶⁶⁷ U školskoj godini 1915./1916. niže odjele pohađalo je 496 učenika⁶⁶⁸, Opetovnicu 55 učenika⁶⁶⁹, Šegrtsku školu 47⁶⁷⁰, a Žensku stručnu školu 21 učenica⁶⁷¹. U ispitnim izvještajima za nižu pučku školu nalazi se i izvješće za peti razred više pučke škole koji je polazilo 7 učenika i dvije učenice.⁶⁷² S njima ukupan broj polaznika školske godine 1915./1916. iznosi 607 učenika. Školsku godinu 1916./1917. pohađao je ukupno 571 učenik.

⁶⁶¹ *Izveštaj više i niže pučke dječjačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1913.-1914.*, str. 28-29.

⁶⁶² *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 635 i 636. Kao razlog neodržavanja nastave u opetovnici navodi se ratno stanje.

⁶⁶³ HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 59., Ispitni izvještaji šk. g. 1914./15. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).

⁶⁶⁴ HR-HDBJ, fond [0474] Škola učenika u privredi (Šegrtska škola) Križevci (1888.-1978.), inventarni broj 68., Ispitna izvješća šegrta 1893.-1915. (nije paginirano).

⁶⁶⁵ HR-HDBJ, fond [0487] Ženska stručna škola u Križevcima (1901.-1945.), inventarni broj 9., Godišnje izvješće ženske stručne škole u Križevcima za 1. i 2. proljeće školske godine 1914./15.

⁶⁶⁶ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 646.

⁶⁶⁷ *Oslobađanje naučnika za vrijeme rata, Nezavisnost, God. IX, br. 16., 13. ožujka 1915.*, str. 5.

⁶⁶⁸ HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 60., Ispitni izvještaji šk. g. 1915./16. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).

⁶⁶⁹ Isto.

⁶⁷⁰ HR-HDBJ, fond [0474] Škola učenika u privredi (Šegrtska škola) Križevci (1888.-1978.), inventarni broj 69., Ispitna izvješća šegrta 1915-1933. (nije paginirano).

⁶⁷¹ HR-HDBJ, fond [0487] Ženska stručna škola u Križevcima (1901.-1945.), inventarni broj 9., Godišnje izvješće ženske stručne škole u Križevcima za 1. i 2. proljeće školske godine 1915./16.

⁶⁷² HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 60., Ispitni izvještaji šk. g. 1915./16. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).; Za ostale razrede više škole u ovim ispitnim izvještajima nema podataka, a kako sam već naveo, posebne izvještaje nisam uspio pronaći.

Po odjelima u nižoj pučkoj školi bilo je 477 učenika⁶⁷³, Opetovnici 40 učenika⁶⁷⁴, šegrta je bilo 50⁶⁷⁵, a Žensku stručnu školu pohađalo je 19 učenica⁶⁷⁶. Školske godine 1917./1918. više odjele pučke škole križevačke pohađalo je 135 učenika⁶⁷⁷, niže odjele pohađalo je 469 učenika⁶⁷⁸, Opetovnicu 18 (ali samo ženski razred)⁶⁷⁹, Šegrtsku školu 53 šegrta⁶⁸⁰, a Žensku stručnu školu 9 polaznica⁶⁸¹. Ukupno u ovoj školskoj godini 1917./1918. polazilo je 648 učenika. Posljednju ratnu školsku godinu polazilo je 137 učenika više pučke škole⁶⁸², 465 učenika niže pučke škole⁶⁸³, 55 šegrta⁶⁸⁴ i 6 polaznica Ženske stručne škole⁶⁸⁵, što ukupno za školsku godinu 1918./1919. iznosi 663 učenika. Kako ni za jednu ratnu godinu podatci o broju polaznika Opće pučke škole križevačke nisu potpuni, ne možemo znati koliko je točno bilo polaznika u ratnim školskim godinama. Međutim, možemo procijeniti ukupni broj učenika po pojedinim školskim godinama. Kako za školske godine 1914./1915.-1916./1917. nisam uspio pronaći broj polaznika više pučke škole, možemo prema podacima u prijeratnim godinama i zadnje dvije ratne godine (za koje imamao podatke) pretpostaviti da je višu pučku školu u tim školskim godinama polazilo prosječno 127 učenika.⁶⁸⁶ Ako tom broju dodamo i broj polaznika nižih odjela, Opetovnice⁶⁸⁷, Šegrtske škole i Ženske stručne škole dobijemo da je u školskoj godini 1914./1915. Opću pučku školu križevačku polazilo ukupno 705 učenika

⁶⁷³ HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 61., Ispitni izvještaji šk. g. 1916./17. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).

⁶⁷⁴ Isto.

⁶⁷⁵ HR-HDBJ, fond [0474] Škola učenika u privredi (Šegrtska škola) Križevci (1888.-1978.), inventarni broj 69., Ispitna izvješća šegrta 1915-1933. (nije paginirano).

⁶⁷⁶ HR-HDBJ, fond [0487] Ženska stručna škola u Križevcima (1901.-1945.), inventarni broj 9., Godišnje izvješće ženske stručne škole u Križevcima za 1. i 2. proljeće školske godine 1916./17.

⁶⁷⁷ HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 135., Ispitno izvješće V.-VIII. razred šk. g. 1917./18. Više pučke škola u Križevcima (nije paginirano).

⁶⁷⁸ HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 62., Ispitni izvještaji šk. g. 1917./18. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).

⁶⁷⁹ Isto. Postoji izvješće samo za ženski odjel.

⁶⁸⁰ HR-HDBJ, fond [0474] Škola učenika u privredi (Šegrtska škola) Križevci (1888.-1978.), inventarni broj 69., Ispitna izvješća šegrta 1915-1933. (nije paginirano).

⁶⁸¹ HR-HDBJ, fond [0487] Ženska stručna škola u Križevcima (1901.-1945.), inventarni broj 9., Godišnje izvješće ženske stručne škole u Križevcima za 1. i 2. proljeće školske godine 1917./18.

⁶⁸² HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 136., Ispitno izvješće V.-VIII. šk. g. 1918./19. Više pučke škola u Križevcima (nije paginirano).

⁶⁸³ HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 63., Ispitni izvještaji šk. g. 1918./19. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).

⁶⁸⁴ HR-HDBJ, fond [0474] Škola učenika u privredi (Šegrtska škola) Križevci (1888.-1978.), inventarni broj 69., Ispitna izvješća šegrta 1915-1933. (nije paginirano).

⁶⁸⁵ HR-HDBJ, fond [0487] Ženska stručna škola u Križevcima (1901.-1945.), inventarni broj 9., Godišnje izvješće ženske stručne škole u Križevcima za 1. i 2. proljeće školske godine 1918./1919.

⁶⁸⁶ Kao dokaz da je nastava u Višoj pučkoj školi bila organizirana u vrijeme školskih godina 1914./1915.-1916./1917. uzeo sam ljetopise iz *Spomenica Opće pučke škole križevačke*, str. 635., 638., 646. u kojima su navedeni nastavnici više pučke škole ili nadstojnici (razrednici) pojedinih razreda viših odjela.

⁶⁸⁷ Izuzev za šk. god 1914./1915. jer se u toj godini nastava u opetovnici nije održavala te šk. god. 1917./1918. i 1918./1919. jer podatci za te godine nisu potpuni.

što je oko 150 do 200 učenika manje. Međutim, ako tom broju dodamo još i one polaznike koji su trebali pohađati Opetovnicu, kao i sve šegrte koji su trebali pohađati nastavu dobijemo (otprilike 150 učenika) približno broj od 850 učenika koji su trebali pohađati školu što je približno prosjeku prijeratnih godina. Pretpostavimo li da je školsku godinu 1915./1916. pohađalo 127 učenika više škole i pribrojimo ih ostalim učenicima, dobijemo ukupno 737 učenika, dok za školsku godinu 1916./1917. možemo pretpostaviti 698 učenika. Kako za školske godine 1917./1918. i 1918./1919. imamo podatke o broju učenika više škole i kako oni ne odstupaju od prosjeka upisanih prije rata, kao niti broj učenika nižih odjela, jasno je vidljivo da razliku u manjem broju polaznika Opće pučke škole križevačke čine polaznici Opetovnice, Šegrtske škole i Ženske stručne škole. Smanjenje broja polaznika u ove tri škole vidim u teškoj ekonomskoj situaciji. Kao prvo njihovo školovanje je koštalo, a kako je većina namirnica u vrijeme rata poskupjela njihovim roditeljima/skrbnicima zasigurno nije bio prioritet školovati svoju djecu, nego kako ih prehraniti. Kao drugo, vjerojatno je jedan broj potencijalnih polaznika ostajao na svojim gospodarstvima obavljati poljoprivredene i druge poslove, pogotovo ako su im očevi ili braća bili mobilizirani. Ovu tezu potvrđuje i izvješće Upravnog odbora županije bjelovarsko-križevačke objavljeno u Tjedniku bjelovarsko-križevačkom u kojem stoji da: *Prema naredbi Kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu od 21. VIII. t.g. broj 21997. ne drži se obuka na opetovnicama i šegrtskim školama, a ne obdržavaju se analfabetski tečajevi. Radi polaska škole ublažene su mjere s obzirom na prilike u obitelji i državi... Škole su pozvane, da sa odraslijom škol. mladeži pomažu u lakšem gospodarskom poslu onim siromašnim obiteljima, kojima manjkaju radne sile stoga, što su im članovi pozvani na oružje.*⁶⁸⁸ Treći razlog je već spomenuto neslanje šegrta na školovanje od strane obrtnika koji su, vjerojatno, opet imali neku svoju računicu tj. u teškim ratnim uvjetima najbolje iskoristiti svoje naučnike. Što se tiče nastavnog kadra on je uz par iznimaka ostao isti za sve ratne godine.⁶⁸⁹

⁶⁸⁸ „Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*. God. XXV., br. 51., 17. listopada 1914., (nije paginirano). Vidi i: „Školska godina 1917.-18. počima dne 1. listopada 1917.“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 38., 18. kolovoz 1917., str. 3.

⁶⁸⁹ Vidi tablicu br.18.

Tablica 16. Statistički pregled upisanih učenika više i niže pučke dječjačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada

Križevaca za razdoblje 1901.-1914. godine⁶⁹⁰

Šk. god.	Viša pučka škola				Niža pučka škola									Opetovnica				Šegrtska škola	Ženskastruč. škola	Ukupno			Ukupno učenika u šk. god.
	V	VI	VII	VIII	Dječaci (M)				I obo-spolni	Djevojčice (Ž)				M		Ž				Viša šk.	M	Ž	
					I	II	III	VI		I	II	III	VI	I	II	I	II						
1900./1901.	39	23	/	/	69	65	51	58	/	53	45	46	41	27	11	19	17	128	/	62	409	221	692
1901./1902.	27	30	/	/	75	63	60	52	/	63	44	38	49	17	17	19	9	172	/	57	411	270	738
1902./1903.	32	19	/		65	70	65	58	/	65	56	36	44	18	11	18	16	135	48	51	425	280	756
1903./1904.	42	21	/	/	67	69	68	60	/	61	57	49	38	20	11	11	17	132	46	63	427	282	772
1904./1905.	41	25	/	/	80	58	62	59	/	60	52	58	49	22	14	19	13	120	38	66	415	289	770
1905./1906.	44	15	/	/	64	72	57	65	/	60	54	47	55	18	15	14	18	128	41	59	419	292	770
1906./1907.	29	26	/	/	78	60	73	60	/	69	52	51	54	33	11	28	17	126	42	55	441	313	809
1912./1913.	36	29	18	12+1	81	68	59	61		53	64	70	41	16	12	28	10	168	37	96	465	303	864
1913./1914.	32(M) 15(Ž)	14(M) 12(Ž)	13(M) 12(Ž)	4(M) 11(Ž)	75	74	63	47	20M 33Ž	59	49	51	51	20	3	17	16	170	39	62M 50Ž	472	315	899

Tablica 17. Statistički pregled upisanih učenika više i niže pučke dječjačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada

⁶⁹⁰ Izvor za školske godine 1900./1907. *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 588-600., za školske godine 1912./1914. *Izvyestaj više i niže pučke dječjačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1912.-1913.*, str. 22-23., 1913.-1914., str. 28-29.

Križevaca za razdoblje 1914.-1918.

Šk. god.	Viša pučka škola ⁶⁹¹				Niža pučka škola ⁶⁹²									Opetovnica ⁶⁹³				Šegrtska škola ⁶⁹⁴	Ženska struč. škola ⁶⁹⁵	Ukupno			Ukupno učenika u šk. god.
	V	VI	VII	VIII	Dječaci (M)				Djevojčice (Ž)					M		Ž				Viša šk.	M	Ž	
					I	II	III	VI	I obo-spolni	I	II	III	VI	I	II	I	II						
1914./1915.					86	83	64	48	/	71	85	38	34	/	/	/	/	25	44		306	272	578
1915./1916.	2(Ž) 7(M)				69	67	74	46	/	57	75	72	36	12	12	10	21	47?	21	9	315	292	607
1916./1917.					84	68	52	57	/	64	50	56	46	9	9	14	8	50?	19		314	257	571
1917./1918.	27(M) 31(Ž)	13(M) 18(Ž)	11(M) 15(Ž)	9(M) 11(Ž)	67	79	55	39	/	85	55	45	44			14	4	53?	9	60(M) 75(Ž)	293	256	684
1918./1919.	19(M) 27(Ž)	15(M) 23(Ž)	14(M) 16(Ž)	10(M) 13(Ž)	71	66	57	53	/	70	71	43	34					55?	6	58(M) 79(Ž)	302	224	663

⁶⁹¹ Za peti razred više pučke škole šk. g.1915./16., HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 60., Ispitni izvještaji šk. g.1915./16. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).; HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br.135., Ispitno izvješće V.-VIII. razred šk. g.1917./18. Više pučke škole u Križevcima nije paginirano).; HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br.136., Ispitno izvješće V.-VIII. šk. g.1918./19. Više pučke škole u Križevcima nije paginirano).;

⁶⁹² HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 59., Ispitni izvještaji šk. g.1914./15. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).; HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 60., Ispitni izvještaji šk. g.1915./16. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).; HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 61., Ispitni izvještaji šk. g.1916./17. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).; HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 62., Ispitni izvještaji šk. g.1917./18. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).; HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 63., Ispitni izvještaji šk. g.1918./19. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).

⁶⁹³ Za šk. g.1915./16., HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 60., Ispitni izvještaji šk. g.1915./16. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).; HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 61., Ispitni izvještaji šk. g.1916./17. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).; HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968), knj. br. 62., Ispitni izvještaji šk. g.1917./18. Niža pučka škola u Križevcima (nije paginirano).;

⁶⁹⁴ HR-HDBJ, fond [0474] Škola učenika u privredi (Šegrtska škola) Križevci (1888.-1978.), inventarni broj 68., Ispitna izvješća šegrta 1893.-1915. i inventarni broj 69., Ispitni izvještaji 1915.-1933. (nije paginirano)

⁶⁹⁵ HR-HDBJ, fond [0487] Ženska stručna škola u Križevcima (1901.-1945.), inventarni broj 9., Godišnje izvješće ženske stručne škole u Križevcima za 1. i 2. proljeće školske godine 1914./15., 1915./16., 1916./17., 1917./18. i 1918./19.

Tablica 18. Učiteljski zborovi više i niže pučke dječjačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca 1913./1919. godine⁶⁹⁶

Prezime, ime :	Zanimanje:	Predmeti:
Pavić, Nikola	Ravnatelj, više, niže, stručne i šegrtske škole	hrv. jezik, povijest, gimnastika dječaci
Šušnić, Stjepan	pravi učitelj više pučke škole	zemljopis, matematika, geometriju, prostoručno risanje
Pirnath, Stjepan	pravi učitelj više pučke škole <u>mobiliziran</u>	Matematika, prirodopis, fizika, zemljopis, crkveno pjevanje, krasnopis, njemački jezik
Lapaine, Ljubica	prava učiteljica više pučke škole	zemljopis, matematika, francuski jezik, geometrijsko risanje, prostoručno risanje, ručni rad djevojački, krasopis
Sova, Anica	prava učiteljica više pučke škole	hrv., njem., fra. jezik, zemljopis, gimnastika djevojke
Mirt, Matija	pravi učitelj niže pučke škole	sve osim vjeronauka
Segedi, Gavro	pravi učitelj niže pučke škole	sve i njemački jezik, osim vjeronauka
Arbes, (Fran) Franjo	učitelj dječjačke pučke škole	sve osim vjeronauka
Giba, Luka	učitelj niže pučke škole <u>mobiliziran</u>	sve i njemački jezik, osim vjeronauka
pl. Kranjčević, Ljuba	prava učiteljica niže pučke škole	sve i njemački jezik, osim vjeronauka
Matijević, Vjekoslava	prava učiteljica niže pučke škole	sve i njemački jezik, osim vjeronauka
Kamenar, Valerija	učiteljica djevojačke niže pučke škole	sve osim vjeronauka
Ferkić, Jelisava (Jelena)	prava učiteljica djevojačke niže pučke škole	sve osim vjeronauka
Vukovarac, Božena	prava učiteljica, ženska stručna škola	sve
Flögl, Zora	namjesna učiteljica	sve osim vjeronauka
Lovašen, Josip zamjena za Pirnath, Stjepana	učitelj više pučke škole	Matematika, prirodopis, fizika, zemljopis, crkveno pjevanje, krasnopis, njemački jezik
Matijašić, Dragutin	Privremeni učitelj niže pučke škole /vjeroučitelj rktl. vjere	vjeronauk rimo-katolički
Skočen, Mijo	duhovni pomoćnik	vjeronauk rimo-katolički
Grubač, Svetozar	protoprezbiter učitelj grčo-istočne vjere	vjeronauk grko-istočni
Szegedi, Andrija	ravnatelj grkokatoličkog sirotišta Julijaneum	vjeronauk grko-katolički
dr. Engl, (Mavro) Maks	kotarski rabin/učitelj izraelitičke vjere	vjeronauk mojsijeve vjere
Hudec, Anka	udova učitelja	
pl. Ožegović, Franjo	umir. učitelj	
Horvat, Dragica	udova učitelja	
Maksa, Alojz	školski podvornik/grad. glazbenik	
Lukavečki, Lucija	škol. podvorkinja	

⁶⁹⁶ Izvještaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju za godinu 1914., Tisak Lav. Weissa, Bjelovar, 1915., str. 53 (Dalje *Izvještaj županije bjelovarsko-križevačke*).; *Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 59.; *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 632-651.; *Izvještaj više i niže pučke dječjačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1913.-1914.*, str. 10-11.

5.2.1. Školska godina 1914./1915.

Iz spomenice Opće pučke škole križevačke saznajemo da su upisi u nižu pučku školu za školsku godinu 1914./1915. provedeni 8. srpnja 1914. godine za grad Križevce, a 7. srpnja za općine Vojakovac i Raven. Popisi su provedeni po zakonu te su popisana sva djeca sposobna za polaznje škole.⁶⁹⁷ Za višu pučku školu i Žensku stručnu školu upisi su provedeni 31. kolovoza 1914. godine. Školska godina započela je 1. rujna 1914. godine svečanom službom božjom, čitanjem i tumačenjem disciplinskih školskih propisa.⁶⁹⁸ Spomenca bilježi da je redovita nastava bila obustavljena od 15. veljače do 7. travnja 1915. godine radi ustupa školske zgrade u vojne svrhe. Iz sjedničkog zapisnika gradskog zastupstva sl. i kr. grada Križevaca 1916.-1918. godina saznajemo da su školske prostorije zajedno s potrebnim školskim namještajem, učilima, električnom rasvjetom i drvom za ogrijev stavljene na raspolaganje ambulantom tečajevima za ženske ručne radnje i krojenje.⁶⁹⁹ Također, prije početka ljetopisa za školsku godinu 1914./1915. napisana je napomena kako se posebni godišnji izvještaj za ovu školsku godinu nije tiskao prema dosadašnjem običaju, a kao razlog je navedena obustava nastave zbog ratnog stanja.⁷⁰⁰

Svo vrijeme školske godine učenici su svoje vjerske dužnosti obavljali redovito i *točno prema propisima i običajima svoga grada, crkvena se pjesma, kao i dosada njegovala Bogu na slavu, prožeta iskrenim čuvstvima vrele molitve za mirom.*⁷⁰¹ Iako u otežanim uvjetima, škola nije ni u čemu oskudjevala, a naviše zasluge za to imao je gradonačelnik dr. Stjepan pl. Pomper. O zdravstvenom stanju učenika brinuli su se gradski liječnici dr. Dragutin Weisz i dr. Fran Gundrum. Da je sve u redu s učenicima i školskom zgradom potvrdio je i Ivan Otoić Kraljevski, županijski školski nadzornik iz Bjelovara koji je školu pregledao 15. veljače 1915. godine.⁷⁰²

Uobičajeni godišnji zaključni ispiti zbog ratnog stanja se također nisu održali. Iz istog razloga je i obuka tj. nastava obustavljena već 20 lipnja 1915., a školska je godina završila sv. misom i podjelom svjedodžbi.⁷⁰³

⁶⁹⁷ *Spomenica Opće pučke škole križevačke*, str. 632.

⁶⁹⁸ Isto, str. 632.

⁶⁹⁹ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 47.

⁷⁰⁰ *Spomenica Opće pučke škole križevačke*, str. 632.

⁷⁰¹ Isto, str. 632.

⁷⁰² *Spomenica Opće pučke škole križevačke*, str. 633.

⁷⁰³ Isto, str. 633.

Tokom školske godine od strane Kr. zemaljske vlade odjela za bogoštovlje i nastavu, kr. županijske oblasti u Bjelovaru te gradskog poglavarstva Križevci stigle su neke naredbe, odredbe i dopisi. Odredba od 7. srpnja 1914. godine broj 17500 koju je donijela Kr. zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu određuje pečaćenje službenih spisa crnim pečatom, *da se i tim načinom izrazi teška tuga koja je zadesila državu gubitkom nade naše, prejasnoga nam nadvojvode prijetolonasljednika Franje Ferdinanda i nadvojvotkinje Sofije.*⁷⁰⁴ Odluke Kr. zemaljska vlade odnose se na raspoloživost školskih zgrada i namještaja za vojne svrhe, odluka je donesena 29. srpnja 1914. godine uredbom broj 20346, odluka broj 20480 od 31. srpnja 1914. kojom je učiteljstvu poslala okružnica za podupiranje ratne spremne te odluka broj 30 308 od 13. listopada 1914. godine o zabrani upotrebe čirilice. Dozvolom od 19. studenog 1914. godine broj 29083 vlada odobrava osnivanje skautskih udruženja na višim pučkim školama.⁷⁰⁵ Gradsko poglavarstvo Križevci je 25. veljače 1915. godine (broj 935) javilo da je za mjesnog školskog nadzornika izabran Žiga Ferkić, župnik križevački.⁷⁰⁶ Kraljevska županijska oblast u Bjelovaru od 31. svibnja 1915. godine broj 10795 odredila je da svršetak obuke (nastave) u školskoj godini 1914./1915. bude 20. lipnja 1915. godine.⁷⁰⁷

⁷⁰⁴ Isto, str. 633.

⁷⁰⁵ Isto, str. 633

⁷⁰⁶ Isto, str. 633. Žiga Ferkić, župnik križevački, dužnost mjesnog školskog nadzornika naslijedio od Gjuro Šooša koji je preminuo 15. rujna 1914. godine.;

Gjuro Šooš (Stari Vrbas, Bačka, 1860. – Križevci, 15. listopada 1914.) kanonik križevački. Boravio u grko-katoličkom sjemeništu u Zagrebu gdje je završio i gimnaziju. U Beču kao stipendista polazio grko-katolički seminar Barbareum. Svršivši bogosloviju vjenčao se s lijepom i duhovitom kćerkom podarhidakona bačkosriemskog Melanijom Vukićevom. Zaredio ga je grčko-rumunjski vladika Mihajlo Pavel u Velikom Varadinu. Djelovao je u Sošicama, Kereszturu (gdje je uređio školske prilike) i Novom Sadu. Križevački biskup Hranilović ishodio je u Rimu dozvolu da Gjuro Šooš kao oženjeni svećenik, može ući u kaptol te ga je 1888. godine Njegovo Veličanstvo imenovalo pojcem stolnog kaptola križevačkog. Svojim radom zadužio je biskupiju i kaptol. Pokraj svog zvaničnog rada, bio je angažiran i u kulturnim društvima. Bio je plemenit, dobar i u svakom pogledu uzoran svećenik i rodoljub. Gjuro Šooš pokopan je 17. rujna 1914. godine na križevačkom groblju. Pogreb je vodio biskup Julije Drohobeczki, a pogrebu je prisustvovao veliki broj svećenstva i građana. („†Kanonik Gjuro Šooš“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 47., 17. listopada 1914. (nije paginirano); „Sprovod kanonika Šooša“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 48., 24. listopada 1914. (nije paginirano))

U Spomenici Obće pučke škole križevačke, na str. 632-633., o župniku je zabilježeno slijedeće: *U njemu je izgubila ova škola skrbna prijatelja, a učiteljski zbor iskrena brata i oca, koji je bio svuda prvi, gdje se radilo o interesima školske mladeži i učiteljstva, koje je prateći ga na vječni pokoj sa školskom mladeži kristalnom suzom odavalo svoju duboku tugu i šaputalo posljednji iskreni „zbogom“!*

⁷⁰⁷ Razlog ranijem završetku nastave nalazimo u izvješću tiskanom u *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXVI., br. 39., 24. srpnja 1915. pod naslovom „Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke“, gdje kr. županijski nadzornik Mile Teslić izvješćuje *da je školska godina 1914./1915. zaključena redovito koncem školske godine, osim u mjestima, gdje su školske zgrade ustupljene u vojničke svrhe i to u Bjelovaru i Križevcima.*

U prvoj ratnoj godini škola je imala najviše problema s dotrajalim školskim namještajem koji je trebalo popraviti ili zamijeniti, no zbog rata to nije bilo moguće.⁷⁰⁸ Ukinuta je paralelka u I. razredu, a nije se održavala niti nastava u Opetovnici.⁷⁰⁹ Pošto je u prijašnjim tiskanim izvješćima, a i u samoj školskoj spomenici bio prikazan i rad Ženske stručne škole te Šegrtske škole, a koji su u izvješću (ljetopisu) spomenice za školsku godinu 1914./1915. izostali postavlja se pitanje je li se nastava u tim školama i održavala. Odgovor možemo naći u dijelu izvješća kr. županijskog školskog nadzornika g. Mile Teslića, koji navodi da se u Opetovnicama i Šegrtskim školama nastava u školskoj godini 1914./1915. nije održavala.⁷¹⁰ Što je bilo sa Ženskom stručnom školom ostaje nepoznato. Međutim, u ispitnim izvješćima postoji podatak da je Šegrtsku školu upisalo 25, a Žensku stručnu školu 44 polaznika odnosno polaznice. Ljetopis za školsku godinu 1914./1915. nije potpisan na kraju (kako je bio običaj prije rata, ali i u izvješćima nakon ove šk. godine) pa se stječe dojam da ljetopis nije niti završen. Je li autor ljetopisa želio napisati komentar o Šegrtskoj školi i Ženskoj stručnoj školi te tada završiti ljetopis, ostat će nepoznanica. Ljetopis daje i nepotpuno izvješće o stanju školske knjižnice. Naime, u izvješću je ostavljen prazan prostor na mjestima koja govore o broju primjeraka i svezaka te vrijednosti knjižne građe u samoj knjižnici.⁷¹¹ Na istoj stranici navodi se da bi školsku zgradu trebalo temeljito urediti, a učila koje je škola posjedovala bila su u povoljnom stanju i vjerojatno se nova nisu nabavljala.⁷¹² Za siromašnu školsku djecu dobrotvori i gradska općina nabavljali su odjeću i obuću, a Hrvatsko gospojinsko društvo brinulo se za njihovu prehranu.⁷¹³

Učitelji koji su predavali u školi prije rata ostali su raditi u školi. Jedine iznimke su bili učitelj više škole Stjepan Pirnath i učitelj niže škole Luka Giba koji su bili mobilizirani. Za njih je organizirana zamjena pa su se predmeti koje je predavao Stjepan Pirnath raspodijelili ostalim učiteljima više škole, a Luku Gibu zamijenila je namjesna učiteljica Zora Flögel kojoj je ionako ukinuta paralelka I. razreda.⁷¹⁴ Spomenica na stranici 635. donosi i podatke o mobiliziranim članovima školskog zbora. Tako za Stjepana Pirnatha saznajemo da je školsku godinu 1914./1915. proboravio kao desetnik doknadnog 25. pučkoustaškog bataljuna u

⁷⁰⁸ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 634.

⁷⁰⁹ Isto, str. 635 i 636. Kao razlog neodržavanja nastave u opetovnici navodi se ratno stanje.

⁷¹⁰ „Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXVI, br. 39., 24. srpnja 1915.

⁷¹¹ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 634.

⁷¹² Isto, str. 634.

⁷¹³ Isto, str. 634.

⁷¹⁴ Isto, str. 635.

Sisku.⁷¹⁵ Za Luku Gibu je zapisano: *Na bojno polje odazvala nam je, odmah na početku mobilizacije, bojna trublja vrlo druga Luku Gibu, učitelja niže pučke škole, koji nam se javlja sa srpskog bojišta u oduljim listovima, a posljednja su mu dva pisma iz Srbije s Crnog Vrha; drugo završuje: "Sam sam na straži i prozirem, kroz noćnu tamu nijemo buljeći u rastreskano kamenje i razmrskana tjelesa. Strojevne puške frfljaju, a gdje gdje još prsne osamljena granata. Umoran sam. Misli moje kud..."*⁷¹⁶ Nadalje autor teksta u Spomenici⁷¹⁷ piše: "Tada smo nakon dva mjeseca, dobili dopisnicu iz Ugarske u kojoj nam javlja: „Dalje na sjever!“*Javio se tada iz „rova sjevernoga“, dok nam ne stiže vijest, da je sada zarobljen u Taškentu.*⁷¹⁸ Luka Giba se iz zarobljeništva javljao gotovo svaki mjesec te je u pismima naglašavao da čezne za domovinom. U Ljetopisu spomenice za školsku godinu 1916./1917. saznajemo da je u S.N. društvu – Milerovo Donske oblasti u Rusiji, kao zarobljenik namješten kao pčelar te da vodi uzorno pčelarstvo, čime se bavio i u Križevcima.⁷¹⁹ Iz zarobljeništva se vratio u lipnju 1918. godine, ali je tražio premještaj i imenovanje za učitelja viših pučkih škola te je rad nastavio u Pakracu.⁷²⁰

⁷¹⁵ Isto, str. 635.

⁷¹⁶ Isto, str. 635.

⁷¹⁷ Nažalost autor Spomenice za školske godine 1914./1915. i 1915./1916. nije potpisan. Međutim pretpostavljam da je autor teksta ravnatelj škole Nikola Pavić. On je sastavio i napisao tekst spomenice i za šk. god. 1913./1914., autor je i potpisao je spomenicu za šk. godinu 1916./1917. koju je u spomenicu vjerojatno prepisao njegov sin koji se također zvao Nikola Pavić. On se je u spomenici potpisao kao kandidat pučkog učiteljstva. Spomenicu za školsku godinu 1917./1918. potpisao je kraljevski županijski školski nadzornik Mihovil Jug, a tekst je unijela učiteljica Ljubica Kranjčević. Tekst u spomenicu za školsku godinu 1918./1919. unio je, pretpostavljam, drugi sin Nikole Pavića Dragutin koji se uz ime i prezime potpisao i kao učenik VII. razreda gimnazije. Međutim na kraju je opet potpis ravnatelja škole Nikole Pavića.; Nikola Pavić - Mikula (Zagreb, 22. srpnja 1898. - Zagreb, 16. prosinca 1976. - sahranjen u Križevcima), hrvatski pjesnik, prosvjetar i sudionik NOB-a. Učiteljsku školu završio u Zagrebu. Studirao na Višem pedagoškom učilištu u Križevcima, pa Višoj pedagoškoj školi te pedagogiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Radi kao nastavnik u Međimurju, Podravini i Zagrebu. Bio je upravitelj učiteljske škole u Čakovcu i Zagrebu. Jedno vrijeme obnašao je i dužnost tajnika Matice Hrvatske. Izdavao je i uređivao časopis *Vrijeme*, te biblioteku „*Dječjs knjiga*“ u Čakovcu. Uredio je *Antologiju novije kajkavske lirike* (1958.), prevodio je mađarske pjesnike. Najpoznatija zbirka pjesama nosi naslov "Prsten zveknul" 1968., u kojoj je tiskana i pjesma "Međimurska" koja se često citira u raznim knjigama vezanim uz Međimurje. Tiskan je u nekim domaćim i stranim antologijama i izborima, nešto mu je pjesama prevedeno na mađarski, ruski, talijanski i njemački, a on sam je preveo desetak pjesama mađarskih pjesnika. Zbirke pjesama: „Pozableno cvetje“ 1923, „Zvezdano jezero“ 1915, „Zvira voda“ 1957, „Izabrane pjesme“ 1962. Objavio i nekoliko studija o nastavi. (Karmen Milačić, „Pavić, Nikola“, Leksikon hrvatskih pisaca, str. 560-561.)

⁷¹⁸ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 635.; Taškent je glavni grad Uzbekistana. U gradu i oko grada su za vrijeme Prvog svjetskog rata bili logori, veći dio njih bili su radni logori.

⁷¹⁹ Isto, str. 646. U Spomenici na str. 622., u ljetopisu za šk. god. 1913./1914. zapisano je kako je Luka Giba držao predavanje o pčelarstvu 7. svibnja 1913. godine u Sv. Ivanu Žabnu te da se na predavanju okupilo mnogo pčelara iz cijele okolice.

⁷²⁰ Isto, str. 651.

5.2.2. Školska godina 1915./1916.

Dana 8. srpnja za općine Raven i Vojakovec, a 9. srpnja 1915. godine za grad Križevci propisno je popisana sva mladež sposobna za školu, a u višu i Žensku stručnu školu obavljen je upis 31. kolovoza 1915. godine. Školska godina 1915./1916. započela je dana 1. rujna 1915. godine svečanom službom božjom, čitanjem i tumačenjem disciplinarnih propisa.⁷²¹

Kao i u prošloj školskoj godini tako je i u ovoj zgrada škole bila zaposjednuta u vojne svrhe, točnije u vojničko-oporavne svrhe. O ovim događajima spomenica škole bilježi slijedeće: *Budući da je vojništvo-oporavni odio broj 79 – zaposjelo škol. zgradu, te je ravnateljstvu ostala na raspolaganju samo pisarna, fizikalni kabinet i biblioteka, morala se školska mladež smjestiti u privatnim prostorijama u gradu kako slijedi: 1. u zgradi kr. ratarnice I. razred djevojački i dječjački (Ljubica Kranjčević i Gavro Segedi). 2. u kući g. Ljudevita Heruca II. djevojački i dječjački razred (Vjekoslava Matijević i Zora Flögel). 3. u kući Nike Kašaja III. razred djevojački i dječjački (Jelisava Ferkić i Matija Mirt). 4. u kući Hinka Schwartz⁷²² IV. djevojački i dječjački (Valerija Kamenar i Fran Arbes). Viša pučka škola je smještena ovako: 5. razred u bivšoj izrael. bogomolji (nadstojnik Stjepan Šušnić). VI. i VII. u zgradi g. Drag. Kolarića⁷²³ (nadstojnik VI. raz. Anica Sova, VII. Ljubica Lapaine); VII. raz. u grad. vijećnici (privremeno uzima nadstojništvo Drag. Matijašić). Tako je ostalo do polovice prosinca 1915., kada smo se vratili u školsku zgradu, te je obuka prosljedila s redovitim načinom.*⁷²⁴

Kao i prethodnih godina i u ovoj školskoj godini učenici i nastavnici su slavili crkvene svetkovine i obilježavali važnije datume vezane za Austro-Ugarsku Monarhiju kao npr. *imendan njegova Veličanstva premilostivog cara i kralja Franje Josipa I., kao i smtrni dan Njezina veličanstva, neprežaljene cesarice i kraljice naše Jelisave...gdje se pomoliše za sreću svoga velikoga vladara i za pokoj vječni majke naroda.*⁷²⁵ Uz važnije datume učenici i profesorski zbor, po ranijem običaju sudjelovali su i na misama svake nedjelje.⁷²⁶ U školskoj godini 1915./1916. školu su nadzirali i inspecirali mjesni školski nadzornik Žiga Ferkić, koji

⁷²¹ Spomenica Obće pučke škole križevačke, str. 638.

⁷²² Križevački tvorničar s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Vlasnik parne pilane i Prve hrvatske tvornice drva za kefe.

⁷²³ Dragutin Kolarić će u razdoblju 1929.-1933. obavljati dužnost gradonačelnika grada Križevaca. U njegovo vrijeme obavljeno je više javnih radova u gradu.

⁷²⁴ Spomenica Obće pučke škole križevačke, str. 638-639.

⁷²⁵ Isto, str. 639.

⁷²⁶ Isto, str. 639.

je gotovo svakodnevno brinuo o stanju škole i zastupao interese kako škole samo tako i učiteljskog zbora, kraljevski županijski školski nadzornik iz Bjelovara Mile Teslić koji je zavod (školu) posjetio 4. ožujka, 15. i 16. svibnja 1916. godine, a koncem mjeseca svibnja školu je posjetio zemaljski školski nadzornik Franjo Andres.⁷²⁷

O zdravstvenom stanju učenika brinuo se gradski liječnik dr. Dragutin Weisz koji je obavio docijepljivanje protiv boginja na oba zavoda višem i nižem. Također, brinuo se i o sporadičnoj pojavi škrleta⁷²⁸ početkom prosinca 1915. godine.⁷²⁹ Iz spomenice za školsku godinu 1915./1916. vidljivo je da je ove godine bila organizirana nastava u Opetovnici jer je na str 369. navedeno da su *na višoj pučkoj, nižoj, šegrtskoj školi i opetovnici provedeni zaključni godišnji ispiti dana 21., 22., 23., 24. i 25. lipnja 1916. godine, a privatni ispiti dana 15. i 16. lipnja 1916. godine.*⁷³⁰ Školska godina 1915./1916. završila je 30. lipnja 1916. godine misom, podjelom svjedodžbi, godišnjih izvještaja i svečanim proslavom ravnatelja školskoj mladeži i učiteljskim zborovima.⁷³¹

Spomenica izdvaja i par važnijih dopisa i naredbi za školsku godinu 1915./1916. Prva naredba za ovu školsku godinu bila je ona Kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu od 16. rujna 1915. godine broj 14859 kojom se određuju praznici učenicima više i niže škole rimo-katoličke vjere za vrijeme crkvenih blagdana. Dopisom Kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu od 11. studenog 1915. godine broj 33487. kojom se određuje organiziranje koncerata školske mladeži u korist ratnika.⁷³² Da su učenici, ravnatelj i učiteljski zbor provodili ovu naredbu te organizuirali koncerte i priredbe u korist ratnika govori nam i dopis Kr. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu od od 15. siječnja 1916. godine broj 37883. kojim se visoka vlada zahvaljuje ravnateljstvu i školskoj mladeži za patriotsku požrtvovnost oko pomoći za ratnike.⁷³³ Otpisom i dopisom školu je kontaktirala i kr. županijska oblast u Bjelovaru. Otpis je od 12. studenoga 1915. godine broj 21155 kojim se odobrava razdioba obučnih predmeta na nižim pučkim školama, dok se okružnicom od 8.

⁷²⁷ Isto, str. 639.

⁷²⁸ škrlat (mlet. tal.) (šarlak), dječja zarazna bolest; uzročnik beta-hemolitički streptokok; inkubacija 2–5 dana; nagao početak, visoka temp., angina, sitan točkast osip škrlatno-crvene boje; moguće teške komplikacije: artritis, endomiokarditis, nefritis. (*Medicinska enciklopedija*, Tom III., Sarajevo-Beograd, 1978., str. 266.)

⁷²⁹ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 639.

⁷³⁰ Isto, str. 639.

⁷³¹ Isto, str. 639.

⁷³² Isto, str. 639-640.

⁷³³ Isto, str. 640.

prosina 1915. godine broj 24195 dostavio „Osvrt na stanje pučkoškolskih zavoda u bjelovarsko-križevačkoj županiji u godini 1915.“⁷³⁴

Kako je za školsku godinu 1914./1915. u spomenici izostao brojčani prikaz knjižne građe školske knjižnice, zanimljivo je usporediti građu iz školske godine 1913./1914. s podacima iz školske godine 1915./1916. Tako učiteljska knjižnica u školskoj godini 1915./1916. broji 1482 primjerka sa 2425 svezaka što je više za samo 3 primjerka od školske godine 1913./1914., dok se broj svezaka povećao za 42 primjerka. Knjižni odio niže pučke škole ostao je potpuno isti kao i prije dvije školske godine tj. na 549 primjeraka u 695 svezaka. Knjižnica više pučke škole ipak bilježi nešto veći porast knjižne građe pa u školskoj godini 1915./1916. iznosi 548 primjeraka sa 714 svezaka što je povećanje za 218 primjeraka i 383 sveska.⁷³⁵ I ove školske godine nije nabavljen novi školski namještaj nego je dotrajali popravljen i uređen koliko se moglo, nisu se nabavljena nova školska učila nego se služilo postojećim. Dobrotvori školske mladeži i gradska općina brinuli su o najsiromašnijim učenicima te ih opskrbili obućom, odjećom, pisaćim i risaćim materijalom te knjigama.⁷³⁶

Za školsku godinu 1915./1916. u Spomenici postoji i kratko izvješće (Ljetopis) o radu Ženske stručne škole i Šegrtske škole. Ljetopis Ženske stručne škole osim uobičajnih podataka o upisu, početku i završetku školske godine donosi i pohvalu kr. županijskog nadzornika iz Bjelovara Mile Teslića koji je pohvalio učenice i uputio ih ustrajnost u radu. Ističe se kako se je tijekom školske godine radilo prema statutu za ženske stručne škole od 11. lipnja 1894. godine, savjesno i s najvećim marom. Dvorana u kojoj se održavala nastava zadovoljavala je potrebama, kako prostorom tako svjetlom i zrakom.⁷³⁷ U ljetopisu za Šegrtsku školu ističe se da su si šegrtri sami morali nabavljati knjige i pisace potrepštine, dok je gradska općina nabavljala risaće karte. Nastava se u Šegrtskoj školi odvijala po školskim i disciplinarnim propisima, a školu je također posjetio kr. županijski nadzornik iz Bjelovara Mile Teslić 17. svibnja 1916. godine.⁷³⁸

⁷³⁴ Isto, str. 640.

⁷³⁵ *Izveštaj više i niže pučke dječjačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1913.-1914.*, str. 7-8.; *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 640.

⁷³⁶ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 640.

⁷³⁷ Isto, str. 641.

⁷³⁸ Isto, str. 641.

5.2.3. Školska godina 1916./1917.

Tekst spomenice za školsku godinu 1916./1917. započinje uvodnim tekstom (vjerojatno) ravnatelja škole Nikole Pavića, a koji je u Spomenicu zapisao njegov sin Nikola Pavić kandidat za pučkog učitelja. Tekst glasi ovako: *Prohuja u vječnost i opet jedna godina, treća bijedna godina, što grozovitim bićem ostavi krvave tragove, na koži zabludjela čovječanstva, koje je poput glupoga djeteta, što razbija svoje prekrasne igračke, diglo svu svoju umnu snagu, da razori i uništi sve što je krvavim znojem i plemenitim namjerama stvorio, da obezbjedi život čovjeka. Mi, koji se u kasu ovog nesretnog koncerta sada vrtimo, a tona muka, boli pregaranja, bijede uopće svega zla po kori zemaljskoj kroči, nagađamo koješta, ali ne providamo konca svemu tomu, što se kao monstrum izvalilo neočekivano – strahovito čudovište. Pada nam na um Napoleonova želja blokirati Englesku, i tako je uništiti; čini se da je A(l)bion⁷³⁹ovo napravio sada na njemačku i monarhiju, jer smo stisnuti od svih strana, kao guja u procijepu, jedino golema snaga kulture, koja se u ovim dvjema zemljama digla do zamjerne visine, uzrok je, da se do danas želja Engleza nijesu još ispunile. Mi znamo tj. ćutimo i osjećamo strahovito ovo hajdučko nevrjeme, ali vi, koji ćete natrag pedesetak godina ovamo prozivati imat ćete jasniji pogled u ovu tminu, koja nas uz tutanj i blijesak zemaljskih ljudskih gromova obavija, i svojom težinom gniječi kao mora. U ovim nesređenim prilikama Europe mi smo ovdje na mjestu, kuda na sreću još ne dopire grom topova...*⁷⁴⁰

Školska godina 1916./1917. započela je 1. rujna 1916. godine, svečanom službom božjom. Učenici sposobni za pohađanje nastave popisani su 2. i 3. srpnja te 31. kolovoza. Učiteljski kadar ostao je isti osim što je Kr. zemaljska vlada, odjel za bogoštovlje i nastavu, učitelja više pučke škole Stjepana Pirnatha dana 4. kolovoza 1916. godine odredbom broj 20731 premjestila u Ilok da tamo preuzme upravu više pučke škole. Umjesto njega ista je vlada odredbom broj 20735. od dana 4. kolovoza 1916. imenovala učitelja Josipa Lovašena učitelja više pučke škole iz Đurđevca.⁷⁴¹

Autor ljetopisa za ovu školsku godinu osvrnu se i na smrt Franje Josipa I. ovim riječima: *I tako s božjom pomoći otpočnemo svoj rad, kada nas zateče kobna vijest 22. studenoga 1916., da nam se sijedi naš vladar i gospodar Franjo Josip I. dana 21. studenog*

⁷³⁹Albion je najstarije poznato ime Britanskog otočja. U *Spomenici Obće pučke škole križevačke*, na str. 643. je zapisano Abion, međutim iznad slova a i b je je umetnuto slovo l.

⁷⁴⁰*Spomenica Obće pučke škole križevačke*, na str. 643.

⁷⁴¹ Isto, str. 643.

1916. u svom dvoru u Schönbrunu preselio na vječni počinak. Nas, koji smo s Njime, za Njeg ko on s nama preturili mnog danak caru, osjetismo se osamljenima, a najbolji je tumač našoj toj tuzi Hortenzijeva pjesma: „Hrvat nad grobom svog velikog vladara“ kako slijedi na narednoj stranici.⁷⁴² Nažalost ova pjesma na kraju nije zabilježena na slijedećoj stranici spomenice.⁷⁴³

Učenici su s profesorima i ove školske godine obilježevali i vršili vjerske dužnosti i obilježevali važnije crkvene blagdane. Zdravstveno stanje bilo je povoljno, učenici su redovito i marljivo polazili nastavu što je rezultiralo, kako je u spomenici zabilježeno, i dobrim napretkom.⁷⁴⁴ Učenici su se uključivali u različite humanitarne i sakupljačke akcije koje su organizirane po cijeloj zemlji. Tako su učenici križevačke škole u ratne svrhe sudjelovali u mnogim akcijama kao npr. za ratne invalide, crveni križ, božićni dar, cipele sirota ratničkih, za našu djecu itd. Dana 22. travnja 1917. godine na dan ratne siročadi učenici i učitelji škole upriličili su koncert, program i proslov na kojem su od ulaznica sakupili 613 K i 14 filira. Sve skupa u školskoj godini 1916./1917. sakupljeno je 1505 K i 28 filira za pomoć potrebitima.⁷⁴⁵ Same učenike škole pomagali su dobrotvori školske mladeži koji su između ostalog ove školske godine u *dobre cipele* obuli 180 učenika. Najviše zahvale za ovaj plemeniti čin imali su ravnatelj škole i siromašan čizmar Jakob Vešćić i njegov ruski zarobljenik koji su pritekli dobrotom svojom pravovremeno u pomoć, gdje nije nitko, drugi htio.⁷⁴⁶

U ženskoj stručnoj školi učiteljica je bila Božena Vukovarac. U šegrtskoj školi počeo se javljati problem nedolaska pojedinih šegrta na nastavu. Kao uzrok tome u spomenici je naveden nemar pojedinih gospodara, kao i da je to *žalosna činjenica s obzirom na ovo i ovakvo doba*.⁷⁴⁷ Učenici šegrtske škole su pod vodstvom ravnatelja i učitelja Josipa Lovašena dana 8. lipnja 1917. godine, kao vatrogasni podmladak, sudjelovali u trima vatrogasnim vježbama, od kojih se treća trebala odvijati uz upotrebu strojeva na samom zgarištu. Što se točno na tim vježbama dogodilo iz spomenica ne možemo saznati, ali ostala je zabilježena

⁷⁴² Isto, str. 643.

⁷⁴³ Pjesma je inače objavljena u knjizi *Spomenica*, tisak Nadbiskupske tiskare Zagreb, Zagreb, 1918., str. 7-8. pod nazivom *Hrvat nad odrom svoga velikog kralja Franje Josipa I.* Kao autor djela potpisan je Hortenzije, ali se iz potpisanog predgovora vidi da se radi o Nikoli Paviću.

⁷⁴⁴ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 644.

⁷⁴⁵ Isto, 644.

⁷⁴⁶ Isto, 644.

⁷⁴⁷ Isto, 646.

napomena da su učenici tada spasili grad od požara. Jesu li su šegrti odlično odradili vježbu ili se vatra na vježbi otela kontroli i dogodio se stvarni požar nije zapisano. Jedino što možemo isčitati jest da su šegrtima u pripomoć stigli i učenici više pučke škole te su se svi zajedno iskazali *zamjernom ustrajnošću, voljom i poslušnošću*.⁷⁴⁸

*Školska godina 1916./1917. završila je 30. lipnja 1917. godine, po ustaljenom običaju, održavanjem svečane službe božje, zahvalnicom, i molitvom iz dubine srca našega, da Bog svemogući, kao što privinu žrtvu Abelovu, primi i našu smjernu, duboku najiskreniju, svetu molitvu, da očuva, ovaj divni svoj cvijet, svoj hrvatski mukotrpní narod, koji daje već vjekove za vjeru kralja i svoj dom hekatombe žrtava, za svoju dragocjenu svetu slobodu. Amen.*⁷⁴⁹

5.2.4. Školska godina 1917./1918.

Po odluci Kr. zemaljske vlade od 14. kolovoza 1917. godine broj 21. 456 školska godina započela je 1. listopada 1917. godine zazivom Duha Svetoga i svečanom službom božjom. Disciplinarni propisi su pročitani 2. listopada, a popravni i privatni ispiti provedeni 2. i 3. listopada.⁷⁵⁰

Od važnijih datuma koji su obilježeni u ljetopisu za ovu školsku godinu izdvojeni su: 4. studenoga kada su učenici i učitelji obilježili imendan Njegova cesarskog i kraljevskog veličanstva cara i kralja Karla IV.; obljetnica smrti Njegova Veličanstva blagopokojnog cara i kralja Franje Josipa I. kada je sav učiteljski zbor s učenicima prisustvovao svečanoj službi Božjoj.; naredbom Kr. zemaljske vlade od 8. siječnja 1918. godine broj 795. zaključeno je prvo polugodište 28. veljače svečanom misom, a nakon mise održan je prigodan program u čast stogodišnjice rođenja velikog hrvatskog pjesnika Petra Preradovića. Učenici i učiteljski zbor skupili su se u dvorani, gdje je ravnatelj Nikola Pavić održao predavanje o životu i radu velikog pjesnika, nakon čega su učenici otpjevali tri Preradovićeve pjesme, a učenica Degen je krasnoslovila (recitirala) Preradovićevu pjesmu „Zmija“.; 27. travnja 1918. godine obilježen je imendan kraljice Zite, a 9. svibnja rođendan. Datumi su obilježeni svečanom

⁷⁴⁸ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 646.

⁷⁴⁹ Isto. str. 646.

⁷⁵⁰ Isto, str. 648.; „Školska godina 1917.-18. počima dne 1. listopada 1917.“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 38., 18. kolovoz 1917., str. 3. Odredbu da školska godina započne tek 1. listopada 1917. godine donijela je Vlada s razlogom da učenici svih srednjih škola i njima sličnih škola, svih javnih nižih i viših pučkih škola te ženskih stručnih škola mogu pomoći kod poljoprivrednih poslova, a učitelji kod poslova za preuzimanje viškova.

misom, a učenici te dane nisu imali nastavu nego praznike.⁷⁵¹ Uz ove učenici oba zavoda (višeg i nižeg) i dalje su prisustvovali i sudjelovali u obilježavanju svih važnijih crkvenih datuma.

U školskoj godini 1917./1918. gradski liječnik Dragutin Weisz je gotovo svaki tjedan pregledavao učenike čije je zdravstveno stanje u ovoj godini bilo narušeno. Učenici su bolovali od ospica, a javljala se i difterija, dva slučaja škrleta te crnih kozica. Pojavio se u velikoj mjeri i svrab, a gotovo jedna trećina djece bila je skulava. Međutim, ove bolesti nisu ostavile težih posljedica. Učenici i učitelji su u ožujku i travnju docijepljeni.⁷⁵² Promjena u učiteljskom zboru nije bilo, a učenici su sudjelovali u svim humanitarnim akcijama koje su se organizirale na području grada *te tako doprinjeli i svoj obolas na oltar domovine.*⁷⁵³ Školska zgrada bila je u dosta trošnom stanju, uzrok su teške prilike ali i malo skrbi. Namještaj je klimav i čekali su se bolji dani kada bi se cjelokupna škola mogla dovesti u potpuni red. Problemi su bili u dvorištu škole jer je gradsko poglavarstvo u dvorištu škole napravilo skladište drva te je ono bilo izrovano kolotečinama. Knjige za knjižnicu nabavljale su se u okviru skromnih sredstava, a učila se zbog ogromne skupoće nisu niti nabavljala. Veliki problem, pošto je zabilježen i u spomenici, bio je poštanski promet. On je postao posve nesiguran pa čak i prema većim gradovima.⁷⁵⁴

Školu je i ove školske godine pregledao i ocijenio njen rad županijski školski nadzornik Mihovil Jug. On je u nadzoru bio od 17. do 19. veljače 1918. godine. Dobrotvori školske mladeži su i ove godine pomagali siromašnim učenicima te je obučeno oko 200 siromašnih školskih učenika. Novac za to je osiguran od kamata zaklade Paule pl. Kemenović, ratnog zajma i Siromašne školske mladeži. Ostatak sredstva je od privatnih poduzetnika i Gospojinskog društva križevačkog. Nastava je u školskoj godini 1917./1918. završila 30. lipnja 1918. godine.⁷⁵⁵

⁷⁵¹ Isto, str. 648.

⁷⁵² Isto, str. 648 i 649.; Dobrac ili ospice (male boginje) su najbezazlenija virusna zarazne bolest kod nas. Difterija je bolest gornjih dišnih puteva, koju karakterizira grlobolja i povišena tjelesna temperatura. Boginje (poznate pod latinskim nazivom variola ili *variola vera*) su zarazna bolest svojstvena čovjeku koju izazivaju dvije inačice virusa variole zvane *Variola vera major* i *Variola vera minor*. Variola vera major, poznatija kao velike ili crne boginje (crne kozice) je opasnija vrsta, koja izaziva smrt kod 20-40 % zaraženih, a kod preživjelih često ostavlja trajnu unakaženost ili sljepoću. Svrab ili šuga je parazitarana bolest površinskog dijela kože koju uzrokuje grinja *Sarcoptes scabiei*. (*Medicinska enciklopedija*, Tom I., str. 269.; Tom II., str. 212., Tom III., str. 415., 258.)

⁷⁵³ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 649.

⁷⁵⁴ Isto, str. 649. Najveću ugrozu poštanskom prometu predstavljao je zeleni kadar.

⁷⁵⁵ Isto, str. 649.

5.2.5. Školska godina 1918./1919.

Školska godina je započela 1. rujna 1918. godine. Kao i do sada i ova školska godina započela je misnim slavljem, a učenici su cijele šk. god. po običaju vršili vjerske dužnosti.⁷⁵⁶ Zdravstveno stanje bilo je povoljno unatoč velikoj epidemiji španjolske groznice (gripe). *Gradski liječnik dr. Dragutin Weisz se brinuo svojski za zdravlje kako učiteljskog zbora, tako i školske mladeži.*⁷⁵⁷ Rad niže pučke i ženske stručne škole nadzirao je 12., 17. i 18. ožujka školski nadzornik Mihovil Jug, dok je višu pučku školu posjetio 31. ožujka.⁷⁵⁸

Dana 30. travnja 1919. godine učenici i učitelji sudjelovali su na svečanoj misi zadušnici za hrvatske mučenike Zrinskog i Frankopana kao i u programu posvećenom prijenosu njihovih kostiju u domovinu. O toj proslavi iz spomenice saznajemo slijedeće: ... *a prenos kostiju svojih velikana proslaviše sudjelujući uz građanstvo matineji i otpjevavši izvan programa: „Prosto zrakom ptica leti... „Kroz po krvnih glas topova bojnih i Lijepu našu domovinu, a ravnatelj Nikola Pavić /:Hortenzije:/ recitirao je svoju, ovdje privitu pjesmu i nakon matineje protumačio mladeži značenja ovoga velikog dana u krvavoj povjesnici hrvatskog naroda, koji uzaman bi reći – čezne za slobodom“.*⁷⁵⁹

U lipnju 1918. godine iz ruskog zarobljeništva se vratio učitelj niže pučke škole Luka Giba, međutim nije se vratio u nastavu u niže razrede pučke škole, nego je zamolio premještaj i imenovanje za učitelja više pučke škole, što mu je zemaljska vlada, odio za bogoštovlje i nastavu dana 21. kolovoza 1918. godine uredbom broj 23997. i udovoljila imenovavši ga učiteljem više pučke škole u Pakracu, a na njegovom mjestu i dalje je ostala raditi Zora Flögel.⁷⁶⁰

Promjene u učiteljskom kadru bile su i u višoj pučkoj školi s koje je odredbom broj 23327 dana 14. kolovoza zemaljeska vlada, odio za bogoštovlje i nastavu učiteljicu Anicu Sova premjestilo na Zem. višu djevojačku školu smjera kućanskoga. Njezine obučne predmete podijelili su međusobno učitelji više pučke škole, a ispomagali su im učitelji niže pučke škole Vjekoslava Matijević i Đuro Segedi. Naredbom od 18. prosinca 1918. godine višoj pučkoj školi dodijeljen je učitelj Stjepan August, ali je on već 28. ožujka 1919. godine naredbom broj 10802 premješten u Klinča selo gdje je trebao voditi tamošnje gospodarstvo.

⁷⁵⁶ Isto, str. 650.

⁷⁵⁷ Isto, str. 650.

⁷⁵⁸ Isto, str. 650.

⁷⁵⁹ Isto, str. 650.

⁷⁶⁰ Isto, str. 651.

Dopisom Kr. zemaljske vlade II. od 12. travnja 1919. godine broj 8309 pridjeljen je na višu pučku školu Ivan Paulik, učitelj pučke škole u Ogulinu.⁷⁶¹ Školska godina 1918./1919. završila je 30. lipnja 1919. godine svečanim *Te Deumom* i podjelom svjedodžbi.⁷⁶²

Iz ovih izvještaja (ljetopisa) zapisanih u Spomenici Opće pučke škole križevačke, iako su oni skromni, možemo donijeti određene zaključke vezane za organiziranje i provedbu nastave tijekom trajanja Prvoga svjetskog rata. Čitajući spomenicu prvo što upada u oči jest da su učenici i učitelji sve važnije datume, kao napr. početak i završetak školske godine, razne proslave i svečanosti obilježavali misnim slavljinama i da su uz ostale predmete imali organiziranu nastavu vjeronauka za sve zastupljene religije u gradu. Tako su katolički vjeronauk predavali Dragutin Matijašić i Skočeni Mijo, grkokatolički vjeronauk predavao je Andrija Segedi i križevački kanonik dr. Dane Šajatović, grkoistočni (pravoslavni) vjeronauk predavao je protoprezbiter Svetozar Grubač, a vjeronauk Mojsijeve (izraelističke) vjere predavao je kotarski nadrabini dr. Maks Engl.⁷⁶³ U dijelovima spomenice govori se kako su učenici svoje vjerske dužnosti obavljali redovito i *točno prema propisima i običajima svoga grada, a crkvena se pjesma, kao i dosada njegovala Bogu na slavu.*⁷⁶⁴ Također, da je u Križevcima crkva ostala blisko vezana uz upravljanje školom govori nam podatak da je Gradsko poglavarstvo Križevci izabralo za mjesnog školskog nadzornika Žigu Ferkića, župnika križevačkog.⁷⁶⁵ Ovi podatci nam govore da je unatoč reformi još iz vremena Ivana Mažuranića, kada je crkva službeno odvojena od školstva, odnosno od vremena oduzimanja prava župnicima da upravljaju školama, crkva u Križevcima i dalje imala veliki utjecaj te da je i dalje aktivno sudjelovala u svim aktivnostima Opće pučke škole križevačke. Naravno, da primjer škole križevačke u ovome nije izuzetak jer je čitavo školstvo u ono vrijeme bilo pod upravom Zemaljske vlade, odijela za bogoštovlje i nastavu pa nije ni čudno što su se bogoštovlje i školstvo često preklapali u interesima.

Nadalje, možemo zaključiti da u cijelom razdoblju Prvoga svjetskog rata škola križevačka nije imala problema sa stručnim kadrom, te da je zemaljska vlada, odio za

⁷⁶¹ Isto, str. 651.

⁷⁶² Isto, str. 651.

⁷⁶³ Isto, str. 636. i 651.

⁷⁶⁴ Isto str. 632

⁷⁶⁵ Isto, str. 633.

bogoštovlje i nastavu, pronalazila rješanja za odsutne učitelje. Problemi za normalno funkcioniranje škole javljaju se vezani za financiranje škole. Tako na primjeru skromnog opremanja školske knjižnice ali i iz činjenice da se zbog skupoće nisu nabavljala nova školska učila, da se nisu tiskala školska izvješća, da je već dotrajali školski namještaj samo popravljen i uređen za iduću školsku godinu, možemo zaključiti kako se zbog ratnog stanja štedjelo gdje god se moglo pa i na djeci tj. školstvu.

Najveći problemi javljali su se u vremenu kada je vojska zauzela školsku zgradu za svoje potrebe te je nastava bila prekinuta od 15. veljače do 7. travnja 1915. godine, kao i ustupanje školske zgrade za vojno-oporavni dio koji je prostor školske zgrade koristio do polovice prosinca 1915. godine.⁷⁶⁶ Na kraju ovih školskih godina u spomenici je pisalo da se školska zgrada mora temeljito očistiti, dok u ljetopisima za ostale „ratne“ školske godine piše da je zgrada u trošnom stanju te da čeka bolje dane za popravak. Ovaj podatak je začuđujuć obzirom da je školska zgrada izgrađena 1902. godine. Međutim, autor spomenice vjerojatno je mislio na uređenje unutrašnjosti zgrade te namještaj, posebno ako uzmemo u obzir da je zgradu koristila vojska koja najvjerojatnije i nije previše pazila na inventar škole. Što se tiče samih učenika njima se pomagalo koliko se je moglo, naročito onim najsiromašnijima. Njima se je pokušalo preko gradskog poglavarstva, Gospojinskog društva i mnogih dobrotvora osigurati odjeća, obuća i školski pribor. Za najsiromašnije su se čak spremali i izdašni obroci.⁷⁶⁷ Školska mladež je pak za čitavoga rata od kolovoza 1914. pa do studenog 1918. godine sudjelovala u skoro svim humanitarnim i sakupljačkim akcijama koje su se organizirale u gradu ili od strane škole. Tako su učenici i njihovi profesori sudjelovali u akcijama gdje su sakupljali robu ili novac za ratne invalide, crveni križ, božićni dar, cipele za ratničku siročad, za djecu itd.⁷⁶⁸ Učenici i nastavnici pučke škole Križevačke odazvali su se i pozivu Upravnog odbora županije bjelovarsko-križevačke koje je pozvalo učiteljstvo pučkih škola županije da *sa školskom mladeži sprema topla odijela za naše vojnike i da obavlja ine korisne i potrebne poslove u općem interesu.*⁷⁶⁹ Kr. županijski nadzornik Mile Teslić je na sjednici upravnog odbora bjelovarsko-križevačke županije podnio izvješće o stanju u školstvu županije za 1914. godinu. U izviješću je istaknuo da je na polazak škole u šk. god 1914./1915.

⁷⁶⁶ Isto, str. 632. i 638.

⁷⁶⁷ Isto, str. 628.

⁷⁶⁸ Isto, str. 644.

⁷⁶⁹ „Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXV., br. 51., 17. listopada 1914.

znatno utjecalo ratno stanje. Također je izvijestio da je oko 33% učitelja iz županije mobilizirano i da se nalaze pod oružjem te istaknuo *da je i pučko učiteljstvo u o ovim sudbonosnim danima stajalo u prvim redovima, kada se je radilo o podupiranju ratne spremne, pripomoći ranjenim i bolesnim vojnicima, potpomaganju vojničkih porodica i njihove siročadi, te svih poduzeća, kojima se ublažuje ratna nevolja, a jača samosvijest i otporna snaga u narodu i vojsci. – Sve učiteljstvo uopće zaslužuje hvalu, a nužno je pojedincima, koji su se osobito istakli, to i posebno priznati.*⁷⁷⁰

U spomenici se daje osvrt na važnije događaje u vremenu 1914.-1918. godine, ali su oni šturi i informativnog karaktera. Osim veličanja vladara Austro-Ugarske monarhije iz teksta se ne može isčitati politička pozadina, ali se može isčitati besmislenost i teške posljedice rata⁷⁷¹, kao i veliki patrimonizam hrvatskog naroda, ali i učenika te učitelja križevačke pučke škole.⁷⁷² U spomenici nema zapisano ništa konkretno o tijeku rata, vojnim operacijama, stanju na bojištima, kraju rata ili političkoj situaciji kao npr. izlasku iz Austro-Ugarske Monarhije i stvaranju Države SHS, odnosno Kraljevstva SHS. Uzrok nekomentiranja političke situacije najvjerojatnije je cenzura od strane vlasti. Jer, kako je školu svake godine inspecirao Kr. žuapnijski nadzornik, on je između ostaloga kontrolirao i spomenicu škole. Dokaz o tome su potpisi školskih nadzornika u spomenici.⁷⁷³ Autori ljetopisa su, zasigurno, vodili brigu o tome što će zapisati u spomenicu. Jedini tekst spomenice koji ima politički kontekst je dio ljetopisa za školsku godinu 1918./1919. u kojem se govori da su učitelji i učenici sudjelovali na misi zadušnici 30. travnja 1919. godine za Zrinskog i Frankopana te proslavi prenošenja njihovih kostiju iz Bečkoga Novog Mjesta (Wiener-Neustadta) u Zagreb.⁷⁷⁴ Ovaj tekst možda indirektno, ali simbolično, govori o Zrinskom i Frankopanu kao protuaustrijskim herojima te na taj način autor spomenice možda želi naglasiti slom Monarhije. Naravno, nakon 1. prosinca 1918. godine društvene i političke okolnosti su se promijenile pa su tako i negativni stavovi prema Austro-Ugarskoj Monarhiji postali čak i poželjni.

⁷⁷⁰ „Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXVI., br. 13., 23. siječnja 1915. Krajem lipnja 1915. bilo je mobilizirano oko 25% učitelja iz županije, krajem 1915. godine 28%. Broj mobiliziranih učitelja se u daljnjim ratnim godinama nešto smanjio.

⁷⁷¹ *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 643.

⁷⁷² Isto, str. 643., 646., 649., 650.

⁷⁷³ Isto, str. 646. i 649.

⁷⁷⁴ Isto, str. 650.

6. KRALJEVSKO VIŠE GOSPODARSKO UČILIŠTE I RATARNICA U VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA

6.1. Osnivanje učilišta

Potreba za institucijom koja bi osposobljavala buduće gospodarstvenike pojavila se u Hrvatskoj još u prvoj polovici 19. stoljeća iako se o poljoprivredi pisalo i puno ranije. Razlog je, dakako, bio zaostalost hrvatskog gospodarstva.⁷⁷⁵ Tek se u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda ozbiljnije pristupilo rješavanju toga problema hrvatskog gospodarstva. Prvi pokušaj modernizacije bilo je osnivanje Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva.⁷⁷⁶ Najvažnija posljedica revolucionarnih zbivanja 1848./1849. godine za hrvatsko društvo bila je ukidanje kmetstva i tlake. Raspadom feudalnih posjeda na veleposjedničku i kmetsku zemlju otvorilo se pitanje modernizacije i unapređivanja poljoprivrede. Za komercijalizaciju agrara i prijelaz na modernu obradu zemlje bila je nužna gospodarska naobrazba. Opće poljoprivredne škole već su bile osnovane u Ugarskoj, Češkoj i Austriji.⁷⁷⁷ Premda je prijedloga za osnivanje poljoprivredne škole u Hrvatskoj i Slavoniji bilo i ranije, to pitanje postavilo se tek 1852. godine u zagrebačkoj Trgovačkoj i obrtničkoj komori. 22. studenoga 1853. godine. Tadašnji ministar unutarnjih poslova Aleksandar Bach uputio je dopis banu Josipu Jelačiću u kojem ga poziva da poradi na osnivanju gospodarske škole za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju.⁷⁷⁸

⁷⁷⁵T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 445. Vidi i: Jelena Balog, „Doprinos u proučavanju povijesti i važnosti Visoke gospodarske škole u Križevcima“, *Podravina*, Volumen 5, broj 10, Koprivnica 2006., str. 100-110., na str. 104.

⁷⁷⁶Prijelaz na modernu obradu zemlje strojevima i komercijaliziranje agrara značilo je prijelaz iz feudalnih u nove kapitalističke odnose. Tu modernizaciju gospodarstva u Hrvatskoj poticalo je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo (HSGD) osnovano 24. studenoga 1841. godine. Cilj društva bio je širenje znanja o poljoprivredi veleposjednicima i puku. Društvo od 1842. godine izdaje *Gospodarski list*, a iste godine osnovana je i Gospodarska podružnica Križevci zahvaljujući Nikoli pl. Zdenčaju potpredsjedniku HSGD - a od 1841. do 1847. godine.

Nikola Zdenčaj (Veliki Raven pokraj Križevaca, 6. prosinca 1775. - Veliki Raven, 28. travnja 1854.), hrvatski političar, pravnik i podžupan Križevačke županije. Završio je studij prava u Zagrebu, te je od 1794. godine bio veliki odvjetnik i bilježnik Križevačke županije. 1827. godine izabran je za križevačkog podžupana, da bi od 1830. godine bio hrvatski poslanik na Ugarskom saboru. Godine 1836. imenovan je upraviteljem kraljevske komore u Zagrebu, a 1838. velikim županom Zagrebačke županije. Kao veliki župan zagrebački pridonio je izbornoj pobjedi iliraca nad mađaronima. Bio je jedan od osnivača i potpredsjednik Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva (do 1847.). Umro je u 79. godini na svom imanju u Velikom Ravnu. Više u: Zoran Homen, „Doprinos očuvanju imena Nikole Zdenčaja“, *Cris*, god. V., br. 1/2003., str. 61-66., na str. 61 i 62.

⁷⁷⁷ Prve poljoprivredne škole u Europi osnovane su u Engleskoj (Oxford, 1790.), u Ugarskoj (Viša poljoprivredna škola Georgikon, Keszthely, 1797.), u Njemačkoj (Moglin, 1806.) i u Francuskoj (Grignon, 1827.).

⁷⁷⁸ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 455.; *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, Izdao profesorski zbor Kr. višeg gospodarskog učilišta, str. 2-6.; R. Husinec, P. Delić,

Nakon dugih pregovora bečke i banske vlade oko smještaja i financiranja škole otvoreno je Gospodarsko - šumarsko učilište u Križevcima 19. studenoga 1860. godine⁷⁷⁹. Učilište u Križevcima bilo je jedino poljoprivredno učilište na čitavom južnoslavenskom području, a bilo je i jedino učilište u Habsburškoj Monarhiji na kojem se predavalo hrvatskim jezikom. Mojsije Baltić⁷⁸⁰, savjetnik Kraljevske zemaljske vlade, prigodom svečanoga otvaranja učilišta ponosno je izjavio da je time *narodni naš jezik proglašen jezikom učevnim*.⁷⁸¹ Prvi ravnatelj učilišta bio je Dragutin (Karl) Lambl, koji je istaknuo *da viribus unitis – pomoću ostale gospode učiteljah – podignem ovaj zavod na takav stupanj savršenstva, da mladež naša uzmogne služiti vjerno domovini...*⁷⁸²

Gospodarsko učilište počelo je s radom u adaptiranom dijelu županijske palače. Tijekom 1861.-1865. godine podignuto je više gospodarskih zgrada i pogona, a građevne je radove vodio Srećko Jankomir iz Građevnog odjela Zemaljske vlade.⁷⁸³ Među profesorima mogu se naći imena stručnjaka poznatih i izvan učilišta kao što su šumar Fran Kesterčanek, pisac prvih šumarskih udžbenika na hrvatskom jeziku, kemičar Vladimir Njegovan, mineralog i profesor prirodopisa i fizike Mijo Kišpatić, agronom Gustav Bohutinsky, liječnik Fran Gundrum Oriovčanin, agronomi Oton Frangeš i Vinko Mandekić, kemičar i književnik Milutin Cihlar Nehajev, Ferdo Kern prvi doktor veterinarskih znanosti u Hrvatskoj i mnogi drugi.⁷⁸⁴

„Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima“, str. 20.; Ivan Todorčić, „110 godina poljoprivrednog školstva i istraživanja poljoprivrede u Križevcima“, *Križevački zbornik I*, Ogranak Matice hrvatske - Križevci, Križevci, 1970., str. 48 - 85., na str. 48 - 51.

⁷⁷⁹ 1857. godine križevački gradonačelnik Janko Gašpary ponudio je Namjesništvu u Zagrebu zemljište grada Križevaca za potrebe osnivanja gospodarskog učilišta. Zasluge da se učilište baš osnovalo u Križevcima pripadaju još i grofu Ivanu Coroniniju (dal. - hrv. - slav. banu u razdoblju 1859. - 1860.), Mojsiju Baltiću koji se zalagao za otvorenje učilišta u Križevcima, ali i da nastavnici budu iz slavenskih dijelova Monarhije. *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 19- 22.; R. Husinec, P. Delić, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, str. 23.; *150 godina poljoprivrednog školstva u Križevcima*, ur: Renata Husinec, Vinko Pintiće, Visoko gospodarsko učilište, Srednja gospodarska škola u Križevcima, Križevci, 2010., str. 11.; I. Todorčić, „110 godina poljoprivrednog školstva i istraživanja poljoprivrede u Križevcima“, str. 48 - 51.

⁷⁸⁰ Mojsije Baltić, krajiški upravni oficir i privredni stručnjak (Gora kod Petrinje, 19. veljače 1804. - Zagreb, 31. listopada 1897.). Osnovno školovanje završava u Glini, a vojnu školu u Petrinji (1825.). Školovanje nastavlja u Grazu. Bio je savjetnik Kraljevske zemaljske vlade, ilirac prijatelj Ljudevita Gaja i Josipa Jelačića. Suradivao je u mnogim časopisima.

⁷⁸¹ Josip Lajer, „*Otvaranje gospodarskog učilišta*“, *Gospodarski list*, Zagreb, God. 8/1860., br. 48, str. 222.

⁷⁸² Isto.

⁷⁸³ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 59.

⁷⁸⁴ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 455.; Renata Husinec, „Križevačko gospodarsko i šumarsko učilište“, *Hrvatski prirodoslovci* 22, Znanstveni skup Odjela za prirodoslovlje i matematiku Matice Hrvatske, Križevci, 18. i 19. listopada 2013., str. 3-30.; Olga Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 60.; Među nastavnicima nalazimo

Otvaranjem Gospodarsko- šumarskog učilišta u Križevcima položen je temeljni kamen za gospodarski napredak kraljevina Hrvatske i Slavonije.⁷⁸⁵ Prvo uređenje učilišta određeno je pravilima Kraljevskog hrvatsko-slavenskoga namjesničkog predsjedništva od 19. svibnja 1860. godine. Tim pravilima određeno je da učenici dobiju znanja iz gospodarstva i šumarstva potrebna za rad na srednje velikim gospodarstvima te u državnim ili drugim šumama. U razdoblju od 1860. do 1877. godine na učilištu se počela razvijati gospodarska nastava, osnivale su se znanstvene zbirke i postepeno nabavljala potrebna nastavna sredstva i učila. Učilište je tada imalo naslov *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcu u kraljevini Hrvatskoj*. Učilište se sastojalo iz Višeg gospodarskog te šumarskog odjela i iz nižeg odjela koji je nazvan *ratarnica*.⁷⁸⁶ U Više odjele upisivali su se učenici s 4., a kasnije sa 6. razreda niže opće ili realne gimnazije, a *ratarnica* je primala seoske mladiće s osnovnom školom i barem 16 navršenih godina.⁷⁸⁷ Dvogodišnje Gospodarsko - šumarsko učilište osposobljavalo je stručni kadar uglavnom za feudalni posjed i državnu službu, a polaznici *ratarnice* su nakon 3 godine školovanja dobili zvanje *gospodar* i bili osposobljeni za vođenje svojih seoskih gospodarstva.⁷⁸⁸ Učilište je reformirano za Mažuranićeve vlade i otada je napredovalo i organizacijski se mijenjalo prema napretku struke. Reorganizacijom rada učilište mijenja naziv u *Kraljevsko gospodarsko i šumarsko učilište* (1887.-1902.). Zbog otvaranja Šumarske akademije pri Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu (1898.) došlo je 1899. godine do ukinuća Šumarskog odjela u Križevcima. Prema zakonu od 16. travnja 1902. godine učilište je

Franju Čordašića, uglednog učitelja šumarske struke; Ivana Gvozdanića, prirodopisca; Franju Heimlera, pravnika; šumara Dragutina Hlavu; Josipa Kemfa, učitelja vinogradarstva i pivničarstva; Cvijetka Kontak, nastavnika vinogradarstva; Vjekoslava Köröskényja, od 1874.-1878. ravnatelja zavoda, nakon umirovljenja Dragutina Lambla, i predavača matematike; Janka pl. Labaša, tajnika; Petra Mudrinića mineraloga; dr. Ognjana Oštrića, odvjetnika; Gustava Pexidra, profesora kemije; Mihajla Prloga, predavača fizike; Josipa pl. Prugovečkog, učitelja narodnog gospodarstva, Ivana pl. Radića, predavača računstva; Alexa Russija, predavača uzgoja gospodarskog bilja; Slavoljuba Sivoša, prefekta, Maksimiliana Šmidta, predavača nauke o gospodarstvu; Ivana Stražničkyja, prof. matematike i ing.; Žigau pl. Šugha, upravitelja Ratarnice od 1866.-1885.; Gustav a Augusta Vichodila ravnatelja Zavoda (1878.-1890.), predavao gospodarsku upravu; Antuna Trumera, zavodskog vrtljara; Josipa Ubla, prof. živinogojstva; Vojtjeha Vavru, prof. gospodarske struke itd.; (Gustav August Vichodil, „*Historički nacrt o postanku i razvitku kr. gospodarskog i šumarskog učilišta u Križevcima u razdoblju od 1860.-1885.*“, Zagreb, 1885., str. 21.-27.)

⁷⁸⁵ I za veće narode bilo bi historijskim događajem podignuće gospodarske i šumarske škole, koja se tijekom vremena razvija u najviši te vrste učevni zavod; s tim više bio je to događaj za nas, za mali narod, u kojem je tek trebalo stvarati prve uvjete za shvaćanje racionalnog gospodarstva (...) Može se bez pretjerivanja kazati, da je povijest križevačkog zavoda u isti mah i povijest čitavog našeg gospodarskog napredovanja. (*Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 1.)

⁷⁸⁶ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 455.

⁷⁸⁷ Isto, str. 456.; Vidi i: *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1914./1915.* Knjigotiskara Gust. Neuberg., Križevci, 1915. (Dalje: *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za školsku godinu 1914./1915.*)

⁷⁸⁸ Isto, str. 456.

preuređeno pod nazivom *Kr. više gospodarsko učilište*, koje se sastojalo od Višeg gospodarskog učilišta, ratarnice i znanstvenih zavoda koji su se počeli osnivati uz učilište.⁷⁸⁹ Očekivala se još jedna reforma, ali do nje nije došlo. Osnivanjem Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu 1919. godine ukinuto je Više gospodarsko učilište u Križevcima i osnovana je Srednja gospodarska (poljoprivredna) škola koja radom počinje 20. kolovoza 1920. godine.⁷⁹⁰ Poslije 1920. godine raniji zavodi pretvoreni su u poljoprivredne stanice, ali su profesori, u ovim stanicama kao i drugim oblicima rada, nastavili dotadašnju djelatnost i radili na unapređenju poljoprivredne proizvodnje i znanstveno - istraživačkog rada. Profesorski zbor izdavao je osim redovnih godišnjih izvještaja i stručni list *Viestnik za gospodarstvo i šumarstvo* (1886. i 1887.) i *Gospodarsku smotru* (1909.-1919). Učilište je sudjelovalo na gospodarskim i općim regionalnim, međunarodnim i svjetskim izložbama i dobilo odlikovanja i priznanja: u Zagrebu 1864., 1891. i 1906.; u Beču 1866. i 1873.; u Ludbregu 1868; u Križevcima 1869.; u Trstu 1882.; u Budimpešti 1896.; u Parizu 1900 godine. Osobito je bila važna Zemaljska gospodarska izložba u Zagrebu 1906. godine na kojoj je prikazano cjelokupno ustrojstvo Učilišta.⁷⁹¹ Rad Gospodarskog i šumarskog učilišta kao i odsjeka, zavoda i stanica bio je poznat i izvan granica Hrvatske i Slavonije. Tako su se u Križevcima osposobljavali i učenici (slušatelji - studenti) iz raznih europskih zemalja: Češke, Slovačke, Mađarske, Bugarske, Srbije i Bosne i Hercegovine. Na taj je način križevačko učilište postalo jezgra razvoja gospodarske i šumarske znanosti, naročito na južnoslavenskom području. Otvaranjem Kr. višeg gospodarskog učilišta Križevci ali i cijela Hrvatska i Slavonija nisu dobile samo školovane poljoprivrednike i šumare, nego su znanstvenim djelovanjem različitih poljoprivrednih postaja, zavoda, odsjeka i stanica u sklopu učilišta ubrzano napredovali u modernizaciji i unapređivanju gospodarstva.⁷⁹²

⁷⁸⁹ Isto, str. 456.; U sklopu Gospodarskog i šumarskog učilišta u Križevcima djelovala su tri kulturno - umjetnička i humanitarna društva: *Plug* koji je imao literarnu zadaću; *Slavuj* - hrvatsko slušateljsko pjevačko društvo i *Društvo za potporu ubogih slušatelja na Kr. gospodarskom i šumarskom učilištu u Križevcima* koje je imalo humanitarni karakter.

⁷⁹⁰ Isto, str. 456.; Srednja poljoprivredna škola postojala je od 1920. do 1960. godine, a svoj rad nastavila je kao Viša poljoprivredna škola i Srednja poljoprivredna škola od 1960. do 1979. godine. Od 1979. do 1993. godine djeluje pod nazivom Poljoprivredni institut za usmjereno obrazovanje i znanstveni rad, unutar kojeg djeluje više usmjereno obrazovanje i srednje usmjereno obrazovanje. Iz Poljoprivrednog instituta 1993. godine izdvaja se srednja poljoprivredna škola i mijenja ime u Srednja gospodarska škola koja zasebno djeluje i danas. Poljoprivredni institut prestaje s radom 1998. godine, a umjesto njega osnovano je Visoko gospodarsko učilište s trogodišnjim studijem.

⁷⁹¹ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 52.

⁷⁹² Brojni vrhunski hrvatski i europski znanstvenici, ratari, stočari, veterinarci, ekonomisti, pedolozi, geodeti prošli su kroz križevačko Gospodarsko i šumarsko učilište, najstarije u ovom dijelu Europe. Križevci su sa svojim učilištem postali kolijevka Veterinarskog, Agronomskog, Ekonomskog i Šumarskog fakulteta u Zagrebu.

6.2. Znanstveni zavodi učilišta

Prvi znanstveni zavod koji je osnovan unutar Učilišta bila je postaja za istraživanje sjemena. Ona je osnovana na temelju naredbe Kraljevske zemaljske vlade od 10. srpnja 1893. godine, broj 14.902.⁷⁹³ Predstojnikom postaje imenovan je profesor Andrija Lenarčić⁷⁹⁴, a službeno je otvorena 19. rujna 1893. godine.⁷⁹⁵ 12. siječnja 1906. godine mijenja naziv u Kr. hrv. slav. zemaljska postaja za istraživanje sjemena u Križevcu.⁷⁹⁶ Zadaća zavoda bila je: istraživanje apsolutne kvalitete sjemena (čistoća, kljavost, težina-apsolutna, volumna i specifična, porijeklo sjemena itd.); istraživanje kakvoće sjemena s obzirom na suvrste; istraživanje kakvoće sjemena s obzirom na naše domaće klimatske prilike, analize sijena i ostalih krmiva; kontrola trgovine vezana za prodaju gospodarskog sjemena (naročito djeteline); upoznavanje stanovništva sa sjemenjem kulturnog bilja i s biljem samim te napretkom znanosti vezanim za uzgoj bilja i sjemena; istraživanje biljnih bolesti i upoznavanje stanovništva o njihovom sprječavanju.⁷⁹⁷ Kr. hrv. slav. zemaljska postaja za istraživanje sjemena u Križevcu zadobila je veliku važnost od 1898./99. godine kada je Kr. zemaljska vlada izdala naredbu kojom se sve trgovine sjemenjem stavljaju pod oblastnu kontrolu. Oblasti su uzimale uzorke sjemena od trgovaca i slale ih postaji na analizu kakvoće.⁷⁹⁸

Nakon Andrije Lenarčića ulogu ravnatelja preuzeo je Gustav Bohutinsky (1906.-1912.).⁷⁹⁹ U tom vremenu postaja za istraživanje sjemena bilježi najveći zamah. Uz Lenarčića

U nekadašnjem Bakteriološkom zavodu, osnovanom 1907. godine, samo nekoliko godina poslije Pasteurovog instituta u Parizu, počela je proizvodnja cjepiva i seruma za domaće životinje. Od 1948. godine Križevci su i sjedište Centra za reprodukciju u stočarstvu koji unapređuje umjetno razmnožavanje stoke za proizvodnju mesa i mlijeka.

⁷⁹³ *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 84.

⁷⁹⁴ Andrija Lenarčić (Vrhnika, 22. rujna 1859. – Zagreb, 26. prosinca 1936.) agronom i pedagog. Visoke poljoprivredne škole završio u Beču i Halleu. U Križevcima na Gospodarskom učilištu bio najprije profesor, a zatim i ravnatelj (1898. - 1911.). Predavao je opći i posebni uzgoj bilja, opće gospodarstvo, pčelarstvo, svilarstvo i gospodarsku zoologiju. Napisao nekoliko stručnih knjiga (*Predavanja iz bilinogojstva, ratarstva i livadarstva; uzgoj bilja;*) uredio *Spomenicu Gospodarskog učilišta 1860. -1910.*), a bio je i jedan od urednika *Gospodarske smotre*. Na Šumarskoj akademiji u Zagrebu predavao je melioraciju tla, kulturu livada i pašnjaka. Surađivao je i u *Šumarskom listu*. (R. Husinec, „Križevačko gospodarsko i šumarsko učilište“, str. 15.)

⁷⁹⁵ *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 84.

⁷⁹⁶ R. Husinec, P. Delić, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, str. 46.

⁷⁹⁷ *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 84-85.

⁷⁹⁸ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 457.

⁷⁹⁹ Gustav Bohutinsky (Szokola Hutta, Mađarska, 16. lipnja 1877. – Mostar, 12. rujna 1914.) agronom i genetičar. Završio gimnaziju u Rakovcu te 1902. godine gospodarski studij na Visokoj gospodarskoj školi u Beču. Kratko radio u Zagrebu, a 1903. godine postao asistent na Višem gospodarskom učilištu u Križevcima, gdje je predavao bolesti bilja i zoologiju. God. 1905. imenovan je predstojnikom postaje za istraživanje sjemena

i Bohutinskog u postaji za istraživanje sjemena radili su: profesor Mijo Graho, asistenti Antun Häusler, Gavro Crlenjak, Ognjan Haiman, Slavoljub Ilić i vježbenik Ivan Hižar. Od 1906. godine postaji su dodijeljeni: učitelj Fran Hajdak i vježbenici Vilim Novotny, te Vinko Mandekić.⁸⁰⁰

Bakteriološki zavod osnovan je naredbom Kraljevske zemaljske vlade 10. svibnja 1901. godine, uredbom broj 41.105. ex 1902., kao najstarija veterinarska ustanova na južnoslavenskom području.⁸⁰¹ Razlog za osnivanje ovog zavoda bio je veliki napredak u gospodarstvu, naročito u stočarstvu Hrvatske i Slavonije, a koji se naročito osjećao na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. S razvojem ove privredne grane morale su se razvijati i struke koje su vezane za nju. Također, važan razlog osnivanja ovog zavoda je i inozemska kontrola zdravstvenog stanja stoke koja se je prodavala izvan Hrvatske. Osnivanjem bakteriološkog zavoda htjelo se poboljšati veterinarsko-zdravstvene uvjete u Hrvatskoj te sigurno upoznavati i suzbijati kužne bolesti životinja.⁸⁰² Ostale zadaće zavoda bile su: istraživati poslani mu materijal (dijelove lešina, izmetine, exudate itd.) na uzročnike raznih životinjskih bolesti; istraživati životinjsku hranu i piće te jesu li s bakteriološkog gledišta upotrebljiva, štetna ili pokvarena; istraživati vrijednost načina, sredstava i priborja za raskuživanje, steriliziranje, filtriranje itd.; izdavati pravovaljane potvrde i svjedodžbe te strukovna mišljenja i savjete u pogledu veterinarske bakteriologije; praviti bakteriološke proizvode za veterinarsku i gospodarsku upotrebu, a prema potrebi i okolnostima i druge proizvode potrebne u veterini i gospodarenju; pratiti znanstveni rad u bakteriologiji, baviti se znanstvenim bakteriološkim

i učiteljem uzgoja bilja. Ispit iz biljne fiziologije, agrikulturne kemije, uzgoja bilja i gospodarskih strojeva položio je 1908. godine na Visokoj školi za kulturu tla u Beču i postao profesorom uzgoja bilja na Višemu gospodarskom učilištu u Križevcima, gdje je organizirao postaju za oplemenjivanje bilja. God. 1912. premješten je u Zagreb, ali i dalje vodi kolegij uzgoj bilja u Križevcima; također je predavao opće gospodarstvo na Šumarskoj akademiji. Bohutinsky je prvi u nas izvodio pokuse iz uzgoja bilja na temelju Mendeljevih genetskih zakona (Križanje pšenice: Square x head Banatska brkulja, *Gospodarska smotra*, 1911.) te uzgojio sortu pšenice sirban prolifik, koja se ubrzo proširila u Hrvatskoj. Bavio se i uzgojem kukuruza (Gojitba kukuruze, *Gospodarska smotra*, 1909.) i prvi u Europi izvodio pokuse s heterozisom. Iz toga je područja i njegova disertacija na Visokoj školi za kulturu tla u Beču: *Entwicklungsabweichungen beim Mais. (Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft, Berlin 1914)*. Mnogo se bavio uzgojem krumpira (*Nova korunova bolest »frkanje listova«, Gospodarska smotra*, 1909.). Promicao je uporabu umjetnih gnojiva na seljačkim gospodarstvima (*Pokusi sa calcijevim cijanamidom na pokušalištu Kr. višeg gospodarskog učilišta u Križevcima, Gospodarski list*, 1907). Jedan je od osnivača i urednik *Gospodarske smotre*, prvoga našeg znanstvenog gospodarskog časopisa. Ostale stručne članke i znanstvene studije objavio je u *Gospodarskom listu* (1903.–07., 1909.) i *Gospodarskoj smotri* (1909.–12.). Umro je 12. rujna 1914. godine od kolere u Mostaru, gdje je bio mobiliziran kao pričuvni poručnik početkom rata. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2284> preuzeto 22. veljače 2015.)

⁸⁰⁰ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 455.

⁸⁰¹ *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. Višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 96.

⁸⁰² Isto, str. 94.

pitanjima, a korisne novosti praktično primjenjivati; pitanjima bakteriološke naravi iz struke ljudske higijene i liječništva zavod će se baviti samo na posebni zahtjev zdravstvenog odsjeka Kr. hrv. - slav. - dal. zemaljske vlade.⁸⁰³ Prvi predstojnik Bakteriološkog zavoda bio je dr. Ferdo Kern.⁸⁰⁴ U vremenu od 1901. do 1920. godine zavod je razvio brojne aktivnosti. Bio je moderno opremljen i posjedovao je sve što je bilo potrebno za znanstveno bakteriološko ispitivanje hrane i raznih uzoraka, kao i za pripremanje raznih bakterioloških cjepiva (tuberkulin, mallein, cjepivo protiv šuštavca, kolere, svinjskog i bakteriološkog vrbanca, za ljude i stoku neotrovnog kuživa protiv miševa i štakora). Uz dr. Ferdu Kerna u zavodu su radili i dr. Andrija Hupbauer, Fran Gabrek i ostali.⁸⁰⁵

Uredbom br. 4318 od 25. ožujka 1902. godine određeno je da se u prostorijama učilišta ima ustrojiti agrikulturno - kemijska postaja.⁸⁰⁶ Nakon adaptacije prostora unutar postojećeg učilišta zavod je s radom počeo 15. rujna 1902. godine. Za predstojnika postaje imenovan je dr. Milan Metelka.⁸⁰⁷ Od godine 1903. zavod ima dva odsjeka: Odsjek za istraživanje tla i hranidbu bilja i Agrokemijski odsjek. Za uspjeh Agrikulturno- kemijskog zavoda zaslužni su njegovi djelatnici: dr. Milan Metelka, Ivan pl. Kuria Bogitich, Vladimir Njegovan⁸⁰⁸, Marko Mohaček, Dragutin Strohal, dr. Milutin Cihlar Nehajev⁸⁰⁹, dr. Kornel

⁸⁰³ Isto, str. 96.

⁸⁰⁴ Ferdo Kern (Budimpešta, 25. svibnja 1872. – Zagreb, 9. listopada 1960.) veterinar, prvi hrvatski bakteriolog. Prvi hrvatski veterinar koji je obranio naslov doktora veterinarske medicine (Bern, 1905.). Završio je Veterinarsku akademiju u Budimpešti (1894.). Radio je kao asistent u Bakteriološkome zavodu u Budimpešti. Od 1900. godine radio u Križevcima i kao predavač na Višem gospodarskom učilištu. Osnivač je Kraljevskoga hrvatsko-slavonskoga zemaljskoga bakteriološkog zavoda u Križevcima, prvoga veterinarskoga bakteriološkog zavoda u Hrvatskoj, osnovanoga 1901. godine, samo 13 god. nakon Pasteurova zavoda u Parizu. Bio je prvi sanitarni bakteriolog u Hrvatskoj. Godine 1917. godine osnovao je Zavod za proizvodnju cjepiva d. d. u Križevcima, prvi zavod za proizvodnju cjepiva protiv zaraznih bolesti domaćih životinja. Zaslužan je i za osnivanje bakteriološkoga zavoda u Ljubljani (1922.). Osnivač i predstojnik Apidološkog odjela pri Zavodu za primijenjenu zoologiju. Objavio je stotinjak znanstvenih, strukovnih i popularnih publikacija na mađarskom, hrvatskom, njemačkom i slovenskom jeziku. Knjiga *Prva pomoć* doživjela je tri izdanja (1914., 1916., 1929.) na četiri jezika. Svojim radom zacrtao je temelje hrvatskom znanstvenom veterinarstvu. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31270> preuzeto 22. veljače 2015.)

⁸⁰⁵ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 458.

⁸⁰⁶ *Spomenica o devedesetoj obljetnici postojanja Agrikulturno - kemijskog zavoda u Križevcima*, Poljoprivredni institut Križevci i Ogranak Matice hrvatske Križevci, Križevci, 1993., str. 10.

⁸⁰⁷ Milan Metelka (Zagreb, 1875. - Zagreb, 1949.), predstojnik Kr. hrv. - slav. zemaljskog agrikulturno - kemijskog zavoda i učitelj u Kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima. Bio je II. tajnik stalnog zemaljskog povjerenstva za istraživanje vina u Zagrebu.

⁸⁰⁸ Vladimir Njegovan (Zagreb, 28. travnja 1884. - Zagreb, 25. lipnja 1971.), hrvatski kemičar. Studirao je na Mudroslovnome fakultetu u Zagrebu, studij kemije završio u Beču (1907.). Od 1907. godine bio je asistent u Agrikulturno-kemijskome zavodu Kraljevskoga višega gospodarskog učilišta u Križevcima. Nakon usavršavanja na Saveznoj politehnici u Zürichu i rada u Križevcima, doktorirao je na Tehničkoj visokoj školi u Beču (1912.). Bio je prvi profesor anorganske i analitičke kemije na Kemičko-inženjerskom odjelu Tehničke visoke škole u Zagrebu (1919.), njezin dekan (1920./1921. i 1924–1926.), a zatim dekan Tehničkoga fakulteta (1931.–1933.).

Eisenhut i ostali.⁸¹⁰ Zavod od 1909. godine stoji pod nadzorom Kr. zem. vlade, ali i dalje ostaje spojen s Kr. višim gospodarskim učilištem u Križevcima. Stručnjaci ovog zavoda bavili su se znanstvenim i praktičnim gospodarskim svrhama i to: proučavanjem gospodarskih pitanja koja ulaze u kemijsku struku, naročito onih vezanih za gnojidbu prirodnim i umjetnim gnojivima, životinjsku hranu; istraživanjem kemijskog sastava, čistoće, štetnosti po zdravlje poljoprivrednih proizvoda (šljivovica, vino, mlijeko, kruh, pivo, med itd.); istraživanjem kemijskog sastava ostalih materijala koji su važni za razvoj i napredak gospodarstva (npr. voda, tlo, gnojiva itd.); ispitivanjem pojava u tehnici gospodarstva, koje su u uzročnoj vezi s klimom u Hrvatskoj i Slavoniji te osebnostima našeg tla.⁸¹¹ U zavodu su se izvodile dvije vrste istraživanja. Prva je bila obavljanje analize za privatne i javne svrhe kao ovlaštenu zavod za kontrolu poljoprivrednih sirovina, poluproizvoda i gotovih proizvoda. Druga zadaća bile su kemijske analize koje služe kao osnova znanstvenim istraživanjima. Kontrolni rad se sastojao u istraživanju gospodarskih predmeta da bi se utvrdio kemijski sastav, čistoća i eventualna štetnost po zdravlje. Analize su tražile ne samo državni organi, nego i privatnici, i to analize tla, ali i umjetnih gnojiva koje namjeravaju primjenjivati. Znanstveni rad se sastojao, uglavnom, u proučavanju domaćih gospodarskih produkata kao što su vino, mlijeko, rakija, kruh itd. Zavod je od 1902. do 1910. godine provodio, po nalogu vlade, statistiku čistih

Utemeljitelj je studija kemije, kemijskog inženjerstva i kemijske tehnologije u Zagrebu (danas Fakultet kemijskog inženjerstva i tehnologije). Bavio se analitičkom i fizikalnom kemijom, termodinamikom, kemijskom nomenklaturom i terminologijom. God. 1926. osnovao je prvo strukovno društvo kemičara na području Hrvatske pod imenom Jugoslavensko hemijsko društvo (preteču Hrvatskoga kemijskoga društva), a 1927. godine pokrenuo je Arhiv za hemiju i farmaciju, preteču časopisa *Croatica Chemica Acta*, kojemu je 1927.–1934. godine bio prvi glavni urednik. Napisao je velik broj udžbenika, popularnih knjiga, knjižica i brošura, među kojima se ističe *Hemija za više razrede srednjih i stručnih škola* (s Matijom Krajčinovićem, 1936.), koja je služila kao udžbenik na području cijele tadašnje države. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44487> preuzeto 25. veljače 2016.)

⁸⁰⁹Milutin Cihlar Nehajev (Senj, 25. studenoga 1880. - Zagreb, 7. travnja 1931.), hrvatski književnik i novinar. Studirao je kemiju u Beču te radio kao profesor na Gospodarskom učilištu u Križevcima od 6. veljače 1909. do 13. prosinca 1916. godine. 1905. godine pokrenuo je list *Lovor*, a zatim bio član uredništva časopisa *Obzor* u Zagrebu i *Balkan* u Trstu. Kao novinar radio je u *Jutarnjem listu*, *Obzoru* i *Agrarner Tagblattu*, a bio je i dopisnik iz Pariza, Beograda i Praga. Jedan je od najznačajnijih predstavnika književnosti hrvatske moderne. Veliki uspjeh postigao je novelama sakupljenim u zbirci „Veliki grad“ u kojima fiksira moderne dekadentne intelektualce koji ne nalaze smisla u životu, nego se pasivno prepuštaju snatrenjima i lamentacijama. Povijesnoj tematici okrenuo se u romanu „Vuci“ u kojem je interpretirao događaje iz hrvatske prošlosti i dao psihološki portret kneza Frankopana. Roman je najzanimljiviji s književnoteorijskoga gledišta jer se upravo u njemu rastače šenoinska struktura povijesnoga romana i nagovještava dvadesetostoljetni tzv. novopovijesni roman. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=43276> preuzeto 25. veljače 2016.)

⁸¹⁰ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 459.

⁸¹¹ *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. Višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, str. 110-11.

prirodnih vina da bi se pratila kakvoća grožđa koje se uzgaja na našem području. Osnivanjem Enološkog zavoda u Zagrebu 1907. godine ova su ispitivanja u Križevcima prekinuta.⁸¹²

Uz Postaju za istraživanje sjemena, Bakteriološki zavod te Agrikulturno - kemijski zavod od velikih značenja bile su i Meterološka postaja i Gospodarsko pokušalište koje je najveći zamah dobilo pod upraviteljstvom dr. Gustava Bohutinskog. Kao preteča ove stanice je *Gospodarsko biljevište i pokušalište* koje je osnovano 1885. godine. U ovoj stanici izvodila su se razna istraživanja iz ratarstva. Godine 1902. osamostaljuje se u radu, a 1904. godine mijenja naziv u Stanicu za proizvodnju i selekciju bilja.⁸¹³ Agrometeorološka stanica osnovana je 1891. godine i dugo je djelovala pod nazivom Meteorološka postaja. Stanica je održavala vezu sa Središnjim meteorološkim zavodom u Budimpešti, a kasnije s Meteorološkim opservatorijem u Zagrebu.⁸¹⁴

6.3. Ustrojstvo i rad Kraljevskog gospodarskog učilišta i ratarnice za vrijeme Prvoga svjetskog rata

Naredbom bana Dr. Ivana baruna Škrleca od 9. lipnja 1914. br. 3059. ustrojen je četvrti odjel Kr. zemaljske vlade, tj. odjel za narodno gospodarstvo. Od 1. srpnja 1914. godine svi poslovi vezani za gospodarstvo i gospodarsko školstvo pripadaju u djelokrug Kr. zemaljske vlade, odjela za narodno gospodarstvo. Tako se u djelokrugu ovog novoosnovanog odjela zemaljske vlade našla i vrhovna uprava nad Kr. gospodarskim učilištem u Križevcima.⁸¹⁵ Za vrijeme Prvoga svjetskog rata Kr. gospodarsko učilište u Križevcima sastojalo se od Kr. višega gospodarskog učilišta i od ratarnice. Zadaća Višem učilištu bila je: da odgaja i obrazuje poljoprivredne stručnjake više i niže stručne spreme; da znanstvenim radom i istraživanjem unaprijeđuje poljoprivrednu nauku, a da praktičnim pokusnim radom ispituje nove racionalne metode gospodarenja; da suvremenim metodama rada na svom gospodarstvu pruži zoran primjer drugim poljoprivrednim gospodarstvima kako treba

⁸¹² T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 458-459.

⁸¹³ Isto, str. 459. Vidi i: I. Todorčić, „110 godina poljoprivrednog školstva i istraživanja poljoprivrede u Križevcima“, str. 70.

⁸¹⁴ Isto, str. 459.

⁸¹⁵ *Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 5 i 25.

moderno proizvoditi.⁸¹⁶ Kao redoviti slušatelji Višeg učilišta mogli su se upisivati samo oni mladići koji su položili ispit zrelosti ili prijamni ispit.⁸¹⁷ Kandidati koji nisu imali ispit zrelosti ili nisu položili prijamni ispit Više gospodarsko učilište mogli su polaziti jedino kao izvanredni slušatelj ili kao gosti.⁸¹⁸ Naukovanje na višem učilištu traje dvije školske godine, a svaka se godina dijeli na dva semestra: zimski od 1. listopada do kraja veljače, ljetni od 1. ožujka do kraja mjeseca srpnja.⁸¹⁹ Zadaća ratarnice je praktično obrazovati seoske mladiće za valjane seoske gospodare i za nadzorne organe niže vrste za srednji i veliki posjed kao nadvornike, špane, vinogradare, sirare, povrćare. Obuka traje dvije godine, te je u prvom redu praktična, a teorije se uči toliko, da polaznici mogu razumijeti praksu.⁸²⁰ Kandidati koji su željeli polaziti ratarnicu morali su biti pismeni i stari između dvadeset i dvadeset i šest godina. Također, morali su biti zdravi, bez poroka te sposobni za obavljanje gospodarskih poslova. Prednost kod upisivanja ratarnice imali su oni kandidati koji su završili vojni rok.⁸²¹ Učenici ratarnice borave na zavodu neprekidno potpune dvije godine, a zavod mogu napustiti samo ako im to dopusti ravnateljstvo učilišta. Obuka na ratarnici je praktična, a teoretski dio obuke sveden je na najnužnije iz matematike (računstva), pismenih i poslovnih sastavaka, prirodopisa, uzgoja bilja, živinogojstva te vinogradarstva i voćarstva. Teoretski dio predaje se od 1. studenog pa do 30. ožujka te onda kada vremenski uvjeti sprečavaju poljski i kućni rad.⁸²² Nastavna godina na ratarnici započinje 1. studenoga, a završava koncem listopada svake godine.⁸²³ Osim prijamnih ispita tijekom školske godine na učilištu su se provodili i semestralni predmetni ispiti te konačni ispit.⁸²⁴ Nakon položenog konačnog ispita slušatelji višeg učilišta obavljali su praktičnu nastavu (vježbu) ili na Kr. gospodarskom učilištu u Križevcima ili na zemljskom dobru u Božjakovini u trajanju od godine dana.⁸²⁵ Polaznici ratarnice polagali su godišnje ispite u ožujku, a nakon svršetka dvogodišnjeg naukovanja dobivaju izučne svjedodžbe na temelju uspjeha na godišnjim ispitima.⁸²⁶

⁸¹⁶ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1919.*

⁸¹⁷ Predmeti prijamnog ispita bili su: hrvatski jezik, jedan od stranih jezika (francuski, njemački, talijanski ili latinski), zemljopis, povijest, prirodopis, fizika, kemija, matematika. Vidi *Izviješća o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za šk. god. 1914./1919.*

⁸¹⁸ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 10.

⁸¹⁹ Isto, str. 11.

⁸²⁰ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1919.*

⁸²¹ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 11. Vidi i: *Izviješća o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1919.*

⁸²² Isto, str. 71.

⁸²³ Isto, str. 12.

⁸²⁴ Isto, str. 17-18.

⁸²⁵ Isto, str. 21.

⁸²⁶ Isto, str. 20.

Na čelu učilišta je ravnatelj koji predsjedava profesorskom i gospodarskom zboru.⁸²⁷ Za vrijeme Prvoga svjetskog rata ravnatelji učilišta bili su Andrija Lenarčić i Mijo Graho. Profesorski zbor čine profesori i docenti višega učilišta, a odlučuju o svim važnijim pedagoško - didaktičkim i teoretsko - praktičnim pitanjima, o nabavi stručnih časopisa i knjiga, o primanju izvanrednih slušatelja i gostiju, raspodijeli predmeta za vrijeme odsutnosti nekih profesora i docenata za vrijeme rata te o drugim važnim pitanjima vezanim za nastavu i obuku slušatelja. Gospodarski zbor vijeća na redovitim sjednicama te raspravlja o svim važnijim pitanjima, koja se tiču uprave i unapređenja zavodskog gospodarstva, a članovi su mu: ravnatelj, upravitelj gospodarstva, docent za šumarstvo, učitelj poljodjelstva, učitelj vinogradarstva, pivničarstva i voćarstva, učitelj živinarstva, učitelj živinogojstva, učitelj za gospodarsku upravu i zavodski tajnik.⁸²⁸

Učilište je od osnutka pa do početka Prvoga svjetskog rata značajno opremljeno različitim učevnim sredstvima i zbirkama teoretske i praktične nastave. Tako su unutar učilišta postojali: kabinet za agrikulturnu kemiju i gospodarsko kemijsku tehnologiju, veterinarski kabinet (za anatomiju, fiziologiju, veterinarstvo i mikroskopiju), živinogojski i tehnički kabinet te kabinet za bilinogojstvo, livadarstvo, ratila i strojeve. Od laboratorija postojali su gospodarski i kemijski, a od zbirki koje je učilište posjedovalo valja izdvojiti: prirodopisnu, šumarsku, fizikalnu, tehnološku, vinogradarsku i voćarsku te zbirku za prostoručno crtanje.⁸²⁹ Najvažniji i najbolje opremljeni bili su već spomenuti agrikulturno-kemijski zavod, bakteriološki zavod, meterološka i postaja za istraživanje sjemena. Unutar učilišta djelovala je knjižnica i čitaonica. Knjižnica je u školskoj godini 1914./1915. imala 5774 djela, brošura i časopisa. Broj djela i časopisa do kraja školske godine 1918./19. dosegnuo je brojku od 6300 svezaka. Polaznici učilišta u čitaonici su mogli koristiti preko 30 znanstvenih i strukovnih časopisa. Predstojnik knjižnice bio je dr. Ljudevit Prohaska.⁸³⁰ Polaznici Višeg gospodarskog učilišta u Križevcima u dvije godine obrazovanja morali su

⁸²⁷ Cjelokupni popis članova profesorskog i gospodarskog zbora kao i ostalog osoblja na Kr. višem gospodarskom učilištu u školskim godinama 1914./1919. vidi u: T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 470-473.

⁸²⁸ *Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 10. Vidi i: *Izviješća o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1919.*

⁸²⁹ Isto, str. 21.

⁸³⁰ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 460. Vidi i: *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.* str. 50. i 51; *za šk. god. 1915./1916.* str. 42. i 43; *za šk. god. 1916./1917.* str. 46. - 48; *za šk. god. 1917./1918.* str. 40. - 41; *za šk. god. 1918./1919.* str. 41. i 42.

odslušati i položiti ispite iz ukupno 29 predmeta, a odrađivali su i vježbe iz 10 predmeta.⁸³¹ Ratari i polaznici učilišta su svoju praksu odrađivali na zavodskom gospodarstvu koje je obuhvaćalo 289 hektara obradivog zemljišta i livada, a u zavodskim stajama uzgajala se stoka, svinje i perad. Održavanje zavodskog gospodarstva i praksa učenika odvijala se pomoću gospodarskih ratila i strojeva. Tako je učilište posjedovalo: razne plugove i kultivatore, sijala, kosila, triera, parno mlatilo, razna čistila, tiskalo za slamu i sijeno, lokomobil sa sječkarnicom, mlin, kružu pilu itd.⁸³² Praksu su učenici učilišta odrađivali i u zavodskom vinskom podrumu, sirarnici, kolarnici i kovačnici gdje su obavljali razne radnje vezane za pojedine objekte.⁸³³

Profesori Kr. višeg gospodarskog učilišta svoje su radove objavljivali u inozemnim stručnim časopisima, kao i hrvatskim tj. *Gospodarskom listu* te *Gospodarskoj smotri* koja je tiskana u Križevcima.⁸³⁴ Razloge osnivanja stručnog časopisa *Gospodarska smotra* najbolje opisuje poziv za pretplatu objavljen u I. svesku 1909. godine a koji glasi: *Profesorski zbor Kr. višeg gospodarskog učilišta hoće da zaskoči u nas davno osjećanom nedostatku mjesečnika u kojem bi se prebrali znanstveni radovi domaćih gospodarskih stručnjaka, pratio razvitak naše i tuđe gospodarske literature, prikazivale stečevine gospodarske tehnike i raspravljala obće sva pitanja, što ih iznose s jedne strane suvremeno svjetsko gospodarsko napredovanje, a s druge strane naše osobite prilike.*⁸³⁵ Izdavanjem *Gospodarske smotre* članovi profesorskog zbora Višeg gospodarskog učilišta u Križevcima odigrali su neobično vrijednu ulogu u širenju stručne i znanstvene poljoprivredne misli, izobrazbe poljoprivrednih stručnjaka i uopće širenju poljoprivredne kulture u Hrvatskoj. Koliko je *Gospodarska smotra* bila značajna

⁸³¹ Cjelokupni popis predmeta i vježbi na Kr. višem gospodarskom učilištu u školskim godinama 1914./1919. vidi u: T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 468-469.

⁸³² *Izviješća o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914/1919.*

⁸³³ Isto.

⁸³⁴ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 460-461. Od 1887. do 1890. godine u Križevcima je povremeno izlazio časopis *Viestnik za gospodarstvo i šumarstvo* čiji je urednik bio Ivan Potočnjak. Ovaj časopis bio je preteča *Gospodarske smotre*. *Gospodarska smotra* izlazi od 1909. do 1919. godine i bila je naš prvi poljoprivredni znanstveni časopis u kojem se *pribiru znanstveni radovi domaćih gospodarskih stručnjaka*. Glavni urednici bili su profesori s učilišta: Andrija Lenarčić (1909. - 1913.), Gustav Bohutinsky (1913. - 1914.) i Ljudevit Prohaska (1914. - 1919.). U razdoblju od 1909. do 1919. godine objavljeno je ukupno 2580 stranica od 68 autora. Potpunu bibliografiju časopisa objavio je Zvonimir Puškaš u „Bibliografija radova i članaka objavljenih u *Gospodarskoj smotri*, Godina I - X, (1909. - 1919.)“, *Poljoprivredno znanstvena smotra*, 30 (40), Zagreb, 1973., str.165 - 194., na str. 165. Časopis se nastavlja tek od 1939. godine pod nazivom *Poljodjelska znanstvena smotra* iako je 1929. godine bilo pokušaja da se časopis obnovi pod nazivom *Gospodarska smotra*, ali iz tiska je izašao samo jedan broj. Časopis 1987. godine mijenja ime u *Poljoprivredna znanstvena smotra*, a 1997. u *Agriculturae conspectus scientificus* (ACS). Izdavač je Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Izlazi kvartalno. Urednik je N. Stipičić. Objavljuje znanstvene radove iz područja agronomije i veterine.

⁸³⁵ *Gospodarska smotra*, God. I., sv. I, str. 1.

najbolje pokazuje i novčana potpora kojom ju je pomagala i sama Kr. zemaljska vlada.⁸³⁶ Urednici časopisa za vrijeme rata su bili dr. Gustav Bohutinsky (umro od kolere 12. rujna 1914) i dr. Ljudevit Prohaska do rujna 1919. godine kada je časopis prestao izlaziti.⁸³⁷ U godini 1914. *Gospodarska smotra izlazi* u dva pojedinačna broja 3. i 4. i pet dvobroja 1/2, 5/6, 7/8,9/10 i 11/12 na 276 stranica. U godini 1915. izašla su tri dvobroja 1/2, 3/4 i 5/6 i dva trobroja 7/9 i 10/12 na 276 stranica. U VII godištu za 1916. godinu izlaze 4 trobroja 1/3, 4/6, 7/9 i 10/12 na 368 stranica. Časopis u svojem VIII godištu za godinu 1917. ima jedan trobroj 1/3 i jedan šesterobroj 4/12 na svega 178 stranica. Godište za 1918. godinu ima tri četverbroja 1/4, 5/8 i 9/12 sa 250 stranica.⁸³⁸ Najviše članaka u razdoblju od 1914. do 1918. godine objavili su prof. dr. Ljudevit Prohaska, prof. dr. Vinko Mandekić, prof. Milutin Urbani, prof. Stjepan Jurić, prof. dr. Vladimir Njegovan i dr.⁸³⁹ *Gospodarska smotra* kontinuirano je izlazila 1914. - 1918. godine unatoč ratnom razdoblju. Najveći problemi oko izlaženja *Gospodarske smotre* u ratnim godinama javljali su se zbog otežane suradnje s ostalim autorima i suradnicima, a veliki problem bile su i financije.⁸⁴⁰ *Gospodarska smotra* prestala je izlaziti nakon 10 godišta, 1919. godine. U izdavanju *Gospodarske smotre* sudjelovali su pioniri poljoprivredne struke Hrvatske, članovi Proforskog zbora Višeg gospodarskog učilišta u Križevcima, koje je odigralo neobično vrijednu ulogu u širenju stručne i znanstvene poljoprivredne misli, izobrazbe poljoprivrednih stručnjaka i uopće širenju poljoprivredne kulture u Hrvatskoj.⁸⁴¹

Svo vrijeme trajanja Prvoga svjetskog rata (šk. godine 1914./ 1919.) učilište i ratarnica kao i sva tri zavoda (Kr. hrv. slav. zemaljska Postaja za istraživanje sjemena, Kr. hrv. slav. zemaljski Bakteriološki zavod i Kr. hrv. slav. zemaljski Agrikulturno - kemijski zavod) unatoč poteškoćama uspjeli su organizirati svoj rad.⁸⁴² Problemi u redovitom radu učilišta najviše su se javljali zbog mobilizacije, kako profesora i pomoćnog osoblja, tako i slušatelja

⁸³⁶ I. Todorić, „110 godina poljoprivrednog školstva i istraživanja poljoprivrede u Križevcima“, str. 59.

⁸³⁷ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 460-461.; Vidi i: Z. Puškaš, *Bibliografija radova i članaka objavljenih u Gospodarskoj smotri, Godina I - X, (1909.- 1919.)*, str. 165.

⁸³⁸ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 460. Vidi i F. Šatović, „Gospodarska smotra 1909 - 1919. povodom 80. obljetnice izlaženja 1909 - 1989, 60 obljetnice prvog obnavljanja 1929 - 1989 i 50 obljetnice drugog obnavljanja 1939 - 1989.“, *Poljoprivredno znanstvena smotra*, Vol. 55, br. 1 - 2 (1990), str. 209 - 215., na str. 212.

⁸³⁹ Isto, str. 460-461.

⁸⁴⁰ *Gospodarska smotra*, God. V. - X (1914. - 1919.)

⁸⁴¹ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 461.

⁸⁴² *Izviješća o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914. /1919.*

tj. polaznika učilišta i ratarnice. Kabineti i laboratoriji su se zbog ratnog stanja slabo opremali. Nabava učila, naročito knjiga i kemikalija bila je otežana i vrlo skupa pa su se nabavljali samo nužni i potrošni predmeti (kemikalije, reagencije, stakleno posuđe, papir idr.).⁸⁴³ Za vrijeme rata u vojnu je službu mobilizirano sedam članova redovitog profesorskog zbora i osam članova iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog osoblja te podvornika. Iako je učilište dobilo zamjene za odsutne profesore i osoblje, gubitak stručnog osoblja itekako se osjetio u samom radu i ugledu učilišta.⁸⁴⁴ Iz profesorskog zbora mobilizirani su sljedeći profesori i asistenti:

1. Dr. Gustav Bohutinski, profesor – pučko ustaški poručnik, dodijeljen Narodno-gospodarskom odjelu Kr. zem. vlade. 12. rujna 1914. umro u bolnici u Mostaru. Pokopan 14. rujna 1914. na mostarskom groblju.⁸⁴⁵
2. Dr. Vinko Mandekić, pravi učitelj X. čin. razreda extra statum. – kadet-aspirant u pričuvni, u vrijeme rata postao zastavnik. Šk. godine 1914./15. nije predavao. Zamijenio ga je prof. F. Hajdak. U ožujku 1916. oprostjen je na neodr. vrijeme od djelatne vojne službe, te je od šk. godine 1916./17. ponovo predavao.⁸⁴⁶
3. Filip Stipčić, kot. šumar imovne općine križevačke sa sjedištem u Bjelovaru, docent za opće šumarstvo – pričuvni desetnik, za vrijeme rata postao narednik. Zbog mobilizacije nije predavao šk. godine 1914. - 1918.⁸⁴⁷
4. Vilim Novotny, kr. gospodarski pristav dodijeljen Postaji za istraživanje sjemena – sanitetski razvodnik u pričuvni mobiliziran i nalazio se u vojnoj službi 1914. - 1917. godine.⁸⁴⁸
5. Dr. Andrija Hupbauer, kr. kot. veterinar dodijeljen kr. bakteriološkom zavodu – pričuvni brigadski veterinar u vojnoj službi 1914. - 1917.⁸⁴⁹

⁸⁴³ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 53. Vidi i: *Izviješća o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1919.*

⁸⁴⁴ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 461.

⁸⁴⁵ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 37. ; Postojala je ideja da se posmrtni ostaci dr. Gustava Bohutinskog prenesu s groblja iz Mostara u Zagreb. ideju je pokrenuo g. Artur Mahnik. U akciju je bilo uključeno i uredništvo Gospodarske smotre, ali ideja nije nikada realizirana. Vidi: „Prenos smrtnih ostataka dr. Gustava Bohutinskya“, *Jutarnji List*, God IV., br. 1074., subota, 27. ožujka 1915., str., 4.

⁸⁴⁶ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 37.; *1915./1916.*, str. 32.

⁸⁴⁷ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; *za šk. god. 1915./1916.*, str. 32.; *za šk. god. 1916./1917.*, str. 38.; *za šk. god. 1917./1918.*, str. 32. Zamjenjivao ga je nadšumar imovne općine križevačke M. Kovačina.

⁸⁴⁸ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; *za šk. god. 1915./1916.*, str. 32.; *za šk. god. 1916./1917.*, str. 38.; *za šk. god. 1917./1918.*, str. 32. U školskoj god. 1917./1918. nalazi se na dopustu.

6. Julijan Emil Servaci, kr. gospodarski pristav. Dodijeljen na službovanje kr. zem. oblasti u Zagreb kao akcesist kod vojno opskrbnog odjela 1914. - 1918. godine.⁸⁵⁰

7. Teodor Žmara, računar, računarski vježbenik, obavljao je do 27. srpnja 1914. godine poslove tajnika. Od 27. srpnja 1914. perovođa profesorskog zbora - pričuvni kadet-aspirant. Za vrijeme rata postao zastavnik, zarobljen na bojištu u Mačvi.⁸⁵¹

Iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog gospodarskog osoblja te podvornika višega učilišta i s njim spojenih znanstvenih zavoda nastupilo je osam članova vojničku djelatnu službu nakon proglašenja opće spremlje vojske:

1. Václav Beneš, vrtlar (u vojnoj službi 1914.-1918.)⁸⁵²

2. Mijo Djaković, nadvornik (u vojnoj službi 1914.-1918.)⁸⁵³

3. Tomo Horvat, kovač (u vojnoj službi 1914.-1918.)⁸⁵⁴

4. Josip Hudja, lugar (u vojnoj službi 1914.-1918.)⁸⁵⁵

5. Eugen pl. Söjtöry, pivničar i podrumar (u vojnoj službi 1914.-1915.)⁸⁵⁶

6. Josip Car, noćobdija (u vojnoj službi 1914.-1915.)⁸⁵⁷

7. Vilim pl. Grloci, pomoćni podvornik (u vojnoj službi 1914.-1918.)⁸⁵⁸

8. Ivan Pinter, laborant u bakteriološkom zavodu (u vojnoj službi 1914.-1917.)⁸⁵⁹

⁸⁴⁹ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; za šk. god. 1915./1916., str. 32.; za šk. god. 1916./1917., str. 38.; za šk. god. 1917./1918., str. 32. U školskoj god. 1917./1918. nalazi se na dopustu.

⁸⁵⁰ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; za šk. god. 1915./1916., str. 32.; za šk. god. 1916./1917., str. 38.; za šk. god. 1917./1918., str. 32. U školskoj god. 1917./1918. od 1. travnja nalazi se na dopustu.

⁸⁵¹ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; za šk. god. 1915./1916., str. 32.; za šk. god. 1916./1917., str. 38.; za šk. god. 1917./1918., str. 32. U izvješću za šk. god. 1918./1919. na str. 32. navodi se da se nalazi u zarobljeništvu u Italiji.

⁸⁵² *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; za šk. god. 1915./1916., str. 33.; za šk. god. 1916./1917., str. 38.; za šk. god. 1917./1918., str. 32. U školskoj god. 1917./1918. nalazi se na dopustu.

⁸⁵³ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; za šk. god. 1915./1916., str. 33.; za šk. god. 1916./1917., str. 38.; za šk. god. 1917./1918., str. 32.; U školskoj god. 1917./1918. od 1. svibnja nalazi se na dopustu.

⁸⁵⁴ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; za šk. god. 1915./1916., str. 33.; za šk. god. 1916./1917., str. 38.; za šk. god. 1917./1918., str. 32.

⁸⁵⁵ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; za šk. god. 1915./1916., str. 33.; za šk. god. 1916./1917., str. 38.; za šk. god. 1917./1918., str. 32.

⁸⁵⁶ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38. Rješenjem Zemaljske vlade od 1. studenog 1916. godine br. I. 2958 Eugen pl. Söjtöry imenovan je pivničarom kod kr. gospodarskog učilišta u Križevcima. Umro 30. listopada 1918. godine, a na mjestu zavodskog podrumara zamijenio ga je Josip Barlović. (*Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1918./1919.*, str. 33.)

⁸⁵⁷ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.

⁸⁵⁸ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; za šk. god. 1915./1916., str. 33.; 1916./1917., str. 38.; za šk. god. 1917./1918., str. 32.

⁸⁵⁹ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 38.; za šk. god. 1915./1916., str. 33.; za šk. god. 1916./1917., str. 38. Koncem ožujka 1917. godine napustio službu laboranta.

Osim mobilizacije tj. odlaska na bojišta i ostale vojne položaje članova profesorskog zbora, ratarnice, pomoćnog i tehničkog osoblja normalno funkcioniranje učilišta i ratarnice otežavala je i Kr. zemaljska vlada koja je stručnjake premještala na druga rada mjesta.⁸⁶⁰ Tako je, Ferdo Kern, profesor VIII. čin. razreda, predstojnik kr. zemaljskog bakteriološkog zavoda i gradski zastupnik Vis. naredbom od 3. listopada 1914. godine br. 66228 zadužen da uredi ambulanti bakteriološki zavod u Osijeku. Ferdo Kern bio je upravitelj tog odjela od 24. kolovoza 1915. do 17. svibnja 1916. godine. Anatomiju je umjesto prof. dr. Ferde Kerna predavao prof. dr. Ljudevit Prohaska, a veterinu, bakteriologiju, mikroskopiju i kužne bolesti kr. kot. veterinar H. Degen.⁸⁶¹ Učilište je u školskoj godini 1914./1915. ostalo i bez prof. Milutina Urbanija koji je vis. naredbom od 25. listopada 1914. godine br. I. 1547 dodijeljen zagrebačkoj plinari na službovanje za vrijeme rata. Njegove dužnosti na učilištu (predavanje opće i analitičke kemije) preuzeo je Marko Mohaček.⁸⁶² Martin Šajnović upravitelj zavodskog gospodarstva i glavni učitelj ratarnice rješenjem od 17. ožujka 1917. godine br. I. 1343 premješten je kr. županijskoj oblasti u Varaždinu i ujedno imenovan gospodarskim povjerenikom te županije. Njega je zamijenio gospodarski pristav Ivo Zorić koji je na učilište premješten sa zemaljskog dobra Božjakovina te mu je privremeno dodjeljena uprava zavodskog gospodarstva i držanje obuke u ratarnici.⁸⁶³ Prije nego li je mobiliziran Dr. Gustav Bohutinski je 18. rujna 1912. godine dodijeljen narodno gospodarskom odsjeku Kr. zemaljske vlade, kao i prof. Kosta Ilibašić koji je bio dodijeljen na službovanje u kr. županijsku oblast u Varaždinu.⁸⁶⁴

Poljoprivredne postaje, odsjeci, zavodi i stanice u vrijeme Prvoga svjetskoga rata u svom su radu nailazili na brojne poteškoće. Detaljan izvještaj za rad *Gospodarskog pokušališta u kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima* (Kr. hrv. slav. zemaljska postaja za istraživanje sjemena) za vrijeme Prvoga svjetskog rata objavio je u *Gospodarskoj smotri*

⁸⁶⁰ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 461.

⁸⁶¹ *Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915., str. 36-37.; za šk. god. 1915./1916., str. 31.*

⁸⁶² Isto, str. 36-37.

⁸⁶³ Ivo Zorić je premješten rješenjem od 8. travnja 1918. godine br. I.-A 1340 u Gospić gdje mu je povjerena uprava tamošnje pokusne gospodarske stanice. Na učilište umjesto njega riješenjem od 8. travnja 1918. godine br. I.-A 510 imenovan je upravitelj đakovačkog vlastelinstva Andrija Štiglić. (*Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1916./1917., str. 37.*)

⁸⁶⁴ *Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915., str. 37 i 42.; za šk. god. 1915./1916., str. 32.*

dr. Vinko Mandekić.⁸⁶⁵ Dr. Mandekić u članku napominje kako gospodarsko pokušalište zaprema oko 5 hektara zavodskog zemljišta te da su održavanje, proizvodnja, radnici i materijal za vrijeme rata znatno poskupili i nadmašuju dodijeljeni im proračun. Ističe kako je još veći problem manjak stručnog kadra da na pokušalištu radi samo jedan profesor koji ujedno drži i nastavu na učilištu.⁸⁶⁶ U istom broju je i izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. agrikulturno - kemijskog zavoda u Križevcima za 1916. godinu koju je napiso M. Mohaček.⁸⁶⁷ Isti je objavio i izvještaj za godine 1914. i 1915.⁸⁶⁸ U izvještaju se ističe da je zavod u prvih šest mjeseci 1914. godine ostvario odlične rezultate svojim kontrolnim radom i sumom zaračunatih pristojbi te da bi ovakvim tempom poslovanja u normalnim uvjetima nadmašio rekordno poslovanje iz 1913. godine.⁸⁶⁹ Međutim, nenadano nastale ratne prilike vrlo su brzo zaustavile rad ovog zavoda. Već samim početkom rata počelo je opadanje na kontrolnom radu u zavodu. M. Mohaček ističe da je razlog tomu: *mobilizacija mnogih gospodarskih činovnika, nesigurnost gospodarskih prilika koja je zakočila poslovanje mnogih gospodarskih organizacija te to što su mnoga vlastelinstva bila na ratnom području pa se nije u njih ulagalo kao u normalnim godinama.*⁸⁷⁰ U prve dvije godine zaustavljen je i promet umjetnih gnojiva, pšenice i kukuruza pa je zavod dobivao i manje uzoraka na analizu. Međutim, kako je zbog štednje pšenice i raži Zemaljska vlada naredila u krušnom brašnu upotrebljavati određeni postotak kukuruznog brašna, u prometu se pojavio pokvareni kukuruz i kukuruzno brašno. Zavod je u 1915. godini od 15 uzoraka kukuruza pronašao 6 uzoraka koje je proglasio pokvarenim i neupotrebljivim za ljudsku prehranu. Od 23 uzorka brašna zavod je 4 uzorka proglasio pokvarenim. U godini 1914. situacija je bila još gora od 9 uzoraka kukuruza i dva brašna pokvareni su bili svi uzorci kukuruza i jedan uzorak brašna. O opasnosti koja prijete ljudima i životinjama od pokvarenog kukuruza i brašna zavod je upozorio javnost objavljivanjem članka u *Gospodarskoj smotri*.⁸⁷¹

Iz ovih izvještaja vidljivo je da su zavodi zbog reorganizacije, mobilizacije djelatnika, poskupljenja radnika i materijala radili smanjenim intenzitetom. Smanjen je i sam razvoj

⁸⁶⁵ Vinko Mandekić, „Minuli i nakanjeni rad Gospodarskog pokušališta u kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima“, *Gospodarska smotra*, God. VIII., svezak 4. - 12., str. 81 - 97.

⁸⁶⁶ Isto, str. 81-82.

⁸⁶⁷ Marko Mohaček, „Izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskoga zavoda u Križevcima za godinu 1916.“, *Gospodarska smotra*, God. VIII., svezak 4. - 12., str. 13 - 18.

⁸⁶⁸ Marko Mohaček, „Izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskoga zavoda u Križevcima za godinu 1914. i 1915.“, *Gospodarska smotra*, God. VII., svezak 4. - 6., str. 127 - 135.

⁸⁶⁹ Isto, str. 127.

⁸⁷⁰ Isto, str. 128.

⁸⁷¹ Isto, str. 130.

zavoda, njegovo znanstveno i kontrolno djelovanje. Znanstveni rad Kr. hrv. - slav. zem. agrikulturno - kemijskog zavoda smanjen je zbog odsutnosti nekih nastavnika Kr. višeg. gospodarskog učilišta. Tako su preostali profesori bili opterećeni školskim predavanjima jer su uz svoje predmete morali predavati i predmete odsutnih profesora. Na primjer, upravitelj zavoda uz nastavu je bio i jedini stručnjak u zavodu. Osim nestašice stručnjaka javila se i velika nestašica kemikalija koje su bile potrebne u analitičkom radu zavoda. Tako su npr. amonijak, dušična i sumporna kiselina te benzin bili rekvirirani u vojničke svrhe, a ostale kemikalije su uz nestašicu i višestruko poskupile.⁸⁷² U izvješću kr. hrv.- slav. zem. agrikulturno - kemijskog zavoda za 1916. godinu stoji da je *treća godina rata utisnula u opseg analitičkog zavoda još jasniji biljeg ratnih prilika nego li prva i druga godina. Da i ne spominjem poteškoće s kojima se zavod morao boriti kod dobave različitih potrepština, u čemu su prilike postale još teže nego 1915...*⁸⁷³ Problem manjka stručnog osoblja osjetio se je i na gospodarskom pokušalištu gdje je bio samo jedan profesor koji je uz to vršio i svoju profesorsku službu na učilištu.⁸⁷⁴ Najveće poteškoće ipak zahvatile su kr. hrv. slav. zemaljski bakteriološki zavod. Naime, stručno i pomoćno osoblje križevačkog kr. zem. bakteriološkog zavoda bilo je mobilizirano i time je rad zavoda bio obustavljen.⁸⁷⁵ Međutim, prema odredbi bana, predstojnik zavoda dr. Ferdo Kern je sa *zavodskim spravama, oruđem i posuđem, za vrijeme rata i pogibelji nastupa kolere*, u Osijeku osnovao ambulantni bakteriološki zavod.⁸⁷⁶ Na osječkom ambulantom bakteriološkom laboratoriju obavljani su poslovi tog laboratorija, ali i poslovi križevačkog zavoda kao i bakteriološke radnje u vojničkim bolnicama i oblastima koje je predstojnik zavoda dogovorio s osječkim stožernim nadliječnikom, a koje je dr. Kern (predstojnik zavoda) obavljao u svoje slobodno vrijeme i potpuno besplatno.⁸⁷⁷ Zavod je

⁸⁷² Isto, str. 135.

⁸⁷³ M. Mohaček, „Izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskoga zavoda u Križevcima za godinu 1916.“, *Gospodarska smotra*, God. VIII., svezak 4. - 12., str. 13.

⁸⁷⁴ V. Mandekić, „Minuli i nakanjeni rad Gospodarskog pokušališta u kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima“, str. 82.

⁸⁷⁵ Ferdo Kern, „O ratnom djelovanju kr. zem. bakteriološkog zavoda u Križevcima (ambul. bakteriološkog zavoda u Osijeku) tijekom godine 1915.“, *Gospodarska smotra*, God. VII., svezak 10 - 12., str. 357 - 359., na str. 359. Vidi i: *Veterinarski vjesnik* 1917., br. 1. Kr. kotarski veterinar Dr. Andrija Hupbauer nalazi se od početka rata u vojničkoj službi te obavlja kao Kr. podveterinar frontnu službu kao i zavodski laborant i pisar koji su također u vojnoj službi od početka rata.

⁸⁷⁶ Isto, str. 357.

⁸⁷⁷ Isto, str. 357. Vijest o preseljenju bakteriološkog zavoda prenio je i *Jutarnji list*. U članku piše: *Prema zaključku zdravstvenog vijeća osnovan je u Osijeku ambulantno bakteriološki zavod, kojemu je pridijeljen predstojnik bakteriološkog zavoda u Križevcima profesor Kern. Svrha ovom zavodu je ta, da suzbije kužne bolesti, napose koleru, ako bi se u onomu kraju pojavila. Da zavod bude što dotjeraniji, to je profesor Kern prenio u nj sve sprave iz Križevaca, pa se umoljavaju svi veterinari, koji imaju kakove primjerke za ustanovljenje bakteriološkog nalaza, da ih pošalju na spomenuti zavod. Osim toga se u tom zavodu mogu dobiti i*

tijekom 1915. godine dobio 11058 zahtjeva istražnog materijala i narudžaba, od toga je, između ostalog, ustanovio 781 slučaj azijske kolere. Na taj način je laboratorij znatno doprinio suzbijanju kolere u Osijeku, kako kod vojske tako i kod civilnog stanovništva.⁸⁷⁸

Ratni uvjeti osjetili su se i u broju polaznika učilišta i ratarnice. U odnosu slušatelja koji su završili Učilište prije rata i onih koji su Učilište završili tijekom rata nema većih odstupanja (Vidi tablicu 17.). Međutim, razlika se vidi u odustajanju od školovanja zbog ratne situacije, bolesti i neimaštine kao i činjenici da je nemali broj upisanih slušatelja mobiliziran i poslan na ratište.⁸⁷⁹

svi serumi. nema nikakove sumnje, da će ovaj zavod imati u Slavoniji blagotvorno djelovanje, tim više, što mu na čelu stoji tako savjestan i u toj struci teško erudirani muž, kakav je profesor Kern. („Pokrajinske vijesti. k. Ambulantno bakteriološki zavod u Osijeku“, *Jutarnji list*, God. III., br. 947., Zagreb, četvrtak, 31. prosinca 1914., str. 3.

⁸⁷⁸ Isto, str. 358.

⁸⁷⁹ Vidi tablicu 19. i 20.

Tablica 19. Statistički pregled broja slušatelja Kr. višeg gospodarskog učilišta u Križevcima za razdoblje školskih godina 1914./1919.

Školska godina	Tečaj/godina	Početkom I. proljeća (semestra)				Koncem I. proljeća otišli	Tijekom I. prolj. nastupili voj. službu	Početkom II. proljeća pridošli	II. prolj. prekinuli nauke zbog bolesti	Početkom II. proljeća (semestra)				Zavičaj						Vjera					
		redovitih	izvanredni	gostiju	ukupno					redovitih	izvanredni	gostiju	ukupno	Hrvatska	Slavonija	Dalmacija i Istra	Bosna i Herceg.	Bugarska	Kranjska i Koruška	rimo-katolička	grko-katolička	grko-istočna	evangelička	muslimanska	Izraelička
1914./1915. ⁸⁸⁰	I. godina	6	-	1	7	1	-	1	2	5	-	-	5	3	4	-	1	-	-	6	1	1	-	-	-
	II. godina	8	2	-	10	-	1	-	-	7	2	-	9	6	1	1	-	2	-	6	-	4	-	-	-
	Ukupno=	14	2	1	17	1	1	1	2	12	2	-	14	9	5	1	1	2	-	12	1	5	-	-	-
1915./1916. ⁸⁸¹	I. godina	6	1	-	7	1	2	1	-	4	-	1	5	1	3	1	2	1	-	5	2	1	-	-	-
	II. godina	5	1	1	7	-	-	-	-	5	1	1	7	5	2	-	-	-	-	4	2	1	-	-	-
	Ukupno=	11	2	1	14	1	2	1	-	9	1	2	12	6	5	1	2	1	-	9	4	2	-	-	-
1916./1917. ⁸⁸²	I. godina	10	-	-	10	-	2	2	-	10	-	-	10	8	1	1	-	-	-	10	-	-	-	-	-
	II. godina	4	-	-	4	-	-	-	-	4	-	1	5	2	1	1	-	-	-	3	1	1	-	-	-
	Ukupno=	14	-	-	14	-	2	2	-	14	-	1	15	10	2	2	1	-	-	13	1	1	-	-	-
1917./1918. ⁸⁸³	I. godina	20	1	3	24	1	4	2	-	19	-	2	21	17	6	-	2	-	1	19	-	3	1	1	2
	II. godina	11	-	1	12	-	-	-	-	11	-	1	12	8	1	1	1	-	1	12	-	-	-	-	-
	Ukupno=	31	1	4	36	1	4	2	-	30	-	3	33	25	7	1	3	-	2	31	-	3	1	1	2
1918./1919. ⁸⁸⁴	I. godina	33	3	6	42	-	7	2	-	26	4	5	35	16	8	4	4	-	3	28	-	3	-	2	2
	II. godina	15	4	1	20	1	-	1	-	15	4	1	20	9	9	-	1	-	1	17	-	1	1	-	1
	Ukupno=	48	7	7	62	1	7	3	-	41	8	6	55	25	17	4	5	-	4	45	-	4	1	2	3
Ukupno 1914./1918.	I. godina	75	5	10	90	3	15	8	2	64	4	8	76	45	22	6	9	1	4	68	3	8	1	3	4
	II. godina	43	7	3	53	1	1	1	-	42	7	4	53	30	14	3	3	2	2	42	3	7	1	-	1
	Ukupno=	118	12	13	143	4	16	9	2	106	11	12	129	75	36	9	12	3	6	110	6	15	2	3	5

⁸⁸⁰ Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915., str. 57.

⁸⁸¹ Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916., str. 50.

⁸⁸² Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1916./1917., str. 55.

⁸⁸³ Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918., str. 50.

⁸⁸⁴ Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1918./1919., str. 52.

Tablica 20. Statistički pregled broja polaznika ratarnice na Kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima za razdoblje školskih godina 1914./1919.

Školska godina	Tečaj/godina	Broj učenika			Upisani su bili iz županije									Vjera					
		početkom šk. god.	krajem šk. god.	na ratištu	ličko-krbavske	modruško-riječke	zagrebačke	varaždinske	bjelov-križevačka	virovitičke	požeške	srijemske	Iz drugih zemalja	rimo-katolička	grko-katolička	grko-istočna	evangelička	muslimanska	Izraelička
1914./1915. ⁸⁸⁵	I. godina	3	1	-	1	-	-	1	1	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-
	II. godina	13	4	11	1	2	6	3	9	-	-	1	2	18	-	6	-	-	-
	Ukupno=	16	5	11	2	2	6	4	10	-	-	1	2	21	-	6	-	-	-
1915./1916. ⁸⁸⁶	I. godina	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	II. godina	3	1	3	1	-	-	3	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-
	Ukupno=	3	2	3	1	-	-	3	1	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-
1916./1917. ⁸⁸⁷	I. godina	9	4	5	-	2	4	1	2	-	-	-	-	8	-	1	-	-	-
	II. godina	2	2	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
	Ukupno=	11	6	5	-	2	4	2	3	-	-	-	-	10	-	1	-	-	-
1917./1918. ⁸⁸⁸	I. godina	16	19	1	1	1	4	4	7	-	-	1	1	15	-	3	-	1	-
	II. godina	4	4	2	-	-	2	-	1	-	1	-	-	4	-	-	-	-	-
	Ukupno=	20	23	3	1	1	6	4	8	-	1	1	1	19	-	3	-	1	-
1918./1919. ⁸⁸⁹	I. godina	9	10	-	2	1	2	3	-	1	-	-	1	7	-	3	-	-	-
	II. godina	10	10	-	1	3	4	1	-	-	-	1	-	7	-	3	-	-	-
	Ukupno=	19	20	-	3	4	6	4	-	1	-	1	1	14	-	6	-	-	-
Ukupno 1914./1918.	I. godina	37	35	6	4	4	10	9	11	1	-	1	2	34	-	7	-	1	-
	II. godina	32	21	16	3	5	12	8	11	-	1	2	2	35	-	9	-	-	-
	Ukupno=	69	56	22	7	9	22	17	22	1	1	3	4	69	-	16	-	1	-

⁸⁸⁵ Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915., str. 75.

⁸⁸⁶ Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916., str. 89.

⁸⁸⁷ Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1916./1917., str. 71.

⁸⁸⁸ Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918., str. 65.

⁸⁸⁹ Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1918./1919., str. 89.

U školskoj godini 1914./1915 prvi tečaj (u prvu godinu) kr. višeg gospodarskog učilišta u Križevcima upisalo se je šest redovitih slušatelja i jedan gost. Krajem prvog proljeća (semestra) ispisao se je jedan redoviti polaznik dok se je jedan upisao početkom drugog proljeća. Radi bolesti se u drugom semestru ispisao jedan polaznik, dok je jedan istupio zbog vojništva. Gost slušatelj na učilištu je bio samo u prvom semestru, tako da je na kraju školske godine u prvu godinu učilišta bilo upisano samo pet slušatelja.⁸⁹⁰ Drugi tečaj upisalo je osam redovnih i dva izvanredna studenta. Jedan redovni student je nakon prvog semestra mobiliziran (nastupio vojnu službu). Na kraju drugog semestra učilište je polazilo sedam redovnih i dva izvanredna studenta.⁸⁹¹ U školskoj godini 1915./1916. prvi semetar prvog tečaja upisalo je šest redovnih i jedan izvanredni slušatelj. Tijekom prvoga semestra dva slušatelja su nastupili vojnu službu, a jedan student se je ispisao na kraju semestra. Početkom drugog semestra jedan slušatelj se je upisao na učilište kao gost, tako da su na kraju školske godine učilište polazila ukupno četiri redovna slušatelja i jedan gost.⁸⁹² Drugi tečaj u prvi i u drugi semestar 1915./1916. školske godine upisao je pet redovnih, jedan izvanredan i jedan slušatelj kao gost. Svi upisani su učilište pohađali i na kraju školske godine.⁸⁹³ Deset redovnih slušatelja upisalo je prvu godinu u školskoj godini 1916./1917. Dva slušatelja su tijekom prvoga semestra nastupili vojnu službu, a dva su se vratila iz vojne službe te su upisana na početku drugog semestra. U drugu godinu, odnosno tečaj, upisana su četiri slušatelja. Njima se je u drugom semestru pridružio jedan gost. Ukupno je kraj školske godinu na učilištu dočekalo petnaest sutdenata.⁸⁹⁴ U školskoj godini 1917./1918. prvi tečaj u prvi semestar upisala su se dvadest i četiri slušatelja, od kojih je dvadeset bilo redovnih, jedan izvanredan i troje kao gosti. Četri slušatelja su tijekom prvoga semestra nastupili u vojnu službu ili su napustili studij zbog bolesti, dok se jedan ispisao krajem prvoga semestra. U drugi semestar iz vojske su pridošla dvojca slušatelja, tako da je na završetku semestra bilo upisano devetnaest

⁸⁹⁰ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 55.; Vidi i tablicu. br. 15.

⁸⁹¹ Isto, str. 55.

⁸⁹² HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 102., Matična knjiga učenika kraljevskog gospodarskog učilišta, Matica za slušatelje I. i II. gospodarskog tečaja za školsku godinu 1915./1916., (stranice nisu paginirane). Vidi i: *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 48.

⁸⁹³ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 48.

⁸⁹⁴ HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 103., Matična knjiga učenika kraljevskog gospodarskog učilišta, Matica za slušatelje I. i II. gospodarskog tečaja za školsku godinu 1916./1917.,(stranice nisu paginirane). Vidi i: *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1916./1917.*, str. 53.

studenta i dva gosta. U drugi tečaj bilo je upisano jedanaest slušatelja i jedan gost.⁸⁹⁵ Zanimljivo je da su u ovu školsku godinu po prvi puta upisane i dvije slušateljice gospodarstva, što je popraćeno i u hrvatskom tisku. One su tako postale prve slušačice gospodarstva u Hrvatskoj.⁸⁹⁶ U posljednjoj ratnoj godini upisala su se četrdeset dva slušatelja u prvi semestar, od kojih su trideset terojica bila redovnih, trojica izvanrednih i šestorica gostiju. Sedmero ih je tijekom prvog semestra istupilo, a dvojica su pridošla u drugom semestru. Drugi tečaj upisalo je dvadeset slušatelja, petnaest redovitih, četiri izvanredna te jedan slušatelj kao gost. Isti broj bio je i na kraju drugog semestra, osim što se koncem prvog semestra jedan slušatelj ispisao ali je iz vojske pridošao u drugi semestar jedan slušatelj.⁸⁹⁷ Ukupno su u ratnim godinama na učilište u prvi i drugi semestar upisana sto četrdeset i tri slušatelja, od toga sto i osamnaest redovnih, dvanaest izvanrednih te trinaest gostiju. Ukupan broj slušatelja koji su na kraju odslušali drugi semestar je pedeset i troje studenta, odnosno četrdeset i dva redovna slušatelja, sedam izvanrednih i četiri gosta.⁸⁹⁸ Od ukupnog broja upisanih slušatelja u prvi semestar prvog i drugog tečaja njih šesnaestero ili preko 22% je učilište moralo npustiti zbog vojne službe. Najviše slušatelja je dolazilo iz Hrvatske, njih sedamdeset i petorica, iz Slavonije trideset i šestorica, devet slušatelja bilo je iz Dalmacije i Istre, dvanaestero iz Bosne i Hercegovine, trojica iz Bugarske te šestoro iz Kranjske odnosno Koruške. Po vjerskom sastavu najviše upisanih, njih sto i deset, bilo je rimo-katolika, pravoslavaca je bilo šesnaestero, grko-katolika šest, dva evangelika, tri muslimana te petorica židova.⁸⁹⁹

Ratarnicu je školske godine 1914./1915. upisalo ukupno šesnaest polaznika, trojica su upisala prvu godinu, a trinaestorica su upisala drugu godinu. Od polaznika koji su upisali prvu godinu kraj školske godine 1914./1915. dočekaao je samo jedan polaznik dok su dvojica bila unovačena tijekom školske godine. Od trinaest polaznika koji su upisali drugu godinu dvojica su istupila, četvorica su unovačena tijekom školske godine te su istupili s naukovanja. Jedan

⁸⁹⁵ HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 104., Matična knjiga učenika kraljevskog gospodarskog učilišta, Matica za slušatelje I. i II. gospodarskog tečaja za školsku godinu 1917./1918.,(stranice nisu paginirane); *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918.*, str. 47-48.

⁸⁹⁶ „Slušateljice gospodarstva u Hrvatskoj“, *Banovac*, List za javne prilike, pouku, narodnu privredu i zabavu, God. 28., br. 52., Petrinja, 2. prosinca 1917., (nije paginirano); Slušateljice su bile Marija Hlebec iz Križevaca i Maca Kučenjak iz Krškog (Kranjska). (*Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918.*, str. 47.)

⁸⁹⁷ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918.*, str. 48-49.

⁸⁹⁸ Vidi tablicu 19.

⁸⁹⁹ Isto.

polaznik ratarnice je otpušten. Kao razlog otpuštanja navodi se da je bio politički sumnjiv te je zatvoren, a kasnije je otpraćen kući.⁹⁰⁰ Jedan je polaznik bio na dopustu zbog bolesti. Dopust mu je odobrio Dr. Fran Gudndrum Oriovčanin koji se brinuo o zdravstvenom stanju polaznika učilišta i ratarnice.⁹⁰¹ Ovaj polaznik je kasnije od bolesti i preminuo. Kraj školske godine na ratarnici su dočekala samo četiri ratara. U izviješću za šk. god.1914./1915. stoji da se jedanaestorica polaznika nalazi na ratištu. Oni su po matičnoj knjizi upisanih ratara zavod upisali još 1913. godine, ali zbog ratnog stanja nisu do kraja svršili naukovanje.⁹⁰² U školskoj godini 1914./1915. dva ratara uspjela su završiti svoje naukvanje.⁹⁰³ Ratarnica je u školskoj godini 1915./1916. najviše osjetila ratni vihor jer se u prvi semestar prve godine nije upisao niti jedan ratar. Obuka za prvo godišće započela je tek 26. travnja 1916. godine kada se je upisao jedan polaznik. Drugo godišće tj. godinu u prvi semestar upisana su trojca ratara ali su sva trojca istupili iz ratarnice zbog vojnih dužnosti tako da je i u drugom godišću naukovanje bilo prekinuto. Obuka se nastavila tek 23. ožujka 1916. godine kada se s ratišta vratio jedan ratar.⁹⁰⁴ Ispunivši sve svoje obveze i odradivši praksu, ratarnicu su u šk. god 1915./1916. završila četvorica ratara.⁹⁰⁵ Ukupno devet ratara je upisalo prvi semestar prvog godišća školske godine 1916./1917. ali su samo četvorica ratarnicu polazila i kajem drugog semestra, jer su petorica mobilizirana i poslana na ratište. Drugu godinu upisala su dva ratara od kojih je samo jedan polazio oba semestra do kraja i svršio naukovanje, a drugi istupio s ratarnice 22. svibnja 1917. godine.⁹⁰⁶ Broj polaznika ratarnice u školskoj godini 1917./1918. dosta je teško odrediti jer u Izviješću o broju polaznika više nije (kao prijašnjih godina) upisan razlog istupanja ili razlog povratka na ratarnicu. U izviješću na str. 64. navedeno je da je u godinu upisano trinaest slušatelja, dok su petorica tijekom školske godine istupila, što daje ukupnu

⁹⁰⁰ HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 107., Matična knjiga učenika Ratarnice gospodarsko – šumarskog učilišta 1892.-1921. (nije paginirane)

⁹⁰¹ Isto.

⁹⁰² Isto.

⁹⁰³ Isto. Vidi i: *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 73-74. i tablicu br. 16.

⁹⁰⁴ HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 107., Matična knjiga učenika Ratarnice gospodarsko – šumarskog učilišta 1892.-1921. (stranice nisu paginirane). Vidi i: *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 67. Ratar Andrija Pintarić iz Založja u Hrvatskoj bio je na ratarnici od 29. listopada 1913. godine do 16. rujna 1914. godine. Svoje naukovanje je prekinuo zbog vojne službe. Na ratištu je bio ranjen te se je kao invalid vratio na naukvanje 23. ožujka 1916. godine.

⁹⁰⁵ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 67.

⁹⁰⁶ HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 107., Matična knjiga učenika Ratarnice gospodarsko – šumarskog učilišta 1892.-1921. Vidi i: *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1916./1917.*, str. 70.

brojku od osamnaest ratara koji su bili upisani u prvu godinu ratarnice.⁹⁰⁷ U statističkom pregledu ratara koji je objavljen u istom izvješću stoji da je ratarnicu na kraju školske godine polazilo ukupno devetnaest ratara, dok se jedan nalazio na ratištu.⁹⁰⁸ Zanimljivo je da u tom statističkom pregledu stoji da je početkom školske godine u ratarnicu u prvo godište upisano čak šesnaest ratara. Iz ovoga je vidljivo da je vjerojatno došlo do zabune kod unošenja podataka za statistički pregled ratara na str. 65 te je brojka od devetnaest krajem školske godine trebala biti u koloni početkom školske godine. Uzmemo li tih devetnaest upisanih u prvo godište ratarnice, te petoricu polaznika koji su istupili iz ratarnice i jednog polaznika koji se nalazi na ratištu dobijemo brojku od trinaest polaznika koji su na ratarnici bili i na kraju školske godine i koja se podudara s popisom polaznika u izvješću na str. 65.⁹⁰⁹ Također, u statističkom pregledu bi trebalo umjesto devetnaest polaznika krajem školske godine unijeti brojku od trinaest polaznika. Drugo godište ove školske godine upisala su četiri polaznika od kojih su dva istupila s naukovanja najvjerojatnije zbog odlaska na ratište.⁹¹⁰ Pretpostavimo li da je popis ratara objavljen u Izvješću na str. 64. ispravan, onda moramo unijeti i korekciju u sttistički pregled ratara objavljen na str. 65. te ispraviti brojku od četiri ratara na kraju druge godine i unijeti brojku od dva ratara.⁹¹¹ U školskoj godini 1918./1919. ukupno je upisano četrnaest ratara, četvorica su se ispisala tijekom godine. Ovi se podatci podudaraju i u popisu ratara i u statističkom pregledu ratara objavljenim u Izvješću za šk. god. 1918./1919.⁹¹² Razlika je jedino što se u popisu ratara u statističkom pregledu na početku školske godine upisalo devet ratara. Međutim, tu se vjerojatno radi o jednom pridošlom rataru tijekom školske godine. Drugu godinu upisalo je deset ratara i oni su na ratarnici dočekali svršetak drugog semestra školske godine 1918./1919.⁹¹³ Ratarnicu je tijekom ratnih školskih godina 1914./1919. ukupno pohađalo šezdeset devet ratara od kojih je njih pedeset i šest završilo naukovanje, a tijekom naukovanja njih sedamnaest je mobilizirano i poslano na ratište.

⁹⁰⁷ HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 107., Matična knjiga učenika Ratarnice gospodarsko – šumarskog učilišta 1892.-1921. (nije paginirano). Vidi i: *Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918.*, str. 64.

⁹⁰⁸ Isto, str. 65.

⁹⁰⁹ Usporedi: HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 107., Matična knjiga učenika Ratarnice gospodarsko – šumarskog učilišta 1892.-1921. (nije paginirano); *Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918.*,; „Ratari, koji su bili u ratarnici škol. god. 1917./1918.“, str. 64.; *Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918.*, str. 65.; Vidi i: tablicu 16.

⁹¹⁰ Isto, str. 64. i 65.

⁹¹¹ Isto, str. 64. i 65.

⁹¹² HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 107., Matična knjiga učenika Ratarnice gospodarsko – šumarskog učilišta 1892.-1921. (nije paginirano); *Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1918./1919.*, str. 67 i 68.

⁹¹³ Isto, str. 67 i 68.

Naukovanje u prvom godištu završilo je trideset i pet ratara, a naukovanje u drugoj godini njih dvadeset i jedan.⁹¹⁴ Najviše upisanih ratara dolazilo je iz Zagrebačke (22) i Bjelovarsko-krizevačke županije (22), a slijede ih Varaždinska (17), Modruško-riječka (9), Ličko-krbavska (7), Srijemska (3), Požeška (1) te Virovitička županija (1). Iz drugih zemalja upisana su samo četiri ratara i to iz Bosne i Hercegovine (2) i iz Bugarske (2). Po vjerskoj strukturi najviše upisanih bilo je rimokatolika (69), pravoslavaca (16) te jedan pripadnik muslimanske vjere.⁹¹⁵

Tablica 21. Usporedba broja slušatelja koji su završili Kr. više gospodarsko učilište i ratarnicu krajem školskih godnina prije i za vrijeme Prvoga svjetskog rata.

šk. god.	učilište		ratarnica	
	I. tečaj	II. tečaj	I. godište	II. godište
1909./1910. ⁹¹⁶	21	13	7	2
1910./1911. ⁹¹⁷	23	19	3	6
1911./1912. ⁹¹⁸	9	23	4	6
1912./1913. ⁹¹⁹	12	8	3	5
1913./1914. ⁹²⁰	15	11	23	3
ukupno=	80	74	40	22
1914./1915. ⁹²¹	5	9	1	4
1915./1916. ⁹²²	5	7	1	1
1916./1917. ⁹²³	10	5	4	2
1917./1918. ⁹²⁴	21	12	19	4
1918./1919. ⁹²⁵	35	20	10	10
ukupno=	76	53	35	21

⁹¹⁴ Vidi tablicu 20.

⁹¹⁵ Isto.

⁹¹⁶ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1909./1910.*, str. 58. i 77.

⁹¹⁷ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1910./1911.*, str. 36. i 53.

⁹¹⁸ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1911./1912.*, str. 54. i 70.

⁹¹⁹ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1918./1919.*, str. 52. i 69.

⁹²⁰ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1913./1914.*, str. 50. i 67.

⁹²¹ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 57. i 75.

⁹²² *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 50. i 68.

⁹²³ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 55. i 71.

⁹²⁴ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 50. i 65.

⁹²⁵ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 52. i 68.

6.3.1. Učilište i ratarnica u školskoj godini 1914./1915.

Zbog ratnih prilika upisivanje slušatelja obavljeno je tek od 20. do 31. prosinca 1914. godine. Nastava je počela u ratarnici 6. studenog 1914. godine, a 4. siječnja 1915. godine na višem učilištu.⁹²⁶ Tijekom ove šk. godine održano je šest redovitih sjednica prof. zbora i jedna izvanredna, dok je gospodarski zbor vijećao u dvije redovite sjednice. Proglašenjem sveukupne vojne spremne u vojnoj službi našao se i dio profesorskog zbora i činovničkog osoblja tj. sedam članova, kao i osam članova iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog gospodarskog osoblja te podvornika. Da bi učilište i dalje moglo funkcionirati za njihove odsutnosti organizirane su zamjene od strane Kr. zem. vlade ili samog učilišta.⁹²⁷

Naučni izleti održani su 1. svibnja 1915. godine i 8. lipnja 1915. godine. Na prvom izletu slušatelji I. i II. tečaja su pod vodstvom učitelja M. Mohačeka obišli zemaljsko dobro u Božjakovini, gdje su razgledali pecaru za žestoka pića, gospodarske staje i stoku, botanički perivoj, povrtnjak i umjetni pašnjak, prisustvovali su procesu hlađenja mlijeka, a razgledali su i udaljenije gospodarske objekte (vinograd, matičnjak i cjepilnjak). Drugim naučnim izletom slušatelji I. i II. tečaja su pod vodstvom prof. I. Radića i učitelja M. Mohačeka posjetili zagrebačku dion. pivovaru i tvornicu slada, gdje su upoznali sav tvornički namještaj za varenje piva te električnim pogonom pokretane strojeve za automatsko ispiranje, punjenje i začepeljivanje boca te pasteriziranje piva u bocama. Istog dana razgledali su i nadb. dobro Maksimir i nadb. podrum u Ilici. Zbog izvanrednih ratnih prilika ove godine nije bilo održano veliko naučno putovanje.⁹²⁸

Učilište su 16. listopada 1914. godine posjetili predstavnici kr. zemaljskog zemljarskog povjerenstva u sastavu: dvorski savjetnik Ludwigh Franjo, odsječni savjetnik Ljudevit Förster i veleposjednik Dragutin pl. Haydin – svi iz Budimpešte i kr. financijski

⁹²⁶ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 36. Vidi i: T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 464.

⁹²⁷ Isto, str. 37. U *Izviješćima o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školske godine 1914./1919.* navedene su promjene u učiteljskom i gospodarskom zboru, kao i promjene u činovničkom osoblju ratarnice i zavodskog gospodarstva, kojima su uzrok bili rat i druge službene prilike. Do promjena je dolazilo rješenjima ili naredbama Kr. zem. vlade koje su datirane i numerirane. Naredbe i rješenja su se odnosile na mobilizaciju, zamjene djelatnicima učilišta koji se nalaze na ratištu ili su dodijeljeni na druga radna mjesta i dužnosti.

⁹²⁸ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 464.

savjetnik Anton Häusler iz Zagreba.⁹²⁹ Prilikom pregledavanja bolnice Crvenog križa koja je otvorena u Križevcima zavod su posjetili predsjednik centrale Crvenog križa Aladar grof Janković s dvorskim savjetnikom, potpredsjednikom Crvenog križa Vladimirom Krešićem i tajnikom društva Crvenog križa Viktorom Badalićem.⁹³⁰ Zavod su posjetili i apostolski administrator Biskupije križevačke dr. Dionizije Njaradi, kr. banski savjetnik Franjo Haladi zajedno s upraviteljem strukovnog gospodarskog odsjeka Kr. zem. vlade Andrijom Lenarčićem. 28. svibnja 1915. godine prilikom inspiciranja bolnice Crvenog Križa u Križevcima učilište su posjetili Vojni zapovjednik generalmajor Josip Seipka u pratnji glavara generalnog stožera Hansa Mascona i stožernog nadliječnika dr. Tritscha. Učilište i cjelokupno gospodarstvo 10. srpnja 1915. godine razgledao je i kr. veliki župan bjelovarsko - križevački Ladislav pl. Labaš, u pratnji kr. podžupana Mirka Lugarića.⁹³¹

Semestralni ispiti održani su početkom I. semestra od 3. do 9. listopada 1914., koncem I. semestra od 22. do 31. ožujka 1915., a koncem II. semestra od 8. do 26. srpnja 1915. Pismeni konačni ispiti u ljetnom roku obavljani su od 19. do 21. srpnja 1915., a usmeni 29. i 30. srpnja 1915. Usmeni konačni ispit u jesenskom roku održan je 17. listopada 1914. godine. Prvi semestar zaključen je 31. ožujka, a drugi je započeo 7. travnja 1915.; školska godina zaključena je 31. srpnja 1915. godine. Na kraju ljetopisa za školsku godinu 1914./1915. nalazi se zahvala ravnateljstva upućena Kr. zemaljskoj vladi za njeno nastojanje oko vrhovne uprave i napretka ovog zavoda kao i svim prijateljima i dobrotvorima zavoda i slušateljstva.⁹³²

6.3.2. Učilište i ratarnica u školskoj godini 1915./1916.

Upisivanje slušatelja u Kr. više gospodarsko učilište obavljeno je od 1. do 10. resp. do 20. listopada 1915. godine. Školska godina 1915./1916., pedeset šesta od osnutka zavoda, a četrnaesta od osnutka Kr. višeg gospodarskog učilišta, započela je 1. listopada 1915. zazivom Duha svetoga i sv. Misom u župnoj crkvi sv. Ane. Redovita predavanja započela su u Kr.

⁹²⁹ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 39.

⁹³⁰ Isto, str. 39.

⁹³¹ Isto, str. 39. i 40. Vijest o posjeti Velikog župana Ladislava pl. Labaša prenio je i *Tjednik bjelovarsko-križevački* u rubrici Pokrajinske vijesti; „Veliki župan u Križevcima“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXVI., br. 38., 17. srpnja 1915.

⁹³² Isto, str. 40.; T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 464-465.

višem gospodarskom učilištu dana 18. listopada 1915. godine. U ratarnici nije ove godine bilo obuke, jer se prijavio samo jedan ratar.⁹³³

U učiteljskom i gospodarskom zboru te među činovničkim osobljem zbog ratnih prilika bilo je promjena, jer su mnogi od njih bili mobilizirani, dodijeljeni na druge dužnosti ili poslani na ratište. Tako se u vojnoj službi nalazilo od profesorskog zbora i činovničkog osoblja šest članova, kao i šest članova iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog gospodarskog osoblja te podvornika.⁹³⁴ Za njih su na učilištu organizirane zamjene.

Tijekom šk. godine 1915./16. održano je šest redovitih sjednica prof. zbora. Gospodarski je zbor vijećao u dvije redovite sjednice i jednoj izvanrednoj. Na tim sjednicama se vijećalo o pitanjima teorijske i praktične obuke, nabavi stručnih knjiga i časopisa, primanju izvanrednih slušatelja i gostiju, razdiobi nastavnih predmeta za vrijeme odsutnosti pojedinih nastavnika itd.⁹³⁵

Dana 22. lipnja 1916. godine slušatelji I. i II. tečaja su pod vodstvom učitelja M. Mohačeka posjetili koprivničku tvornicu sumporne kiseline, superfosfata i modre galice *Danicu*. Razgledali su tvornički namještaj i način proizvodnje modre galice u svim stadijima industrijske proizvodnje. Velikog znanstvenog putovanja zbog ratnih prilika nije bilo ni ove šk. godine.⁹³⁶

Dana 4. rujna 1915. zavod je posjeto Dr. Antun Primožić, ces. i kr. dvorki savjetnik u Zadru. Prilikom inspekcije bolnice Crvenog križa zavod su dana 10. listopada 1915. godine pohodili i pregledali c. i kr. pukovnik Zdenko pl. Kocziczka od Freibergswalla, zamjenik c. i kr. vojnog zapovjednika S. Siepika u Zagrebu, sa stožernim liječnikom dr. Gjurom Kocynskim. U posjetu i pregledu učilišta ove su školske godine bili i ravnatelj muške učiteljske škole iz Zagreba M. Krkljuš s profesorima i maturantima te škole.⁹³⁷

Semestralni ispiti održani su početkom I. semestra od 3. do 9. listopada 1915. godine, od 21. do 29. veljače 1916. godine, na kraju I. semestra te krajem II. semestra od 7. do 19.

⁹³³ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 465.; *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 30.

⁹³⁴ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 465.; *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 32 i 33.

⁹³⁵ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 33.

⁹³⁶ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 465.

⁹³⁷ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 34.

srpnja 1916. godine. Pismeni konačni ispiti u ljetnom roku obavljani su od 15. do 18. srpnja 1916., a usmeni 22. srpnja 1916. godine. Usmenim konačnim ispitima predsjedao je ravnatelj učilišta Mijo Graho, dok je kao izaslanik Kr. zem. vlade u završnim ispitima sudjelovao upravitelj strukovnog gospodarskog odsjeka Kr. zem. vlade Milan Hrzić.⁹³⁸

6.3.3. Učilište i ratarnica u školskoj godini 1916./1917.

Upisivanje slušatelja u Kr. više gospodarsko učilište obavljeno je od 1. do 10. resp. do 20. listopada 1916. godine. Školska godina 1916./1917., pedeset sedma od osnutka zavoda, a petnaesta od osnutka Kr. višeg gospodarskog učilišta, započela je 1. listopada 1916. zazivom Duha svetoga i sv. Misom u župnoj crkvi sv. Ane. Redovita predavanja započela su u Kr. višem gospodarskom učilištu dana 23. listopada 1915. godine, a u ratarnici dana 8. studenog 1916.⁹³⁹

U vojnoj službi nalazilo se ove šk. godine pet članova iz profesorskog zbora i činovničkog osoblja, a šest članova iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog gospodarskog osoblja i podvornika.⁹⁴⁰ Održano je šest redovitih sjednica prof. zbora i jedna izvanredna žalobna sjednica prof. zbora i činovnika Kr. gospodarskog učilišta.⁹⁴¹ Gospodarski zbor vijećao je u dvije redovite i jednoj izvanrednoj sjednici.⁹⁴²

Od 16. do 26. lipnja poduzeli su slušatelji I. i II. tečaja pod vodstvom dr. Vinka Mandekića i dr. Ljudevita Prohaske naučno putovanje u Slavoniju i Ugarsku.⁹⁴³

U šk. godini 1916./17. 27. rujna 1916. pohodili su i pregledali gospodarsko učilište, znanstvene zavode i ratarnicu te zavodsko gospodarstvo: ban kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije dr. Ivan barun Skerletz, predstojnik kralj. vladinoga odjela za narodno gospodarstvo Zvonimir Žepić, Ladislav pl. Labaš kr. veliki župan Županije bjelovarsko - križevačke, Mirko Lugarić kr. podžupan i vladin tajnik dr. Vladimir Havliček.⁹⁴⁴ Dana 28.

⁹³⁸ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 465.; *Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1916./1917.*, str. 36.

⁹³⁹ Isto, str. 466.

⁹⁴⁰ Isto, str. 466.

⁹⁴¹ Žalobna sjednica održana je 30. studenog 1916. godine povodom smrti kralja Franje Josipa I.

⁹⁴² T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 466.; *Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1916./1917.*, str. 39.

⁹⁴³ Isto, str. 466.

⁹⁴⁴ *Izvješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1916./1917.*, str. 39. Vijest o posjeti bana Križevcima objavljena je i u članku Pokrajinske vijesti, „Ban u Križevcima“, *Tjednik bjelovarsko-krievački*, God. XVII, br.

rujna 1916. pohodio je i pregledao zavod kr. sveučilišni profesor u Zagrebu i dvorski savjetnik dr. Karlo (Dragutin) Gorjanović - Kramberger. Kasnije su učilište posjetili i kanonik Biskupije zagrebačke dr. Franjo barun Salis - Saevis i banski savjetnik vitez reda Leopoldova Franjo Haladi. Zavod je tokom školske godine u više navrata posjetio i kr. veliki župan županije bjelovarsko-križevačke Ladislav pl. Labaš.⁹⁴⁵

Semestralni ispiti održani su od 19. do 28. veljače 1917. i od 9. do 26. srpnja 1917. godine. Konačni pismeni i usmeni ispiti u ljetnom roku održani su od 17. do 19. odnosno od 23. do 25. srpnja 1917. godine. Usmenim ispitima predsjedali su Mijo Graho kao ravnatelj učilišta i Milan Hrzić kao izaslanik Kr. zem. vlade.⁹⁴⁶

6.3.4. Učilište i ratarnica u školskoj godini 1917./1918.

Upisi slušatelja u školsku godinu 1917./1918. odvijali su se od 1. do 10. dotično do 20. listopada 1917. godine. Nastava je započela 1. listopada 1917. godine misom u župnoj crkvi sv. Ane, a redovita predavanja započela su u Kr. višem gospodarskom učilištu dana 23. listopada, a u ratarnici 18. studenoga 1917. godine. U školskoj godini 1917./1918. u vojnoj službi nalazilo se pet članova profesorskog zbora i činovničkog osoblja kao i pet članova iz osoblja ratarnice, pomoćnog i tehničkog gospodarskoga osoblja te podvornika učilišta i s njim spojenih znanstvenih zavoda.⁹⁴⁷

U ovoj školskoj godini održano je sedam redovitih sjednica prof. zbora i dvije izvanredne sjednice na kojima se odlučivalo o pitanjima teoretske i praktične obuke na učilištu, nabavi stručne literature, razdiobi naučnih predmeta za vrijeme odsutnosti nekih profesora i docenata, pitanjima uprave i unapređenja gospodarstva i ratarnice kao i početku obuke u ratarnici itd. Naučni izlet zbog poteškoća s putovanjem i opskrbom nije organiziran.⁹⁴⁸

49., 30. rujna 1916. Tekst glasi: *Na svojim putovanjima diljem zemlje posjetio je prošle srijede glavari zemlje, ban barun Skerlecz Križevce jutrošnjim vlakom u pratnji odjelnog predstojnika Zvon. Žepića, gdje je pregledao gospodarsko učilište, ratarnicu i uopće čitavo gospodarstvo, te učinio nekoliko posjeta. Na večer se je ban s vlakom vratio u Zagreb.*

⁹⁴⁵ Isto, str. 39. i 40.

⁹⁴⁶ Isto, str. 40.

⁹⁴⁷ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 466.; *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918.*, str. 30.

⁹⁴⁸ Isto, str. 466.

U pohod učilištu bili su dana 9. listopada 1917. godine V. Durchanek, nadzornik Botaničkog vrta u Zagrebu, s naučnicima vrtlarstva, 21. prosinca 1917. godine Dr. Dragutin Unkelhäuser, pravi tajni savjetnik Njegova Veličanstva u pratnji s presvijetlim gospodinom biskupom Julijem Drohobeczkyom i svojim sinom Ernestom Unkelhäuserom kr. ug. husarskim poručnikom.⁹⁴⁹ Kr. više gospodarsko učilište i s njim spojene znanstvene zavode, te cjelokupno zavodsko gospodarstvo posjetili su još i upravitelj odjela za narodno gospodarstvo Zlatko Rauer u pratnji dr. R. Krištofa i svojim tajnikom Z. Flöglom 7. svibnja 1918. godine, pripravnici Kr. muške učiteljske škole u Zagrebu pod vodstvom profesora Fr. Lassmanna, M. Jagrović i V. Durachanek 23. svibnja 1918. godine su učilište odabrali za svoje naučno putovanje. Zavod i zavodsko gospodarstvo više puta posjetio je presvijetli gospodin Ladislav pl. Labaš veliki župan Županije bjelovarsko - križevačke.⁹⁵⁰

Semestralni ispit u ratarnici za ratare i invalide održan je dana 6. travnja 1918. godine, a na višem učilištu krajem I. semestra od 4. do 13. ožujka 1918. godine, a krajem II. semestra od 8. do 26. srpnja 1918. godine. Konačni pismeni ispiti u ljetnom roku održani su od 16. do 18., a usmeni 24. i 25. srpnja 1918. godine.⁹⁵¹

6.3.5. Učilište i ratarnica u školskoj godini 1918./1919.

Upisivanje slušatelja u Kr. više gospodarsko učilište obavljeno je od 1. do 10. dotično do 20. listopada 1918. godine. Školska godina 1918./1919., pedeset i deveta od osnutka zavoda, a sedamnaesta od osnutka Kr. višeg gospodarskog učilišta, započela je 1. listopada 1918. godine. Redovita predavanja započela su u Kr. višem gospodarskom učilištu dana 23. listopada, a u ratarnici dana 10. studenog 1918.⁹⁵²

Odredbom Kr. zem vlade Odjela za narodno gospodarstvo od rujna 1918. br. I.A. 33684 održana je petomjesečna zimska gospodarska škola spojena s ratarnicom. U tijeku školske godine u vojnoj su se službi nalazila još dva zaposlenika učilišta, jedan član iz profesorskog zbora (F. Stipčić) i jedan član činovničkog osoblja (T. Žmara - u zarobljeništvu

⁹⁴⁹ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918.*, str. 33.

⁹⁵⁰ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 466 i 467.; *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1917./1918.*, str. 33.

⁹⁵¹ Isto, str. 467.

⁹⁵² T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 467.; *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1918./1919.*, str. 32.

u Italiji). Tijekom šk. godine 1918./19. održano je devet redovitih sjednica prof. zbora i tri izvanredne sjednice. Gospodarski je zbor vijećao o različitim pitanjima uprave i unapređivanja gospodarstva i ratarnice.⁹⁵³

Naučni izlet je proveden 24. lipnja 1919. godine u Zagreb gdje su slušatelji II. tečaja s prof. M. Mohačekom i docentom za tehničku struku I. Vodom posjetili Zagrebačku pivovaru. Kroz tvornicu su ih proveli g. Mašek i Formanek, strukovni namještenici pivovare koji su slušateljima pokazali tvorničke uređaje za proizvodnju slada i piva, kao i uređaje za umjetno hlađenje, priređivanje bačava, automat za pranje i punjenje boca i pasterizaciju piva. Iz Zagreba su izletnici otputovali na zemaljsko dobro Božjakovinu gdje su razgledali poljsko - gospodarsku pecaru žeste, postupak umjetnog hlađenja mlijeka, gospodarsku zgradu i stoku te motorni plug u pogonu. Velikog naučnog putovanja i ove školske godine nije bilo zbog *abnormalnih uvjeta*.⁹⁵⁴

Učilište je pohodilo dana 9. i 11. ožujka 1919. godine 18 jugoslavenskih veterinarara sa županijskim veterinarom dodijeljenim Kr. zem. vladi M. Njemčićem i N. Ritzoffijem. Među posjetiocima učilišta bili su zastupnici gotovo sviju krajeva Kraljevstva SHS. (Banata, Bosne, Dalmacije, Slovenije, Srbije i Hrvatske). Razgledali su zavodsku stoku i gospodarstvo. Dana 1. srpnja 1919. godine zavod su pregledali P. Todorović, načelnik u Ministarstvu poljoprivrede u Beogradu i Sreta A. Popović, urednik poljoprivrednog časopisa *Težak*.⁹⁵⁵

Semestralni ispit u ratarnici za ratare i za polaznike petomjesečnog zimskog gospodarskog tečaja držan je 12. travnja 1919. godine, a prisustvovali su mu osim redovitih profesora i ravnatelj F. Lukas i profesor I. Ivakić - oba s Trgovačke akademije u Zagrebu, koji su u Zimskoj gospodarskoj školi predavali domaću i svjetsku povijest, te hrvatsku književnost. Semestralni ispiti održani su u višem učilištu koncem I. semestra u dva roka i to od 1. do 8. i od 24. do 30. travnja 1919., a koncem II. semestra od 14. do 21. srpnja 1919. godine. Konačni pismeni ispit u izvanrednom roku bio je 5., 6. i 7., a usmeni 10. svibnja 1919. godine. Pismeni konačni ispiti u redovnom ljetnom roku obavljani su od 24. do 26., a

⁹⁵³ Isto, str. 467.

⁹⁵⁴ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1918./1919.*, str. 34.

⁹⁵⁵ Isto, str. 35.

usmeni kojim su predsjedali Mijo Graho kao ravnatelj učilišta i Milan Novaković kao izaslanik Kr. zem. vlade od 28. do 30. srpnja 1919. godine.⁹⁵⁶

U povijest križevačkoga učilišta utkan je rad mnogih generacija đaka i profesora. Jedan od prvih ravnatelja učilišta Gustav August Vichodil 1886. godine pohvalio se je da je njegova škola „*hram gospodarske i šumarske nauke u kojem bi se imali izobražavati domaći sinovi u gospodarskih i šumarskih znanosti, kako to zahtjeva današnji viek napredka*“.⁹⁵⁷ Iz današnje perspektive možemo samo potvrditi ovu izjavu i nadodati da je svaka nova generacija nastavljala rad na tekovinama svojih prethodnika, a svoja je vlastita iskustva ostavljala u baštinu novim generacijama. Ta baština najbolje se očituje u tome što je Kr. više gospodarsko učilište u Križevcima bilo klica iz koje se u Zagrebu razvio Šumarski fakultet (1898.) i Poljoprivredni odnosno Agronomski fakultet (1919.). U sklopu učilišta djelovala su i tri znanstvena zavoda (agrikulturno-kemijski zavod, bakteriološki zavod i gospodarsko pokušalište) čime je osim nastave učilište dobilo i zadatak da istraživačkim radom unaprijeđuje poljoprivrednu znanost, da provođenjem praktičnih pokusa iskušava nove racionalnije metode poljoprivredne proizvodnje i da uzornim gospodarstvom pruži primjer naprednog rada na srednjim i malim gospodarstvima. Ovi zavodi su svoj rad nastavili kao stručne ustanove i nakon ukinuća Kr. gospodarskog učilišta. Mnogi su profesori, učenici i radnici učeći i radeći utkali mnogo vlastita truda i vremena u križevačko gospodarsko učilište, ali i u kulturni život grada i njegove okolice. Osim u nastavi i stručnoj praksi profesori su pokazali izvanrednu sposobnost u dobro organiziranim stručnim ekskurzijama, održavali su različite tečajeve i predavanja, a kontinuirano su objavljivali stručne i znanstvene članke, udžbenike te izdavali *Gospodarsku smotru*. Iako je *Gospodarska smotra* objavljena u samo 10 godišta (1909.-1919.) na 2580 stranica teksta od kojih su 1348 stranica objavljeni u ratnim godinama 1914.-1918. njezina važnost osim za širenje stručne i znanstvene poljoprivredne misli, bila je i za izobrazbu poljoprivrednih stručnjaka i uopće širenju poljoprivredne i gospodarske kulture u Hrvatskoj.

Otvaranjem učilišta širi križevački kraj postao je jedan od najnaprednijih u šumarstvu, ratarstvu i stočarstvu. Time je Kr. više gospodarsko učilište s ratarnicom i svojim

⁹⁵⁶ Isto, str. 35.

⁹⁵⁷ G. August Vichodil, *Historički nacrt o postanku i razvitku kr. gospodarskog i šumarskog učilišta u Križevciv u razdoblju od 1860.-1885.*, str. 3. i 13.

znanstvenim zavodima od samog početka steklo dobar glas i postalo srce sveukupnog napretka i života ne samo u Križevcima nego i u Hrvatskoj i Slavoniji. Takav uzoran rad proslavio je učilište i izvan granica Hrvatske pa su se u Križevcima školovali i stručno osposobljavali i učenici - slušatelji iz Češke, Slovačke, Mađarske, Bugarske itd.⁹⁵⁸ Prvi svjetski rat, a prije njega i dva Balkanska rata poremetili su dugu tradiciju pohađanja učilišta studenata nastanjenih izvan granica Hrvatske i Slavonije. U vrijeme rata učilište je polazio samo 21 student izvan Hrvatske i Slavonije, a ratarnicu samo četiri polaznika koja nisu bila iz hrvatskih zemalja. Iako se broj upisanih studenata učilišta i polaznika ratarnice statistički ne razlikuje previše od broja studenata i polaznika upisanih u razdoblju neposredno prije Prvoga svjetskog rata, razlika se očituje u redovitosti pohađanja i završetka naukovanja. Naime, od ukupnog broja upisanih studenata na učilište i ratarnicu veliki dio njih nije završio naukovanje zbog mobilizacije, bolesti, teškog gospodarskog stanja. Nerijetko je u matičnim knjigama učilišta kao uzrok prekida naukovanja navedena smrt polaznika. Neki pojedinci su čak izbačeni s učilišta pod optužbom da su politički sumnjivci ili okrivljenici za krađu.⁹⁵⁹

Osim problema s polaznicima razdoblje Prvoga svjetskog rata na Kr. višem gospodarskom učilištu ostavilo je dubok trag i kod profesorskog zbora i stručnog kadra zaposlenog na učilištu. Iako se važnost učilišta u vrijeme Prvoga svjetskog rata ne smanjuje, što vidimo i po osobama koje su učilište posjetile u razdoblju rata (od dvorskih predstavnika, hrvatskog bana, banskih savjetnika, crkvenih vlasti, župana, vojnih zapovjednika, predstavnika Crvenog križa i dr.) te iako su profesori i djelatnici uspjeli održati učilište otvoreno i u funkciji tijekom čitavog rata, gubitak najboljih predavača koji su mobilizirani ili kojima je zemaljska vlada u izvanrednim situacijama dodijelila druge dužnosti, dovelo je do toga da je nestao onaj ugled po kojemu je učilište bilo nadaleko poznato. Zbog ratnih uvjeta i smanjenih financija otežano su djelovali i znanstveni zavodi, a nestaje i gospodarska aktivnost

⁹⁵⁸ R. Husinec, P. Delić, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, str. 61. Više o Bugarima na Učilištu vidi u: Fran Bučar, *Bugarski djaci na Gospodarskom sveučilištu u Križevcima*, Prigodom jubileja 75. god. zavoda, Zagreb XXIV/1935., str. 29.

⁹⁵⁹ HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 102., Matična knjiga učenika kraljevskog gospodarskog učilišta, Matica za slušatelje I. i II. gospodarskog tečaja za školsku godinu 1915./1916.; HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 103., Matična knjiga učenika kraljevskog gospodarskog učilišta, Matica za slušatelje I. i II. gospodarskog tečaja za školsku godinu 1916./1917.; HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 104., Matična knjiga učenika kraljevskog gospodarskog učilišta, Matica za slušatelje I. i II. gospodarskog tečaja za školsku godinu 1917./1918.; HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci, inv. broj. 107., Matična knjiga učenika Ratarnice gospodarsko – šumarskog učilišta 1892.-1921.

koja je bila toliko značajna do Prvoga svjetskog rata.⁹⁶⁰ Jedan od razloga ukinuća Kr. višeg gospodarskog učilišta u Križevcima 1919. godine i otvaranja Gospodarsko - šumarskog fakulteta u Zagrebu je nikad do kraja provedena reorganizacija Učilišta u Križevcima.⁹⁶¹ Reorganizacijom se zavod trebao podići na četverogodišnju visoku gospodarsku školu, ali ona nije ostvarena.⁹⁶² Da je reorganizacija bila nužna govori činjenica da je naučna osnova Kr. višeg gospodarskog učilišta, koja je sastavljena prema naučnim osnovama visokih gospodarskih škola u monarhiji i inozemstvu, preširoka za dvije naučne godine.⁹⁶³ Ovakav nedostatak ustroja učilišta najviše su osjećali profesori i slušatelji koji su u relativno kratko vrijeme morali savladati ogromnu količinu gradiva. Proforski zbor prvi je uvidio nedostatke reorganizacije učilišta iz 1902. godine i već su se 1906. godine profesori memorandumom obratili mjerodavnim institucijama. Međutim, memorandum isprva nije polučio željene rezultate, tako da je pitanje reorganizacije nekako sazrelo baš uoči Prvoga svjetskog rata. To se najviše očituje i kada je nakon banske naredbe proveden zakon od 27. ožujka 1914. godine, kojim je ustrojen četvrti odio Kr. zemaljske vlade, tj. odio za narodno gospodarstvo (Naredba Preuzvišenog gospodina bana od 9. lipnja 1914. br. 3059.) Da do brze reforme učilišta neće doći tako brzo, iako je učilište i njegovo djelovanje potpalo pod direktnu kontrolu novostvorenog odsjeka zemaljske vlade, znalo se je odmah po izbivanju rata.⁹⁶⁴ No, nada da će se učilište reorganizirati te podići sa višeg na visoki stupanj i četverogodišnje trajanje nije umirala, ona je i porasla imenovanjem Zvonimira Žepića kao prvog prestojnika Gospodarskog odjela zemaljske vlade. Naime, Zvonimir Žepić zagovarao je brojne reforme u gospodarstvu pa tako i novu reorganizaciju učilišta kojom bi se ono podiglo na razinu

⁹⁶⁰ T. Bogdanović, V. Papić Bogadi, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, str. 468.

⁹⁶¹ O premještanju učilišta u Zagreb počelo se raspravljati još 1872. godine. Tako je Vjekoslav Köröskény smatrao da učilište treba premjestiti u Zagreb, u kulturno i znanstveno središte. Gustav Vichodil je smatrao da učilište treba biti u Križevcima jer je školstvo u mnogim europskim zemljama decentralizirano. (A. Hribar, „Kr. više gospodarsko učilište u Križevcima“, *Gospodarski list*, God. LII/1905., br. 21., Zagreb, str. 164-165.)

⁹⁶² Reorganizaciju su tražili i sami studenti učilišta. Oni su 1909. godine tražili da se na učilšte primaju samo abiturijenti (učenik koji je položio ispit zrelosti) srednje škole, a prema tome da se ukine prijamni ispit, kad se ne može odmah učilište podići na visoku gospodarsku školu. Godine 1910. godine polaznici su pak podnijeli memorandum na hrvatski sabor i bana, da se što prije pristupi rješavanju ovoga, tako aktualnog i po narodnogospodarski razvitak važnog predmeta. Naše gospodarske institucije, kao Hrvatsko – slavonsko gospodarsko društvo, Društvo gospodarskih i šumarskih činovnika, stvorile su na svojim glavnim skupštinama zaključke u istom smislu, naime, da se sadašnje više gospodarsko učilište podigne na stupanj visoke gospodarske škole sa 4 godišnjem naukovnim vremenom po uzoru na bečke „Hochschule für Bodenkultur“. (A. Cuvaj, *Grada za povijest školstva Kraljevine Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, str. 202.). Za rješavanje problema na kr. gospodarskom učilištu nije bio zainteresiran ni Dragutin Khuen Héderváry koji je 1910. godine kao ugarski ministar-predsjednik (premijer). posjetio Križevce i Kr. gospodarsko učilište.

⁹⁶³ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 5.

⁹⁶⁴ Isto, str.6.

akademije.⁹⁶⁵ Prve vijesti o ukidanju i preseljenju učilišta u Zagreb javljaju se početkom 1918. godine. Tako bjelovarska *Nezavisnost* u broju od 12. siječnja 1918. godine izvještava da su neki listovi donijeli vijest, prema kojoj bi se naše kr. više gospodarsko učilište u Križevcima imalo preložiti u Zagreb i spojiti sa kr. šumarskom akademijom.⁹⁶⁶ U istom tekstu nadalje se govori o preustroju šumarske akademije i gospodarskog učilišta u visoke učevne zavode, kao i o izjednačavanju prava profesora i slušatelja s pravima i povlasticama drugih visokih škola. Autor članka zaključuje da se o ovom pitanju mora očitovati Hrvatski sabor, a Zemaljska vlada donjeti zakonsku osnovu za preustroj učilišta te da će se javnost o naumljenoj promjeni točno izvjestiti.⁹⁶⁷

Kako su na ove napise u novinama reagirali Križevčani nije poznato, ali njihova objava zasigurno je aktualizirala problem s učilištem. Možda baš potaknuto napisima u novinama, gradsko poglavarstvo je na svojoj sjednici održanoj 31. siječnja 1918. godine u 2. točki dnevnog reda raspravljalo o premještanju Kr. gospodarskog učilišta iz Križevaca u Zagreb. Na sjednici je gospodarski odbor zajedno s prisutnim zastupnicima jednoglasno prihvatio prijedlog gradskog kapetana i upravitelja gradskog poglavarstva Milana Huzjaka da se u slučaju premještenja Kr. gospodarskog učilišta iz Križevaca u Zagreb gradska općina obrati predstavkom Kr. zemaljskoj vladi u Zagrebu, a istodobno i na Hrvatski sabor u Zagreb.⁹⁶⁸ Gradski kapetan Milan Huzjak je gospodarskom odboru predložio predstavku koja bi sadržavala slijedeće: a) u ime kompenzacije smjestiti u grad Križevci jedan srednji zavod, b) povratiti gradskoj općini Križevci sva ona dobra Ivana Zakmardija, što ih je isti ostavio Pavlinskom samostanu, a za slučaj raspusta tog samostana općini slob. i kr. grada Križevci prema njegovoj oporuci. c) povrati ono zemljište, što ga je gradska općina ustupila zemlji pod uvjetom, da se u gradu Križevci osnuje gospodarsko učilište i šumarska akademija. Premještanjem tog učilišta iz Križevaca otpada i razlog tog darovanja, pa se darovano zemljište imade gradskoj općini povratiti.⁹⁶⁹ Iz ovoga je vidljivo da se Križevčani nisu htjeli bez borbe odreći svog gospodarskog učilišta koje je nakon gubitka županijskog središta

⁹⁶⁵ Isto, str.7.

⁹⁶⁶ „Više gospodarsko učilište u Križevcima“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 7., 12. siječnja 1918., str. 2.

⁹⁶⁷ Isto. Da su se prava slušatelja križevačkog učilišta izjednačila s onima akademske naobrazbe možemo pročitati u *Privrednom glasniku* u članku pod naslovom „Važno za abiturijente gospodarskog učilišta u Križevcu“ u kojem povjerenstvo za narodno gospodarstvo u Zagrebu poziva privatne gospodarske činovnike sa akademskom ili križevačkom naobrazbom i propisanom praksom, da se jave na natječaj za namještenje u zemaljsku službu. („Važno za abiturijente gospodarskog učilišta u Križevcu“, *Privrednom glasnik*, God. I., br. 2., 8. siječnja 1920., str. 3.)

⁹⁶⁸ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 185.

⁹⁶⁹ Isto, str. 186-187.

postalo nositelj gospodarskog razvoja. Nadam se da će se jednom pronaći i sjednički zapisnici za ostatak 1918. godine i dalje jer bi bilo interesantno vidjeti je li se i dalje raspravljalo na sjednicama gradskog poglavarstva o budućnosti Kr. učilišta i kakve zaključke je na tu temu donijelo gradsko zastupstvo.

Ne zna se što je i je li gradsko zastupstvo poduzelo još neke korake za očuvanje učilišta u Križevcima, ali sigurno je da se rasprava i borba za učilište nastavila. Kao razlog zašto se više gospodarsko učilište na kraju nije reorganiziralo i kao visoka gospodarska škola nastavilo svoj rad u Križevcima vidim u posljedicama Prvoga svjetskog rata. Uz navedene razloge (smanjenu gospodarsku djelatnost, mobilizaciju profesora, djelatnika i slušatelja učilišta) veliki problem je bio i preseljenje najboljih profesora od strane zemaljske vlade na funkcije u Zagreb. Sama činjenica da se je zemaljska vlada, u kriznim ratnim godinama, oslanjala i tražila pomoć stručnjaka s učilišta sama govori o tome kakvi predavači, znanstvenici i stručnjaci su radili na križevačkom gospodarskom učilištu. Time je učilište uz gospodarske i financijske probleme pogodio i problem s gubitkom najboljeg stručnog kadra. Vezani za život u Zagrebu i pozicije koje su obnašali, dio profesora počeo je razmišljati o preseljenju učilišta u Zagreb. To nam potvrđuje i članak objavljen u koprivničkom *Demokratu* 1919. godine, a u kojem stoji: *Gospodarsko učilište trude se neki profesori premjestiti u Zagreb ili Beograd. Kao da škola stiče glas po gradovima, a ne po dobrim profesorima. Nekoja su gospoda profesori više u Zagrebu, nego na predavanjima, a nekoji su konstantno u Zagrebu u raznim službama. Ove činjenice demoraliziraju ovaj zavod koji kao malo koji gospodarski zavod u Europi imade shodan gospodarski objekt (srednji posjed) sa svim podlogama za daljnji napredak i usavršavanje...*⁹⁷⁰ Križevci politički oslabljeni gubitkom županijskog središta još 1886. godine, gospodarski dotučeni posljedicama Prvoga svjetskog rata i neuspješnim zadržavanjem velikog dijela stručnog kadra, na kraju nisu smogli snage spriječiti preseljenje učilišta u Zagreb.⁹⁷¹

⁹⁷⁰ „Gospodarsko učilište Križevci“ *Demokrat, glasilo mjestne organizacije saveza obrtnika za pouku, obrt, gospodarstvo i javni život*, God I. (1919.), br. 6., 23. ožujaka 1919., str. 2.

⁹⁷¹ Potrebu za utemeljenjem Gospodarsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu još je 1892. godine u *Narodnim novinama* obrazložio dipl. ing. agronomija Oto Frangeš koji je kasnije postao i njegovim redovitim profesorom. (*Narodne novine*, 30. kolovoz 1892.) Zanimljivo je da je osnivanje Gospodarsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu nakon Prvoga svjetskog rata podupirao i značajno pridonio svojim zalaganjem Milan Rojc, tadašnji predstojnik Kraljevske zemaljske vlade za bogoštovlje i nastavu. Zauzimanjem Milana Rojca i ministra prosvjete Pavla Marinkovića potpisan je 31. kolovoza 1919. godine kraljev ukaz, a 26. rujna 1919. izdana je provedbena naredba povjereništva za prosvjetu i vjeru br. 34.597, po kojima su 1. listopada 1919. godine prestali s radom dotadašnja Kr. šumarska akademija i Kr. više gospodarko učilište u Križevcima, a s radom započeo Gospodarko-šumarski

Od 1860. godine kada je osnovano križevačko učilište pa do 1919. godine u Hrvatskoj se uspješno razvija poljodjelstvo, a pogotovo stočarstvo i kasnije analize pokazuju da je kroz to razdoblje Hrvatska postala specijalizirana poljodjelska zemlja, integrirana konkurentna na austrougarskom i talijanskom tržištu. Ukinućem učilišta Križevci su postali običan grad, a nekada poznato križevačko učilište svedeno je na položaj standardne srednje škole.⁹⁷² Križevčani se nisu laka srca odrekli niti šumarskog odjela potkaraj 19. stoljeća, niti preseljenja zavoda u Zagreb 1919. godine. Nezadovoljstvo ovakvim stanjem potrajalo je do 1960. godine kada je uz Srednju poljoprivrednu školu počela djelovati i Viša poljoprivredna škola iz koje se kroz nekoliko reformi izrodilo Visoko gospodarsko učilište s trogodišnjim studijem koje današnjim radom nastoji opravdati svoje korijene i dostojno tradiciji razvijati ne samo gospodarstvo Križevaca nego i cijele Hrvatske.

fakultet u Zagrebu. (*Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924.*, Spomenica akademickog senata, Zagreb, 1925., str. 135.)

Milan Rojc (Zagreb, 28. rujna 1855. - Zagreb, 1. lipnja 1946.), hrvatski pravnik i političar. Studira pravo u Beču i Zagrebu, gdje je i doktorirao. Otvara odvjetnički ured u Bjelovaru 1879. godine. Bio je politički aktivan kao član Hrvatsko-srpske koalicije. 25. srpnja 1906. imenovan je za predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu te je tu dužnost obavljao do 1908. Istu dužnost obavlja u Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba 1918. godine. Nakon osnivanja Kraljevine SHS postaje godine 1919. član novosnovane Demokratske stranke, koja zastupa integralno jugoslavenstvo. Ubrzo stranku napušta, ali ostaje vjerni "čovjek režima". Beogradski režim imenuje ga povjerenikom za unutrašnje poslove Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu. Kao zastupnik u Ustavotvornoj skupštini, glasovao je 28. lipnja 1921. za centralistički Vidovdanski ustav. Usprkos tome, razumijevao je probleme do kojih dolazi u Hrvatskoj i pokazao da se ne slaže s despotskim postupcima režima. Godine 1920. objavio knjižicu *Za bolju budućnost naše Kraljevine (Razvitak prilika u Hrvatskoj)*, a zatim i članak „Prilike u Hrvatskoj“ u časopisu *Nova Evropa* 1921. Objašnjava uzroke i povode nezadovoljstva u Hrvatskoj naspram centralizma i monarhije. Upozorava da se vojska u Hrvatskoj ponaša kao okupacijska sila, a s druge strane se promovira kao osloboditeljica, iako je do stupanja Hrvatske u Kraljevinu SHS došlo sporazumom, a ne osvajanjem. Ukazuje na mnoge konkretne primjere nepravde i nasilja. Rojc je bio posve privržen novoj državi, ali se suprotstavljao vladavini sile i zalagao za pravna načela, kakva je nekada Austro-Ugarska poštovala. Tako se npr. založio i protiv progona legalno izabranih komunističkih gradskih zastupnika u Zagrebu, koji su 1920. godine odbili položiti prisegu kralju Petru I. Karađorđeviću. (Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.–1935.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.; <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53239> preuzeto 25. travnja 2016.)

⁹⁷² Nakon ukinuća Višeg gospodarskog učilišta u Križevcima i osnivanja prvog poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu 1919. godine, u Križevcima je osnovana Srednja gospodarska (poljoprivredna) škola koja je s radom započela 20. kolovoza 1920. godine.

7. GOSPODARSKE PRILIKE KRIŽEVACA ZA VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA

7.1. Gospodarske značajke grada do Prvoga svjetskog rata

Međusobno prožimanje prirodno-geografskih osobina, prometnog položaja i povijesnih procesa odredila su i gospodarske prilike Križevaca uoči Prvoga svjetskog rata. Prvi spomen križevačkog gospodarstva seže u 13. stoljeće i veže se za povlasticu bana Stjepana iz 1252. godine.⁹⁷³ Povlasticom koju je godinu dana kasnije potvrdio i kralj Bela IV.⁹⁷⁴ stanovnici Gornjeg križevačkog grada postali su samostalna slobodna općina koja sama bira svoju komunalnu upravu, svoga suca, ima prava slobodnog nasljeđivanja i raspolaganja imovinom, točno utvrđene obveze i poreze koje su dužni plaćati banu. Međutim, najvažnije od ovih povlastica bili su pravo tjednog sajma i dodjela zemljišta za oranice, vinograde i livade. Dodijeljeno gradsko zemljište bilo je veliko i graničilo je s posjedima kalničkog grada i posjedima templara u Glogovnici. Ovako veliki zemljišni posjed odredio je kasniji razvoj Gornjeg grada čiji su se stanovnici tijekom čitavog zasebnog razvoja bavili pretežno poljoprivredom.⁹⁷⁵ Sajmom i velikim zemljišnim posjedima stanovnicima je dugoročno zajamčen napredak i ekonomsko blagostanje. Ove povlastice potvrdio je 1382. godine kralj Ludovik, koji je odobrio održavanje sajma četiri dana prije i poslije svetkovine sv. Ladislava, zaštitnika gornjogradske crkve.⁹⁷⁶ Što se tiče razvoja Donjeg grada, on, iako je bio podložan kraljevskoj utvrdi i županu, gospodarski se ipak uspješno razvijao crpeći zaradu od prisutnosti velikaša i njihovih pratnji. Najveći poticaj razvoju daje kralj Žigmund povlasticama iz 1405. godine. Od važnijih povlastica za gospodarstvo Žigmund je dozvolio Donjem gradu gradnju obrambenih zidina. Obrambene zidine odigrat će važnu ulogu za vrijeme Osmanskih osvajanja jer su utvrđeni gradovi pružali određenu sigurnost za razvoj obrta i trgovine. Upravo iz povlastica kralja Žigmunda saznajemo i za prve obrtnike u gradu. Obrtnici su kraljevu konjušaru morali dati svaki po jedan svoj proizvod kada bi kralj vraćao u grad. U povlastici su navedeni i primjeri npr. uzdari po jednu uzdu, krznari jedno krzno.⁹⁷⁷ Slične obaveze nije imao niti jedan slavonski grad, što nam govori o razvijenosti obrta u samom

⁹⁷³ CD, IV, 1907., str. 426.

⁹⁷⁴ CD, IV, 1907., str. 467.

⁹⁷⁵ N. Budak, „Križevci u srednjem vijeku“, str. 171.

⁹⁷⁶ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 41.

⁹⁷⁷ N. Budak, „Križevci u srednjem vijeku“, str. 173.

gradu. Od ostalih privilegija građani Donjeg grada morali su dva puta godišnje (za Novu godinu i Đurđevo) plaćati kralju po 20 forinti u zlatu, jednom godišnje (za Novu godinu) meštru kraljevih vratara po 6 zlatnih forinti, ali su samostalno mogli birati suca i prisežnike. Stanovnici Gornjeg i Donjeg grada zajedno su morali graditi i održavati gradske zidine te osigurati po jedan ručak i večeru kralju i kraljici ako navrate u grad.⁹⁷⁸ Ovim privilegijima Križevci će i zakonski postati dva grada Gornji i Donji od kojih će se prvi razvijati kao poljoprivredno središte, a Donji kao obrtničko i trgovačko središte. Kako iz razdoblja srednjeg vijeka imamo vrlo malo izvora o križevačkim gradovima, a naročito onih koji govore o razvoju križevačkog gospodarstva svaki dokument ili povelja su nam vrlo važni. Jedan od takvih izvora nam je i oporuka građana Gornjeg grada Petra iz 1351. godine.⁹⁷⁹ Neven Budak analizirajući oporuku pretpostavlja *kako oporučiteljevo imovno stanje bilo tipično za njegove sugrađane*, te smatra da *ovaj stanovnik Gornjeg grada nije bio ni bogatiji ni siromašniji od ostalih Gornjograđana. Posjedovao je vinograd, zemljište s kućom u gradu, podrum i nešto oranica. Nigdje se ne spominje imovina koja bi upućivala na to da se pored zemljoradnje bavio obrtom ili trgovinom.*⁹⁸⁰ Zbog ovih razloga Petra se smatra tipičnim predstavnikom svoga grada. Jedini gornjogradski obrtnik kojeg spominju izvori za ovo razdoblje je zlatar, plemeniti Pavao. O njemu saznajemo iz isprave kojom je bio pozvan na sud. Isprava je datirana u 1408. godinu.⁹⁸¹ O križevačkim cehovima i obrtnicima u razvijenom i kasnom srednjem vijeku malo što znamo. Da je u gradu, prvenstveno Donjem ipak bilo uspješnih i imućnih obrtnika svjedoči podatak da su se križevački obrtnici, točnije bravari i ostrugari, početkom 1510. godine uputili u Budim ne bi li od kralja Vladislava Jagelovića ishodili privilegiju osnivanja ceha u svome gradu. Zbog odsutnosti samog kralja, cehovski privilegij i pravila koja su sadržavala 23. članka križevačkim bravarima i ostrugarima izdao je ugarski palatin i namjesnik kralja Vladislava Mirko de Peren 10. veljače 1510. godine.⁹⁸² O razvijenosti i važnosti obrta u Križevcima svjedoči i podatak da su pravila križevačkog ceha željezara iz 1510. godine preuzeli 1521. godine gradečki majstori osnivajući svoj ceh bravara,

⁹⁷⁸ Isto, str. 173.

⁹⁷⁹ J. Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134.-1940.*, str. 10.; Nalog kralja Ludovika, koji je 28. srpnja 1351. godine naložio sucu grada Zagreba, da ima podijeliti imovinu križevačkog građanina Petra među njegove potomke i nasljednike prema pravnim običajima grada Križevaca.

⁹⁸⁰ N. Budak, *Križevci u srednjem vijeku*, str. 174-175.

⁹⁸¹ J. Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134.-1940.*, str. 10.; N. Budak, „Križevci u srednjem vijeku“, str.175.

⁹⁸² Rudolf Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, Zagreb, 1994., str. 202.; O. Blagec, „Križevački Veliki ceh“, str. 77-78.; J. Buturac, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134.-1940.*, str. 10.

kovača, ostrugara i sabljara.⁹⁸³ U vremenu Turskih osvajanja te upada u Slavoniju i same Križevce život i rad u gradu bio je izuzetno težak, pa je vjerojatno u drugoj polovici 16. stoljeća ceh bravara i ostrugara prestao postojati. Zanimljivo je da se nakon prestanka turske opsanosti ceh obnavlja, a kako je originalna povelja iz 1510. godina bila izgubljena, križevački bravari, ostrugari i njima priključeni kovači, mačari, zlatari i srebrnari odlaze po prijepis povelje svojim kolegama u Zagreb. Tako su Križevčani ponovo preuzeli povelju koju su zagrebački obrtnici prepisali od križevačkih majstora 1512. godine. Povelja ceha napisana je 16. srpnja 1646. godine, a potvrđena je od gradskog suca Sebastijana Gonaja 14. ožujka 1647. godine. Cehu su se pridružili kotlari (1764.), a u 19. stoljeću u ceh su ušli još i bačvari, tesari, kolari, stolari, tokari, nožari, zidari, puškari, klesari i limari. Zbog velikog broja obrtnika ceh se počeo nazivati Veliki ceh.⁹⁸⁴ U 18. stoljeću uz veliki ceh djeluju i kovački, krojački, postolarski, čizmarski, lončarski, remenarski i pucetarski cehovi. U 19. stoljeću djeluje ceh postolara i čizmara, krojača, krznara, remenara, sedlara i uzdara, lončara, klobučara te Veliki ceh.⁹⁸⁵ Obrtnici, organizirani u cehove, bili su nosioci ekonomskog razvoja Križevaca. Međutim, zbog svoje zatvorenosti i monopolitičkog položaja na tržištu, te zbog suprotstavljanja ikakvom napretku u tehnici proizvodnje, krajem 19. stoljeća postaju nazadni i gube utjecaj u društvu. Cehovska udruženja su krajem 19. stoljeća, zbog novog obrtnog zakonodavstva organizirana kao zadruge i kao takve su u Križevcima postojale do 30-tih godina 20. stoljeća. Na gospodarski razvoj grada velik utjecaj imala je vojska. Pukovnija smještena u Križevcima koristila je usluge domaćih obrtnika, a otkupljivala je i veliki dio proizvoda od domaćih seljaka. Sjedište pukovnije grad je bio od 1746. do 1871. godine.⁹⁸⁶

Uz obrt i poljoprivredu javljaju se i prve manufakture, tvornica keramike, odnosno umjetničkih peći i svilana. Manufaktura zemljanog posuđa i peći baruna Ignjata Magdalenića djeluje od 1775. godine (na mjestu gdje se kasnije nalazio dvorac najvećeg veleposjednika Križevaca Josipa pl. Kiepacha). Međutim, zbog velike konkurencije iz razvijenijih dijelova Monarhije ubrzo je prestala s radom. Manufaktura je izađivala kaljeve peći od kamenine koristeći pritom lokalnu tradiciju za proizvodnju glinene robe. Proizvedene kaljeve peći su uz osnovnu svrhu imale i umjetnički karakter. Najpoznatiji sačuvani primjer iz ove manufakture

⁹⁸³ Isto, str. 78.

⁹⁸⁴ Isto, str. 79-80. Veliki ceh u 19. stoljeću brojio je između 50 i 60 članova.

⁹⁸⁵ T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 260-261.

⁹⁸⁶ Isto, str. 261.

je peć s likom križevačkog pavlina o. Nikole Bengera. Peć se čuva u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. Magdalenićeva manufaktura bila je prvo manufakturno poduzeće, koje je osnovano u križevačkoj županiji odnosno u samim Križevcima.⁹⁸⁷ Od Marijaterezijanko-jozefinskih reformi velika se pažnja počela posvećivati i proizvodnji svile koja je pružala mogućnost dobre zarade. U Križevcima je slavonski svilarski nadzornik Carlo Solenghi želio osnovati veću filandu koja bi bila središte svilarske proizvodnje provincijala i generalata.⁹⁸⁸ Tako je u križevačkoj županiji 1780. godine bilo zasađeno oko 100 000 stabala duda, a najviše ih je zasađeno u samim Križevcima.⁹⁸⁹ U neposrednoj blizini grada 1776. godine osnovana je svilarnica. Kasnije je otvoreno još nekoliko svilarnica, a jednoj je vlasnik bio Janko Bubanović županijski nadzornik za svilogojstvo. U prvoj polovici 19. stoljeća uz Srijem i Požegu Križevačka županija bilježila je najveći porast svilogojstva. Predpostavlja se da je u gradu u prvoj polovici 19. stoljeća poslovalo 5 svilana sa skladištima.⁹⁹⁰ Križevačke svilarnice proizvodile su niti poznate pod nazivom „Ilirska svila“. Od sredine 19. stoljeća posao sa svilarastvom se posvuda gasi zbog bolesti dudova svilca i monopola pri otkupu čahura. Zbog toga je nestalo i križevačke svilarske proizvodnje.⁹⁹¹

Od druge polovine 19. stoljeća grad doživljava svojevrsnu renesansu. Većina trgovina se sajmišta prebacuje u trgovačke radnje čiji su vlasnici uglavnom križevački Židovi, iako se tradicija održavanja sajma u Križevcima održala do 90-tih godina prošlog stoljeća. Osim redovnog tjednog sajma u gradu se odvija i desetak sajмова godišnje i proštenja na Valentinovo i Veliku i Malu Gospu.⁹⁹² Od trgovaca koji su se bavili izvozom valja istaći one koji trguju stokom, svinjama, peradi i jajima, dok je najveću zaradu donosila trgovina hrastovim stabalima. Sam grad bio je vlasnik velikih šuma ali ih nije iskoristio za otvaranje proizvodnih pogona nego ih je preko koncesija prodavao za sječū.⁹⁹³ Od industrija otvaraju se ciglane, prehrambena, grafička i drvena industrija.⁹⁹⁴ Krajem stoljeća u gradu djeluje 198

⁹⁸⁷ M. Despot, „Križevačka manufaktura peći i suđa u XVIII. st.“, str. 209.-214.

⁹⁸⁸ I. Karaman, *Privredni život banske Hrvatske*, str. 119.

⁹⁸⁹ N. Budak, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, str. 45.

⁹⁹⁰ R. Bićanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, str. 147. i 151.

⁹⁹¹ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 52.

⁹⁹² Isto, str. 60.

⁹⁹³ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 42 i 43.

⁹⁹⁴ T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 260-283.

obrtnika, sedamnaest trgovaca, tri pekare, više krčmi i mesnica, četiri svratišta i kuglana te pivovara.⁹⁹⁵ Većina njih ili njihovi nasljednici djeluje i za vrijeme Prvoga svjetskog rata.

No unatoč gospodarskom razvoju dominirajuća gospodarska djelatnost u Križevcima je i dalje poljoprivredna i stočarska proizvodnja.⁹⁹⁶ Modernizaciju i napredak u poljoprivrednoj proizvodnji grada širila je podružnica Hrvatsko-slavenskog gospodarskog društva zajedno s Kr. gospodarskim učilištem i Ratarnicom. Međutim, ni oni nisu uspjeli u grad privući veće proizvođače hrane. Od veleposjednika u gradu se ističe samo obitelji Kiepach. Veće posjede uz njih imao je samo križevački kaptol (Grkokatolička biskupija) i Križevačko učilište. Krajem 19. i početkom 20 stoljeća situacija u gradu se mijenja i najveći dio stanovnika živi od obrta i industrije. Prema popisu stanovnika iz 1910. godine njih 1816 je živjelo od obrta i industrije, 1462 stanovnika živjelo je od poljoprivrede, od trgovine i vjeresijstva 381, od prometa 194, od javnih službi i slobodnih zvanja njih 429, od vojnih zanimanja 16, od nadničarenja živjela su 74 stanovnika, 191 stanovnik je živio od poslova koje obavlja kućna služinčad, posebnika i umirovljenika je bilo 187, od ostalih i nepoznatih zanimanja živjelo je 147 stanovnika.⁹⁹⁷ Od ukupnog broja stanovnika Križevaca u 1910. godini (4897) njih 2419 je direktno privređivalo, od toga 1804 mušaraca i 615 žena. Od njih 2419 koji su privređivali uzdržavalo se je 2478 svojadi⁹⁹⁸, od kojih je 752 bilo muškaraca, a 1726 žena.⁹⁹⁹ Po ovim podacima možemo zaključiti da su nosioci privrednog razvoja Križevaca početkom 20. stoljeća bili domaći i doseljeni obrtnički i trgovački poduzetnici te veleposjednici (Vidi tablicu 18.). Oni iako nisu uspjeli razviti značajniju tvorničku proizvodnju, svoj su kapital akumulirali u bankama i štedionicama. Dio tog kapitala zasigurno bi bio uložen u proizvodna, trgovačka ili obrtnička poduzeća da se ekonomska situacija nije promijenila izbijanjem Prvoga svjetskog rata.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁵ F.S., „U Križevcu“, *Katolički list*, God. XI. (1860.), br. 50. str. 396.-398; br. 51., str. 404.-406.

⁹⁹⁶ T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 262-263.

⁹⁹⁷ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 68-69.

⁹⁹⁸ Svojad, svoji ljudi, šira rodbina. (Vladimir Anić, *Veliki riječnik hrvatskog jezika*, Novi liber, 2003., str. 1521.)

⁹⁹⁹ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 68-69.

¹⁰⁰⁰ T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 273.

Tablica 22. Ekonomski sastav stanovništva Križevaca u 1910. godini¹⁰⁰¹

Zanimanja	I. a) Poljodjelstvo i vrtlarstvo				I. b) Ostale grane prvotne produkcije				II. Rudarstvo i talijonstvo				III. Obrt				IV. Trgovina i vjeresijstvo				V. Promet			
	privrednici		svojad		privrednici		svojad		privrednici		svojad		privrednici		svojad		privrednici		svojad		privrednici		svojad	
spol	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
broj	521	163	240	520	7	-	3	8	-	-	-	-	770	118	248	680	178	18	62	123	62	5	39	88
Ukupno	684		760		7		11		-		-		888		928		196		185		67		127	
	a+b 1462 (29,85%)								-				1816 (37,08%)				381 (7,78%)				194 (3,97%)			
Zanimanja	VI. Javna služba i slobodna zvanja				VII. Obrambena snaga				VIII. Nadničari bez pobježe oznake				IX. kućna služničad				X. Posebnici i umirovljenici				XI. Ostala i nepoznata zanimanja			
	privrednici		svojad		privrednici		svojad		privrednici		svojad		privrednici		svojad		privrednici		svojad		privrednici		svojad	
Spol	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
broj	160	13	73	183	11	-	3	2	24	11	14	25	18	169	2	2	35	78	17	57	18	40	51	38
Ukupno	173		256		11		5		35		29		187		4		113		74		58		89	
	429 (8,76%)				16 (0,33%)				64 (1,3%)				191 (3,9%)				187 (3,81%)				147 (3%)			
Ukupno privrednika = 2419 Od čega muških=1804 Od čega ženskih=615												Ukupno svojadi=2478 Od čega muških=752 Od čega ženskih=1726												

¹⁰⁰¹ Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, II, str. 68-69.; Božena Vranješ Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914)*, Zagreb, 1991., str. 162.

7.2. Poljoprivredna proizvodnja u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata

7.2.1. Ratarstvo, livadarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo u 1914. godini

U odnosu na površinu Hrvatske i Slavonije, Bjelovarsko-križevačka županija zahvaćala je 11,9% površine. Od ukupne površine županije najviše je otpadalo na oranice, vrtove i voćnjake 2 748,74 km² (54,3%) na kojima se je proizvelo oko 15% cjelokupne ratarske proizvodnje Hrvatske i Slavonije. Ovi nam podatci govore o značaju i ulozi županije u ostvarivanju cjelokupne ratarske proizvodnje u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁰⁰² Bjelovarsko-križevačka županija bila je okrenuta pretežno ratarskoj proizvodnji u kojoj su izrazito dominirale žitarice i to: kukuruz s prinosom od 806 975 metričkih centa¹⁰⁰³, pšenica s 456 004 metričkih centa te raž s 186 723 metričkih centa.¹⁰⁰⁴ Od ostalih kultura značajno se još proizvodio grah s preko 150 000 metričkih centa i krumpir s prosjekom od 500 000 metričkih centa.¹⁰⁰⁵ Od ukupne površine županije grad Križevci zauzeli su površinu od 38,21 km² (6.640 jutara ili 1.550 hvati).¹⁰⁰⁶ Na poljoprivredne površine, odnosno na oranice, livade, vrtove i vinograde otpadalo je 19,48 km² (51%) ili 3 385 jutara.¹⁰⁰⁷ Na tim površinama živio je 75,1 ratar na km² ili 29,9% od ukupnog broja stanovništva grada.¹⁰⁰⁸ Ratarske površine najviše su bile zasađene žitaricama i to raži, pšenicom, ječmom i kukuruzom. 1910. godine na području Križevaca ove žitarice su donijele prinos od 1821 metričkih centa raži, pšenica je urodila s 1977 metričkih centa, ječam 302 i kukuruz 7506 metričkih centa.¹⁰⁰⁹ Tako je u 1910. godini na jednog ratara otpadalo 794 kg raži, dok je na jednog građana taj iznos bio 237 kg.¹⁰¹⁰ Uz ove žitarice na području cijele županije pa tako i u Križevcima poljoprivrednici u većim količinama sade još krumpir, grah i tikve. U izvještaju upravnog odbora Bjelovarsko-križevačke županije za 1914. godinu stoji da je pšenica urodila 7 metričkih centa po

¹⁰⁰² M. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 20 i 51. Vidi i: Milivoj Ređep, Miroslav Žugaj, Ksenija Vuković, „Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća“, *Cris*, God. VII., br. 1/2005., str. 89-104., na str. 97.-98.

¹⁰⁰³ metrička centa (kvintal) 1q= 100 kg

¹⁰⁰⁴ M. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 87.

¹⁰⁰⁵ Isto, str. 97.

¹⁰⁰⁶ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 2; M. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 20 i 54.

¹⁰⁰⁷ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 2

¹⁰⁰⁸ M. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 54.

¹⁰⁰⁹ Isto, str. 87.

¹⁰¹⁰ Isto, str. 87.

katastarskom jutru, raž 6, a ozimi ječam 8 metričkih centa po katastarskom jutru.¹⁰¹¹ Kvaliteta uroda je bila dobra iako je usjeve zahvatio korov. Kako je godina 1914. bila hladna i kišovita, bez ljetnih žega, proljetni usjevi ipak su dobro urodili. Najbolji prinos dao je kukuruz-14 metričkih centi po katastarskom jutru i to unatoč tome što je zbog vlage zaostao i kasno dozrio. Zob koja je rano posijana donijela je prinose od 8 metričnih centi, dok su tikve, grah i krumpir slabo urodili. Krmno bilje urodilo je obilno ali loše, kišovito vrijeme sprječavalo je njegovo pravovremeno spremanje.¹⁰¹² Međutim, iako je ukupni prinos ratarskih proizvoda bio srednji, za poljoprivrednike je 1914. godina bila vrlo dobra jer su zbog ratnog stanja cijene poljoprivrednih proizvoda podignute. Tako je npr. kukuruz porastao s 14 na 26 K, pšenica s 20 K na 36 K, krumpir sa 6 K na 14 K po metričnom centu.¹⁰¹³ Ove cijene odredila je kr. županijska oblast na temelju banske naredbe za ustanovljavanje maksimalne cijene žita i brašna.¹⁰¹⁴ Povjerenstvo županije se je sastalo 4. prosinca 1914. godine, te je, uzevši u obzir sve mjesne prilike i okolnosti, ustanovilo za pojedino područje županije Bjelovarsko-križevačke maksimalne cijene žita i brašna.¹⁰¹⁵ Tako su za grad i upravni kotar Križevci (osim upravne općine Sv. Ivan Žabno), upravni kotar Čazmu i Kutinu određene sljedeće maksimalne cijene: za pšenicu 34 K, za raž 26 K, za kukuruz 20 K, za ječam 20 K; cijene za brašno bile su: 1) kod finog pšeničnog brašna za tijesto 56 K i 95 fil., 2) kod pšeničnog brašna za kuhanje 53 K i 55 fil., 3) za pšenično brašno za kruh 38 K 92 fil., 4) za pšenično brašno jednako samljeto 41 K 88 fil., 5) za raženo brašno 35 K 18 fil., 6) za ječmeno brašno 31 K 56 fil., 7) za kukuruzno brašno 29 K po metričnom centu.¹⁰¹⁶ Tako su svi poljoprivrednici kojima je nakon podmirenja vlastitih potreba ostalo proizvoda i za prodaju uspjeli dobro zaraditi, naročito jer su njihovi proizvodi nakon izbijanja rata postali jako traženi. No unatoč dobroj zaradi velika količina poljoprivrednih proizvoda s područja županije je donirana u vojne svrhe. Također, županijska oblast je krajem mjeseca srpnja izdala odredbe vezane za pomoć u seoskim radovima kako bi se urod na vrijeme pospremio i kako bi

¹⁰¹¹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 118.

¹⁰¹² Isto, str. 117-118.

¹⁰¹³ Isto, str. 117.

¹⁰¹⁴ Kada su austro-ugarske vlasti 1915. godine shvatile da rat neće bzo završiti, da nema pripremljenih zaliha strateških roba, a posebno hrane, počele su uvoditi razne mjere kontrole prometa robama, posebno hranom, i njezine racionalne potrošnje. Tako je i u Hrvatskoj uveden prisilni otkup (*rekvizicija*) hrane po određenim maksimalnim cijenama, a organizirano je da stanovnici koji nisu proizvodili hranu mogu po zajamčenim cijenama kupiti određene količine hrane nužne za prehranu (*aprovizacija*). Uvedena je kontrola prometa i ostalim strateškim i nestratiškim robama, ali njihove cijene nisu gotovo nikako kontrolirane. (Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 2006., str. 95.)

¹⁰¹⁵ „Maksimalne cijene žita i brašna“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 3., 12. prosinca 1914. (nije paginirano)

¹⁰¹⁶ Isto.

polja zimi bila pravovremeno obrađena i zasijana.¹⁰¹⁷ Provođenje i kontrola ovih odredbi bile su u nadležnosti kotarskih oblasti, područnih općinskih poglavarstava i seoskih starješina. Ovakvim odredbama županijeke oblasti sve gospodarske radnje su, unatoč ratnom stanju i manjem broju raspoložive radne snage zbog mobilizacije, uspješno završene. Uspjeh je tim veći jer je obrađeno čak 5000 jutara zemlje više nego prethodne godine pa se tako toliko iznimne i nepovoljne ratne prilike u županiji nisu osjećale.¹⁰¹⁸ U godini 1914. od voćaka su obilno urodile trešnje i šljive dok je krušaka, jabuka i marelica bilo malo. Šljive su prodavane po cijeni od 3 do 4 K po metričnom centu, a puno šljiva ostavljeno je za pečenje rakije. Mladice za sadnju voćaka poljoprivrednici su nabavljali najviše iz križevačke ratarnice, nešto iz školskih vrtova te iz voćarske škole u Lovrečini.¹⁰¹⁹ Urod vinograda bio je srednji, kao i kvaliteta grožđa. Vinogradari su imali dosta problema s peronosporom i oidiumom (pepelnicom).¹⁰²⁰ Inače većina loza zasađena na području županije bila je na američkoj podlozi jer su stare loze polako nestajale zbog slabe otpornosti na bolesti.¹⁰²¹

7.2.2.. Ratarstvo, livadarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo u 1915. godini

U izvještaju za 1915. godinu napomenuto je da je za ratnu godinu i uz pomanjkanje radne snage i tegleće marve godina bila dobra, ali da za normalno vrijeme ne bi bila osobita.¹⁰²² Razlog lošoj poljoprivrednoj godini bilo je vrlo nepovoljno vrijeme. Preobilne kiše ponovo su sprečavale žetvu i druge poljoprivredne poslove. Jesen je bila vrlo kišovita, zatim hladna čime je bila otežana ozima sjetva. Usjevi, a naročito livade stradali su i od poplava.¹⁰²³ Zbog velike vlage usjevi su bili puni korova i hrđe te puno skromniji nego prethodnih godina.¹⁰²⁴ Najlošiji prinos dao je kukuruz i krumpir, dok su tikve, grah i krmno

¹⁰¹⁷ *Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 118.

¹⁰¹⁸ Isto, str. 118.

¹⁰¹⁹ Isto, str. 119.

¹⁰²⁰ Isto, str. 123.

¹⁰²¹ Isto, str. 122. Vinogradi u Hrvatskoj pretežno su bili uništeni 1891. godine od filoksere. Nakon toga počinje obnova vinograda u cijeloj Hrvatskoj i to najčešće na bazi američke loze. U sklopu ekonomije Kr. višeg gospodarskog učilišta bio je posađen vinograd matičnjaka američke loze s godišnjom proizvodnjom od 200 000 ključića za obnovu vinograda.

¹⁰²² *Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 141.

¹⁰²³ Isto, str. 141-142.

¹⁰²⁴ U *Nezavisnosti*, God. IX., br. 24., 8. svibnja 1915., str. 5., u članku pod naslovom „Narodno godpodarstvo. Usjevi u Hrvatskoj“ objavljeno je kako su pšenicom zasađene rekordne površine, te da su usjevi u dobrom stanju. Međutim, kraj proljeća i početak ljeta bili su vrlo kišoviti te na taj način smanjili ukupni urod.

bilje dali solidan prinos, ali se zbog uvjeta nisu mogli pravodobno obrati.¹⁰²⁵ Jesenska se sjetva također, nije pravodobno obavila jer to neprestane jesenske kiše i pomanjkanje radne snage nisu dozvoljavale kao u 1914. godini, tako da se je moralo sijati više jarih žitarica u 1916. godini.¹⁰²⁶ Da bi se što bolje organizirala sjetva u proljeće 1915. godine u županijskoj skupštini je 2. ožujka 1915. godine održana rasprava na temu dogovora o provedbi naredbe Kr. hrv.slav. dalm. zemaljske vlade, odjela za narodno gospodarstvo od 17. veljače 1915.. broj I-751 „O organizaciji poljodjelstva“. Sjednicom je predsjedavao veliki župan Vladimir pl. Tresčec – Branjski. U raspravi su sudjelovali predstojnici i upravitelji kotarskih oblasti, više industrijalaca, ekonoma, trgovaca i seljaka.¹⁰²⁷ Oni su nakon rasprave donijeli zaključke na temelju kojih će se provoditi ljetna sjetva i ostali ratarski poslovi u 1915. godini. Zaključcima konferencije od 4. ožujka 1915. godine je kr. vladin povjerenik veliki župan Tresčec odredio sljedeće: *1) općine odnosno po dva člana odbora popisat će za svako selo neobrađena (zimskom sjetvom ne posijana) zemljišta. 2) da što prije i bez odugovlačenja svoja zemljišta obrade i zasiju oni gospodari, koji imaju radnu snagu i poslužnog blaga, tako da te snage budu čim prije raspoložive za pripomoć suseljanima. 3) pripomoć bi bila besplatna za sve bez uzdržavatelja, bez blaga i ostale porodice koje ne mogu platiti nadnice. Imućnije i obitelji koje su svoje vozno blago rasprodale zato da ne moraju davati pripomoć moraju se pridržavati ove odredbe, ali i za obavljene posao platiti nadnicu (foringu¹⁰²⁸) itd. Nadnica se je morala ustanoviti za svaku općinu i za svaku vrstu poljskog rada posebno, te se ne mora ravnati prema ponudi i potražnji, nego prema naravi nadnice, koja mora iznositi svotu koja odgovara životnoj potrebi radnika, a kod voznog blaga još i prehranu i čuvanje istog. 4) Seoske paše trebaju se tako urediti da blago cijelog sela pasu 1-2 pastira, a ne da svaka kuća treba svog vlastitog pastira. 5) Seoske patrole i oružništvo treba da svom odlučnošću stanu na put noćnom klatarenju i bančenju mladeži, te da se ima paziti da se krčme na vrijeme zatvaraju, a tko se iza 21 sati bez posla skita po selima ima se predati u općinski zatvor. 6) Žene koje dobivaju ratnu državnu potporu dužne su jednako pripomoći u radu, ako pak ne bi htjele ni sebi ni suseljanima pomoći, ima se istima zaprijetiti da će se predložiti obustava*

¹⁰²⁵ Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu, str. 142.

¹⁰²⁶ Isto, str. 142.

¹⁰²⁷ „Organizacija poljodjelstva“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 15., 6. ožujka 1915. (nije paginirano)

¹⁰²⁸ foringa, njem. (Führung - vođenje) najamno prevoženje tereta, kirjašenje; foringaš –kirijaš, kočijaš, vozar, prijevoznik, rabadžija (Bratoljub Klaić, *Riječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002., str. 443). Nadnica se je morala ustanoviti za svaku općinu i za svaku vrstu poljskog rada posebno, te se ne mora ravnati prema ponudi i potražnji, nego prema naravi nadnice, koja mora iznositi svotu koja odgovara životnoj potrebi radnika, a kod voznog blaga još i prehranu i čuvanje istog.

potpore pa ako ta prijetnja ne pomogne ima se ona i izvršiti.¹⁰²⁹ Na ovaj se način htjelo pod usjeve staviti što više poljoprivrednih površina, spriječiti manjak istih i olakšati prehranu stanovništva u ratnim vremenima, ali ujedno i spriječiti nelegalnu prodaju poljoprivrednih proizvoda, rast cijena istih i ratno profiterstvo. Na raspravu je bio pozvan i bivši ravnatelj Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcima Gustav Vichodil.¹⁰³⁰ On je u raspravi uputio mnogo kritika na račun naredbe Kr. zemaljske vlade, odjela za narodno gospodarstvo te naglasio: *da je ista naredba, premda je lijepo zamišljena, posvećena jedino malenom posjedu, dočim se na veliki posjed ne obazire – što je svakako veliki manjak.*¹⁰³¹ U svojem izlaganju zahtijevao je i organiziranje „gospodarskih vijeća“, statističkog ureda za gospodarstvo kao i posredujućeg ureda za radnu snagu čime bi se znalo kojom radnom snagom Hrvatska raspolaže. Na taj bi se način, smatra Vichodil, spriječilo iseljavanje u Ameriku, jer bi ured posredovao između poslodavca i radnika te tako radnik ne bi trebao zaradu tražiti po svijetu. U tom uredu mogli bi raditi stručnjaci koji su svoje obrazovanje stekli na Križevačkom učilištu, a isti stručnjaci bi se mogli koristiti kao putujući učitelji. Zadaća tih putujućih učitelja po Vichodilu bila bi putovanje po zemlji i posredovanje između vlade i naroda. Opažali bi mane, držali poučna predavanja, a o svojim opažanjima izvješćivali vladu.¹⁰³²

Cijene koje su porasle u 1914. godini ostale su iste i u 1915. godini, npr. cijena kukuruzu kretala se je između 26-27 K, pšenici 36 K, raži 30 K, krumpiru između 14-15 K.¹⁰³³ U ovakvim ratnim uvjetima najviše su profitirali seljaci koji su imali više zemlje i više proizvodili. O njihovoj snalažljivosti govori odlomak izvještaja upravnog odbora i kr. županijske oblasti bjelovarsko-križevačke županije: *Gospodari, a pogotovo oni sa sela obogatili su se prodajom svojih proizvoda tako, da seljački svijet, osim što je podmirio sve*

¹⁰²⁹ „Organizacija poljodjelstva“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 15., 6. ožujka 1915. (nije paginirano)

¹⁰³⁰ Gustav Vlastan (August) Vichodil (Hluchov, Češka, 28. listopad. 1847. – Križevci, 15. studeni 1935.) hrvatski agronom češkog podrijetla. Završio Poljoprivrednu akademiju u Hohenheimu i gospodarsku akademiju u Altenburgu u Mađarskoj. U Zagreb dolazi 1875. godine kao gospodarski stručnjak na poziv Zemaljske vlade i u isto vrijeme obnaša dužnost tajnika Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva. Osniva prvi statistički ured, izrađuje osnove za organizaciju govedarstva i konjogojstva u Hrvatskoj i Slavoniji. Od 1. ožujka 1878. do umirovljenja 1890. godine radi kao ravnatelj i profesor na kr. višem gospodarskom učilištu i ratarnici. Predavao je gospodarsku upravu, gospodarsku taksaciju, gospodarsko knjigovodstvo i narodno gospodarstvo. Bio je urednik *Gospodarskog lista* od 1875. do 1878. Napisao je veliki broj znanstvenih i stručnih članaka i prve udžbenike iz agrarne ekonomike i uprave poljoprivrednog gospodarstva. Sveučilište u Zagrebu proglasilo ga je 1935. godine počasnim doktorom. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64476> preuzeto 25. veljače 2016.)

¹⁰³¹ „Organizacija poljodjelstva“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 15., 6. ožujka 1915. (nije paginirano)

¹⁰³² Isto.

¹⁰³³ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 141.

svoje kućne potrebstine, domogao se je novca u tolikoj mjeri, da mu nije više potreba, da svoj prirod nosi na gradsko tržište, gdje radi po oblasti ustanovljenih maksimalnih cijena ne može podizati cijene, već radije sa životnim namirnicama potrebnima čovjeku – hrani kod kuće blago, ili mimo maksimalnih cijena kriomice prodaje uz mnogo veće cijene.¹⁰³⁴ Iako u izvještaju županije stoji kako se maksimalne cijene žitarica nisu mijenjale, maksimalne cijene za brašno ipak su uvećane. Na temelju banske naredbe od 9. travnja 1915. godine, broj VI. 962. kojom se proglašuje naredba kr. ug. ministarstva broj 1114/1915. M. Pr. o ustanovljenju maksimalne cijene koja se mogla zahtijevati za kukuruz i za brašno iz raznih žitarica, sastalo se 16. travnja 1915. godine u uredu županije povjerenstvo za ustanovljenje cijena brašna iz različitih žitarica.¹⁰³⁵ Povjerenstvo je uzelo u obzir sve lokalne prilike i druge okolnosti te odredilo za brašna slijedeće maksimalne cijene: 1) fino pšenično brašno za pecivo i od krupice 96 K, 2) pšenično brašno za kuhanje 84 K, 3) pšenično brašno za kruh (pomješano sa kukuruznim brašnom u količini 50%) 60 K, 4) pšenično brašno jedne kakvoće (glatkog mljeva - flach) 56 K, 5) raženo brašno 80 K, 6) ječmeno brašno 80 K, 7) kukuruzno brašno „iz običnog kukuruza,“ 44 K, 8) kukuruzno brašno iz „cinquantin kukuruza“ 60 K.¹⁰³⁶ Kasnije su određene i maksimalne cijene za suhi (zreli) grah 40 K, za suhi (zreli) grašak 50 K i za suhu (zrelu) leću 50 K.¹⁰³⁷ Ove cijene vrijedile su za cijelo područje Ugarskog dijela Monarhije, kao i kazne za sve one koji ih se ne pridržavaju. Kazne su iznosile do 200 K i dva mjeseca zatvora.¹⁰³⁸ Usporedimo li maksimalne cijene brašna iz prosinca 1914. godine i cijene iz travnja 1915. godine vidimo da su cijene brašna porasle u prosjeku za 40-70%. Smatram da ovakvo povećanje cijene treba prvenstveno pripisati inflaciji, ali i „tihom rastu cijena“ jer roba po utvrđenim cijenama brzo nestaje, pa se može nabaviti samo potajice i znatno skuplje od preprodavača.¹⁰³⁹ Kako bi se rast cijena životnih namirnica barem malo smanjilo u svibnju je za živu stoku, čisto meso, žitarice, rižu, ulje i povrće ukinuta carina.¹⁰⁴⁰ Na taj se je način cijena životnih namirnica snizila prema količini i prema kvaliteti. Npr. u Beču je odmah nakon ukidanja carine cijena mesu pala za 20-25 filira po kilogramu žive vage.¹⁰⁴¹ Bansom naredbom od 25. lipnja 1915. godine br. VI.- 1728. stavio se je sav ovogodišnji urod pšenice,

¹⁰³⁴ Isto, str. 141.

¹⁰³⁵ „Maksimalne cijene brašna“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 22., 24. travnja 1915., str. 4.

¹⁰³⁶ Isto, str. 4. Vidi i: „Cijena kukuruznog brašna“, *Jutarnji list*, God. IV., br. 1116., utorak, 11. svibnja 1915., str. 5.; „Cijene kukuruznog brašna“, *Banovac*, God. 26., br. 20., subota, 15. svibnja 1915.

¹⁰³⁷ „Cijene živežnim namirnicama“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 42., 11. rujna 1915., str. 2.

¹⁰³⁸ Isto, str. 2.

¹⁰³⁹ M. Kolar-Dimitrijević, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*, str. 135.

¹⁰⁴⁰ „Za životne namirnice ukinuta carina“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 23., 1. svibnja 1915., str. 4.

¹⁰⁴¹ Isto, str. 4.

raži, napolice, ječma i zobi za vrijeme do 15. rujna pod odsvojnu zabranu. Zemaljsko gospodarsko povjerenstvo će voditi brigu o tome, da se životnim namirnicama tako postupa, da nam doteknu, zato ima ono rukovoditi njihovo kupovanje i prodavanje.¹⁰⁴² Naredbom je kupovanje žitka (životnih namirnica) povjereno komisionarima koji su imenovani izravnim dekretom Zemaljske vlade. Komisijonrom za Križevce izabran je trgovac Aleksander Bošnjak.¹⁰⁴³ Da je ovo bio dobar potez bana i zemaljske vlade potvrđuje i članak pod naslovom *Važne banske naredbe* objavljen 21. kolovoza 1915. godine u bjelovarskoj *Nezavisnosti*. U članku stoji kako se pozdravlja banska naredba te da će se pučanstvo sada jednako opskrbljivati živežom, kako će se spriječiti nagomilavanje velikih zaliha tih namirnica u jednoj ruci te prekup i poskupljivanje živežnih namirnica uslijed „nabijanja“ cijena.¹⁰⁴⁴ Iz svega je vidljivo da je problem s opskrbom i prodajom živežnih namirnica bio vrlo velik. Također, možemo zaključiti kako su Zemaljska vlada, odjel za narodno gospodarstvo i ban ulagali mnogo napora kako bi se posao na njivama na vrijeme obavio i kako bi se spriječile bilo kakve manipulacije živežnim namirnicama. Odluke i naredbe Zemaljske vlade koje su se odnosile na gospodarstvo i socijalne prilike u ratnim uvjetima možemo pratiti već od 1914. godine.¹⁰⁴⁵ Ali ostaje pitanje koliko su se te mjere u stvarnosti provodile i koliko su bile uspješne, naročito u završnim godinama rata.¹⁰⁴⁶ Jer, ipak je bilo spretnih ljudi koji su pronalazili praznine u postojećim propisima. Tako se je razvila, pored gospodarske politike koju su propisivale vlasti, i politika koju su vodili neki trgovci i seljaci, a koji su na taj način ublažavali nevolje naroda. Naravno, dobrim su dijelom takav način poslovanja koristili i za vlastito brzo bogaćenje.¹⁰⁴⁷ Uza sve probleme oko opskrbe hranom i

¹⁰⁴² „Organizacija aprovizacije u našoj županiji“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 38., 14. kolovoz 1915., str. 3.;

„Organizacija aprovizacije u Hrvatskoj“, *Jutarnji list*, God. IV., br. 1210., nedjelja, 8. kolovoza 1915., str. 4.

¹⁰⁴³ Isto, str. 3.

¹⁰⁴⁴ „Važne banske naredbe“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 39., 21. kolovoz 1915., str. 4.; U članku autor još piše: *Pravo je, da se tom naredbom prijeti oštrim globama pa k tomu i kaznom zatvora onima, koje njihov spekulativni duh zavodi na izrabljivanje ratnog doba. Time će se umiriti onaj dio pučanstva, koji se je zabrinuo i podao neopravdanom strahu, da bi mogao ostati bez prehrambenih sredstava. Ova naredba ovlašćuje upravne oblasti, da popišu zalihe blaga, sirovina, te predmeta za gorivo i svjetlo, a uredba li, to ih mogu i pod odsvojnu zabranu staviti. jednakom strogošću moraju oblasti postupati protiv pretržica, kao i protiv onih kupaca, koji plaćaju za živež više, nego li su maksimalne cijene. Sve to, upotrijebe li se ustanove ove naredbe, mora onemogućiti izrabljivanje gospodarstveno – slabijih slojeva bezdušnim lihvaranjem sa životnim namirnicama.*

¹⁰⁴⁵ *Uredovna zbirka naredaba i propisa kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, odjela narodnog gospodarstva*, knj. 1, 2, 3, 4., urednik Franjo Haladi. Knjiga 3., sadrži uredbe od 1. srpnja 1916. do 31. prosinca 1916. i posebno je značajna zbog pokušaja reorganiziranja gospodarstva.

¹⁰⁴⁶ O problemima s prehranom i aprovizacijom na kraju rata vidi: Mira Kolar, „Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine“, *1918. hrvatskoj povijesti, Zbornik*, Zagreb, 2012., str. 73-97.

¹⁰⁴⁷ Mira Kolar-Dimitrijević, „Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvome svjetskom ratu“, *Podravina*, Volumen X., broj. 19., str. 97-118., na str. 100. Trgovce, vlasteline i seljake koji su se u vrijeme rata najviše

zadržavanjem maksimiziranih cijena općine sjeverno od Križevaca zahvatila je i velika tuča. Uništen je urod u vinogradima, raznih žitarica i kukuruza u općinama Sv. Helena, Marinovac, Vojakovac i Sesvete. Nepotpisani autor članka piše u članku „Tuča u općini Vojakovec“ objavljenog u *Nezavisnosti*, da je i druge krajeve pogodila velika tuča, a o njezinim posljedicama dovoljno govori i izreka kojom je završio članak „Od kuge, glada i rata oslobodi nas Gospodine“.¹⁰⁴⁸ Od voća u 1915. godini najviše su rodile trešnje, kruške, jabuke i orasi. Šljiva je bilo malo, jer je mraz uništio cvjetove.¹⁰⁴⁹ Stanovništvo županije pa tako i Križevaca slabo se bavilo izvozom voća, jer još nije imalo dovoljne količine za izvoz iako su uvjeti za proizvodnju voća vrlo povoljni. Razlog tomu je što se za uspješan uzgoj voća i sigurnu dobit, voću ne posvećuje dovoljna briga. Ipak, interes za proizvodnju voća do 1915. godine konstantno je rastao. Međutim, taj interes je opao tijekom 1915. godine zbog razloga koje rat za sobom vuče, pomanjkanja radnih sila, te prezaposlenosti, onih koji su preostali, oko obrađivanja zemljišta, da se dobije što više žitarica za prehranu pučanstva.¹⁰⁵⁰ Nestašica radne snage bila je uzrok da se vinogradi nisu uspjeli obrati za suhog i lijepog vremena, te je kišovito vrijeme pogodovalo širenju peronospori i pepelnice. Uz loše vrijeme, nestašicu i visoke cijena modre galice, spekulacije trgovaca s istom i neupućenost pravilnog korištenja novog zaštitnog sredstva „perocida“ dovele su do jako lošeg uroda gdje su samo uredno obrađivani vinogradi urodili željenim plodom. Vino je stoga bilo malo i vrlo dobro ga se moglo unovčiti.¹⁰⁵¹

7.2.2.. Ratarstvo, livadarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo u 1916. godini

Kako se zbog ratnog stanja i štednje izvještaji upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke za ratne godine 1916.-1918. nisu tiskali ostaje nam malo izvora za rekonstrukciju gospodarstva i poljoprivrede u tim godinama. Najviše se o ovim temama za prostor županije može pronaći u tjedniku *Nezavisnost*. Tako iz broja 24. saznajemo da je preko aprovizacije osigurana dovoljna količina žita i brašna do nove žetve za gradove

obogatili krijumčarenjem i spekulacijama s hranom u većini slučajeva kaznio je sam narod pridruživši se nemirima koje je krajem 1918. godine prokrenuo zeleni kadar.

¹⁰⁴⁸ „Tuča u općini Vojakovac“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 38., 14. kolovoz 1915., str. 3.

¹⁰⁴⁹ *Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 143.

¹⁰⁵⁰ Isto, str. 143.

¹⁰⁵¹ Isto, str. 146.; „Oskudica na modroj galici“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 17., 20. ožujka 1915., str. 3.

Bjelovar, Križevci, Koprivnicu i Ivanić Grad.¹⁰⁵² Da bi žetva žitarica u 1916. godini mogla biti povoljna nagoviješta članak pod naslovom „Stanje usjeva u našoj županiji“. Članak je objavljen 3. lipnja u vrijeme kada je žetva već započela i kada su poljoprivrednici najavili obilnu žetvu i dosta krme za stoku, dok u broju 38. od 19. kolovoza 1916. godine prenosi vijest pod naslovom „Prosječna žetva“ objavljenju u *Hrv. Lloyd*. Iz teksta saznajemo da se očekuje urod od 3 milijuna metričkih centi pšenice, 800 000 metričkih centi raži i 400 000 metričkih centi ječma.¹⁰⁵³ Znači ukupno za prostor Hrvatske i Slavonije 4,2 milijuna metričkih centi žitarica za ljudsku prehranu, u vrijednosti od 140 milijuna kruna.¹⁰⁵⁴ Kako za prehranu stanovništva, bez kukuruza, treba oko 2 374 821, 40 metričkih centi žitarica na godinu te ako je procjena žetve i previsoka opet bi trebalo biti dovoljno žitarica za prehranu stanovništva samo se njima treba pažljivo gospodariti.¹⁰⁵⁵ Iz ovih članaka vidimo da je žetva bila solidna, dok dva članka iz studenog iste godine demantiraju predhodna dva. U jednom članku stoji da je ove godine krumpir vrlo važna hrana zbog slabijeg uroda žitarica.¹⁰⁵⁶ Drugi pak govori kako je malo pšenice i da se brašno mora štedjeti. Kako se bez kruha ne može živjeti, te da ga sada sve više trošimo, jer je meso veoma skupo, stoga se miješa krumpir u brašno.¹⁰⁵⁷ U članku se navodi i kako se priprema kruh od brašna i krumpira: *Kuhani i oguljeni krumpir dobro se sagnječi, te do jedne trećine u brašno umijesi*. Na taj način se dobije dosta kruha, a brašno se štedi, *kojeg se ionako ne može dobiti koliko treba*.¹⁰⁵⁸ Da situacija s prehranom u Križevcima nije bila dobra već sredinom godine vidimo i po raspravi na sjednici gradskog poglavarstva. Dr. Ferdo Kern interpelirao je gradonačelniku zbog aprovizacije i zatražio otkup pšenice i žitka po gradu i općini, a predložio je i tovljenje svinja u svrhu prehrane stanovništva. S ovim prijedlogom su se složili svi gradski zastupnici, a odluka je odmah upućena prema aprovizacijskom odboru.¹⁰⁵⁹ S druge strane proizvođačima i prodavačima živežnih namirnica progledavalo se kroz prste te neke svoje namirnice nisu trebali vagati (iako su bile podložne vaganju) nego su ih prodavali po komadu, a sve u svrhu što veće ponude živežnih namirnica u gradu.¹⁰⁶⁰ Epilog rasprave o aprovizaciji grada vjerojatno je bio na sjednici hrvatskih gradova koja se je održala 29. srpnja i na kojoj su

¹⁰⁵² „Aprovizacija gradova“, *Nezavisnost*, God. X., br. 24., 13. svibnja 1916., str. 3.

¹⁰⁵³ „Stanje usjeva u našoj županiji“, *Nezavisnost*, God. X., br. 27., 3. lipnja 1916., str. 3.

¹⁰⁵⁴ „Prosječna žetva“, *Nezavisnost*, God. X., br. 38., 19. kolovoz 1916., str. 2.

¹⁰⁵⁵ Isto, str. 2.

¹⁰⁵⁶ „Kako se krumpir preko zime sprema“, *Nezavisnost*, God. X., br. 50., 11. studeni 1916., str. 2.

¹⁰⁵⁷ „Krumpir i kruh“, *Nezavisnost*, God. X., br. 50., 11. studeni 1916., str. 2.

¹⁰⁵⁸ Isto, str. 2.

¹⁰⁵⁹ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 37.

¹⁰⁶⁰ Isto, str. 27-18.

načelnici hrvatskih gradova razgovarali o pitanjima aprovizacije u novoj gospodarskoj godini.¹⁰⁶¹ Da hrane nije bilo dovoljno potvrđuje podatak da je ljeta 1916. bilo iznimno sušno.¹⁰⁶² Od suše su najviše stradali kukuruz, pašnjaci i livade pa je i stoka bila ugrožena. Ipak, čini se, da stanje s hranom na području Križevaca i čitave županije, a naročito u Podravini nije bilo toliko kritično kao u ostalim dijelovima Hrvatske.¹⁰⁶³ Kako nigdje nisam pronašao podatak o većoj nestašici hrane ili gladi u Križevcima pretpostavljam da su križevački i ratari iz okolice uspjeli proizvesti dovoljno hrane za prehranu stanovništva grada i okolice. Potvrdu ove teze vidim i u članku objavljenom 27. svibnja u *Nezavisnosti* a u kojem stoji: *Piše nam prijatelj našeg lista, da u okolici grada, naročito uz križevačku željezničku prugu mnogi zagrebački stanovnici kupuju živež i voze ga u Zagreb. Recimo, da im svatko ušti ono malo, što mogu u košari kao putnu prtljagu sa sobom povesti, ali to ipak ne ide, da se ti kupci upravo natječu, tko će prije i skuplje živež kupiti. Naravno, da je to po gospodare vrlo povoljno, ali po trošioce ne! Pošto se tim nerazložnim nabijanjem cijena oštećuju poštovane Zagrepčanke same, to bi im se već zato moralo zabraniti, odvažati živež iz naše okolice, ali i zato, di i nas ne uvlače u prilike, koje nam nimalo ne prijaju.*¹⁰⁶⁴ Ovakav prekup zasigurno se

¹⁰⁶¹ „Konferencija načelnika hrvatskih gradova“, *Banovac*, God. 27., Br. 31., subota, 29. srpnja 1916., (nije paginirano).

¹⁰⁶² U Križevcima je postojala meteorološka stanica (postaja) koja je s radom započela još 1891. godine. Kako meteoroloških podataka u vremenu Prvoga svjetskog rata za Križevce nema u Hrvatskom državnom meteorološkom zavodu, a iako je svake godine u *Izveštajima županije Bjelovarsko-križevačke za godine 1914./1919.* navedeno kako se „podatci postaje objelodanjuju u izvještaju meteorološkog opervatorija zagrebačkog“ pretpostavljam kako se najvjerojatnije podatci nisu prikupljali ni slali u vrijeme rata za Zagreb ili u Središnji meteorološki zavod u Budimpešti. Kako najpotpunije podatke o vremenskim prilikama za razdoblje 1914.-1915. godine imaju gradovi Zagreb i Osijek, usporedit ću ih kako bih barem približno potvrdio razmjere suše u sjevernoj Hrvatskoj. Za ova dva grada sačuvani su podatci o temperaturi i količini padalina za sve mjesece od 1914. do 1918. godine. Iz njih je vidljivo da je u Osijeku u svibnju 1916. godine palo 59,6 lit./m², u lipnju 30,4 lit./m², u srpnju 16, 4 lit./m², dok je u kolovozu palo 17, 4 lit./m². U svibnju 1917. godine palo je 17,2 lit./m², u lipnju samo 3 lit./m², u srpnju 41, 5 lit./m², a u kolovozu 9,6 lit./m². Podatci za grad Zagreb su nešto bolji pa je tako u 1916. godini u svibnju palo 32,5 lit./m², u lipnju 35,3 lit./m², u srpnju 46,2 lit./m², a u kolovozu 48, 5 lit./m². U 1917. godini u mjesecu svibnju palo je 25, 3 lit./m², u lipnju 31,1 lit./m², u srpnju 116, 4 lit./m² i u kolovozu 76, 3 lit./m² padalina po metru kvadratnom. Za oba grada temperatura je u ljetnim mjesecima (lipanj, srpanj, kolovoz) 1916. i 1917. godine u prosjeku bila viša za jedan do dva °C nego prethodnih godina. Iz ovih podataka se vidi da su mjeseci koji su najvažniji za ratarstvo bili iznimno topli i sušni, što se naročito vidi za područje grada Osijeka. Kako su Križevci ipak bliži Zagrebu nego Osijeku suše u 1916. i 1917. godini ipak nisu nanijele toliko štete u poljoprivredi kao u drugima područjima Hrvatske, a naročito u Istri i Dalmaciji. Podatke o količini padalina i temperature zraka za gradove Zagreb i Osijek dobio sam na zahtijev od Državnog hidrometeorološkog zavoda. (Zahtijev ostvaren preko usluge@cirus.dhz.hr.)

¹⁰⁶³ M. Kolar-Dimitrijević, „Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvome svjetskom ratu“, str. 87-118.

¹⁰⁶⁴ „Bjelovarska okolica i Zagreb“, *Nezavisnost*, God. X., br. 26., 27. svibnja 1916., str. 2.; Paralelno sa seljacima koji svoje proizvode prodaju na crno javljaju je i upravnici i činovnici, većina njih iz Zagreba, koji nastoje na ilegalan način osigurati prehranu svojih obitelji, a u takvoj situaciji vežu se uz njih razni špekulanti i trgovci koji su ratne prilike počeli koristiti za bogaćenje na račun naroda. Situacija s prehranom u Zagrebu bila je iznimno teška. Tako se je gradonačelnik grada Zagreba arh. Janko Holjac već u srpnju 1914. godine obratio dr. Josipu Šiloviću (ravnatelju Ureda za pomoć postradalima u ratu) s pitanjem, *što da napravimo i kako da organiziramo pomoć porodicama ratnika, da ne umru od gladi.* Da bi se situacija s prehranom ublažila osnovana

dešavao i u okolici križevačkog željezničkog kolodvora pošto je vlak iz Bjelovara za Zagreb morao proći kroz Križevce.

7.2.3. Ratarstvo, livadarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo u 1917. godini

Kako je svaka slijedeća ratna godina teža od prethodne, ratna 1917. godina donjela je veliku glad u južnim hrvatskim krajevima. Na sreću, kako je već rečeno, ona je ipak zaobišla Bjelovarsko-križevačku županiju i Križevce. Potvrda da u Križevcima kao i cijeloj županiji nije bilo veće gladi jest ta da je iz pasivnih hrvatskih karajeva za vrijeme rata, a naročito u 1917. i 1918. godini na prehranu u županiju primljeno 7294 djece.¹⁰⁶⁵ Također, jedine hrvatske županije koje su uspijevale i prije rata proizvesti žitarica za izvoz bile su srijemska i virovitička županija, dok su požeška i bjelovasko-križevačka proizvodile koliko im je bilo potrebno za prehranu stanovništva. Ostale županije, a naročito lička te gradovi Rijeka, Zagreb i Varaždin morali su žito uvoziti iz Ugarske.¹⁰⁶⁶ Bjelovarsko – križevačka županija mogla se je i u ratnim uvjetima iz vlastitog priroda prehraniti. Velike zasluge za to imaju ratari, ali i veliki župan Ladislav pl. Labaš Blaškovečki koji se zauzeo kod Zemaljske vlade te spriječio preveliki izvoz žita iz županije. Veliki župan i njegova administracija su zbog slabog uroda kukuruza u 1916. godini dio žita zamijenili za kukuruz te tako napravili ravnotežu i spriječili nestašicu kukuruza u 1917. godini.¹⁰⁶⁷ Kako je centralni zemaljski odbor imao goleme probleme s aprovizacijom, naročito zbog loše prometne povezanosti i čestih zastoja u željezničkom prometu, županije i gradovi uglavnom su u pitanjima aprovizacije ostali prepušteni sami sebi. Po svemu sudeći župan i županijska oblast Bjelovasko-križevačke županije vodili su dobru aprovizijsku politiku.¹⁰⁶⁸ Maksimalne cijene za pšenicu, raž,

je *Liga za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika*. Liga je u Zagrebu popisala obitelji mobiliziranih i stradalih, skupljala novac za pomoć i prehranu, te namirnice... Liga za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika djelovala je do 1916. godine kada je njezin rad prešao na Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobiliziranih i poginulih vojnika. Uz državne organizacije Šandor Aleksander je u jesen 1914. u okviru svog dobrotvornog društva "Prehrana" osnovao javnu kuhinju za siromašne građane i obitelji čiji su muškarci bili pozvani na bojište tokom Prvog svjetskog rata. (*Kako je osnovana i što je učinila Narodna zaštita 1914.-1924.*, (izvještaj o desetogodišnjem radu), str. 24.). Novčanu potporu radu dobrotvornog društva „Prehrana“ davao je i grad Križevci. Tako su gradski zastupnici odlučili da se iz gradske blagajne donira 20 K u 1917. godini. (GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 191.)

¹⁰⁶⁵ M. Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata.*, str. 115.

¹⁰⁶⁶ „Aprovizacija naše županije“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 19., 7. travnja 1917., str. 3.

¹⁰⁶⁷ Isto, str. 3.

¹⁰⁶⁸ Isto, str. 3.

napolicu, ječam, zob i proso banskom naredbom od 7. svibnja 1917. godine ostale su iste kao i krajem 1916. godine.¹⁰⁶⁹ Vrlo vrijedan izvor za gospodarstvo u 1917. godini je i izjava velikog župana Ladislava pl. Labaša Blaškovečkog objavljena u *Nezavisnosti* 2. lipnja 1917. godine.¹⁰⁷⁰ U izjavi stoji da je zasijano nešto više žitarica nego prošle godine, oko 80 000 jutara, i to pretežno pšenicom, otprilike isto toliko i kukuruzom (*jer se u ovoj županiji siju po polovici žitarice, a po polovici kukuruz*). Župan je ustvrdio da su usjevi kod žitarica zadovoljavajući, a završava se i sjetva kukuruza za kojeg se nada povoljnim vremenskim uvjetima i urodu. Iz izjave župana saznajemo da su na prostoru županije posađene i znatno veće količine krumpira nego prijašnjih godina. Razlog tomu je visoka cijena krumpira 80-90 K za 100kg. Kako krumpir nije bio pod odsvojnomo zabranom niti maksimiziran ljudi su ga počeli saditi radi zarade.¹⁰⁷¹ U korist im ide i činjenica da se u pšenično brašno kod pečenja kruha radi štednje počelo stavljati i krumpira. Povećanjem proizvodnje krumpira županija ga je u velikoj mjeri i izvezla. Druge ratarske kulture kao npr. cikorija i šećerna repa su se počele zapostavljati pretežno zbog pomanjkanja radne snage koje u županiji ima taman toliko da se stignu obraditi najnužnije životne namirnice.¹⁰⁷² Nepovoljni vremenski uvjeti zahvatili su i vinograde, gdje su pogotovo oni nizinski bili pogođeni hladnoćom. Voćarstvo je općenito do izvještaja stajalo dobro. Rano voće je također nastradalo, pozeble su marelice, breskve i trećina oraha. Jabuke, kruške i šljive su dobro ocvale i očekivao se je dobar prirod.¹⁰⁷³ Najveći problem župan je vidio u stanju krmiva. Napominje da se briga o krmivu treba već sada voditi jer je u ovom kraju živinogojstvo na vrlo velikoj razini pa se stoka mora dobro prehranjivati.¹⁰⁷⁴ Nažalost, ovaj optimističan izvještaj župana i njegove želje za povoljnim agrometerološkim uvjetima nisu se ostvarili. Već od 28. srpnja možemo pronaći vijesti koje govore o velikim sušama i žegi.¹⁰⁷⁵ 25. kolovoza saznajemo o zabrani prodaje novog krumpira

¹⁰⁶⁹ „Naredba o maksimalnim cijenama za žitarice“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 25., 19. svibnja 1917., str. 2.

¹⁰⁷⁰ „Gospodarske prilike u našoj županiji“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 27., 2. lipnja 1917., str. 1.

¹⁰⁷¹ Isto, str. 1.

¹⁰⁷² Isto, str. 1.; Od 1900. godine u Bjelovaru je otvorena sušionica cikoriije. Sušionicu je otvorila obitelj Frank koji su u Zagrebu imali veliku „tvornicu kavinih surogata“ tj. cikoriije. Proizvodili su Frankov nadomjetak i dodatak kavi, kavu od slada, ječma i od smokava.

¹⁰⁷³ Isto, str. 2.

¹⁰⁷⁴ Isto, str. 1.

¹⁰⁷⁵ „Prvi pečenjak 1917.“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 35., 28. srpnja 1917., str. 3.; Inače ovaj članak govorio uzgajanju kukuruza činkvantina (cinquantin). Vrsta ovog kukuruza, uzgojena je u Americi, a odlikuje se drugačijim osobinama od našeg domaćeg kukuruza. Domaći kukuruz sije se oko Đurđeva, a bere se tek poslije Male Gospe, a činkvantin raste vrlo brzo, brzo se zametne i brzo sazrijeva. Dovoljno mu je stotinu dana od sjetve do žetve, ali nije tako izdašan kao naš domaći kukuruz, jer mu je stablo nisko, a klipovi (klasovi) maleni, pa ima i manje zrna, manje oklasina i manje kukuruzovine. Prvi „pečenjak“ u 1917. godini uspio je proizvesti g.

u županiji. Zabrana je donio veliki župan 11. kolovoza 1917. godine uredbom broj 7826. U obrazloženju zabrane stoji: *S obzirom na ovogodišnji vrlo slabi prirod krumpira i na opravdanu nadu, da će se krumpir još razviti i podvostručiti i trostručiti zabranjuje se iskapanje krumpira na veliko ovogodišnjeg priroda. Isto tako zabranjuje se trgovcima i poduzetnikom kupovanje krumpira u svrhu preprodaje naročito izvan županije bjelovarsko-križevačke...*¹⁰⁷⁶ Krumpir su proizvođači mogli iskapati za vlastitu upotrebu i u malim količinama za prodaju na tjednim sajmovima. Za sve koje se utvrdi da nisu poštovali ove odredbe, a naročito za trgovce i poduzetnike primijenit će se najstroži postupci u smislu postojećih vladinih naredaba (novčane globe i kazne zatvora).¹⁰⁷⁷ Da je urod krumpira podbacio u cijeloj srednjoj Europi saznajemo 1. rujna u listu *Banovac*. List savjetuje da se ne kopa mladi krumpir jer će nakon kiše krumpir narasti i bit će ga biti više.¹⁰⁷⁸ Nestašica krumpira dovela je i do manipulacija s istim. Krumpir s područja Požeške i Bjelovarsko – križevačke županije preko aprovizacije nabavlja se za Zagreb. Kako je tisak prenio da se u Budimpešti krumpir prodaje po 46 filira za kilogram, a građani županije ga ne mogu kupiti jeftinije od 1 krune, pitaju se po koliko će se njihov krumpir prodavati u Zagrebu kao i otkuda Budimpešti tako jeftin krumpir.¹⁰⁷⁹ Konačno, problem s krumpirom riješen je banskom naredbom kojom je sav prirod krumpira stavljen pod odsvojnu zabranu te se ne smije prodavati niti otuđiti, bez kupovne dozvole koje će izdavati gradska aprovizacija na određenu količinu krumpira.¹⁰⁸⁰ Ovom odredbom dozvoljno je kupovanje 100 kg krumpira po osobi kućanstva. Odredbom je najavljeno i maksimiranje cijene krumpira koji do gladne 1917. godine od osnovnih živežnih namirnica jedini nije bio podložan maksimiranju.¹⁰⁸¹ Na probleme sa nestašicom hrane za prehranu ljudi nadovezao se i problem s nestašicom hrane za stoku. Velike suše koje su trajale cijelo proljeće i ljeto uzrokovale su i nestašicu krme za stoku. Kako se pretpostavilo da će krma biti potrošena već u zimi, poljoprivrednike se savjetovalo da *s obzirom na potpuno iscrpljene zalihe i na povećane vojne potrebe* na oranicama posiju krmu kojom će moći već u rano proljeće iduće godine hraniti svoju stoku jer

Vjekoslav Maletić iz Bjelovara. Kukuruz potpuno razvijenog klipa i gotovo zrelih zrna uredništvu *Nezavisnosti* pokazao je već 11. srpnja. Ovaj kukuruz zbog slabog prinosa nije se sadio u bjelovarsko-križevačkoj županiji.

¹⁰⁷⁶ „Zabrana prodaje novog krumpira“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 39., 25. kolovoz 1917., str. 3.

¹⁰⁷⁷ Isto, str. 3.

¹⁰⁷⁸ „Ne kopajte mladi krumpir“, *Banovac*, God. 28, br. 26., 1. rujna 1917., (nije paginirano)

¹⁰⁷⁹ „Krumpir“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 42., 15. rujna 1917., str. 3.

¹⁰⁸⁰ „Oglas“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 47., 20. listopada 1917., str. 3.

¹⁰⁸¹ Isto, str. 3.

se ona inače neće održati.¹⁰⁸² Da bi ublažili tešku situaciju oko pomanjkanja krme, zastupnici slobodnog i kraljevskog grada Križevaca, donijeli su 10. rujna 1917. godine odluku o prodaji priroda divljeg kestena.¹⁰⁸³ Divlji kesten se koristio kao hrana za stoku, a ponajviše za konje. U situaciji kada druge hrane za stoku nema dodatna količina divljeg kestena je seljacima zasigurno dobro došla. Inače grad je posjedovao veliki broj livada koje je iznajmljivao poljoprivrednicima pa je tako u 1917. godini grad zaradio 70 000 K od zakupnina livada.¹⁰⁸⁴ Od voća najbolje su urodile jabuke, ali su i one zbog velike rodosti stabala i suše počele još zelene padati na zemlju. Voćarima se je savjetovalo da pokupe i te zelene jabuke i od njih naprave jabučni ocat.¹⁰⁸⁵ Voće proizvedeno u Križevcima i okolici prodavalo se je i prerađivalo u sredotočnoj pecari u Križevcima a koja je bila učlanjena u centralu zadruga za iskorištavanje voća i pečenje žeste „Prunus“.¹⁰⁸⁶ Osim u Križevcima u županiji su ovakve pecare bile otvorene još i u Popovači i Hercegovcu.¹⁰⁸⁷ Zemaljska je vlada, zbog vremenski loše godine pod svoju kontrolu, preko upravnih oblasti stavila i berbu grožđa određivši najraniji rok za berbu grožđa. Datum kada se je najranije moglo u berbu bio je 24. rujna. Vlada je na taj način željela spriječiti preranu berbu te omogućiti veću vrijednost vina i što kvalitetniji prinos grožđa.¹⁰⁸⁸ Cijene vinu rasle su iz godine u godinu, pa se tako za litru vina prije rata plaćalo 80 filira, a u 1918. za litru vina plaćalo se je od 10 do 12 K. Cijenu su bezrazložno dizali vinari i krčmari želeći što više zaraditi pa se javila ideja da se i cijena vinu maksimizira.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸² „Pozor gospodari! Sijeno na oranici“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 42., 15. rujna 1917., str. 3.

¹⁰⁸³ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 146.

¹⁰⁸⁴ Isto, str. 116. Gradske livade i pašnjaci pružali su se između željezničke pruge i potoka Glogovnice tj. jugoistočno od grada na prostoru nazvanom Čret i Trstenik. Gradske livade i pašnjaci na sjeveru su graničili s livadama i pašnjacima Kr. Gospodarskog učilišta. Stari Križevčani su današnjom Gundulićevom ulicom, tj. poljskim putem uz potok Vrtlin tjerali svoju stoku na ispašu na gradske pašnjake. Kako je mnogo stoke prolazilo ulicom put je često bio razgažen i pun blata pa se je ulica nazivala Balatin (prema Balatonu –Blatnom jezeru u Mađarskoj) odnosno Kravska ulica čiji se naziv još dugo upotrebljavao i nakon imenovanja ulice u Gundulićevu ulicu.

¹⁰⁸⁵ „Sirće ili ocat od jabuka“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 38., 18. kolovoz 1917., str. 3.

¹⁰⁸⁶ Gradsko poglavarstvo Križevaca uputilo je 1916. godine zamolbu Ministarstvu financija da dopusti u gradu otvaranje sredotočne pecare žeste, kuhinje za ukuhavanje pekmeza te sušione voća. Ministarstvo financija u Budimpešti nije uvažilo molbu gradske općine te je koncesiju za izgradnju sredotočne pecare podijelilo gospodarskom društvu u koje je grad na kraju ušao kao dioničar tj. zadrugar. O ovoj temi dosta je raspravljalo gradsko poglavarstvo grada Križevaca na svojim sjednicama vidi: GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 58-59. i 115-116.

¹⁰⁸⁷ „Sredotočna pecara u našoj županiji“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 42., 15. rujna 1917., str. 2.; Na prostoru čitave Hrvatske i Slavonije bilo je otvoreno 47 ovakvih pecara za preradu voća.

¹⁰⁸⁸ „Rok za berbu grožđa“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 42., 15. rujna 1917., str. 2.

¹⁰⁸⁹ „Maksimalne cijene vina“, *Banovac*, God. 29., br. 30., subota, 27. srpnja 1918. (nije paginirano)

7.2.4. Ratarstvo, livadarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo u 1918. godini

U zadnjoj godini rata prestali su djelovati svi mehanizmi koje su osmislile vojne komande u Beču i Berlinu, a isto tako sve kaotičnije djeluju i austrijska i mađarska ministarstva i zemaljska vlada u Zagrebu. Država je i dalje pokušavala zadržati kontrolu kretanja cijena u svojim rukama, pa je Zemaljska vlada načelno propisivala cijene kao i prethodnih godina. Cijene su gradovi mogli ponešto korigirati, čime je priznata raznolikost situacije u pojedinim dijelovima zemlje.¹⁰⁹⁰ Tako se maksimalna cijena za urod pšenice iz 1918. godine u županiji kretala oko 75 kruna za 100kg pšenice.¹⁰⁹¹ Međutim, hrane je iz mjeseca u mjesec bilo sve manje i sve je teže stizala na odredište. U takvim okolnostima došlo je i do potpunog raspada aprovizacije i Vlada već sredinom 1918. godine nije bila u stanju kontrolirati opskrbu hranom.

U rujnu 1918. godine održan je sastanak gradonačelnika hrvatskih gradova, te je zaključeno da se gradovi moraju sami pobrinuti za svoje potrebe.¹⁰⁹² Selo je bilo otpornije na glad od grada gdje se sve moralo kupavati i donositi sa sela. Zbog maksimiranih cijena hrane je u ponudi sve manje, a do krijumčarene skupe hrane ne samo siromašni nego i slabo plaćeni radnici nisu mogli doći. U gradovima često vlada glad koja se nastoji umanjiti podjelom hrane preko aprovizacija, te preko školskih i pučkih kuhinja.¹⁰⁹³ Organizirane prehrane bilo je i u Križevcima.

U 1918. godini u izvorima i novinama ima jako malo podataka o urodu žitarica i ostalih poljoprivrednih proizvoda, što se pouklapa s kaotičnim stanjem koje je u 1918. godini bilo sa živežnim namirnicama. Krumpir je tako postao jedna od glavnijih prhrambenih namirnica siromašnih seljaka i radnika te je i za njega određen komisijonar zemaljske opskrbe. Komisijonar za Križevce bio je Aleksandar Goldschmidt.¹⁰⁹⁴ Za bob i grašak određena je nagrada od 20 K po metričnom centu povrh maksimalne cijene.¹⁰⁹⁵ Iz tiska saznajemo i za daljnje poteškoće vezane za nestašicu krmne hrane za stoku. Tako se nadopunjuje banska naredba izdana 2. listopada 1917. godine broj I. – 3999, te određuje maksimalna cijena za kukuruzovinu. Ona za suhu, zdravu i u snopove vezanu kukuruzovinu

¹⁰⁹⁰ M. Kolar-Dimitrijević, „Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvome svjetskom ratu“, str. 114.

¹⁰⁹¹ „Cijena pšenice u budućoj kampanji“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 30., 22. lipnja 1918., str. 3.

¹⁰⁹² „Sastanak načelnika hrvatskih gradova“, *Hrvatski Lloyd*, 30. kolovoza 1918.

¹⁰⁹³ M. Kolar, „Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine“, str. 79.

¹⁰⁹⁴ „Komisijonari zemaljske opskrbe u poslu opskrbe s krumpirom“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 40., 31. kolovoz 1918., str. 3.

¹⁰⁹⁵ „Za bob i grašak“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 2., 7. prosinca 1918., str. 3.

iznosi 20 K za svakih 100kg.¹⁰⁹⁶ Međutim kako se rat bližio kraju sve je teže bilo održavati ustanovljene cijene i osigurati snabdjevanje stanovništva hranom. Prestali su funkcionirati svi mehanizmi prehrane. Novac je stalnom inflacijom postajao sve bezvrijedniji, promet u kolapsu, a problemi prehrane rješavali su se nasiljem ili naturalnom razmjenom kod onih koji su još imali što za razmijeniti.¹⁰⁹⁷ Ovakva kaotična situacija sigurno je zahvatila i Križevce u drugoj polovici 1918. godine.

7.3. Stočarstvo i stočni fond u vrijeme Prvoga svjetskog rata

U slijedećih par redaka nastojat ću prikazati vrste i sorte stoke i peradi koje su karakteristične za prostor Bjelovarsko-križevačke županije u vrijeme Prvoga svjetskog rata. Konjogojci s područja županije u 1914. godini najviše su uzgajali konje plemenite oldenburške i belgijske pasmine i to pastuhe te njihovu ždrebad. Ždrebad su uglavnom izvozili i prodavali po Ugarskoj jer su tamo dobivali razmjerno visoke cijene koje su nastupom rata još više porasle.¹⁰⁹⁸ Od goveda najviše su se uzgajale simentalska i pincgavska pasmina te njihovi križanci. Da je govedarstvo bila perjanica poljoprivredne proizvodnje u županiji govori i činjenica da je Kr. zemaljska vlada baš iz Bjelovarsko-križevačke županije kupovala, za zemaljske potrebe, rasplodne bikove. Cijena bikova u 1914. godini kretala se oko 1200 K po komadu, a junicama je cijena bila oko 800 K i više.¹⁰⁹⁹ Razvoj svinjogojstva u županiji usporila je svinjska pošast koja je ipak u 1914. godini znatno popustila. Od svinja najviše se uzgajala domaća sorta „bagunima“ (mangulica) koja se još križala sa berkširskom i jorkširskom pasminom. Ovčarstvo je bilo vrlo slabo razvijeno naročito zbog bolesti metilja, dok je uzgoj koza bio ograničen višim naredbama.¹¹⁰⁰ Perad je uzgajalo skoro svako seljačko gospodarstvo. Prodajom peradi i jaja seljaci su podmirivali svoje kućne potrebe. Od kokoši najviše su se uzgajale orpingtonska i domaća kokoš. Osim kokoši uzgajale su se guske, patke i purani.¹¹⁰¹ Pčelarstvom se stanovništvo županije slabo bavilo, međutim pred sam rat zemaljska je vlada zajedno s nekim učiteljima pokrenula aktivnosti za promociju ove

¹⁰⁹⁶ „Maksimalne cijene kukuruzovine“, *Banovac*, God. 29., br. 6., subota, 9. veljače 1918., (nije paginirano)

¹⁰⁹⁷ M. Kolar, „Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine“, str. 91-96.

¹⁰⁹⁸ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 121.

¹⁰⁹⁹ Isto, str. 121 i 122.

¹¹⁰⁰ Isto, str. 122.

¹¹⁰¹ Isto, str. 122.

gospodarske djelatnosti.¹¹⁰² Proizvedeni med trošio se uglavnom u kućanstvima, a tek manji dio bio je namijenjen prodaji. Svilarstvo je na području Križevaca i županije bilo vrlo važna gospodarska grana u 19. stoljeću, ali zbog manjka dudovih stabala, pogodnih prostorija za uzgoj čahura, neupućenosti u tu gospodarsku granu te konkurenciji i bolestima dudovog svilca pred svjetski rat gubi na važnosti. Kako bi se svilarstvo u gradu i okolici ipak malo podiglo u rasadniku Kr. gospodarskog učilišta zasađeno je 40 000 sadnica duda.¹¹⁰³ No, do obnove svilarske proizvodnje ipak nije došlo te se dudov svilac uzgajao u vrlo malom opsegu.¹¹⁰⁴ Cijena svili u Europi dodatno je padala za vrijeme rata jer su proizvedene znatne količine svile u Italiji.¹¹⁰⁵

Austro-Ugarska Monarhija osim popisa stanovništva vodila je i popis stoke. Po vrstama, spolu i dobi stoka je popisana 31. listopada 1895., sljedeći popisi bili su 24. ožujka 1911., 31. svibnja 1917., te 31. siječnja 1921. godine. Nažalost popisi iz 1911. i 1917. vođeni su samo na nivou županija i četiri grada u rangu županije (Zagreb, Varaždin, Osijek, Zemun) tako da za Križevce u razdoblju Prvoga svjetskog rata nemamo podataka o broju stoke.¹¹⁰⁶ Bjelovarsko-križevačka županija je početkom 20. stoljeća značajno podigla svoju stočarsku proizvodnju. Tako je npr. 1895. godine broj goveda u županiji iznosio 158 879 grla, konja je bilo 40 949, a svinja 98 129 komada. Broj stoke se je 1911. godine popeo na 212 651 grla goveda, konja na 49 334, a broj svinja na 160522 komada. Time je stočarstvo postalo važna proizvodna i izvozna grana županije.¹¹⁰⁷ Rast stočnog fonda županije zaustavio je Prvi svjetski rat, a trend se je nastavio i nakon rata. Iz popisa 1917. godine vidimo da se je stočni fond smanjio i iznosi 202 925 grla goveda, 44 290 grla konja te 137 716 komada svinja. Ovaj popis nije obuhvatio konje koje je rekvirirala vojska. Konji su pored željeznice bili jedino prijevozno sredstvo na pojedinim bojištima gdje ih je mnogo i stradalo.¹¹⁰⁸ Usporedimo li ove

¹¹⁰² Pčelarstvo je promicao i učitelj Opće pučke škole križevačke Luka Giba. (*Spomenica Obće pučke škole križevačke*, str. 646.)

¹¹⁰³ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./ 1915.*, str. 80. U školskoj godini 1915./1916. u rasadniku je ostalo 26 000 sadnica duda.; *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./ 1915.*, str. 73.

¹¹⁰⁴ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 124.

¹¹⁰⁵ „Cijena svili pada“, *Banovac*, God 29., br. 6., subota, 9. veljače. 1918., (nije paginirano)

¹¹⁰⁶ Mira Kolar – Dimitrijević, „Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije“, *Radovi*, vol 24. Zavoda za hrvatsku povijest, Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1991., str. 41-56., na str. 49.

¹¹⁰⁷ Milivoj Zoričić, *Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1912., str. 7-8 i 13.; M. Ređep, M. Žugaj, K. Vuković, „Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća“, str. 99-100.

¹¹⁰⁸ M. Kolar – Dimitrijević, „Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije“, str. 50.

podatke s ostalim županijama i gradovima u statusu županija, vidimo da Bjelovarsko-križevačka županija uz Zagrebačku, Požešku, Virovitičku te Srijemsku spada među stočarski najrazvijenije županije. Što se pak uzgoja goveda tiče županija spada u sam vrh uz Zagrebačku.¹¹⁰⁹ Goveda, a naročito krave zamijenile su konje u poljoprivrednim poslovima naročito kod obrade zemlje zbog čega im je opala muznost. U županiji su se uzgajale još i ovce i koze, ali njihov broj je bio malen i zanemariv u odnosu na ostalu stoku. Pad stočnog fonda je jasan: rekvizicija, manjak radne snage, manje stočne hrane i povećana potreba za mesom. Dakle uzrok smanjenju broja stoke na području županije je Prvi svjetski rat, odnosno činjenica da je uz već spomenute županije Bjelovarsko-križevačka županija bila jedna od glavnih dobavljača svinjskog mesa u ratne svrhe. Nakon rata (1921.) stočni fond županije se je nešto oporavio, ali ipak je bio daleko od prijeratnog broja (vidi tablicu 19.).

Tablica 23. Stočni fond Bjelovarsko-križevačke županije u 1911., 1917. i 1921. godine¹¹¹⁰

Županija Bjelovarsko-križevačka			
vrsta stoke	24. ožujak 1911.	31. svibanj 1917.	31. siječnja 1921.
goveda	212 651	202 925	195 487
konji	49 334	44 290	44 630
svinje	160 522	137 761	115 090
ovce	14 391	1794	3331
koze	2839	1374	1891
ukupno=	439 737	338 144	360 429

Za potrebe izvještaja upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije Bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju napravljen je „iskaz o pregledbi stoke prije polaska na zajedničku pašu“. Iz iskaza za 1914. godinu saznajemo da je ukupni broj

¹¹⁰⁹ Isto, str. 50-54.

¹¹¹⁰ M. Zoričić, *Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 7-8 i 13.; *Rezultati popisa domaće stoke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. I. 1921.*, Sarajevo, 1927., str. 266-302.; M. Kolar – Dimitrijević, „Utjecaj Prvog svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije“, str. 50-54.

pregledane stoke u županiji 293 898 grla.¹¹¹¹ Kako je ovaj podatak uspoređen s ukupnim pregledom stoke u županiji u 1913. godini saznajemo kako je u 1914. godini broj pregledane stoke za 22 011 grla manje nego u 1913. godini. Broj pregledane stoke za grad Križevce iznosio 2 173 grla. Od toga je 1 155 grla goveda, 4 47 konja, 5 ovaca i 566 svinja.¹¹¹² U 1915. godini broj pregledane stoke na razini županije iznosi 267 302 grla što je opet za 26 596 grla manje nego je pregledano 1914. godine.¹¹¹³ Broj pregledane stoke u 1915. godini za grad Križevci iznosi 2 782 grla, odnosno 1 505 grla goveda, 521 konja, 12 ovaca, 4 koze i 740 svinja.¹¹¹⁴ Kako ne znamo jesu li ovi iskazi obuhvatili svu stoku tj. jesu li seljaci prijavili svu stoku iz svojih staja, ili su se bojali rekvizicije te prešutili koje grlo, ove iskaze ne možemo usporediti s popisima stoke koje je provela država 1911., 1917. i 1921. godine. Ipak i ovi podatci nam pokazuju jedan negativan trend u kretanju broja stoke u županiji za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Međutim, vidimo da je broj stoke bio manji i 1913. naspram 1911. godine. Razlog je u tome što su stočari počeli uzgajati brojem manje stoke ali, skupocijenije i kvalitetnije pasmine te što su stoku uzgajali uglavnom za prodaju.¹¹¹⁵ Za ovaj pozitivan pomak u stočarstvu zasluge zasigurno ima Kr. više gospodarsko učilište i brojne stočarske udruge koje su osnovane na području županije kao npr. one u Vrbovcu, Sv. Pertu Čvrstecu i Sv. Ivanu Žabnu. Učilište i udruge organizirali su razna predavanja i edukacije za stočare, dok su se na učilištu vršili znanstveni pokusi križanja različitih pasmina, analiziranja stočne hrane, izrade cijepiva protiv stočnih bolesti itd., a sve u svrhu poboljšanja stočarstva u županiji i Hrvatskoj. U istu svrhu, a u smislu članka 7. i 8. zakona o promicanju stočarstva od 23. travnja 1905. godine i naredbe Kr. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove broj III. A 4259/1909 od 10. siječnja 1913. godine u gradsko stočarko povjerenstvo izabrani su zastupnici Dr. Ferdo Kern, Ignac Forko i dr. Stjepan pl. Pomper.¹¹¹⁶ U 1915. godini povećanje ukupnog broja pregledane stoke za grad Križevce iznosi 609 grla. Od toga je 305 grla goveda, 74 konja, 7 ovaca, 4 koze i 138 svinja više nego 1914. godine, što za jedan maleni grad od približno 4600 stanovnika nije beznačajno. Pogotovo uzmu li se u obzir gospodarske teškoće u ratnom veremenu odnosno rekvizicija, problemi s aprovizacijom, nestašica hrane za stoku itd. Iz svega ovoga vidimo da stočarstvo zauzima vrlo važno mjesto u gospodarstvu županije

¹¹¹¹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 135.

¹¹¹² Isto, str. 135.

¹¹¹³ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 116.

¹¹¹⁴ Isto, str. 116

¹¹¹⁵ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 133.

¹¹¹⁶ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 180.

ali i samim Križevcima. Potvrda ovoj tezi leži i u izvozu (prodaji) stoke izvan županije. Iako je u 1914. i 1915. godine izvezeno manje stoke od predratnih godina, cijena je usljed rata bila puno veća pa su stočari mogli dobro zaraditi. Tako je ukupno u 1914. godini izvezeno 269 883 grla stoke ili u vrijednosti od 38 500 000 K što je bilo 52 182 grla ili 1 700 000 K manje nego u 1913. godini.¹¹¹⁷ Razlog slabog izvoza stoke bila je obustava sajmovi, smanjenog i neredovitog željezničkog prometa te obustava trgovine ženskom teladi osim one za koju je posebnu dozvolu izdala zemaljska vlada. Pred kraj godine problem je predstavljala i nestašica vagona za prijevoz stoke, a koji su se najvjerojatnije koristili za prijevoz stoke i ratnog materijala na bojišta.¹¹¹⁸ Izvoz je u 1915. godini iznosio 198 620 grla ili 60 500 000 K, što iznosi 71 213 prodanih grla manje, dok je zarada bila za 22 000 000 K veća nego u 1914. godini.¹¹¹⁹ Što se tiče prodanih grla u Križevcima, njih je u 1914. godini prodano 41 251 ili u vrijednosti 5 000 000 K, dok je u 1915. godini prodano 29 414 grla ili u vrijednosti od 7 300 000 K, iz čega je vidljiv strahovit porast cijene stoci uzrokvan ratnim stanjem odnosno rekviziciji, aprovizaciji i nestašici, a ponajviše trgovcima, nakupcima i prekupcima koji su „pumpali“ cijene kako bi što više zaradili.¹¹²⁰ U cijeloj priči prilično dobro su se snašli i seljaci *jer toliko novaca, koliko ga naročito sada seljak ima, nije imao nikad dosada.*¹¹²¹

7.3.1. Trgovina i cijene stoci 1914.-1918.

Prve podatke o nekakvim dogovornim cijenama živeži imamo već iz kolovoza 1914. godine u Koprivnici. Tamošnje redarstvo je odredilo sporazumno s trgovcima i mesarima ove cijene: goveđe meso: prednji dio 1 K 36 fil., stražnji dio 1 K 44 fil., bez privage¹¹²² 1 K 80 fil.; teleće meso s privagom 1 K 60 fil., bez privage 2 K.; mast 1.88 i 2 K.; slanina 1.50 i 2 K.; salama obična 1.40 i 2 K.; litra mlijeka 20 fil.; vrhnje 40 fil.; maslac kg 2 K.; jaja komad 4 fil.¹¹²³ Cijena stoke po kilogramu žive vage u drugoj polovici 1914. godine iznosila je za utovljena goveda odnosno volove od 100-110 fil., bikove od 76-92 a ponegdje i 96 fil., za

¹¹¹⁷ Isto, str., 155.

¹¹¹⁸ „Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 9., 23. siječnja 1914. (nije paginirano)

¹¹¹⁹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 131.

¹¹²⁰ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 155. ; za godinu 1915., str. 131.

¹¹²¹ Isto, str. 132.

¹¹²² Privaga, sastavni dio ili dodatak koji se smatra po običajima ili pravilima obveznim u odmjereoju količini tražene robe (žilavo tkivo uz meso itd.). (V. Anić, *Riječnik hrvatskoga jezika*, str. 797.)

¹¹²³ „Cijena živeža u Koprivnici“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 38., 15. kolovoz 1914. (nije paginirano)

krave 70-90 fil., slabije krave 70-80 fil., telad 80-100 pa čak i 120 fil., svinje debele od 130-150 fil., svinje mesnate od 110-130 fil.¹¹²⁴ 23. siječnja 1915. godine zemaljska vlada, odjel za narodno gospodarstvo, je naredbom broj III. 265. zabranila svako trgovanje domaćim životinjama, osim na sajmovima, koja nisu po veterinaru pregledana. Zabrana se odnosi i na stoku iz tovišta. Očito je da je vlada željela pod kontrolom imati prodaju i zdravstveno stanje stoke ali i nadgledati provedbu prodaje stoke po maksimiziranim cijenama. Naime, seljaci stoku nisu željeli prodavati po maksimiziranim cijenama na sajmovima, nego su po selima dočekivali trgovce i prekupce koji su im za stoku plaćali znatno više od maksimiranih cijena. Odluka da se stoka može prodavati samo na sajmovima ublažena je odlukom vlade od 30. ožujka 1915. godine broj III. 615/23. Tom odlukom Vlada je odobrila da se stoka ipak može kupovati i po selima, ali samo u svrhu aprovizacije.¹¹²⁵ Kako su jedno vrijeme sajmovi i trgovina na sajmovima bili u čitavoj županiji obustavljeni, sve više seljaka je stoku prodavalo kod kuće i seljaci su počeli izbjegavati sajmove.¹¹²⁶ Time je ponuda stoke na tržištu značajno pala dok je potražnja za stokom tj. mesom naglo porasla i u pitanje su dovedene mnoge gradske aprovizacije, odnosno prehrana stanovništva. Ovom odlukom Vlada je zacijelo željela kontrolirati prodaju stoke na kućnom pragu, ali i motivirati seljake na prodaju jer u ovom slučaju nisu morali plaćati namete koje bi inače morali plaćati za prodaju na sajmovima. Stoku koja bi se u selima prodavala za aprovizaciju mogli su kupiti samo stočarski obrtnici nakon što bi im oblasna uprava izdala dozvolu i nakon što kupovinu odobri zaduženi veterinar.¹¹²⁷ Osim ovih naredbi Vlada je u 1915. godini donijela niz naredbi koje se odnose na zabranu prodaje junica do 3 godine starosti, ženske teladi, svih vrsta papkara, svježeg mesa, slanine, sala itd. u svrhu klanja ili prodaje izvan granica Hrvatske i Slavonije.¹¹²⁸ Da bi se trgovina i opskrba živežnim namirnicama stabilizirala u cijeloj Monarhiji te na taj način izbjegla nestašica, vlasti su odredile ukidanje carina za živežne namirnice i to živu stoku, čisto meso, žitarice, rižu, ulje i povrće nadajući se sniženju cijena ovih proizvoda.¹¹²⁹ Da je stanje s opskrbom stanovništva, a naročito gradskog, bilo kaotično govori nam članak objavljen u *Nezavisnosti* pod nazivom „Morska riba u Bjelovaru“. Iz članka saznajemo da je

¹¹²⁴ Isto.

¹¹²⁵ „Zabrana trgovanja“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 10., 30. siječnja 1915. (nije paginirano); *Izvyještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 132.

¹¹²⁶ „Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 9., 23. siječnja 1915. (nije paginirano)

¹¹²⁷ „Zabrana trgovanja“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 10., 30. siječnja 1914. (nije paginirano)

¹¹²⁸ *Izvyještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 140.; Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke, *Nezavisnost*, God. IX., br. 21., 17. travnja 1915., str. 4.

¹¹²⁹ „Za životne namirnice ukinuta carina“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 23., 1. svibnja 1915., str. 4.

Bjelovarčanin Ignac Fürst naručio soljenu morsku ribu koja je bila 50% jeftinija od drugog mesa. Također, u članku piše da se već u nekim gradovima Monarhije morska riba rado kupuje, a da će i vojna uprava zbog štednje vojsku dva puta na tjedan umjesto mesom hraniti s ribom. Na taj se je način htjelo sirotinji pružiti jeftiniju i kvalitetnu hranu.¹¹³⁰ Županijska oblast organizirala je kupovanje i prodaju jaja u županiji Bjelovarsko-križevačkoj. 1. kolovoza 1916. godine na snagu je stupila odredba velikog župana Ladislava pl. Labaša, kojom se obustavlja izvoz jaja iz županije bez naročitog odobrenja županijskog odbora kojeg je imenovao župan. U Bjelovaru je osnovana za vrijeme iznimnih prilika nastalih usljed rata, središnjica za kupovanje i prodaju jaja koja određuje tržišnu cijenu za jaja, brine za opskrbu jajima na tržištima i aprovizacijama županije. U slučaju viška jaja na tržištu županije njima će se najprije opskrbiti Zagreb, a onda Budimpešta i Beč.¹¹³¹ O stanju stočarstva u županiji veliki župan Ladislav pl. Labaš – Blaškovečki je sredinom 1917. godine izvijestio slijedeće: *Marvogojstvo moje županije nije nazadovalo za vrijeme rata, mirne duše mogu reći, da je brojno kao i prije rata, ako i nije po konstituciji. Kvaliteta naše rogate marve, koja je najvećim dijelom rasplodna, je na svojoj visini, pa su zato i cijene rogate marve visoke. Danas se plaća za rogatu marvu 4 – 5 K po kilogramu žive vage, a sajmovi su dobro posjećeni ne samo po domaćim, već i po stranim trgovcima. Zdravlje rogate marve je vrlo dobro, hvala trudu i brizi naših veterinara. Konjogojstvo je nazadovalo za vrijeme rata, a osobito je veliko pomanjkanje sprežne snage. To pomanjkanje voznog blaga je tim osjetljivije, što se to vozno blago ne da tako brzo uzgojem uspostaviti. Svinjogojstvo je isto tako kao i konjogojstvo nazadovalo, jer je mnogo svinja izveženo, a vrlo mnogo utovljenih (za domaće potrebe op. a.).*¹¹³²

Cijene živadi i jaja na sajmovima bile su koncem 1916. godine dosta visoke, a cijena svinjama porasla je na preko 4 K.¹¹³³ Na sajmovima je cijena stoci rasla i u 1917. godini pa su se tako konji prodavali po cijeni od 300 – 6 000 K po komadu, ždrebad od 500 – 3 000 K po komadu, volovi od 4.20 – 6 K po kilogramu žive vage, bikovi od 3.40 – 6. 50 K po kilogramu žive vage, krave 3 – 5.40 K po kilogramu žive vage, junice od 3.40 – 5.40 K po kilogramu

¹¹³⁰ „Morska riba u Bjelovaru“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 34., 17. srpnja 1915., str. 3.

¹¹³¹ „Organizacija oko kupavanja i prodaje jaja u županiji bjelovarsko-križevačkoj“, *Nezavisnost*, God. X., br. 35., 29. srpnja 1916., str. 3.

¹¹³² „Gospodarske prilike u našoj županiji. Važna izjava presvj. gosp. velikog župana Ladislava pl. Labaša – Blaškovečkoga“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 27., 2. lipnja 1917., str. 1 i 2.

¹¹³³ „Mjesečni i tjedni sajmovi“, *Nezavisnost*, God. X., br. 50., 11. studeni 1916., str. 3.

žive vage, svinje debele od 4.60 – 7 K po kilogramu žive vage i mršave svinje od 4.20 – 9 K po kilogramu žive vage.¹¹³⁴

U drugoj polovici 1917. godini cijena stoci koja se prodavala na sajmovima unutar županije pa tako i križevačkom bila je nešto manja nego početkom godine. Za konja se plaćalo od 360 – 4 000 K po komadu, za ždrebad od 280 – 2 500 K po komadu, za volove je cijena iznosila između 3.80 – 6.40 K po kilogramu žive vage, za bikove između 3.40 – 5.70 K po kilogramu žive vage, za krave između 3.60 – 5 K po kilogramu žive vage, za junice između 3.90 – 6 K po kilogramu žive vage, za ovce 5 K po kilogramu žive vage, za svinje debele cijena je bila između 4.60 – 7.50 K po kilogramu žive vage, a za mršave se plaćalo između 4.40 – 10 K po kilogramu žive vage.¹¹³⁵

Ove cijene su ponovo porasle u prvoj četvrtini 1918. godine. Cijene toj stoci bile su slijedeće: za konja se plaćalo od 500 – 8 000 K po komadu, za ždrebad od 600 – 2 500 K po komadu, za volove je cijena iznosila 4.40 – 10 K, bikovima 4 – 8 K, za krave se je plaćalo između 3.40 – 6 K, za junice između 3.40 – 7 K po, za telad od 3 – 7 K, za svinje debele cijena je bila između 6.80 – 15 K, a za mršave se plaćalo između 7 – 20 K po kilogramu žive vage, mjestimično je cijena za mršave svinje iznosile čak 30 K po kilogramu.¹¹³⁶ Cijene stoke na sajmovima su dosta varirale, raspon je velik, najviše su čak dvostruko veće od onih najnižih. Cijene su ovisile o pasmini i fizičkom izgledu same stoke. Ali najveći utjecaj na visinu cijena na sajmovima su imali trgovci i prekupci kao i činjenica da je za vojsku trebalo mnogo mesa. Trgovci i prekupci doslovno su okupirali sajmove, tako da redarstvene snage jednostavno nisu bile u stanju sve ih odstraniti, kazniti i globiti.¹¹³⁷ Često su vlasti oglašavale kroz tisak da će se najstrože kazniti svi koju budu kupovali goveda, telad, ovce, koze i svinje po selima, da se za tako kupljenu stoku neće dozvoliti klanje te da će se ona zaplijeniti u korist gradske aprovizacije.¹¹³⁸ Krijumčari stokom su bili dobro organizirani i povezani. Neki su djelovali u više županija, a kupljenu stoku krijumčarili su preko Brežica i Metlike (Slovenije) u Graz.¹¹³⁹ Protiv divljanja cijena kr. županijska oblast je za područje županije Bjelovarsko-križevačke ustanovila u siječnju 1918. godine slijedeće maksimizirane cijene za

¹¹³⁴ „Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke“, *Nezavisnost*, God. XI., br. 34., 21. srpnja 1917., str. 2.

¹¹³⁵ „Županijska skupština (Svršetak)“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 5., 5. siječnja 1918., str. 2.

¹¹³⁶ „Upravni odbor županije bjelovarsko-križevačke“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 27., 1. lipanj 1918., str. 2.

¹¹³⁷ „Upravni odbor“, *Nezavisnost*, God. VIII., br. 25., 20. svibanj 1916., str. 2.

¹¹³⁸ „Kupovanje teladi“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 30., 22. lipanj 1918., str. 3.

¹¹³⁹ „Kriomčarenje blaga“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 35., 27. srpnja 1918., str. 3.

svinje i svinjske proizvode: 1) Za žive svinje kada se prodaja ne obavlja na mjestu preuzeća, teških 50 -90 kg, ako su određene za tovljenje ili držanje 7 K i 21 fil. po kilogramu, za svinje teške 90 – 125 kg za klanje 6 K 71 fil., od 125 – 150 kg 6 K 81 fil., za svinje od 150 kg na dalje 7K 1 fil. po kg žive vage. 2) Za svinjsku mast i svinjske proizvode na veliko: za polovicu neutovljenog svinčeta s glavom, nogama i slaninom preko 3 prsta debljine 8 K po kilogramu. Sirova mast svake vrste, salo, svježa sirova slanina u slanom ili neslanom stanju 8 K. Slanina sušena i paprena 8 K 50 fil., sve ostale vrste soljenog mesa 8 K 50 fil, a sve ostalo suho meso 10 k 50. fil.¹¹⁴⁰ Ove cijene primjenjivale su se u mjestu proizvodnje. Ako su proizvode proizvođači pakirali i otpremali na neka druga odredišta mogli su zaračunati dodatnih 3% na iskazanu cijenu. Kod prodaje na malo maksimalne cijene su bile: 1) Meso. Slanina netovljenih svinja sirova 12 k, slanina utovljenih svinja preko tri prsta debljine 12 K, salo bez privage 13 K, mast topljena 14 K, slanina sušena debela 13 K, slanina sušena paprena 13 K, slanina sušena mesnata 13 K, carre, vratina sirova 9 K 60 fil., carre vratina sušena 12 K, butina sirova 9 K 60 fil., lopatica sirova 9 K 20 fil., lopatica sušena 10 K, trbušina s kožom svježa 9 K 40 fil., trbušina s kožom sušena 10 K 20 fil., rebra svježa 8 K 80 fil., rebra sušena 9 K 60 fil., kračice sirove 6 k, kračice suhe 7 K, jezik sirov 8 K, jezik sušen 9 K, jetra 5 K, pluća 4 K, moždani bubrezi 5 K. 2) Kuhano meso. Butina cijela kilogram 18 K, butina rezana 20 K, lopatica bez kosti 16 k, kračice 18 k, jezik 10 k, sve ostale vrste mesa 12 k. 3) Kobasice. Mesne kobasice kilogram 10 K, mesne kobasice sušene 12 K, salama iz šunke 14 K, sušena kobasica, ljetna kobasa 10 K, krvavice i kobasice iz jetara 4 K. Sve cijene se podrazumjevaju bez privage.¹¹⁴¹ Krajem 1918. godine cijene svinjskom mesu su ponovo porasle pa se od kraja listopada za prednje dijelove plaćalo 22 K, za stražnje dijelove 24 K, slaninu 28 K, salo 30 K, mast 34 K, glava, bubrezi moždani 10 K, jetra 6 K, pluća 5K, kobasice mesnate 14 K, kobasice jetrene 10 K, krvavice 6 K, suhi proizvodi po kilogramu 4 K i više. Ove maksimalne cijene svinjskom mesu stupile su na snagu odlukom broj XII. 2169/4. vladinog odjela za narodno gospodarstvo od 24. listopada 1918. godine.¹¹⁴² Cijena za govedinu, prednji dio, bila je 10 K, stražnji dio uključivši pržolice, pisane pečenke i odreske iznosio je 12 K, teletina prednji dio 10 K, teletina, stražnji dio s s bubrežnjakom i odrescima 12 K, pluća, jetra, mozak, želuci 5 K.¹¹⁴³ Sve ove cijene morale su biti jasno izložene u mesnici i važile su do slijedeće

¹¹⁴⁰ „Maksimalne cijene svinja i svinjskih proizvoda“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 7., 12. siječnja 1918., str. 2.

¹¹⁴¹ Isto, str. 2.

¹¹⁴² „Iskaz o maksimalnim cijenama za svinjsko meso“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 52., 23. studeni 1918., str. 3.

¹¹⁴³ „Iskaz o maksimalnim cijenama“, *Nezavisnost*, God. XIII., br. 2., 7. prosinca 1918., str. 3.

odredbe vlade, odnosno oblasne uprave. Porasle su cijene svinjama na sajmovima pa maksimiziranje cijena proizvodima od svinja u 1918. godini nije bila slučajnost. Naime, svinjarstvo je bilo najmanje pogođeno ratnim stanjem, a u pojedinim županijama i gradovima u ratnom razdoblju svinjski fond se je čak i uvećao. Razlog povećanju broja svinja, a i njihovoj cijeni leži u tome što su lagane za prehranjivanje i razmnožavanje te su bile značajni faktor u prehrani gradova. Ako pogledamo cijene mesa svinjsko meso bilo je skuplje od govedskog jer se je lakše skaldištilo, a i energetski je bilo jače, pa se više i tražilo.¹¹⁴⁴

7.4. Poljoprivredna i stočarska proizvodnja na Kr. višem gospodarskom učilištu i ratarnici, posjedima obitelji Kiepach te Križevačke grkokatoličke biskupije za vrijeme Prvoga svjetskog rata

7.4.1. Gospodarstvo na Kr. višem gospodarskom učilištu i ratarnici

U vlasništvu Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice za vrijeme Prvoga svjetskog rata bilo je ukupno 289 hektara poljoprivrednog zemljišta. Najveći dio tog zemljišta otpadao je na oranice-85 ha, livade-65 ha i šume-95 ha.¹¹⁴⁵ Na oranicama su se strogo pazeći na plodored, najviše uzgajale žitarice i to pšenica, ječam, zob i kukuruz, a od okopavine krumpir, blitva, cikorija, crvena djetelina, grašak za zelenu krmu i sjeme, te grahorice i bijela repa. Na ukupnoj površini oranica sijalo se 31,48 ha ili 40% žitarica (pšenica, ječam, zob), okopavinana na 14,26 ha ili 18% (kukuruz, krumpir, blitva, cikorija), krmno bilje na 25,56 ha (uračunavši i pašnjake) ili 32% te sočivice¹¹⁴⁶ na 8,26 ha ili na 10% površine.¹¹⁴⁷ Livade učilišta bile su smještene između željezničke pruge i potoka Glogovnice, a svih 65 ha su bili u jednom komadu. Na povrtnjaku koji je obuhvaćao 3 ha uzgajalo se razno povrće, šparoge i hren. Povrće je uglavnom bilo namijenjeno prodaji i nesumnjivo je uz žitarice i ostale ratarske kulture odigralo značajnu ulogu u opskrbi građana hranom za vrijeme rata.¹¹⁴⁸ U zavodskom

¹¹⁴⁴ M. Kolar – Dimitrijević, „Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije“, str. 54-55.

¹¹⁴⁵ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 78.

¹¹⁴⁶ Sočivica je leća ili biljka koja ima plod sličan leći. (V. Anić, *Riječnik hrvatskog jezika*, str. 967.)

¹¹⁴⁷ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 79.

¹¹⁴⁸ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 79.,

voćnjaku na 13 ha zasađeno je u piramide¹¹⁴⁹ 410 višanja, 457 jabuka, 689 krušaka, 51 marelica te 38 piramida bresaka, a bilo je i 700 visokih stabala.¹¹⁵⁰ Mladice voćaka uzgajale su se u cjepinjaku (rasadniku) na 4 ha površine, dok se zavodski vinograd s matičnjakom protezao na 5,7 ha zemljišta.¹¹⁵¹ Glavne sorte loza koje su se uzgajale u vinogradu bile su: talijanska i renska graševina, moslavac, plemenka, svilanac, traminac, burgundac slankamenka, frankofka, portugizac i rulendac i dr.¹¹⁵² Osim za proizvodnju grožđa većina sorata služila je i za razna križanja te ostale pokuse koji su se izvodili s ciljem unaprijeđenja vinogradrstva u Hrvatskoj. Jedan takav pokus započeo je četiri godine prije rata kada su na jedan dio vinograda postavljeni hrastovi stupovi i povučena žica u tri reda. Rezultati su bili pozitivni i kada se vidjelo da loza vezana uz žicu vrlo dobro uspijeva uređena je još jedna parcela, ali ovaj put uzeti su betonski armirani stupovi.¹¹⁵³ U vrijeme uoči Prvoga svjetskog rata to je, zasigurno, bio pionirski potez jer se je loza inače vezala samo uz drvene kolce. Danas su vinogradi uglavnom na žici i stupovima, zahvaljujući eksperimentu na Kr. gospodarskom učilištu. Polaznici ratarnice, u sklopu svoje prakse, morali su plesti košare od vrbinih šiba pa je u tu svrhu zavod posadio dva vrbika ukupne površine 1,5 ha.¹¹⁵⁴

Što se stočarstva tiče, stoka se na učilištu osim za praksu studenata uzgajala i radi unapređenja stočarstva u zemlji. Od rogata stoke uzgajali su se pincgavska i simentalaska goveda te njihovi križanci. Goveda su sami križali, a unutar Zavoda postojala je i pripusna stanica bikova koja je mnogo pridonijela oplemenjivanju stoke u križevačkoj okolici. U osnovi stočnog fonda Zavoda bilo je 5 pari volova, 5 bikova, 45 krava i 30 junadi. Osim prigoja za uzdržavanje normalnog broja uzgajali su se i mladi bikovi i telad za prodaju.¹¹⁵⁵ Mlijeko se

¹¹⁴⁹ Obična piramida je uzgojni oblik s provodnicom i tri (rjeđe četiri) glavne skeletne grane prvog reda, koje izbijaju u pršljenu ili na razmaku od 15 do 20 cm. Te su grane otklonjene od provodnice pod kutom od 45°. Na njima se na različitom razmaku (od 40 do 80 cm), ovisno o bujnosti sorte i podloge, razvode kosturne grane drugog reda (sekundarne skeletne grane), koje na sebi nose daljnje ogranke skeleta, s obrastajućim oblicima rodni i nerodni izbojaka. Na provodnici, koja za trećinu dužine prelazi glavne (primarne) skeletne grane, razvodi se slobodnim rasporedom više kraćih ogranaka. U obliku obične piramide mogu se uzgajati jabuke, kruške i šljive. Iako ima čvrst kostur, takav se uzgoj danas sve više izbjegava, jer ima manju ukupnu rodnu površinu. (<http://www.gospodarski.hr/Publication/2006/6/uzgojni-oblici-voaka/6897#.VrYkimw-ID8> preuzeto 25. veljače 2016.)

¹¹⁵⁰ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 80.

¹¹⁵¹ Vinograd je Kr. višem gospodarskom učilištu oporučno ostavio Franjo Sviličić. Franjo (Franimir) Sviličić (Križevci, 25. siječnja 1831. – Križevci, 28. prosinca 1885.) vlastelin i mecena. Obnašao dužnost gradskog načelnika u Križevcima oko 1860. godine. Sav svoj imetak, među ostalim i pet jutara vinograda u Greberancu nedaleko Križevaca, ostavio je Gospodarskom učilištu. Sviličić je vinograd ostavio križevačkom učilištu u želji da se u sklopu učilišta osnuje i vinogradarska škola do čega nije došlo.

¹¹⁵² Isto, str. 80.

¹¹⁵³ Isto, str. 80.

¹¹⁵⁴ Isto, str. 81.

¹¹⁵⁵ Isto, str. 81.

djelomično prodavalo, a djelomično se upotrebljalo za pravljenje sireva i maslaca u za ondašnje vrijeme, vrlo modernoj i dobro opremljenoj zavodskoj sirani.¹¹⁵⁶ Od konja za potrebe teglenja koristilo se 5 pari, a oni su se, također, popunjavali vlastitim uzgojem. Pasmine konja bile su noriške i belgijske, a od 1914. godine zavod je posjedovao i dva zemaljska pastuha belgijeske pasmine, Cyrano de Boulant i Combatant.¹¹⁵⁷ Od svinja uzgajalo se čistokrvna velika yorkshirska pasmina. Normalni broj držanih svinja je 12 prasica, 2 nerasta i 50-70 odojaka i pitanaca odnosno svinja za daljnje hranjenje.¹¹⁵⁸ Po nalogu Kr. zemaljske vlade na zavodu su se obavljali pokusi s križanjem svinja berkschirske i turopoljske pasmine, a u tu svrhu Vlada je nabavila 6 krmača i 2 nerasta turopoljske pasmine 1 jednog nerasta berkschirske pasmine. Pokuse je obavljao dr. Ljudevit Prohaska.¹¹⁵⁹ Čistokrvni podmladak engleskih svinja kupovala je Kr. zemaljska vlada i dodjeljivala ih uzornim gospodarima, a podmladak su rado kupovali i privatnici te se je na taj način razvijalo svinjogojstvo u okolici. Od peradi uzgajale su se oplemenjene kokoši domaće pasmine, endemske guske i pekinške patke.¹¹⁶⁰ U sklopu Učilišta bila su i dva ribnjaka površine od 900 m² i 8000 m². Manji je služio za uzgoj riblje mladi, a veći za tov ribe. Uzgajali su se isključivo šarani krapovi, a hranili su ih otpatcima od žitka.¹¹⁶¹ Od proljeća 1914. godine prestao je uzgoj riblje mladi pa su se svako proljeće kupovali mladi krapovi težine ½ kg koji su se onda preko ljeta u većem ribnjaku tovali za prodaju.¹¹⁶² Zavodska šuma nazvana „Široko brezje“ prostirala se je na površini od 84 ha, smještena je na 15 minuta istočno od grada. Šuma je bila hrastova, samo se na jugozapadnoj strani do ceste nalazio borik površine 1 ha. Na sjevernoj strani šume bilo je zasađeno 2000 stabala bagrema i 2000 pitomih kestena u svrhu dobivanja kolaca za vinograd. Svake godine prinos za sječū šume bio je oko 0,84 ha. Građevno drvo prodavalo se je na panju, osim ako nije bilo potrebno Zavodu, dok je svo drvo za ogrijev upotrebljavao zavod.¹¹⁶³ Uz šumu postojao je i šumski vrt u kojem su se uzgajale sadnice omorike, bagrema, pajasena, jasena, javora i hrasta. Dio mladica se uz žir koristio za pošumljavanje, a dio se prodavao.¹¹⁶⁴ Kao što vidimo gospodarstvo Učilišta i ratarnice bilo je

¹¹⁵⁶ Isto, str. 81.

¹¹⁵⁷ Isto, str. 82.

¹¹⁵⁸ Isto, str. 82.

¹¹⁵⁹ Rezultati pokusa djelomično su objavljeni u *Izviješću o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1918./1919.*, str. 75.

¹¹⁶⁰ Isto, str. 82.

¹¹⁶¹ Isto, str. 83.

¹¹⁶² *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1915./1916.*, str. 76.

¹¹⁶³ *Izviješće o Kr. višem gospodarskom učilištu za šk. god. 1914./1915.*, str. 80.

¹¹⁶⁴ Isto, str. 83.

dobro isplanirano i uređeno te je sa zatvorenom proizvodnjom uspijevalo podmiriti sve svoje potrebe. Sav proizvedeni višak hrane sa zavodskog gospodarstva se je prodavao i na taj način pridonosio boljoj prehrani stanovništva grada, ali i polaznika učilišta za vrijeme rata.

7.4.2. Gospodarstvo obitelji Kiepach

Uz Gospodarsko učilište važan gospodarski čimbenik u Križevcima bila je i veleposjednička obitelj Kiepach koja se bavila ratarstvom, stočarstvom i vinogradarstvom. Obitelj Kiepach od Haselburga porijeklom je iz Tirola, a u Hrvatsku su došli u drugoj polovici 18. stoljeća.¹¹⁶⁵ Začetnici križevačke loze Kiepacha bili su Marcel i Bertha Kiepach koji su se u Križevce doselili oko 1830. godine. Marcel je bio napredni veleposjednik koji je upravljao posjedima u Križevcima te onima u Gregurovcu i Dubovcu u okolici Križevaca, a koje je njegova majka naslijedila od obitelji Patačić, Drašković, i Sermage.¹¹⁶⁶ Marcel je za svoju obitelj dao urediti dvorac s velikim perivojem kojeg je naslijedio po barunici Magdalenić iz nekada poznate obitelji križevačkog proizvođača glinenih posuda i keramičkih peći Ignjata Magdalenića. Dvorac se je nalazio u današnjoj Tomislavovoj ulici.¹¹⁶⁷ Marcel se brzo uključuje u gospodarski, politički i društveni život. Bio je podbilježnik Križevačke županije, član Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva od njegova osnutka 1841. i tajnik križevačke podružnice, predsjednik Dioničke štedionice u Križevcima itd. Na prvoj Dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj izložbi u Zagrebu 1864. izlagao je više vrsti žita, vino i vosak, a za svoje proizvode je bio i nagrađivan.¹¹⁶⁸ U gradskom muzeju u Križevcima sačuvan je popis imovine koju je posjedovao Marcel pl. Kiepach.¹¹⁶⁹ Imovina je popisana nakon njegove smrti 1887. godine. Iz tog popisa saznajemo da je M. Kiepach posjedovao u gotovu novcu 340, 20 forinti, u obveznicama 600, a u srebrnini 57 forinti. U pokućstvu se spominje slijedeća imovina: 1 glasovir, 6 ormara, 6 postelja, 4 stola, 2 kanapea, 20 stolica, 2 ogledala, 2 zidne ure, 1 džepna

¹¹⁶⁵ Obitelj Kiepach podrijetlom je iz Tirola. Njihovo prezime pojavljuje se u dokumentima pisano u više oblika: Khuepacher, Khuepach, Kühebach, Küchehach, Kiepacher, Kiebacher i, naposljetku, samo Kiepach.

¹¹⁶⁶ Z. Homen, „Marcel pl. Kiepach zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, str. 115. Roditelji Marcela Kiepacha od Haselburga (1813.-1887.) bili su Ignac Kiepacha od Haselburga (1779.-1847.) i Jozefina Kulmer (1782.-1876) koja je bila kćer baruna Ivana (Emila) Kulmera, vlasnika samoborskog grada nakon grofova Erdödy i majke Judite Sermage. Marcel pl. Kiepach oženio se Berthom von Claudius (1834.-1913.) iz Mainza te su imali šestero djece Luisa (Alojzija), Francisku, Nestora, Marcela, Albina i Nepomuka.

¹¹⁶⁷ GMK, inventarni broj 4673, Razglednica Križevaca, Kolodvorska ulica (danas Tomislavova), s pogledom na Kiepachov dvorac.

¹¹⁶⁸ Z. Homen, „Marcel pl. Kiepach zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, str. 115.

¹¹⁶⁹ GMK, inventarni broj 5229, popis imovine Marcela pl. Kiepacha iz 1887. godine.

ura, a ostalo pokućstvo iz kuće bilo je u vlasništvu Marcelove udovice Berthe. od stoke na popisu su: 2 konja (bolja), 4 konja marovska, 8 vola, 2 bika, 28 krava i 8 telića. Na dobru Dubovec: 8 vola, 1 bik, 30 krava, 8 telića. U Gregurovcu na posjedu bilo je: 20 vola, 40 komada junadi, 70 svinja, 250 ovaca. U križavačkoj kolnici čuvalo se: 1 kočija (natkrivena), 1 kočija malo otvorena, 1 gospodarska kola, 2 kola biruška, 2 pluga, 2 brane. Na dobru u Dubovcu Kiepach je također posjedovao 2 pluga i 2 brane, a na dobru Gregurovec 5 biruških kola sa spremom, 5 plugova i 2 brane. Od žita popisano je 100 vagana kukuruza i 50 vagana zobi te 50 vreća, vjerojatno, pšenice. U vinskom podrumu u Križevcima pobrojano je 34 raznih bačava, ukupno 1 400 vedri¹¹⁷⁰, 4 badnja od ukupno 180 vedri, 1 preša i jedna pumpa za pretakanje vina te 600 vedri vina. Na dobru Dubovec popisano je 6 bačvi ukupne zapremine 450 vedri, 5 badnjeva i kaca u zapremini 180 vedri. Od nepokretne imovine popisano je slijedeće: kuća jednokatnica u Križevcima, noj pripadajuće zgrade i krčma kod kolodvora sa štalom, kuća marvogojska u Dubovcu i njoj pripadajuće gospodarske zgrade, mlin na potoku Kamešnica (u najmu), mlin na potoku Črcu (također u najmu), marofska kuća sa gospodarskim zgradama, kovačnica u selu Gregurovcu i 5 vincilarskih kuća u vinogradu. Od zemljišta popisano je slijedeće: 561 rali¹¹⁷¹ oranica, 322 rali livada, 155 rali šuma, 74 rali pašnjaka, 42,5 rali vinograda i 10, 5 rali vrta. To ukupno iznosi 1 165 rali, a vrijednost poljoprivrednih površina procijenjena je na 119 552,20 forinti.¹¹⁷² Najveći dio svoje imovine Marcel ostavlja svom sinu Josipu Kiepachu¹¹⁷³ koji će nastaviti upravljati gospodarstvom i dalje povećavati posjed do veličine 2 567 jutara. Njegov posjed tako je uz križevački obuhvaćao i posjed Gregurovec, Dubovec, Među i Globočec.¹¹⁷⁴ U posjede su bili uključeni i ciglana u Gregurovcu, tri mlina i veliko lovište. Obitelj je na svojim posjedima zapošljavala i brojne radnike različitih zanimanja. tako su na vlastelinstvu bili zapoleni kravar, kanas (čuvar svinja), biruš (vozač volovske zaprege), forman (kirijaš, biruš), inuš

¹¹⁷⁰ 1 vedro= 56,589 l

¹¹⁷¹ 1 ral= 1 jutro=1 600 čhv= 5 754,64 m²= 0.57 ha

¹¹⁷² Zoran Homen, „Obitelj Kiepach od Haselburga u Križevcima“, *Katalog izložbe Obitelj Kiepach od Haselburga u Križevcima. Izložba iz ostavštine obitelji, Križevci, 2004.*, str. 10-11.; GMK, *inventarni broj 5229*, popis imovine Marcela pl. Kiepacha iz 1887. godine.

¹¹⁷³ Josip pl. Kiepach od Haselburga (Križevci, 24. studeni 1862. – Križevci, 27. veljače 1940.), vlastelin, mecana i saborski zastupnik. 1882. godine završio Kr. više gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima. Bio je član skupštine Bjelovarsko-križevacke županije, podnačelnik Gradskoga zastupstva, predsjednik Dioničke štedionice u Križevcima, a kao ugledan građanin biran je za zastupnika u Saboru. Oko sebe okupljao i pomagao najveća imena hrvatske kulture na kraju 19. u prvoj polovici 20 stoljeća. Bio je i svjetski putnik. Oženio se je 1893. godine barunicom Martom Locatelli od Schönfelda i Eulenburga, koja je rođena 1874. godine u Cormonsu (talijanska pokrajina Furlanija) te su imali četvero djece: Marcela (veliki izumitelj na području elektrotehnike), Maricu, Paulu i Elzu. (Z. Homen, „Obitelj Kiepach od Haselburga u Križevcima“, str. 13-16.)

¹¹⁷⁴ Z. Homen, „Obitelj Kiepach od Haselburga u Križevcima“, str. 14.

(sluga, hranio konje i krave), kočijaš, špan (nadglednik), paradni kočijaš, šofer, lugar, nadlugar, vincilir (zaposlenik u vinogradu), podrumar (pivničar), vrtlar, kuharica, služavka i sluge te pralja. Od obrtnika zaposleni su bili stolar, kovač, kolar i mlinar.¹¹⁷⁵ iz Križevaca i okolice. Da bi bolje mogao upravljati tako velikim imanjem, Josip se upisuje na Kr. više gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima i 1882. završava školovanje.¹¹⁷⁶ Veleposjednik Josip pl. Kiepach u Križevcima je bio cijenjena i rado viđena osoba, a poznat je i kao veliki dobrotvor kao i njegova supruga Marta pl. Kiepach.¹¹⁷⁷ Njihova plemenitost naročito se je očitovala za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Gotovo da i nema humanitarnih akcija organiziranih u gradu, a da u njima nije sudjelovao netko iz obitelji Kiepach. Naročito su se iskazali u pomoći Crvenom križu, te brigom o siromašnoj i gladnoj djeci, a sami su primili na prehranu 14 djece iz ratom i glađu pogođenih Hrvatskih područja.¹¹⁷⁸ Na temelju svojeg imanja tj. uplaćenog godišnjeg poreza J. Kiepach je bio član skupštine županije Bjelovarsko-križevačke. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata iznos uplaćenog poreza s gospodarstva obitelji Kiepach iznosio je za godinu 1913. 6 464,18 K, za 1914. godinu 5 940,11 K, za 1915. godinu 5 952,71 K, za 1916. godinu 6 014,02 K, za 1917. godinu 5 985,03 K, za 1918. godinu 6 004,32 K. (Vidi tablicu 8.) Josip pl. Kiepach nadao se je da će imanje naslijediti njegov jedini sin Marcel pl. Kiepach kojega nakon završene gimnazije u Zagrebu, šalje na studij gospodarskih nauka Halle, a kasnije u Berlin. No, Marcel je odmalena bio zaljubljenik u tehniku i strojeve te kako bi zadovoljio svoje želje paralelno je pohađao i visoku tehničku školu u Charlottenburgu također u Berlinu.¹¹⁷⁹ Već od rane mladosti Marcel je prijavio patentnim uredima neke od svojih izuma kao npr. žiro-kompas¹¹⁸⁰, dinamo¹¹⁸¹ te električni

¹¹⁷⁵ Isto, str. 39.

¹¹⁷⁶ Z. Homen, „Marcel pl. Kiepach zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, str. 116.

¹¹⁷⁷ Marta pl. Kiepach barunica Locatelli od Schönfelda i Eulenburga (Cormons, kotar Gorizia, Furlanija 24. svibnja 1874. – Graz 25. travnja 1962.) Nakon udaje za Josipa pl. Kiepacha dolazi u Križevce gdje je kao domaćica u dvorcu odgajala djecu, brinula o vrtu i perivoju, dočekivala goste. Križevčani ju pamte kao dobru i plemenitu ženu. Dokazala se je društvenim i humanitarnim radom. Bila je osnivačica i članica križevačkog Gospojinskog društva, brinula je o bolesnoj, siromašnoj i gladnoj djeci. Za vrijeme Prvoga svjetskoga rata na prehranu je iz gladi pogođene Istre udomila devetero djece, a njen suprug petero. Sudjelovala je u pripremi brojnih dobrotvornih akcija i koncerata. Često je bila birana za kumu barjaka mnogim društvima. Bila je članica i predsjednica ženskog odjela Crvenog križa u Križevcima te je pomagala i dobrovoljno radila u bolnici Crvenog Križa u Križevcima u kojoj su se liječili ranjeni i bolesni vojnici u Prvome svjetskom ratu. Odlikovana je od strane Pape Pia X. 1905. godine Zlatnim križem za zasluge „pro Ecclesia et Pontifice“. Nakon Drugoga svjetskog rata posjedi i dvorac obitelji Kiepach su nacionalizirani, a barunica seli u Austriju (Graz) gdje i umire 25. travnja 1962. godine u 88. godini života. Pokopana je na groblju Leonhartsfriedhof u Grazu. (Z. Homen, „Obitelj Kiepach od Haselburga u Križevcima“, str. 17-19.)

¹¹⁷⁸ *Spomenspis na spasavanje istarske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske djece*, str. 154.

¹¹⁷⁹ Z. Homen, „Marcel pl. Kiepach zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, str. 118.

¹¹⁸⁰ GMK, inventarni broj 5231, Patentno pismo londonskog patentnog ureda za uređaj za daljinsko pokazivanje brodskog kompasa.

prekidač za rentgen aparate¹¹⁸². Marcelu se je predviđala velika izumiteljska i znanstvena karijera, ali izbijanjem Prvoga svjetskog rata dobrovoljno se prijavio u vojsku te biva poslan na ruski front gdje pogiba 12. kolovoza 1915. godine.¹¹⁸³ Ne imavši više muškog člana u obitelji, za upravitelja gospodarskog imanja Josip pl. Kiepach prije smrti izabrao je svoga zeta Matiju pl. Ziglera Pucića koji je bio oženjen Kiepachovom kćerkom Maricom.¹¹⁸⁴ Imanje obitelji Kiepach smanjilo se je nakon 1918. godine zbog agrarne reforme i oduzimanja dijela posjeda onima koji su imali velike posjede. Nažalost, to nije bio jedini slučaj kada su Kiepachima oduzimali posjede i imovinu. Nakon Drugog svjetskog rata oduzeto im je imanje, dvorac je opljačkan i u njega komunističke vlasti smještaju Seljačku radnu zadrugu „Matija Gubec“. Članovi obitelji napuštaju Križevce i tako nestaje križevačka loza Kiepacha.¹¹⁸⁵ Pred kraj svog života Josip pl. Kiepach je darovnim ugovorima ostavio svoju imovinu kćerima i supruzi Marti. Iz njih saznajemo kako je uz kuću, gospodarske zgrade te veliki broj stoke i poljoprivredne mehanizacije obitelj pred Drugi svjetski rat posjedovala i veliki broj stilskog namještaja, umjetničkih slika i luksuznog pribora za jelo.¹¹⁸⁶

7.4.3. Gospodarstvo Grkokatoličke biskupije

Jedan od velikih posjednika u gradu bila je i Grkokatolička biskupija odnosno križevački kaptol. Grkokatolička biskupija i Kaptol krajem Prvoga svjetskoga rata posjedovali su ukupno 4061 jutra zemlje.¹¹⁸⁷ Međutim, glavni posjedi biskupije bili su u križevačkoj okolici točnije u, Preseki i Tkalcu te u Šidu (na granici Republike Hrvatske s Republikom Srbijom pokraj Iloka). Preseku i Tkalec su grkokatolici dobili od Marije Terezije kao zamjenu za izgubljenu Marču.¹¹⁸⁸ Nešto posjeda i šumu grkokatolici su posjedovali u Križevcima i

¹¹⁸¹ GMK, inventarni broj 5233, Patentno pismo francuskog ministarstva trgovine i industrije za dinamo rasvjetu.

¹¹⁸² GMK, inventarni broj 5233, Patentno pismo berlinskog patentnog zavoda za električni prekidač za rentgen aparate.

¹¹⁸³ Z. Homen, „Marcel pl. Kiepach zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, str. 118-119.

¹¹⁸⁴ „70-godišnjica uglednog križavačkog vlastelina“, *Večer*, God. XIII., br. 3611., Zagreb, 15. prosinca 1932.

¹¹⁸⁵ Z. Homen, „Obitelj Kiepach od Haselburga u Križevcima“, str. 14.

¹¹⁸⁶ GMK, inventarni broj 5264, Očitovanje, oporuka Josipa pl. Kiepacha, za pokretnine na vlastelinstvu u Križevcima.

¹¹⁸⁷ HR-HDA, Fond za agrarnu reformu, br. 127., Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine SHS. Agrarna direkcija u Zagrebu, kutija 55.; Vidi i: Petra Banić, Ivan Peklić, „Agrarna reforma poslije Prvoga svjetskog rata i grkokatolička biskupija. Osvrt na provedbu u sjevernoj Hrvatskoj.“, *Cris*, God. XVII., br. 1/2015., str. 25-39., na str. 30.

¹¹⁸⁸ U drugoj polovici 18. stoljeća val doseljenika u Križevce pokrenulo je i premještanje grkokatoličke biskupije iz Marče odnosno iz Pribića u Križevce. Odluku o premještanju sjedišta grkokatoličke biskupije je donijela Marija Terezija, pa je papa Pio VI. bulom *Charitas illa* 17. lipnja 1777. godine dokinuo Marčansku i kanonski utemeljio novu grkokatoličku Križevačku biskupiju sa sjedištem u Križevcima.

Glogovnici. Da je biskupija imala značajne posjede i zaradu svjedoče i popisi najjačih poreznika u Bjelovarko-križevačkoj županiji gdje su kao najiči poreznici u županiji bili biskup Julije Drohobezcky do godine 1916., a od 1916.- do 1918. biskup Dioniziji Njaradi.¹¹⁸⁹ Zbog velikih financijskih problema u kojima se je biskupiju našla zbog obnove i opremanja katedrale u Križevcima te agrarne reforme nakon Prvoga svjetskog rata, posjedi i gospodarstvo biskupije znatno su smanjeni.¹¹⁹⁰ Agrarnom reformom križevačka biskupija je izgubila veliki dio posjeda u Šidu, a vjerojatno su i križevački posjedi smanjeni što nam i potvrđuje podatak da su sestre Bazilijanke bile primorane nakon rata baviti se gospodarstvom tj. stočarstvom da bi mogle opstati.¹¹⁹¹

7.5. Obrt i trgovina

Obrt i trgovina predstavljali su ključ gospodarskog razvitka Križevaca još od prestanka turske opasnosti, a naročiti zamah ove djelatnosti dobile su u 18. i 19. stoljeću da bi vrhunac dosegle početkom 20 stoljeća. Tako podatak da najveći dio stanovništva grada odnosno njih 44,86% 1910. godine živi od obrta i trgovine ne treba iznenaditi (Vidi tablicu 18.). Za usporedbu postotak stanovnika koji se bavi obrtom i trgovinom u županji iznosi 8,6%, dok prednjači poljoprvredno stanovništvo s 86,2%.¹¹⁹² Za Križevce udio obrtnika u gradskom stanovništvu 1900. godine čini 34,55%, a 1910. godine 37,08% stanovnika.¹¹⁹³ Prave industrije nije bilo pa prevladava obrtničko-manufakturna djelatnost. Trgovina i vjeresijstvo zauzimaju skroman udio i ne prelaze 5,58% u 1900. godini, odnosno 7,78% za trgovinu i vjeresijstvo u 1910. godini. Na promet otpada 3,31%, odnosno 3,97% udjela stanovništva. Ostale grane djelatnosti 1900. godine ne čine ni 15% stanovništva, dok je njihov udio 1910. godine još manji i iznosi svega 12,56%.¹¹⁹⁴ Obrt i trgovina u županiji najviše su bili zastupljeni na području gradova i većih mjesta, a naročito u Bjelovaru, Križevcima, Koprivnici, Ivanić gradu, Đurđevcu, Kutini itd. Glavni predmeti trgovine bili su proizvodi

¹¹⁸⁹ Vidi tablicu 8.

¹¹⁹⁰ Više u: I. Peklić, „Život i djelo križevačkog biskupa Julija Drohobeckog“, str. 71-88. U Križevcima je 2015. godine održan znanstveni skup Grkokatolički biskupi i utjecaj grkokatolika na razvoj Križevaca. Pojedini radovi s tog skupa objavljeni su u časopisu *Cris*, God. XVII., br. 1/2015., str. 9-81.

¹¹⁹¹ *Kratki povijesni pregled Hrvatske viceprovincije sestara Bazilijanki*, str.19.

¹¹⁹² *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, str. 63.

¹¹⁹³ Božena Vranješ Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914)*, str. 162. (Vidi tablicu 22.)

¹¹⁹⁴ Isto, str. 163.

poljskog gospodarstva, rogato blago, svinje, perad, vino te drvo.¹¹⁹⁵ Naročiti zamah i poticaj trgovini davala je dobra željeznička mreža na prostoru županije. Seljaci su se malo bavili obrtom te im je on uglavnom bio pomoćno zanimanje, a glavnu egzistenciju ostvarivali su u poljoprivredi. Ipak, oni koji su uz poljoprivredu imali i obrtnu proizvodnju vezali su je za poljoprivredu te tako pokrivali svoje najnužnije potrebe za obrtničkim proizvodima.¹¹⁹⁶ Od malih obrta najzastupljeniji su bili kovački, kolarski i bravarski obrt. Bravarski obrt naročito se počeo razvijati uoči Prvoga svjetskog rata jer su seljaci svoja polja počeli sve više obrađivati strojevima koje su najčešće sami izrađivali i popravljali.¹¹⁹⁷ Poticaj trgovini i obrtu davali su sajmovi koji su se održavali u Križevcima, ali i diljem županije.

7.5.1. Križevački obrtnici

Na temelju novog Obrtnog zakona koji je stupio na snagu 1. listopada 1884. godine, na području Bjelovarsko-križevačke županije obavljali su se službeni popisi trgovaca, obrtnika, kalifa i šegrta. U županiji je tako 1896. godine popisano 581 trgovačkih i 2 277 obrtničkih radnji. U Križevcima je bilo 24 trgovačkih i 176 obrtničkih radnji, a u kotaru Križevci radilo je još 47 trgovačkih i 175 obrtničkih radnji.¹¹⁹⁸ Broj obrtnika u 1914. godini porastao je na 199 za grad Križevce, a u kotaru Križevci na 538.¹¹⁹⁹ U 1915. godini popisanih obrtnika bilo je 190 za grad Križevce, a za kotar 551.¹²⁰⁰ Grad Bjelovar imao je 1914. i 1915. godine 190 obrtnika, Koprivnica u 1914. godini 457, dok su 1915. godine djelovala 463 koprivnička obrtnika.¹²⁰¹

¹¹⁹⁵ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1896.*, str. 71.

¹¹⁹⁶ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str.78.

¹¹⁹⁷ Isto, str. 78.

¹¹⁹⁸ Isto, str. 72 i 74.

¹¹⁹⁹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 80 i 81.

¹²⁰⁰ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 100 i 101.

¹²⁰¹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 80 i 81.; *za godinu 1915.*; str. 100 i 101.

Tablica 24. Iskaz obrtnika i trgovaca u Križevcima za razdoblje 1896.-1915.¹²⁰²

	Grad Križevci								
godina	1896.	1899.	1900.	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.
obrt	176	207	228	264	238	148	268	286	197
trgovina	24	24	28	24	25	26	26	28	
godina	1907.	1908.	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	
obrt	172	183	177	257	190	190	199	190	
trgovina	-	-	-	31	-	-	-	-	

Usporedimo li broj obrtnika koji su djelovali u Križevcima od 1896. pa do 1915. godine vidimo da prosječan broj obrtnika iznosi oko 200. Razlog zašto u nekim godinama broj obrtnika značajno odskače je u tome što se u županijskim izvještajima obrtnici nisu popisivali svake godine po istom kriteriju. Tako su negdje iskazani samo obrtnici kojima je obrt vezan na osposobljenje, drugdje i na osposobljenje i na dozvolu, a ponegdje su obrtnicima pridodani šegrti i kalfe kao npr. u popisima između 1900. i 1905. godine. Za godinu 1906. dan je *iskaz obrtnika vezanih na osposobljenje, u području županije bjelovarsko-križevačke, koji su obrt tjerali 1906. gledom na struke obrta* i u njemu je iskazano sveukupno 197 obrtnika kao i broj obrtnika u pojedinoj struci.¹²⁰³ Broj obrtnika u 1907. godini iznosi 172, a u 1908. godini 183, 1910. godine 174, a 1911. godine 257.¹²⁰⁴ Iskazi broja obrtnika za godine 1912., 1913., 1914. i 1915. iznosi 190.¹²⁰⁵ Veliki broj obrtnika i trgovaca govori nam o dugoj tradiciji ovih zanimanja u gradu te svjedoči o Križevcima kao snažnom obrtničkom i trgovačkom središtu. Do polovine 19. stoljeća križevački obrtnici bili su organizirani u cehove koji su Carskim patentom 20. prosinca 1859. godine ukinuti. Cehovi su se uspjeli održati još neko vrijeme nakon zabrane, ali obrtnici iz cehova polako se organiziraju kao obrtne zadruge i kao takve djeluju do 30-ih godina 20. stoljeća. Ukinućem cehova obrtom se

¹²⁰² *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1896., 1899., 1900.-1908., 1910.-1915.*

¹²⁰³ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1906.*, str. 81.

¹²⁰⁴ T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 267.; *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1906.*, na str. 81; za godinu 1907., na str. 76.; za godinu 1908., na str. 78.; za godinu 1910., na str. 160.; za godinu 1911., na str. 111. Za godinu 1906. popisane su 63 moguće obrtne struke, za godine 1907. i 1908. popisano je 59, 1910. godine popisano je čak 80 obrtnih struka, 1911. godine 63 obrtne struke tako da uspoređivanje ovih podataka moramo uzeti s rezervom, odnosno uspoređivati obrtnike po strukama, a ne ukupnom broju iskazanih obrtnika.

¹²⁰⁵ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1912.*, str. 82. i 83; za godinu 1913., str. 84. i 85; za godinu 1914., str. 80. i 81.; za godinu 1915., str. 100. i 101.

mogao baviti bilo tko, a ne samo članovi ceha odnosno zadruge. Ukinuće cehovskih udruženja glavni je razlog i za nagli porast broja obrtnika po kotarima. Svoju jakost i važnost obrtnici udruženi u zadruge pokazali su usvajanjem određenih odredaba i pravila kojima su zaštitili svoje interese i time otežali rad samostalnim obrtnicima. Tim činom djelomično su spriječili razvoj slobodnog tržišta i eventualnog jačanja industrijske proizvodnje.¹²⁰⁶ Obrt u Križevcima unatoč velikom broju obrtnika nije ulovio neki veliki zamah, nego su se uglavnom podmirivale svakidašnje potrepštine građana i okolnih stanovnika. Na početku Prvoga svjetskog rata najrazvijeniji su bili čizmarski, lončarski, kovački, krojački, postolarski, klobučarski i užarski obrti, a obrtnički proizvodi su se osim u radnjama najčešće prodavali na gradskim te sajmovima diljem županije.¹²⁰⁷ Obrtnici su bili raspoređeni u 37 obrtnih struka, a najbrojniji su bili krojači i postolari s 28 obrtnika, čizmari s 14, lončari s 11, kovači s 10, kolari i stolari s 9, mesari i opančari sa po 7 obrtnika itd. (Vidi prilog 3.)¹²⁰⁸ Obrtnici su se nakon ukidanja cehova obrtnim zakonom od 27. veljače 1872. godine počeli udruživati u zadruge.

U vrijeme Prvoga svjetskog rata u Križevcima je djelovalo sedam obrtnih zadruga. Iz Velikog ceha stvorena je Velika zadruga, iz čizmarskog ceha čizmarska zadruga, lončarski ceh transformiran je u lončarsku zadrugu, a krojački ceh u krojačku zadrugu. Ceh krznara, remenara i sedlara postao je ceh u koji je okupljen najveći broj raznih obrtnika: mesari, remenari, sedlari, pekari, voštenari (svječari), sapunari, mlinari, brijači i krznari. Opančarsko-postolarsko-kožarska zadruga nastala je iz ceha postolara, kožara i opančara, a klobučari su se udružili s tkalcima u klobučarsko-tkalačku zadrugu.¹²⁰⁹ Od članova Velike zadruga za vrijeme rata u gradu su djelovali slijedeći obrtnici: Ljudevit Danić¹²¹⁰, Mijo Markulin, Dragutin Kovačić, Franjo Herlec (Hrlec), Petar Gencz (Gönz), Gabro Zenta, Luka Šaško, Janko Vlahović, Mato Pošta, Luka Hoić, Dragutin Ornik, Gjuro Konfic, Vjekoslav Rebenglauber, Janko Mekovec, Ljudevit Šofneker, Josip Križe, Vatroslav (Ignjat) Forko, Ljudevit (Luj) Konfic, Mato Zlatar, Grga Bartaković, Mijo Baštek, Dragutin Markulin, Milan Višnjic

¹²⁰⁶ Isto, str. 264.

¹²⁰⁷ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godine 1901.-1908., 1910.-1915.*

¹²⁰⁸ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godine 1914.*, str. 80. i 81.; *za godinu 1915.*, str. 100. i 101.

¹²⁰⁹ *Povijest cehova u Križevcima*, Katalog izložbe, urednik kataloga Ozren Blagec, Gradski muzej Križevci, Križevci, 2011., str. 30.

¹²¹⁰ Ljudevit Danić preminuo je 15. siječnja 1916. godine, a vijest o njegovoj smrti prenio je i Jutarnji list tekstem „U Križevcima umro je 15. o. mj. poznati križevački gradjanin i posjednik Ljudevit Danić u 86 godini života.“ †Ljudevit Danić., *Jutarnji list*, God V., br. 1375, srijeda, 19. siječnja 1916., str. 6.. LJ. Danić vjerojatno se bavio i nekim obrtom uz to što je bio posjednik.

(Višnič), Dragutin Konfic, (Olnand) Herjević, Mirko Hlebec, Gabro Ress (Resz), (Vervnand) Dubravec, August Rieffel, Antun Gold, Josip Knežarek, Franjo Nendl i Franjo Baštek.¹²¹¹ Obrtnici upisani u Postolarsko – opančarsko – kožarsku zadrugu bili su: Josip Lepčić, Antun Katanec, Mirko Kunst¹²¹², Franjo Dančić, Imbro Car, Mijo Kranjčina, Vjekoslav Tomić, Luka Heruc, Mirko Kolar, Rudolf Habdija, Stjepan Kolar, Imbro Lepčić, Franjo Mihalić, Jakob Vugrinčić, Josip Sviličić, Anton Katanec, Mato Mavrić i Mavro Schönbaum.¹²¹³ Kroz lončarsku zadrugu djelovali su: Franjo Fiember, Grgur Malčević, Štefan Hrženjak, Valent Kralj, Prožek Stjepan, Valent Čavljak, Miha Križar, Gjuro Kovačić, Marica Koturec i Franca Horvat.¹²¹⁴ Nažalost, upisnice ili popise obrtnika za ostale zadruge nisam uspio pronaći. Za obrtnika Josipa Brumena u izviješćima županije Bjelovarsko-križevačke za 1914. i 1915. godinu stoji da je gradski majstor tesar dok u upisnici Velike zadruge stoji da je preminuo 1911. godine te da su njegovoj supruzi ostala prava na zadrugu (mirovinu i pomoć).¹²¹⁵ Gradski majstori zidari bili Janko Kosi i August Riffel.¹²¹⁶ U sjedničkom zapisniku zastupstva grada Križevaca na str. 162. stoji da je August Riffel imao udio i u građevinskom poduzeću Riffel i Fresl koje je radilo na izgradnji gradske munjare.¹²¹⁷ Iz zapisnika također možemo saznati za neke obrtnike te barem djelomično rekonstruirati njihovo djelovanje. Tako saznajemo da je obrtnik Milan Hlebec trebao obaviti nužne popravke na staroj školi, međutim iz nekog razloga ih nije obavio te je zastupstvo donijelo odluku da ako ih ne obavi do određenog datuma, posao će dati drugom majstoru, ali o njegovom trošku.¹²¹⁸ Obrtnik Mirko Matus oslobođen je paušalnog plaćanja struje za vrijeme dok se nalazi na ratištu.¹²¹⁹ Brijački obrtnik Juraj Kmetec rodnom iz kotara Ptuj u Štajerskoj zatražio je da uđe u zavičajnik grada

¹²¹¹ GMK, inventarni broj 6281, "Velika zadruga" obrtnih u Križevcima, Upisnica. Popisani su članovi zadruge koji su u zadruzi bili barem dio razdoblja od 1914. do 1918. godine.

¹²¹² Reklamirao se je u tjedniku *Križevčanin*, God. I., (1906.), br. 6., 4. veljače 1906. (nije paginirano); *Križevčanin* je tjednik koji je izlazio samo 1906. godine, vlasnik i izdavač je bila knjižara Gustava Neuberga, odgovorni urednik Vilko Schwartz, a tisak je obavljen u tiskari Gustava Neuberga. Sve skupa je izašlo 27 brojeva. Na kraju (zadnjoj stranici) svakog pojedinog izdanja nalaze se oglasi trgovaca, obrtnika i građana. Pomoću oglasa objavljenih u tjedniku možemo rekonstruirati imena križevačkih obrtnika i trgovaca te čime su se bavili odnosno čime su trgovali u prva dva desetljeća 20. stoljeća.

¹²¹³ GMK, inventarni broj 477, Postolarsko opančarsko-kožarska obrtnička zadruga u slobodnom kraljevskom gradu Križevci, Upisnica. Popisani su članovi Postolarsko, opančarsko kožarske zadruge (bivši ceh) iz Križevaca koji su članovi zadruge bili barem dio razdoblja od 1914. do 1918. godine

¹²¹⁴ GMK, inventarni broj 467, Upisnica za članove obrtnice zadruge Lončarske u slobodnom i kraljevskom gradu Križevci. (utemeljena godine 1873., dana 1. veljače). Popisani su samo članovi koji su u zadrzi bili barem dio razdoblja od 1914. do 1918. godine.

¹²¹⁵ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 79.; *za godinu 1915.*, str. 99.

¹²¹⁶ Isto, *za godinu 1914.*, str. 79.; *za godinu 1915.*, str. 99.

¹²¹⁷ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 162.

¹²¹⁸ Isto, str. 5.

¹²¹⁹ Isto, str. 10.

Križevaca što će mu se i omogućiti čim stekne ugarsko-hrvatsko državljanstvo. Ulazak u zavičajnik zatražio je i stolarski pomoćnik Stjepan Hanžek rodom iz Ivanca.¹²²⁰ Ličilac i pokostar (lakirer) Franjo Kupak te stolar Milan Višnjic radili su na izgradnji Hrvatskog doma.¹²²¹ 1906. godine u gradu je sedlarsku, tapetarsku i pokostarsku radionicu otvorio i Franjo Pivarić. Radionica je bila otvorena u kući udove Zigler.¹²²² Gašpar Kuklec bio je krojač u Križevcima isto kao i Franjo Kohn¹²²³, Mate Zlatar kovač, Anton Š(t)imec tesar, Antun Gold stolar i zakupnik gradskih uboških pogreba, stolar je bio i Mirko Hlebec, a Stjepan Kranjčević kolar.¹²²⁴ Političko-pravni odbor predložio je na sjednici gradskog zastupstva održanoj 27. prosinca 1916. godine, da se dozvoli nastanjenje većem broju austrijskih državljana i njihovim obiteljima na području grada Križevaca.¹²²⁵ Interesantno je da među tim Austrijancima ima veliki broj obrtnika, kao i da su pojedini obrtnici i ranije djelovali u gradu. Obrtnici koji su tada primljeni u Križevce bili su: Gregur Posavec – zvonar, Franjo Černohous – četkar, Šimun Čeh – zidar, Vaclav Baier – kefar, Johana Adamić – rešetarka, Viktor Augustinović – zidar, Ljudevit Kašik – postolar, Johan Kolšek – postolar, Gjuro Kmetec – brijač, Antun Jurgec – kovač, Hedviga Ištvanek – švelja, Martin Halužan – zidar, Leopold Hofer – kobasičar, Tobija Husak – postolar, Adolf Lempach – crijevar, Juraj Koricki – stolar, Martin Perc – tesar, Franjo Nendl – bravar, Ivan Malec – postolar, Vjekoslav Rebenklauber – tokar, Jakob Veršiček – zidarski pomoćnik, Ivan Prokopec – kefar, Marija Špišić – kuharica, Ernest Urenjak – tesar, Martin Valdin – bačvar.¹²²⁶

¹²²⁰ Isto, str. 15 i 44.

¹²²¹ Isto, str. 29 i 45

¹²²² *Križevčanin*, God. I., br. 12., 10. ožujak 1906. (nije paginirano)

¹²²³ Franjo Kohn bio je krojač koji je imao i trgovinu s gotovim odijelima. *Križevčanin*, God. I., br. 13., 17. ožujak 1906.

¹²²⁴ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 90., 93., 133., 135., 167., 178.

¹²²⁵ Isto., str. 62.

¹²²⁶ Isto., str. 62-64. Od ostalih austrijskih državljana pravo na nastanjenje na području Križevaca zajedno s njihovim obiteljima dobili su: Martin Juretić – željezničarski pomoćnik, Petar Flajs – vincilirski radnik, Karl Franski – tvornički radnik, Apolinar Dimmicki – trgovac stokom, Johan Divjak – sluga, Antun Brkan – apsolvant Gospodarskog učilišta, Margareta Brumen – težakinja, Antun Baier – glazbenik i dostavljač, Johan Benak – umirovljeni državni lugar, Primuš Korošec – šumski radnik, Eduard Kolbenc – poduzetnik rudokopa, Marija Knežaurek – kućanica, Vjekoslav Jasek tvornički radnik, Josip Jasek – strojar, Stjepan Javornik – sluga, Antun Hočevan – radnik, Johan Grantz – ciglarski radnik, Andro Gabrec – poljodjelac, Aandro Mihailić – radnik, Roza Leibner – pralja, Antun Kulhanek – pivarski pomoćnik, Johan Kralj – težak, Pavel Kavšek – slikar, Marija Kocijan – kućanica, Andro Knafel – poljodjelac, Franjo Petrović – slikar, Fabijan Nemec – težak, Marija Oberman – udovica mjernika, Franjo Navratil – posjednik, Josip Magnago – ciglarski radnik, Anton Rus – željeznički stražar, Ignac Remich – poljodjelac, Ivan Pelko – potrošar, Franjo Šašek – pisarnički pomoćnik, Josip Straka – gradski vagar, Vilma Sellinger – posjednica, Ljudevit Trbola – radnik, Alojz Vincek – radnik, Josip Putelc – težak, Sigismunt Tavanjoti – težak, Garaso Angela – težak, Ivan Pevere – zidarski radnik. (GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 62-64.

Kada se govori o obrtu treba spomenuti križevačku radionicu orgulja Viktora Erhaticća *Erhatic i sin*. Njegovi se instrumenti nalaze u križevačkim crkvama Sv. Križa i Sv. Majke Božje Koruške. Orgulje iz ove radionice sačuvane su i u župnoj crkvi Sv. Margarete u Gornjem Dubovcu pokraj Križevaca. Radionica se je, uz Heferovu u Zagrebu i radionicu Papa u Varaždinu, uspjela održati u konkurenciji s tvorničkom proizvodnjom koja se razvija nakon 1850. godine.¹²²⁷

7.5.2. Križevački sajam

Svoje proizvode, kako je već navedeno, obrtnici su prodavali u svojim radionicama ili na tjednim, mjesečnim i godišnjim sajmovima. U Križevcima su se održavala 3 godišnja, 9 mjesečnih i 52 tjedna sajma. U kotaru Križevci održavalo se je 39 godišnjih i 104 tjedna sajma, dok je obrtnicima i trgovcima ukupno na prostoru županije na raspolaganju bilo 305 godišnjih, 57 mjesečnih i 936 tjednih sajmova.¹²²⁸ Trgovina na sajmovima i tržnicama prije Prvoga svjetskog rata je bila vrlo živa i važna za građane Križevaca i okolice. Međutim, za vrijeme rata, kada u gradovima ponestaje hrane, opada i njena ponuda na sajmovima i tržnicama. Kako se hrana najjednostavnije mogla nabaviti od seljaka na sajmovima ili gradskim tržnicama postavlja se pitanje zašto dolazi do opadanja ponude poljoprivrednih proizvoda na lokalnim sajmovima i gradskim tržnicama. Razlog tomu je vrlo jednostavan, seljaci su robu na sajmovima ili tržnicama morali prodavati po maksimiranim cijenama, te još platiti mjestovinu i eventualnu vagarsku pristojbu, a njihova sela su danonoćno obilazili prekupci i trgovci nudeći im za njihove proizvode daleko veće cijene od onih maksimiranih. Također, sajmove i tržnice stalno su obilazili predstavnici državne vlasti i kontrolirali drže li se seljaci i trgovci određenih cijena te na taj način odbijali seljake od takve vreste trgovine. Na taj problem Sabor je upozorio saborski zastupnik za Križevce Fran Novak. On je naveo primjer gdje je gradski kapetan smatrao da su seljakinje na tržnici u Križevcima prodavale sir, jaja i trešnje po višim cijenama nego je on smataro da bi trebale biti. Ljut na njih gradski kapetan je pobacao sva jaja, a seljakinje dao zatvoriti. Na to je saborski zastupnik Stjepan Radić komentirao da to sada rade i u Zagrebu, a Fran Novak konstatirao, da je posljedica

¹²²⁷ O. Maruševski, „*Križevci u 19. stoljeću*“, na str. 65.; T. Bogdanović, „*Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata*“, str. 271.

¹²²⁸ *Izvjestaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1896.*, str. 72.

takvog grubog ponašanja državne vlasti prema seljacima ta *da sada u Križevcima nema jaja, ni sira, niti ništa na trgu.*¹²²⁹

Križevačko sajmište za prodaju i kupovinu životinja, do početka 20. stoljeća nalazilo se je između crkve sv. Ladislava (sv. Marka) i kapelice sv. Roka, a jedno vrijeme sajmište se nalazilo i na početku Jelačićeve ulice tj. na mjestu današnjeg parka ispred osnovne škole „Vladimir Nazor“ i Srednje gospodarske škole.¹²³⁰ Sajmište je u 20. stoljeću zbog više prostora preseljeno na jug, u predgrađe nekadašnjeg Donjeg grada odnosno iza kapelice sv. Florijana.¹²³¹ Na tom prostoru uređen je prostor za dnevnu tržnicu, prostor za marveno sajmište, te mjesta za tjedne, mjesečne i godišnje robne sajmove.¹²³² U godini 1914. na sajmištu su uređene i gospodarske zgrade za smještanje svinja za trgovinu.¹²³³ Na sajam su uz seljake sa stokom i hranom dolazili trgovci i obrtnici koji su podizali svoje šatore (šandove) i prodavali svoje rukotvorine. Na sjevernim i južnim donjogradskim vratima postavljene su mitnice gdje su seljaci, trgovci i obrtnici, koji su dolazili trgovati u grad, plaćali pristojbe i trošarine. Prostor između novog sajmišta i Donjih gradskih vratiju (Nemčićevog trga) naselili

¹²²⁹ *Za hrvatsku državu i za hrvatski seljački narod, Osam najvažnijih govora iz ratnog zasjedanja hrvatskog državnog sabora od 14. lipnja do 6. srpnja 1915.*, Zagreb, 1915., str. 87 i 88.

¹²³⁰ GMK, *mapa br. 76*. U mapi je niz dokumenata iz kojih saznajemo da se na osnovi veterinarskog zakona i naredbe velikog župana Bjelovarsko-križevačke županije Radoslava pl. Rubido-Zichy od Zagorja donesena 24. studenoga 1890. godine sva sajmišta morala urediti izvan gradova tj. naselja. Stanovnici Gornjeg grada su peticijom protestirali tražeći da se zadrži sajam u središtu Gornjeg grada, dok su stanovnici Donjeg grada peticijom željeli preurediti postojeće sajmište u Jelačićevoj ulici. Tako su krajem 19. stoljeća u gradu djelovala dva sajmišta, gornjogradsko između biskupske rezidencije i crkve sv. Ladislava pa čak do kapelice sv. Roka, te donjogradsko sajmište u Jelačićevoj ulici. Sajmište u Jelačićevoj ulici obuhvaćalo je prostor današnjeg parka koji je ujedno i Spomenik parkovne arhitekture. Park se sastoji se od dva dijela koja su fizički povezana. Jedan je park kraj Osnovne škole „Vladimir Nazor“ i zauzima ravni prostor ispred spomenute škole. Uz njega se nalazi na blago nagnutom terenu ispred poljoprivredne škole i drugi zaštićeni park. Parkovi su zaštićeni su 1971. godine i upisani u Registar zaštićenih dijelova prirode u skladu s tadašnjim Zakonom o zaštiti prirode u kategoriji hortikulturnog spomenika prirode, a po sada važećem Zakonu o zaštiti prirode spadaju u Spomenik parkovne arhitekture. Nalaze se na prostoru koji zauzima ukupnu površinu od cca 2,74 ha. Oblikovani su u slobodnom stilu. To je simbioza geometrijskog i slobodnog engleskog stila oblikovanja parka.

¹²³¹ I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 45. Križevački slikar Marijan Detoni naslikao je 1930. godine sliku pod nazivoma *Sajam u Križevcima*. Na slici se u pozadini jasno vidi kapelica sv. Florijana, tako da možemo zaključiti da se je sajam odvijao na prostoru bivše vojarnje, odnosno današnje gradske knjižnice Franjo Marković, Doma zdravlja i staračkog doma Senior Care. Ranije je na tom prostoru bilo Donjogradsko groblje ali osnivanjem centralnog groblja 1898. godine kod kapelice sv. Roka, ono je napušteno. Marijan Detoni (Križevci 18. travnja 1905. – Zagreb 11. svibnja 1981.), slikar i grafičar, akademik. U Križevcima završio učiteljsku školu 1914., a studij slikarstva na Akademiji u Zagrebu 1924. - 1928. u klasi Lj. Babića (grafiku kod T. Križmana), pohađao specijalku kod V. Bečića 1928. - 1929. godine. Bio je član grupe *Zemlja* (1932. - 1934.), s kojom izlaže od 1931. Usavršavao se u Parizu 1933. Bio je profesor u Vukovaru (1933. - 1936.) i u Karlovcu (1936. - 1942.). Od 1942. sudjeluje u partizanskom pokretu, o čemu svojim crtežima, grafikama, skicama, ratnim dnevnikom i kasnijim slikama daje autentična umjetnička svjedočenja. Bio je profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu (1945. - 1975.), pročelnik njezina grafičkog odjela i član JAZU.

(<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4651> preuzeto 17. srpnja 2016)

¹²³² Isto, str. 46.

¹²³³ *Izvjestaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 147.

su gostioničari, trgovci, poslovni ljudi, a najmanje građani, plemići i obrtnici koji su ostali naseljeni između sjevernih i južnih Donjogradskih vratiju. Tako je glavno središte grada postao prostor između Nemčićevog trga (kao glavnog centra) i sajmišta gdje se uvijek trgovalo i gostilo.¹²³⁴ Osim trgovina i sajmišta važno mjesto za trgovinu bila je i Željeznička postaja Križevci. Tako je preko Željezničke tovarne postaje u Križevcima u 1914. godini pregledano i izvezeno 4527 grla goveda i teladi, 1001 grlo konja i ždrebadi, 290 komada ovaca i koza te 19 502 komada svinja. Ukupno je znači iz Križevaca u 1914. godini izvezeno 25 320 komada stoke koja je bila utovarena u 729 vagona.¹²³⁵ U 1915. godini pregledano je i utovareno 3199 grla goveda i teladi, 337 grlo konja i ždrebadi te 13 711 komada svinja, odnosno ukupno 17 247 komada stoke koji su izvezeni u 532 vagona.¹²³⁶ Iako je broj utovarene i izvezene stoke u 1915. godini bio manji za 8073 komada nego prethodne godine zarada je od izvezene stoke u 1915. godini bila znatno veća. Za usporedbu na čitavom prostoru Bjelovarsko-križevačke županije je u 1913. godini izvezeno 125 053 komada stoke od kojih je 96 801 komada izvezeno u inozemstvo, a ukupna vrijednost te izvezene stoke bila je 16 500 000 K.¹²³⁷ U 1914. godini županija je izvezla 122 500 komada stoke, u inozemstvo je izvezeno 94 248 komada dok je zarada od ukupno izvezene stoke iznosila 17 000 000 K.¹²³⁸ U 1915. godini zarada je iznosila čak 24 500 000 K, izvezeno je samo 106 588 komada stoke od kojih je u inozemstvo prodano 65 887 komada.¹²³⁹ Iz ovih podataka vidimo da je broj izvezene stoke iz Križevaca za rata bio znatno manji nego broj izvezene stoke prije rata. S druge strane, zarada u ratno vrijeme je, zbog visoke cijene koju je stoka postizala uvelike nadmašivala zaradu od prodane stoke prije rata. Ovakav trend nastavio se je do samog kraja rata.

Kako su cijene živežnim namirnicama stalno rasle, a i s obzirom na financijsko opterećenje gradskog proračuna gradski su zastupnici donijeli odluku i o povišenju maltarine za gradski sajam. Maltarina je tako u 1916. godini po komadu iznosila 50 filira za rogatu stoku, 30 filira za telad, 40 fillira za svinje, 50 filira za konje i 30 filira za ždrebadi.¹²⁴⁰ Uz maltarinu prodavači su na sajmu morali plaćati i vagarsku pristojbu. Gradski vagar bio je

¹²³⁴ I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 47.

¹²³⁵ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 154.

¹²³⁶ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 131.

¹²³⁷ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 154.

¹²³⁸ Isto, str. 154.

¹²³⁹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 131.

¹²⁴⁰ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 16.

Josip Straka, a u gradu je postojala i mostna vaga te nekoliko manjih vaga npr. za svinje.¹²⁴¹ Po odluci gradskog poglavarstva od 28. srpnja 1916. godine vagarska pristojba za mostnu vagu iznosila je za svinjče 40 filira, za tele 30, filira, rogatu stoku 60 filira po komadu te za raznu robu po metričnom centu 20 filira.¹²⁴² Gradski proračun dobro se punio i ovisio je o sajmovima održanim u gradu. Zbog poskupljenja upravnih troškova i troškova održavanja javnih gradskih trgova, cesta i ulica te opterećenja gradskog proračuna uzrokovanog ratom na sajmovima se je povećala mjestovinska pristojba.¹²⁴³ Kako je gradsko zastupstvo odlučivalo o visini mjestovinskih pristojbi ostalo nam je sačuvano u sjedničkom zapisniku iz 10 rujna 1917. godine. Osim visine naknade tu je vrlo vrijedan izvor popisa robe kojom se trgovalo na gardskim sajmovima.¹²⁴⁴ Tako mjestovina za kola bez razlike dovoze li na prodaju drvo, sijeno, slamu, hranu, voće itd. iznosi 50 filira. Mjestovina za ovce, janjad, koze, jarad, telad i odojke po komadu iznosi 30 filira. Za piliće, kokoši i patke 10 filira, za guske, gusake, pure i purane naknada iznosi 20 filira, a za zeca 50 filira. Za mjesto na kojem će se prodavati pečeno meso i riba, te sirovo svinjsko i teleće meso mjestovina iznosi 1 K. Za mjesto na klupi ili zemlji gdje su se prodavali putar, jaja i zeleno povrće trebalo je platiti 10 filira. Za mjesto na tržnici gdje se prodaje razna roba u sajamske dane i nedjelju plaćalo se je 1 K, a u ostale dane 50 filira. Za točenje i prodaju vina i piva na tržnici trebalo je izdvojiti 2 K, a brusari i kestenjari 40 filira. Navedene cijene ostaju iste za dnevne, tjedne i godišnje sajmove.¹²⁴⁵ Prodavači ostale robe bez klupe ili šatora plaćali su za mjesto do 2m 1 K, do 4m 2 K, a za svaki daljnji metar još po krunu. Za svaki šator gdje se roba, vino ili pivo prodavalo plaćala se mjestarina u iznosu od 2 K za 2m duljine, do 4m 3 K, te za svaki daljnji metar 1 K. Oštričari (brusari) mjestovinu su plaćali 1 K i 50 filira, a pečenjari koji prodaju meso na trgu 2 K.¹²⁴⁶ Iz podataka za mjestovinske pristojbe vidimo da se na prostoru sajmišta (vjerojatno zbog ratnih prilika) nije do kraja uredilo mjesto za tržnicu te se ona i dalje nalazila na gradskom trgu. Ovo nam potvrđuju i podatci iz lipnja 1916. godine kada je traženo da se do uređenja nove tržnice postavi još jedna vaga na trg kako bi se izbjegle gužve.¹²⁴⁷ Zbog poskupljenja povišene su i naknade gradskim maltarima i revizionarima. Gradski maltar će za tjedne sajmove dobivati 6 umjesto 4 K, a za godišnje sajmove 16 umjesto 10 K. Maltarski revizionari će za svoje usluge

¹²⁴¹ Isto, str. 18 i 25.

¹²⁴² Isto, str. 48 i 49.

¹²⁴³ Isto, str. 129.; Mjestovina pristojba koja se plaća za prodajno mjesto na tržnici; placovina; mjestarina.

¹²⁴⁴ Isto, str. 128-131.

¹²⁴⁵ Isto, str. 131.

¹²⁴⁶ Isto, str. 131.

¹²⁴⁷ Isto, str. 27.

umjesto 80 filira naplaćivati za tjedne sajmove 2 K, a za godišnje umjesto 1 K i 60 filira 4 K. Radnici na sajmovima dobivat će 3 K umjesto 2 K.¹²⁴⁸ Zakupnik kluparine na gradskoj tržnici u 1916. godini bio je Dragutin Novaković, za 1917. godinu Franjo Navratil, a za 1918. godinu Kuzman Jambrošić.¹²⁴⁹ Kako je u gradu djelovalo dosta krčmi, rakijašnica, a alkoholna pića prodavala su se i na sajmovima, grad je odlučio povisiti potrošarinske pristojbe na pića te i na taj način pokriti proračunske rupe. Tako je odlučeno da se od 1. srpnja 1917. godine potrošarine za vino povise sa 6 na 12 filira po litri, za rakiju s 12 na 30 filira po litri, za pivo s 6 na 12 filira po litri te za špirit sa 20 na 50 filira po litri.¹²⁵⁰

7.5.3. Trgovina drvom

Na sajmovima se prodavalo i drvo za ogrijev naročito stanovnicima grada, ali glavina drva iz gradskih šuma uglavnom je bila namjenjena prodaji izvan grada. Šume u vlasništvu grada, Župetnica¹²⁵¹ i sv. Vuri (Juri) su se nalazile na zapadnom dijelu grada, Lipovčica, Hruškovje i Ivančino brdo na sjeveru te Kraljev jarak i Brezine na sjeveroistočnoj strani grada.¹²⁵² Drvo iz ovih šuma izvozilo se za gradnju brodova, koristilo se za podloge željezničkih tračnica, za izradu bačava, kao daske, drvo za gradnju ili za drveni ugljen.¹²⁵³ Grad Križevci upravu i nadzor svojih šuma povjerio je šumarskom povjereniku kraljevske kotarske oblasti u Križevcima Rafaelu Dvoržaku pošto mu je to omogućeno zakonom od 26. ožujka 1894. godine.¹²⁵⁴ Gradski lugari u razdoblju rata bili su Gabro Picig, Stjepan Prožek i Vatroslav Smiljan, a privremeni gradski lugari bili su Alojz Fuček, Jakob Petrić i Stjepan Kolar.¹²⁵⁵ Gospodarenje šumama vodilo se po odobrenoj gospodarskoj osnovi. Prodaja redovitog godišnjeg prihoda šuma prije rata bila je slaba zbog drvotrzne stagnacije, a slaba

¹²⁴⁸ Isto, str. 129.

¹²⁴⁹ Isto, str. 11., 84. i 193.

¹²⁵⁰ Isto, str. 100.

¹²⁵¹ Šumski predio Župetnica nalazi se zapadno od grada Križevaca i 1983. godine zaštićen je na temelju Zakona o zaštiti prirode u površini od 62,33 ha kao "Park šuma Župetnica". To je miješani šumski kompleks u kojem se nalaze prirodne sastojine hrasta kitnjaka, običnog graba, crne johe, te pokoje stablo poljskog jasena, obične bukve, divlje trešnje, klena, lipe, divlje jabuke.... što tom području daje izuzetnu fitocenološku, pejzažnu i estetsku vrijednost. Ljepotu te park šume nadopunjuje i šumski rasadnik s nizom hortikulturnih sadnica listača i četinjača, te ukrasnog grmlja. (<http://www.zastita-prirode-kckzz.hr/zasticena-podrucja/park-suma/upetnica> preuzeto 17. srpnja 2016.)

¹²⁵² GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 34.

¹²⁵³ K. Vidačić, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 7 i 8.

¹²⁵⁴ *Izještaj iz županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 110.

¹²⁵⁵ HR-HDBJ, [0398], inv. br. 4, Gradsko poglavarstvo Križevci 1916.-1919., pomoćna knjiga za stalna beriva, str. 36 - 40, 152.

prodaja se je nastavila i u prve dvije godine rata.¹²⁵⁶ Tako je u šumama došlo do prištete drvene mase, jer se iz njih prodavalo samo drvo za ogrjev. Dana 9. rujna 1916. godine grad je priredio javnu ponudu za sječu hrastovih stabala u šumi Župetnici za prinose drva od godišta 1913./1914.-1918./1919. Na dražbi je ponuđen 2131 komad hrastovih stabala.¹²⁵⁷ Procjenu i elaborat za javnu ponudu izradio je upravitelj gradskih šuma Rafael Dvoržak.¹²⁵⁸ On je za svaku godinu sječe izrađivao i drvosječni prijedlog.¹²⁵⁹ Na licitaciju je pristiglo sedam ponuditelja sa 7 ponuda, od kojih je najpovoljnija prema uvjetima javne ponude bila ona tvrtke Filipa Deutscha sinovi iz Zagreba. Ponuda ove tvrtke bila je 325 290 K te je za čitavih 122 319 K i 70 filira bila veća od početne cijene. Tvrtka je odmah, kao jamstvo u gradsku blagajnu položila jamčevinu u iznosu od 25 000 K u vrijednosnim papirima.¹²⁶⁰ Tvrtka Filipa Deutscha sinovi zatražila je od gradskog poglavarstva produljenje godišnje sječe hrastovih stabala za ožujak 1917. godinu na ožujak 1918., odnosno za ožujak 1918. na ožujak 1919. godine zbog pomanjkanja radne snage.¹²⁶¹ Gradsko poglavarstvo je na sjednici održanoj 22. svibnja 1917. godine zahtjev odobrilo uz napomenu da tvrtka sa sječom počne od studenog 1917. godine te da u istom mjesecu dostavi veći kvantum drva za ogrjev gradskoj općini na raspolaganje te da na eventualni urod žira pravo ima gradska općina.¹²⁶² Kako su građani, gradski službenici i upravitelji često u zimskim mjesecima tražili od gradske općine drva za ogrjev, a naročito u zimi 1914. i 1917. godine koje su bile iznimno hladne, zastupnik Ignac Forko tražio je od zastupnika da se u prodaju stave i suha stabla iz gradskih šuma.¹²⁶³ U svojem prijedlogu je istaknuo: *U gradskim šumama imade mnogo suhih stabala koja griju i svakim danom propadaju, pa će ih tako i posve nestati, a da grad. općina od njih neće imati nikakve koristi. Gradsko žiteljstvo koje je ionako dosta znatnim dijelom upućeno, da se grije iz gradskih šuma, ako mu se ne pruži prilika da kupom dodje do drva, prisiljeno je da ga ukrade, jer bez drva biti ne može, a ukrast će ga jedino iz gradske šume, jer je ta prva do grada. Bilo bi stoga veoma uputno, da se odnosna stabla prodadu putem javne dražbe, pak će se gradskom žiteljstvu pružiti prilika da dodje do ogrjevnog drva, a općina će polučiti*

¹²⁵⁶ Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914., str. 111.

¹²⁵⁷ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 36.

¹²⁵⁸ Isto, str. 53.

¹²⁵⁹ Isto, str. 98.

¹²⁶⁰ Isto, str. 42 i 43.; Novac se je trebao uplaćivati po godinama sječe, a dobivenim novcem od prodaje hrastove šume pokrivao se manjak u gradskoj blagajni, dio dobivenog novca grad je uložio u Hrv. štedionicu u Bjelovaru. Dijelom od 55.000 K planiralo se otplatiti zajam mirovinskoj zakladi općinskih činovnika županije bjelovarsko-križevačke. O eventualnom višku od prodaje šume gradsko poglavarstvo je raspravljalo krajem svake godine

¹²⁶¹ Isto, str. 84.

¹²⁶² Isto, str. 84.

¹²⁶³ Isto, 146.

dohodak koji bi inače posve izostao, ako se pusti da ta stabla propadnu.¹²⁶⁴ O ovoj temi gradsko zastupstvo je raspravljalo i na slijedećoj sjednici (27. prosinca 1917. godine) te donijelo zaključak da se suha stabla prebroje i obilježe, a zatim da se zamoli zemaljska vlada za dozvolu njihove sjeće mimo gospodarske osnove.¹²⁶⁵ U daljoj raspravi gospodarski odbor je predložio da se kod gradskog poglavarstva osnuje radno mjesto šumara koji bi ujedno bio i gradski ekonom te nadzirao rad lugara, jer s radom pojedinih lugarskih pomoćnika zastupnici nisu bili zadovoljni.¹²⁶⁶ Na kraju je donesen zaključak da se stupi u kontakt s Kr. gospodarskim učilištem i križevačkim kaptolom koji posjeduju veće površine pod šumama od gradske općine, a također nemaju šumara, te bi mogli postaviti zajedničkog šumara.¹²⁶⁷ Vidimo da je trgovina drvom bila iznimno važna djelatnost te da je samo prodajom godišnjeg prinosa drva u šumi Župetnici za četiri godine prihodovano 325 290 K, dok su ukupni godišnji prihodi grada iznosili oko 235 000 K. Unatoč tome što su grad, gospodarsko učilište i grkokatolička biskupija posjedovali zavidne količine šuma, izgleda da to ipak nije bilo dovoljno da bi se u gradu razvila značajnija drvna industrija. U vremenu oko Prvoga svjetskog rata spominju se samo jedna pilana, jedna stolarska radnja te jedna tvornica drvne robe. Također, iako je trgovina drvom bila jako unosan posao, kao trgovac drvom spominje se samo Mavro Kende.¹²⁶⁸ Industrijalci, obrtnici, trgovci, gradska poduzeća, škole i ostali građani Križevaca drvo za ogrijev nabavljali su uglavnom iz gradskih šuma. To vidimo i po raznim molbama upućenih prema gradskom poglavarstvu za odobrenje kupnje ili dodjelu drva za ogrijev. Veliki problem kod opskrbe stanovništva drvom za ogrijev u razdoblju Prvoga svjetskoga rata bio je prijevoz drva iz šume u grad zbog rekvizicije konja tj. stoke za vuču. Kao prijevoznici odnosno foringaši radili su: Franjo Čavljak (preuzeo gradske podvoze u 1916. godini), Ignac Gršić, Filip Femen, Andro Picig idr.

7.4.3. Križevački trgovci

U Križevcima je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće djelovalo između 24 i 28 trgovaca. Izvještaji za godine 1897., i 1899. donose podatke o 24 trgovca odnosno 28 za godinu

¹²⁶⁴ Isto, 146.

¹²⁶⁵ Isto, 163.

¹²⁶⁶ Isto, str. 73 i 74.

¹²⁶⁷ Isto, 163.; Kr. gospodarsko učilište bilo je u vlasništvu 84 ha šuma.

¹²⁶⁸ *Hrvatski kompas*, financijski ljetopis za 1913./1914., str. 635.

1900.¹²⁶⁹ Izvještaj za 1901. godinu navodi 24 trgovca, ali spominje 52 krčme, jedno svratište i 27 rakijašnica.¹²⁷⁰ U 1911. godini broj trgovina dosegno je brojku od 31 radnje.¹²⁷¹ Veći dio trgovačkih radnja otpada na mješovitu robu. Od poljoprivrednih proizvoda najviše se trgovalo žitaricama tj. pšenicom, raži, zobi, ječmom i kukuruzom. Od ostalih ratarskih kultura trgovalo se još sijenom i vinom (Kalnički vinogradi). Najveći izvoz u inozemstvo ostvarivali su prodajom velikih količina hrastovih stabala, stoke te peradi i jaja. Blago se je prodavalo na sajmovima, ali i izvozilo u Beč, Bečko Novo Mjesto, Trst, Budimpeštu kao i u pokrajine Tirol, Bavarsku i Württemberg odnosno u Austriju, Njemačku i Češku.¹²⁷² Broj trgovaca u vrijeme Prvoga svjetskog rata porastao je na 30 do 32 trgovca. Broj varira zbog činjenice da su pojedina trgovačka poduzeća službeno protokolirana više puta kao npr. trgovina mješovitom robom M. Ziglera sudbeno je protokolirana 1876. godine, a nakon njegove smrti trgovinu je preuzela njegova supruga i trgovina je ponovo službeno protokolirana 1911. godine pod imenom Berta Zigler udova.¹²⁷³ Stacionirani trgovci u svojim dućanima najviše su prodavali mješovitu robu, zatim prehrambene proizvode, građevinske materijale i odjevne predmete. Trgovine mješovitom robom držali su Mihajlo Bauer, Nikola Beidinger, Aleksandar Bošnjak, Jakoba Breyera sinovi, S. I. Breyer i sin, Aleksander Goldschmidt, Vilim Košćević, Albert Neuman i sin, Franjica Neuman, Cila Novak, Jakov Hirschl, Lavoslav Pserhof, Ignac Schönbaum te Berta Zigler.¹²⁷⁴ Trgovci poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda bili su Berkeš i Polak, Aleks(sander) Breyer i sinovi te Mavro Kende. Prodajom obuće i odjeće bavili su se Samojlo Grosman, Josip i Vjekoslav Halužan, Ignatz Hirschl, Franjo Kohn¹²⁷⁵, M. Schönbaum. Od ostalih trgovina za vrijeme rata radile su još i trgovina šivaćih i gospodarskih strojeva koju je vodio Ivan Breyer. Maks Pserhof prodavao je manufakturnu robu, Franjo Wilhelm prodavao je staklarsku i porculansku robu, trgovinu

¹²⁶⁹ *Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za 1897.*, str. 100; *za godinu 1899.*, str. 69; *za godinu 1900.*, str. 135.

¹²⁷⁰ *Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za 1901.*, na str. 116.

¹²⁷¹ *Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za 1911.*, na str. 111.

¹²⁷² *Izvještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godine 1901.-1908.*, 1910.-1915.

¹²⁷³ *Hrvatski kompas*, 1909./1910., financijski i trgovački ljetopis s iskazom sudbeno protokoliranih tvrdki za Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, uređuje i izdaje „Mercantile“ trgovačko obavijestni i inkasacionalni zavod i Daniel Hermann posjednik zlatnog krsta za zasluge s krunom, vitez Španjolskog reda kraljice Izabele Katoličke, Zagreb, 1909., str. 339.; *Hrvatski kompas*, financijski ljetopis za 1913./14., str. 635.; Sedlar, tapetar i pokostar Franjo Pivarić otvorio je 1906. godine radnju za navedene poslove u kući udovce Zigler. Vjerojatno je on i vodio trgovinu, ali je vlasnica trgovine kao i samo ime trgovine ostalo na Bertu udovu Zigler.

¹²⁷⁴ *Hrvatski kompas*, financijski ljetopis za god. 1909./1910., str. 339., za god. 1913./14., str. 635.

¹²⁷⁵ Franjo Kohn je uz prodaju gotovih odijela primao narudžbe i šivao odijela po narudžbi.

pisaćeg pribora i knjiga vodio je Gustav Neuberger, a opeku i proizvode od gline prodavala su braća Grahor i drug.¹²⁷⁶

Najstarija trgovačka obitelj u Križevcima bila je obitelj Breyer čiji članovi su osnovali nekoliko trgovina. Marko Breyer bio je trgovac rukotvorinama i pomodnom robom. Njegov djed Jakob, zajedno sa svojim starijim sinovima Šandorom i Mavrom, otvorio je trgovinu mješovitom robom *Jakob Breyer i sinovi*.¹²⁷⁷ Nakon poslova u Zagrebu, Koprivnici i Varaždinu 1886. godine Marko Breyer počinje posao rukotvorinama i pomodnom robom u Križevcima kamo se i preselio. Marko Breyer bio je uzoran i štovan trgovac, a njegova tvrtka zatvorena je u proljeće 1904. godine jer njegov sin Mirko nije nastavio obiteljski posao u Križevcima.¹²⁷⁸ Međutim, trgovinom su se nastavili baviti ostali članovi obitelji Breyer. Tako su se Alex Breyer i sinovi bavili veletrgovinom alkoholnih pića (pelinkovac, vino i rakija). Posjedovali su skladište novih i starih vina iz vlastite proizvodnje kao i veliki izbor dalmatinskih vina. Osim pićem trgovali su i poljoprivrednim plodovima.¹²⁷⁹ Sinovi Jakoba Breyera bavili su se prodajom mješovite i prekomorske robe. Dvije trgovine otvorili su članovi ove obitelji u 1908. godini i to Ivan Brayer trgovinu gospodarskih i šivačkih strojeva te S.I. Brayer i sinovi trgovinu mješovite robe.¹²⁸⁰ Iz obitelji Hiršl (Hirschl) trgovci u Križevcima bili su Ignatz i Jakov. Ignatz je vodio trgovinu pomodne, manufakturne, te galanterijske robe. U trgovini je imao i veliki izbor konfekcije i šešira za gospodu, gospođe i djecu.¹²⁸¹ U trgovini se mogla kupiti tkanina i konac iz „Hrvatske tvornice Duga Resa“.

¹²⁷⁶ *Hrvatski kompas*, financijski ljetopis za god. 1909./1910., str. 339., za god. 1913./14., str. 635. Vidi i: T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvog svjetskog rata“, str. 276-277.

¹²⁷⁷ Mirko Breyer, *Marko Breyer (1838.-1908.) nekoliko listova uspomene u oči sedamdeset-godišnjice njegove*, Zagreb-Križevci, 1908., str. 7. Marko Breyer (Križevci, 1838. – Zagreb ?) ugledni križevački trgovac, predsjednik Židovske općine u Križevcima 1875.-1913. godine. Bio je gradski zastupnik 1875.-1905. i podnačelnik Križevaca 1889.-1895.

¹²⁷⁸ Isto, str. 10. Mirko Breyer (Varaždin, 23. listopada 1863. - Zagreb, 29. prosinca 1946.) antikvar i kulturno-književni povjesnik. Školovao se u Križevcima, Varaždinu i Zagrebu, a više komercijalne škole završio u Trstu, Beču i Hamburgu. Od 1890. do 1903. opet je u Križevcima, gdje radi s ocem u Križevačkoj dioničkoj štedionici. U Zagrebu je od 1903. gdje osniva knjižaru i antikvarijat. U Zagrebu se posvetio poslovima antikvara, historičara, bibliofila, knjižara i nakladnika. Obilježio je početak dvadesetog stoljeća kulturnim radom. Od 11. prosinca 1941. do 10. travnja 1942. zatvoren je u Staroj Gradiški s grupom slobodnih zidara, kojima je pristupio prije Prvog svjetskog rata. God. 1942. i 1943. bio je dvaput zatvaren. Nakon rata do potkraj 1946. bibliotekar je Nakladnog zavoda Hrvatske. Bio je član Društva hrvatskih književnika, PEN kluba, predsjednik Kluba knjižara i prvi predsjednik anticonističkog udruženja Narodni rad; povjerenik Arheološkog muzeja u Zagrebu, član Hrvatskoga starinskog društva u Kninu, Hrvatskoga glazbenog zavoda, Društva umjetnosti, Bratovštine hrvatskih ljudi u Istri i Matice hrvatske. U raznim publikacijama objavljivao je mnogobrojne stručno sastavljene kataloge, eseje i članke iz hrvatske kulturne i književne povijesti. Umro je u Zagrebu 1946. godine. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2798> preuzeto 23. lipnja 2016.)

¹²⁷⁹ *Križevčanin*, God. I., br. 2., 6. siječanja 1906.

¹²⁸⁰ *Hrvatski kompas*, financijski ljetopis za god. 1909./1910., str. 339., za god. 1913./14., str. 635.

¹²⁸¹ *Križevčanin*, God. I., br. 2., 6. siječanja 1906.; T. Bogdanović, *Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvog svjetskog rata*, str. 272.

Trgovina se nalazila u kući gospodina Marka Breyera, a od 1906. godine trgovinu vodi Ignatzov sin Vatroslav. Vatroslav Hiršel reklamirao je svoju trgovinu kao trgovinu tkanina i platna, a ljeti se u njoj moglo kupiti i modernih slamnatih šešira za gospodu, gospođe i djecu.¹²⁸²

Jakob Hiršl vodio je trgovinu gospodarskih strojeva (sječakara, mlatila, veternica, plugova, brana, strojeva za rezanje repe, gnječila i runila za grožđe, kosila za travu i žitarice, mlinove za voće, štrcaljke za lozu i voćke, mlatila na ruku, vitla i motornu silu ...), pokućstva, šivaćih strojeva, šešira, rublja, ovratnika, manšeta, kravata itd. Roba iz trgovine mogla se plaćati na otplatu uz povoljne obroke.¹²⁸³ Jakob Hiršl robu je uglavnom nabavljao iz bečke tvornice gospodarskih strojeva, ljevaonice željeza i zavoda za gradnju plugova, osnovane 1872. godine u Beču pod nazivom Ph. Mayfarth i drug.¹²⁸⁴ Štrcaljke za vinograde koje su se prodavale u trgovini Jakoba Hiršla bile su odlikovane od Kr. zemaljske vlade. U trgovini su se prodavali sumpor, gumice za cijepljene loze te modra galica koju je vlasnik sam proizvodio.¹²⁸⁵

Max Pscherhof i sin vodili su trgovinu manufakturne i pomodne robe. Trgovina je utemeljena 1848. godine, a ponovo službeno protokolirana 1904. godine. Prodavali su platna u jednostrukoj i dvostrukoj širini, pamučna i lanena, te sav pribor za krojačice kao i razne vrste nakita u svili i čipki. U trgovini su se mogli kupiti i sagovi, suncobrani, košulje, rukavice, te muški i ženski šeširi.¹²⁸⁶

Alexsander Goldschmidt iz Križevaca u svojoj trgovini je držao željezo, staklo, porculan, svjetiljke, mješovitu robu, mirodije, kolonijalnu i četkarsku robu te sve vrste boja. Također, u njegovoj su se trgovini mogle kupiti puške, samokresi, naboji i lovačke potrepštine.¹²⁸⁷ Trgovina mu se nalazila na početku Strossmayerovog trga, nasuprot današnjeg paviljona. Dugo godina vršio je i funkciju tajnika, a zatim i predsjednika Židovske općine u Križevcima, a sudjelovao je i u Prvome svjetskom ratu kao voditelj željezničke stanice u

¹²⁸² *Križevčanin*, God. I., br. 23., 26. svibnja 1906.; *Križevčanin*, God. I., br. 25., 9. lipnja 1906.

¹²⁸³ *Križevčanin*, God. I., br. 8., 17. veljače 1906.; *Križevčanin*, God. I., br. 15., 31. ožujak 1906.

¹²⁸⁴ *Križevčanin*, God. I., br. 15., 31. ožujak 1906.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 272.

¹²⁸⁵ *Križevčanin*, God. I., br. 20., 5. svibnja 1906.

¹²⁸⁶ *Križevčanin*, God. I., br. 12., 10. ožujka 1906.; *Križevčanin*, God. I., br. 22., 19. svibnja 1906.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 272.

¹²⁸⁷ *Križevčanin*, God. I., br. 4., 20. siječnja 1906.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 272.

Zagrebu.¹²⁸⁸ Svježe brašno, kava, svijeće i mirodije nalazile su se u trgovini koju su vodili Berkeš i Pollak. Vlasnici su svoju radnju preporučali i za eskomptiranje mjenica, te izdavanje novca na gruntovno osiguranje uz vrlo povoljne uvjete. Berkeš i Pollak radnja vršila je i otkup svih vrsta vrijednosnih papira, te svakovrsnog inozemnog papirnato novca kao i srebrni i zlatni novac.¹²⁸⁹ Njihova trgovina nalazila se na Strossmayerovom trgu (danas KTC-ov Dječji centar Ivana). Kanije su u tom prostoru otvorili i željeznariju.¹²⁹⁰

Jacob Neumann prodavao je *sieno liepo i zdravo, uz umjerenu cijenu i u svakoj količini*.¹²⁹¹ Albert Neumann i sin u Križevcima su vodili trgovinu građevinskog materijala i mješovite robe. Radnja im se nalazila na samom jugozapadu Strossmayerovog trga, točno na mjestu današnje Gradske kavane. Uzimali su narudžbe za „Paulovački dvostruko užlijebljeni crijep“ i prodavali ga.¹²⁹²

Ignac Schönbaum iz Križevaca prodavao je željezo, mirodije te voće i povrće, a u njegovoj trgovini mogli su se kupiti salonski briketi i kameni ugljen za *kurenje u peći i štednjacima*.¹²⁹³

Hinko Pscherhof bio je vlasnik bivšeg vladinog vinograda u Grebarancu.¹²⁹⁴ U vinogradu je proizvodio veće količine graševine (Rislinga) te frankofku za prodaju.¹²⁹⁵

M. Ziegler je osnovao trgovinu mješovite robe 1876. godine. Naslijedila ju je njegova udovica specijaliziravši se za nabavu koža.¹²⁹⁶ Malo je trgovaca koji su opstali u Križevcima

¹²⁸⁸ Lj. Dobrovšak, D. Pernjak, „Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe“, str. 66 i 67.

¹²⁸⁹ *Križevčanin*, God. I., br. 1., 1. siječnja 1906.

¹²⁹⁰ Lj. Dobrovšak, D. Pernjak, „Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe“, str. 51.; Željezara koju su osnovali Berkeš i Pollak vjerojatno je bila konfiscirana nakon Drugog svjetskog rata, a dalje je djelovala u vlasništvu Trgovačkog poduzeća iz Križevaca sve do početka Domovinskog rata. Danas još uvijek stari Križevčani navedenu zgradu nazivaju „željezarom“.

¹²⁹¹ *Križevčanin*, God. I., br. 2, 6. siječnja 1906.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 273.

¹²⁹² GMK, inventarni broj 4892, Memorandum na dopisu trgovca Alberta Neumana; *Križevčanin*, God. I., br. 24, 2. lipnja 1906.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 273.

¹²⁹³ *Križevčanin*, I., br. 6, 4. veljače 1906.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 272. Njegova radnja nalazila se je u današnjoj Jelačićevoj ulici. Na istom mjestu bila je trgovina „Vodotehna“, a danas je trgovina s potrebštinama za šivanje. (GMK, inventarni broj 4566, Stare razglednice Križevaca, Jelačićeva ulica)

¹²⁹⁴ Greberanec je mjesto udaljeno 4 km zapadno do Križevaca. Na prostoru Greberanca i danas se nalaze „Križevački vinogradi“ u vlasništvu Badela 1862. d.d. iz Zagreba. Križevci su još od srednjeg vijeka poznati po vinu. Nizine i obronci Kalničke gore posebno su pogodne za uzgoj tradicionalnih sorti vinove loze, pri čemu je najpoznatija graševina.

¹²⁹⁵ *Križevčanin*, God. I., br. 22., 19. svibnja 1906.

¹²⁹⁶ Mira Kolar Dimitrijević, „Grad Križevci nakon ukidanja županijskog središta 1886. godine“, str. 25.

poslije ukinuća županijskog središta i preživjeli prijelaz stoljeća. Jedna od takvih je bila trgovina mješovite robe Aleks(andra) Bošnjaka osnovana 1876. godine. On je vjerojatno zbog duge tradicije trgovanja u Križevcima, imenovan komisijonrom za kupovanje žitka tj. živežnih namirnica za križevačku aprovizaciju u vrijeme rata.¹²⁹⁷

7.4.4. Svrtišta

Uz brojne trgovine u gradu su postojala i dva svrtišta (motela, hostela) jedan se zvao „K zelenom drvetu“, a drugi „K Zrinjskom“. ¹²⁹⁸ Svrtišta „K zelenom drvetu“ odnosno „Zeleno drvo“ za vrijeme rata je bilo u vlasništvu Terezije Smrekar.¹²⁹⁹ Svrtišta je u tom razdoblju imalo problema s poslovanjem te mu je grad, odnosno vlasnici svrtišta, otpisao dug od 240 K na račun najamnine prostora oko svrtišta. Vlasnica je na tom prostoru podigla i ogradu koju je prema odredbi grada morala srušiti i prostor vratiti na redovito korištenje građanstvu.¹³⁰⁰ Gostionica tj. svrtišta „K zelenom drvetu“, kasnije je postala hotel pod nazivom „Grand-hotel“ u vlasništvu obitelji Josipa Brennera, a radila je do Drugog svjetskog rata. Brennerov „Grand-hotel“ i kavana nalazili su se na uglu Strossmayerovog i Nemčićevog trga u zgradi u kojoj je ranije svoje poslovne prostore imao Marko Breyer.¹³⁰¹ U svrtištu, a kasnije hotelu obitelj Brenner preporučala je svoju dobro poznatu kuhinju, izvrsna domaća i strana pića te lijepa i uredna soba.¹³⁰² Dobro uređena gostiona bila je i na Željezničkom kolodvoru čiji je vlasnik bio Josip pl. Kiepack, a u samom gradu postojalo je i mnoštvo krčmi, vinotočija i rakijašnica.

7.6. Industrijska i financijska poduzeća

Razvoj građansko-kapitalističkog društva započeo je u Križevcima tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Glavna prepreka obrtničko-industrijskoj proizvodnji bila je i dalje prometna nepovezanost, pa je gotovo cijela proizvodnja ostala izolirana i usmjerena na

¹²⁹⁷ „Organizacija aprovizacije u našoj županiji“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 38., 14. kolovoz 1915., str. 3.; „Organizacija aprovizacije u Hrvatskoj“, *Jutarnji list*, God. IV., br. 1210., nedjelja, 8. kolovoza 1915., str. 4.

¹²⁹⁸ K. Vidačić, *Topografsko-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 7.

¹²⁹⁹ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 141.

¹³⁰⁰ Isto, str. 141.

¹³⁰¹ GMK, inventarni broj 4438, Trgovina Marka Brayera na mjestu prije Brennerova hotela, Zbirka starih razglednica Križevaca. Sada je u toj zgradi poslovnica Erste i Steiermarkische banke.

¹³⁰² *Križevčanin*, God. I., br. 13., 17. ožujka 1906.; *Križevčanin*, God. I., br. 25., 9. lipnja 1906.

lokalno tržište. Skupa doprema robe na udaljenija tržišta onemogućavala je dobitak. Ipak, određeni pokušaji otvaranja manufakturnih radionica počeli su u Križevcima već potkraj 18. i sredinom 19. stoljeća s manufakturom keramike odnosno svile, ali one su brzo i propale. Krajem 19. stoljeća u Križevcima djeluje jedino ciglana, a početkom 20. stoljeća otvaraju se pivovara, tiskara i paromlin.¹³⁰³ Međutim, usmjeravanje industrijskog poduzetništva na prijelazu stoljeća nije dovoljno obuhvatio Križevce. Tako u gradu 1900. godine posluje samo jedno industrijsko poduzeće s 58, zaposlenih radnika odnosno sa 120 radnika 1910. godine.¹³⁰⁴

Izveštaji Bjelovarsko-križevačke županije malo prostora posvećuju industriji i industrijskom razvoju. Za Križevce Izveštaj iz 1899. godine spominje 5 tvornica, ne navodeći podatke o proizvodnji, ni vlasnicima.¹³⁰⁵ Za godinu 1900. navodi se 6 tvornica i to 3 paromlina, pivara, tvornica opeke i tvornica drvene robe.¹³⁰⁶ U Izveštaju za 1901. i 1902. godinu navodi se 6 tvornica, od toga tri paromlina (jedan od Kr. gospodarskog učilišta koji melje samo u zavodske svrhe), pivovara na ime A. Katza sinovi koja je jedina pivovara u županiji, tvornica opeke i crijepa tvrtke J. Grahor iz Zagreba. Jedina razlika u Izveštajima je da onaj iz 1901. godine kao 6. tvornicu navodi jednu domaću ciglanu, dok Izveštaj iz 1902. navodi tvornicu drvene robe Hinka Schwartz.¹³⁰⁷ Izveštaji 1906.-1908. godine za tvorničku proizvodnju donose popis tvornica i njihovih vlasnika. Za grad Križevce Izveštaji navode: H. Schwartz; tvornica kefa, štapova, specijalno risačih sprava; parni motor, Naslj. Gustava Neubergera; tiskara i knjigovežnica, Braća Katz; pivovara i mlin; parni pogon, Franjo Modec; ciglana (paromlin napustio), Janko Grahor i dr.; kružna peć, Hinko Schwartz; paromlin i Antun Gold; stolarska radnja; benzin motor.¹³⁰⁸ U 1910. i 1911. godini spominju se tvorničari: Hinko Schwartz; tvornica drvene robe za kefe i linijale, Braća Katz; pivovara, Nikola Grahor; tvornica opeka, Gradska općina; tvornica opeka, Bernhard Moster; paromlin, Jakob Neuman; tvornica sode, Štefan Kolarić; tvornica sode, August Riffel; tvornica cementnih ploča, cijevi i crijepa i Andro Kossi; tvornica cementnih ploča, cijevi i crijepa.¹³⁰⁹ Izveštaji 1912.-1915.

¹³⁰³ B. Vranješ Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, str. 161.

¹³⁰⁴ Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed, Zagreb, 1991., str. 207.

¹³⁰⁵ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1897.*, na str. 99.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 266.

¹³⁰⁶ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1900.*, str. 135.

¹³⁰⁷ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1901.*, str. 115.; *za godinu 1902.*, str. 104.

¹³⁰⁸ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1906.*, str. 83; *za godinu 1907.*, str. 78; *za godinu 1908.*, str. 80.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 266 i 267.

¹³⁰⁹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1910.*, na str. 157., *za godinu 1911.*, na str. 117.

godine navode tri tvornice: Hinko Schwartz; tvornica drvene robe, Grahor braća; tvornica opeka i Gradska općina; tvornica opeka.¹³¹⁰

Nepremostiva zapreka istraživanju tvornica i drugih poduzeća u Križevcima je nedostatak izvora i tek djelomično sačuvana dokumentacija. U tome kontekstu, treba naglasiti da su jedini pravi izvor za praćenje statusnih i drugih promjena određene tvrtke trgovački registri koje su vodili nadležni sudovi (osnivanje, naziv tvrtke, djelatnost, potpisnici, visina dioničkog kapitala, jamstvo i drugo). Za područje Križevačkog kotara upis u te registre prenosi se iz bjelovarskog suda (*Sud sedmorice*) 1901. godine u nadležnost kr. Kotarskog suda u Križevcima (*nalog br. 2613*). Nažalost, ti registri križevačkog suda nisu sačuvani, niti su predani u državni arhiv. Na taj način, izgubljena je svaka mogućnost uvida u statusne promjene koje su nastale kod registriranih tvrtki, kako za nastavak djelovanja tvrtki upisanih do 1900. u Bjelovaru, tako i onih koje su upisane nakon te godine u Kotarskom sudu u Križevcima.¹³¹¹ Prikazati djelovanje obrtničkih, trgovačkih ili tvorničkih poduzeća za vrijeme Prvoga svjetskog rata još je teže iz razloga što zbog štednje, manjka radne snage, raznih propisa i dr. nedostaju i oni sekundarni izvori kao razna tiskana izvješća, novine, oglasi itd.

7.6.1. Gradske tvornice

Početak 20. stoljeća u gradu su djelovale dvije veće ciglane, ona u vlasništvu braće Grahor te Gradska ciglana.¹³¹² Grahorova ciglana, koja se još nazivala i Balatin (po tadašnjem nazivu Gundulićeve ulice) osnovana je 1888. godine pod imenom „Tvornica za proizvodnju razne opeke i glinene robe“.¹³¹³ Osnivači su braća Grahor - Josip, Stjepan, Antun, Nikola i Janko.¹³¹⁴ 18. svibnja 1912. godine ciglana je gruntovno prenesena na Nikolu Grahora. Kako

¹³¹⁰ *Izvyještaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1912.*, na str. 88., *za godinu 1913.*, str. 90., *za godinu 1915.*, str. 106.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 267.

¹³¹¹ Ivan Tinodi, *Križevačke ciglane*, Cris, god. VIII, br. 1/2006., str. 108.-139., na str. 114.

¹³¹² Uz ove dvije velike ciglane u gradu su vjerojatno tijekom ljetne sezone postojale i male poljske ciglane. Jedna od takvih bila je i „Lauševa“ ciglana vlasnika Julija Lauša koji je ciglanu imao i u Koprivnici.

¹³¹³ Ciglana je izgrađena na prostoru današnjeg križanja Gundulićeve i Cvjetne ulice. Danas su na tom prostoru sagrađene obiteljske kuće, a od poslovnih zgrada, kružne peći, tvorničkog dimnjaka i bajera (jezera nastalih dubinskim iskapanjem gline) nije ostalo ništa. Jedini svjedok nekadašnje ciglane je kosi glinokop koji se uzdiže na istočnoj strani naselja.

¹³¹⁴ Janko Grahor (Petrinja, 6. prosinca 1827. - Zagreb, 22. studenog 1906.) bio je hrvatski graditelj, projektant i društveni djelatnik. Graditeljski zanat počeo je učiti u rodnoj Petrinji, a potom je nastavio produbljivanje znanja u Austriji, Švicarskoj, Italiji i Francuskoj. Obrtnu školu završio je u Frankfurtu na Majni. Po povratku u Hrvatsku isprva radi u Novoj Gradiški, a potom u Zagrebu dobiva mjesto inženjera i mjernika u regulacijskim poslovima. Prvi poznati rad mu je nerealizirani projekt za preoblikovanje glavnog pročelja episkopskog dvora u

je ciglana imala velikih financijskih poteškoća u poslovanju, 18. rujna 1916. godine prodana je Narodnoj štedionici Križevci.¹³¹⁵ U vlasništvu Narodne štedionice Križevci djelovala je do početka 30-ih godina 20. stoljeća.¹³¹⁶ Gradska ili Varoška ciglana u izvorima se prvi put spominje 50-ih godina 19. stoljeća. U katastarskim kartama javlja se 1858. godine, a 1851. godine u Matičnoj knjizi umrlih kada je zabilježen podatak o smrti jednog ciglara stradalog od odrona zemlje na Varoškoj ciglani.¹³¹⁷ Radilo se u teškim uvjetima. Ciglar su kopajući glinu stajali do pojasa u vodi. Sirove cigle najprije su se sušile u drvenim sušarama na suncu i vjetru, a osušena opeka zatim se slagala u peći. Gradska ciglana općine i slobodnog kraljevskog grada Križevaca 1908. godine proizvodila je običnu i kanalsku ciglu, te crijep u količini od 1 200 000 do 1 500 000 komada. Izrada je bila ručna, dakle bez strojeva, a u poduzeću je dnevno radilo oko 40 radnika.¹³¹⁸ Godine 1910. gradska uprava se odlučuje za gradnju ciglarske kružne peći na temelju rješenja Kr. zemaljske vlade.¹³¹⁹ Gradsko zastupstvo je ciglanu 1912. godine registriralo pod nazivom Gradska ciglana.¹³²⁰ Rad ciglene u vrijeme Prvoga svjetskog rata možemo pratiti preko sjedničkog zapisnika zastupstva sl. i kr. grada Križevaca. Iz zapisnika tako saznajemo da je upravitelj ciglane bio je Matija Đurin, a ciglarski zakupnik Matija Ustin. Na sjednici gradskog poglavarstva održanoj 3. ožujka 1916. godine gospodarski odbor je predložio, a zastupnici prihvatili da se podigne proizvodnja cigle na 500 000 komada u sezoni i poveća količina crijepa, uz bolju kvalitetu od prošle sezone.

Plaškom iz 1857. godine. Zajedno s Franjom Kleinom utemeljuje poznatu graditeljsku tvrtku Grahor-Klein koja će obilježiti graditeljski rast Zagreba s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Grahor i Klein projektirali su zgradu Hrvatskog glazbenog zavoda 1875. Prema Schmidtovu projektu, Grahor podiže i palaču HAZU, zgradu Prve hrvatske štedionice, te stambene zgrade u Preradovićevoj 24 i Ilici 12. Sve njegove građevine imaju obilježja povijesnih stilova toga doba. Sa svojim sinovima osnovao je tvrtku za trgovinu ciglom i vapnom, a bio je i gradski zastupnik, predsjednik Trgovačke obrtničke komore i prvi predsjednik zagrebačkog Vatrogasnog društva i predsjednik Hrvatskih inženjera i arhitekata. Godine 1893. posjeduje šest tvornica opeke. četiri u okolici Zagreba, a po jednu u Bjelovaru i Križevcima, te tvornicu vapna u Ivancu kraj Zaprešića. U Križevcima je projektirao zgradu Gradske klaonice 1888. godine. (Ivo Maroević, *Graditeljska obitelj Grahor*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, knjiga XV., Zagreb, 1968. i

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23055> preuzeto 25. veljače 2016.)

¹³¹⁵ I. Tinodi, „Križevačke ciglane“, str. 114 i 115.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 269.

¹³¹⁶ Isto, str. 117.

¹³¹⁷ Isto, str. 119.

¹³¹⁸ Joso Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, naklada „Jugoslovenskog Lloyda“, Tisak hrvatskog štamparskog zavoda d.d., Zagreb, 1924., str. 573; Joso Lakatoš navodi da je Gradska ciglana osnovana 1908. godine, u monografiji tvrtke „Radnik“ d.d. (koja je danas vlasnik ciglane) kao početak rada tj. osnivanje ciglane navodi se 1902. godina kada je s proizvodnjom cigle započeo talijanski poduzetnik Armano. Međutim Ivan Tinodi (vidi nav. dj.) je uz pomoć izvorne građe došao do podatka da je ciglana radila od 50-ih godina 19. stoljeća.

¹³¹⁹ Kružna peć, peć prstenasta oblika za pečenje crijepa, opeke i drugoga glinenog materijala. Podijeljena je na komore. Ciklus se sastoji u unošenju sirova materijala, zagrijavanju i sušenju, pečenju, hlađenju i iznošenju.

¹³²⁰ I. Tinodi, „Križevačke ciglane“, str. 122.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 270.

Istovremeno, predlaže se povišenje prodajne cijene cigle sa 44 na 48 K/1000 kom. Porast cijene ciglenih proizvoda prouzročilo je poskupljenje proizvodnje zbog rata, ali i želja da se prodajom ciglarskih proizvoda namakne što više novaca za proračun.¹³²¹ Nadalje, predlaže se povišenje naknade ciglarskom zakupniku Antoniju Ustinu, od 28 na 29 K/1000 kom izrađenog proizvoda. Pored toga, odobreno je zakupniku Ustinu da uz 8 hvati drva koje plaća 32 K za jedan hvat može iz gradske šume izvesti još 1 ½ hvat uz istu cijenu.¹³²² Djelovanje Gradske ciglane za vrijeme Prvoga svjetskog rata obilježila je i afera u kojoj je Gradsko poglavarstvo optužilo upravitelja gradske ciglane Matiju Gjurina da je oštetio gradsku općinu za 1151 K i 51 fil. Oko ovog problema povela se kraća rasprava na sjednici gradskog zastupstva od 3. srpnja 1916. godine. Zastupnici su odlučili da Matija Gjurin u roku od mjesec dana vrati novac ili će se u suprotnom protiv njega kazнено postupiti, te da se raspiše natječaj za popunu radnog mjesta upravitelja ciglane uz uvjet kaucije od 1000 K koja može biti i u nekretninama.¹³²³ Na sjednici od 27. prosinca 1916. godine se raspravljalo o molbi gradskom zastupstvu u kojoj je Matija Gjurin tražio oprost duga od 1151 K i 51 fil. jer da on nije taj novac otuđio, te da smatra *kako mu je taj novac uzmanjkao iz stola njegove uredovnice, kao ukraden od nepoznata počinitelja ili da je novac izgubio odnosno zametnuo*.¹³²⁴ Odluka gradskog zastupstva je bila da mu se dug oprost i tj. prihvaćena mu je molba jer mu nije dokazana krivnja, stoga ga se ne može kazнено-pravno progoniti i na taj način nadoknaditi gubitak novca.¹³²⁵ Slučaj se je nastavio i na sjednici održanoj 22. svibnja 1917. godine kada je molbom Matija Gjurin tražio da mu se radi neurednosti otpuštanja sa radnog mjesta upravitelja gradske ciglane izruči osiguravajuća polica br. 82 005. kod banke „Slavonije“. Zastupstvo je odlučilo policu iskupiti i podignuti novac pohraniti u gradsku blagajnu do konačnog rješenja predmeta „o neurednostima molitelja“ po Kr. zemaljskoj vladi kamo su spisi poslani.¹³²⁶ Epilog ove priče bio je, ipak, sudski progon bivšeg upravitelja Gradske ciglane Matije Gjurina koj je odredila Kr. županijska oblast u Bjelovaru rješenjem od 31. svibnja 1917. godine broj 8471./1917.¹³²⁷ Novi upravitelj ciglane izabran je nakon provedenog javnog natječaja, a gradski zastupnici su između dvije molbe koje su podnesene, za upravitelja izabrali Marka Titla, starog 38 godina, s mjesečnom plaćom od 120 K, uz polog

¹³²¹ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 4-8.

¹³²² Isto, str. 7.

¹³²³ Isto, str. 25.

¹³²⁴ Isto, str. 72.

¹³²⁵ Isto, str. 72.

¹³²⁶ Isto, str. 111.

¹³²⁷ Isto, str. 120.

jamčevine u visini jednogodišnje plaće.¹³²⁸ Zanimljivo je da je drugu molbu podnio kandidat Ivan Melihar koji je bio star 71 godinu. Na istoj sjednici, povišena je i zarada ciglarskom zakupniku Antoniju Ustinu sa sadašnjih 29 na 32 K, dok je njegov zahtjev bio 34 K/1000 kom ciglarskih proizvoda. Povišuje se i prodajna cijena ciglarskih proizvoda, s dosadašnjih 44 na 80 K/1000 kom.¹³²⁹ Iz zapisnika sjednice gradskog zastupstva od 22. svibnja 1917. godine saznajemo da je prihvaćena ponuda ciglarskog poduzetnika Antonija Ustina. Prema njegovom prijedlogu grad daje devet hvati drva i potrebni ugljen te plaća po 17 K za sirovu ciglu i crijep za 1000 komada, dok će za posebno pečenu ciglu plaćati 13 K za 1000 kom. Pored toga, poduzetniku se iz gradske šume odobrava sječa dva hvata drva uz cijenu od 32 K za hvat uz vlastiti prijevoz. Ugovor za Gradsku općinu potpisali su: gradonačelnik dr. Stjepan pl. Pomper, te zastupnici Josip Strahinšćak i Ignac Forko.¹³³⁰ Također, povećava se plaća upravitelju ciglane Marku Titlu na 170 kruna mjesečno od 1. srpnja 1917. godine. Zadnje što znamo o poslovanju gradske ciglane za vrijeme Prvoga svjetskog rata je da je 31. siječnja 1918. godine izabran novi upravni odbor u koji su jednoglasno izabrani Nikola Mihalić, Tomo Horvat, Josip Strahinšćak, Ignac Forko i Robert Pscherhof.¹³³¹ Nakon završetka Prvoga svjetskog rata krenulo se u modernizaciju ciglane, a ciglana ostaje u vlasništvu grada do 1. listopada 1946. godine kada je registrirana kao državno poduzeće.¹³³² Ciglana je nakon 1946. godine prvo nosila ime „Gradska tvornica crijepa i opeke“, zatim mijenja ime u „KRINGRAMAT“ (skraćena od Križevačka industrija građevnog materijala), nakon toga mijenja ime u „Kalničanka“, da bi od 1975. godine bila pripojena Građevinskom poduzeću Radnik Križevci u čijem vlasništvu se nalazi i danas iako već par godina u ciglani nema proizvodnje.¹³³³

Uz Gradsku ciglanu od poduzeća kojima je upravljao grad bile su još Gradska munjara i Gradska klaonica. Gradsko poglavarstvo Križevaca raspravljalo je u više navrata o izgradnji prve gradske javne električne centrale ili Gradske munjare. Nakon više godina dogovaranja i traženja ponuda odlučeno je da se projekt izgradnje povjeri renomiranoj elektrotehničkoj tvrtki "Ganz & Co." iz Budimpešte. Tvrtka Ganz je izradila nacрте za zgradu, svu opremu Munjare i uređaje za javnu rasvjetu, dok je izradu projekta javne gradske mreže istosmjernog

¹³²⁸ Isto, str. 46.

¹³²⁹ Isto, str. 46. i 49.

¹³³⁰ Isto, str. 93.

¹³³¹ Isto, str. 199.

¹³³² I. Tinodi, „Križevačke ciglane“, str. 133.

¹³³³ Isto, str. 133 i 134.

napona 2x200V prepustila bečkoj tvrtki "WEMA", koja je svoje nacрте predala još u veljači 1909.¹³³⁴ U slučaju grada Križevci vjerojatno je u izboru sustava bila presudna njegova veličina, a možda i ekonomski razlozi. Naime, istosmjerni sustavi su bili veoma djelotvorni za konzumna područja radiusa oko 3 kilometra, a taj kriterij je grad zadovoljavao. Sve potrebne uvjete i norme za puštanje elektrane u pogon zadovoljavalo je mjesto na pola puta od Željezničkog kolodvora i Gradskog groblja, sto metara od obale potoka Vrtlina (to je dovoljno da se zagrijana voda ohladi do utoka u potok, kako se ne bi naštetilo živom svijetu u potoku).¹³³⁵ Osim toga, pokraj odabranog mjesta bilo je tresetište, koje je jamčilo stabilnost podzemnih voda. Odabrano mjesto nalazilo se u nizini, što je jamčilo zagušenje buke postrojenja. Munjara se sastojala od strojarnice („Mašinhauš“), aku prostorija, tornja za spremište nafte koji je bio povišen radi prirodnog pada nafte i mehaničke radionice. Spremište je bilo kapaciteta 10 000 litara nafte, koja se dopremala u bačvama. Oko spremišta bila je voda kao izolator promjena temperature i zaštita od moguće eksplozije.¹³³⁶ U zgradi su bila i tri stana za osoblje, u prizemlju za elektromontera i glavnog strojara, a na katu za upravitelja munjare. Građevinske radove na centrali izvelo je križevačko građevinsko poduzeće Riffel i Fresel.¹³³⁷ Gradska munjara najvjerojatnije je s radom počela 1912. godine, ali izgleda da je sudbeno protokolirana tek 1913. godine.¹³³⁸ Iz 1913. godine sačuvan je „Izvadak štatuta gradske munjare Križevci“ u kojemu su navedeni uvjeti korištenja električne energije proizvedene u elektrani za potrošače.¹³³⁹ Statut je izglasan na sjednici gradskog zastupstva od 26. veljače 1913. godine kao članak 28. dnevnog reda, a odobren je i od Kr. zemaljske vlade. Izvadak štatuta tiskan je kao letak, potpisan od strane dr. Stjepana Pompera i datiran dana 15. travnja 1913. godine, što je dokaz da je već do tog datuma elektrana bila u funkciji i

¹³³⁴ Iz predavanja Josipa Trbusa, „Ideja i realizacija tehničke zbirke „Munjara“ Križevci“, Tribina *Stoljeće križevačke munjare*, Culture Shock festival 2012., Križevci, 5. travanj 2012.

¹³³⁵ Đurđa Sušec, „Gradska munjara kao primjer uzorne tehničke i ljudske kulture“ (<http://www.krizevci.net/munjara/> preuzeto 11. veljače 2016.)

¹³³⁶ Isto.

¹³³⁷ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 162.

¹³³⁸ Tako J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 430. navodi da je Gradska munjara Križevci podignuta 1913. godine, dok Josip Moser u *Pregled razvoja elektroprivredne djelatnosti u Hrvatskoj 1875.-2000.*, Zagreb, 2003., str. 25., navodi da je Gradska munjara Križevci osnovana 1912. godine s dva dizelska stroja i generatorima Ganz 2 X 40 kW i Ganz 70 kW, 2 X 250 V, istosmjerno. Dragutin Feletar također, kao godinu početka rada križevačke munjare uzima 1912. godinu, a kao pogonske strojeve u elektrani tri Diesel motora, dva jakosti 2 X 60 konjskih snaga proizvođača Grozer M.F. te jedan motor jakosti 100 Konjskih snaga proizvođača Leobersdorfer (D. Feletar, „Razvoj elektrifikacije sjeverozapadne Hrvatske do 2. svjetskog rata“, na str. 128.)

¹³³⁹ *Izvadak štatuta gradske munjare Križevci*. (Đurđa Sušec, „Gradska munjara kao primjer uzorne tehničke i ljudske kulture“; <http://www.krizevci.net/munjara/> preuzeto 11. veljače 2016.)

građanima nudila struju.¹³⁴⁰ Električnu centralu tjerala su dva diesel motora, svaki jakosti po 60 konjskih snaga, dakle ukupne jakosti 120 konjskih snaga. Munjara je godišnje proizvodila oko 60 000 kilovata, jer nije imala mogućnosti prodaje veće količine električne energije.¹³⁴¹

Kada je 1912. godine Gradska munjara Križevci počela proizvoditi električnu energiju, petrolejska javna rasvjeta zamijenjena je žaruljama s volframovom niti u fenjerima. U razvodnim ormarićima bili su osigurači i automati za paljenje javne rasvjete a iz njih se dalje granala električna mreža po gradu. U početku rada Munjare bilo je približno 300 potrošača priključenih u mrežu, a svaki je trošio otprilike 100 W po kući. Gradska je mreža bila podijeljena na četiri fertajlera (razvodnika).¹³⁴² U razdoblju 1914.-1918. gradska se mreža trebala širiti prema rubovima i predgrađima grada, ali zbog ratnog stanja, skupoće i pomanjkanja radne snage proširenje mreže odgođeno je dok se prilike ne poprave.¹³⁴³ Upravitelj Gradske munjare (elektrane) za vrijeme rata bio je Antun Horvat, strojar Stjepan Löcsér (Lečer), dva podmazivača Ivan Picig i Franjo Jelak te jedan pomoćni radnik.¹³⁴⁴ Sve važne odluke vezane za Gradsku električnu munjaru donosili su gradski zastupnici, odnosno upravni i nadzorni odbor gradske munjare sastavljeni od gradskih zastupnika.¹³⁴⁵ Iako je elektrana počela s radom 1912. godine, već početkom 1916. godine javljaju se prvi veći problemi u radu. Kao prvo Ratno ministarstvo je naredilo Gradskoj munjari da mu ustupi 3 000 kg olova u ratne svrhe, što je i učinjeno.¹³⁴⁶ Drugo, u elektrani su bile potrebne određene preinake. Naime, nakon izvršenog očevida i sastavljenog zapisnika od 29. veljače 1916. godine odbor električne centrale je zatražio određene preinake na Gradskoj električnoj centrali. Zastupnici su jednoglasno zaključili da se preinake imaju provesti te da će gospodarski odbor naknadno na raspravu dobiti nacrt, troškovnik i način financiranja

¹³⁴⁰ Isto.

¹³⁴¹ J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 430.

¹³⁴² (Đurđa Sušec, „Gradska munjara kao primjer uzorne tehničke i ljudske kulture“ <http://www.krizevci.net/munjara/> preuzeto 11. veljače 2016.)

¹³⁴³ Odbijena je molba stanovnika Kalničke ulice za postavljanjem ulične električne rasvjete zbog pomanjkanja sredstava i radne snage - do kraja rata. Koliki je bio problem s nestašicom radne snage zbog mobilizacije pokazuje nam i činjenica da je gradsko poglavarstvo moralo poveriti grobarinsku pristojbu za kopanje jedne jame s 4 na 6 K jer je ono malo radne snage što je ostalo u gradu povisilo cijenu za svoje usluge.; GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 26 i 47.

¹³⁴⁴ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 18, 54, 111.; Prvi i jedini upravitelj Gradske munjare Križevci bio je Antun Horvat koji je upravljao njenim radom od 1912. do 1945. godine. Kao upravitelj bio je vrlo ponosan jer je rado dočekivao različite inspektore u obavljanju njihovih zakonskih obveza, ali i stručnjake koji su sa zanimanjem razgledavali postrojenja Gradske električne centrale.

¹³⁴⁵ Isto, str. 18.

¹³⁴⁶ Isto, str. 17.

preinaka.¹³⁴⁷ Ponovo se morao urediti i pod u prostoriji s akumulatorskim baterijama te krov koji je prokišnjavao. Pod je „sjeo“ zbog težine akumulatorskih baterija te je odlučeno da se napravi betonska konstrukcija s armiranim željezom kako bi pod bio što izdržljiviji.¹³⁴⁸ Rekonstrukcija betonskog poda nije prošla bez teškoća. Kako grad za vrijeme popravka i preinaka u akumulatorskoj prostoriji ne bi ostao bez struje te kako bi se pogon ubuduće potpuno osigurao, bilo je potrebno nabaviti stroj za izjednačavanje struje, odnosno na postojećim strojevima izvesti neke preinake.¹³⁴⁹ U razdoblju rata oko munjare je uređen teren, izgrađena je betonska ograda, cesta, rizol i kanal.¹³⁵⁰ Radove je planirao i nadzirao gradski inženjer Stjepan Podhorski.¹³⁵¹ Prema zapisniku sjednice gradskog poglavarstva od 10. rujna 1917. godine može se pretpostaviti burna rasprava oko odobrenja prekoračenja troškovnika za pregradnju i popravak gradske munjare. Naime, odobrena svota od 15 150 K za tu svrhu bila je prekoračena za 14 420 K. Troškovnik za pregradnju i popravke na munjari izradio je gradski inženjer Stjepan Podhorski kojeg je gradski zastupnik Josip Strahinščak prozvao zbog toga i nadodao *da prekoračenja nastaju redovito i ne za neznatnu svotu*. Isti zastupnik je prigovorio gradskom inženjeru da isti *stanujući u Hrvatskom domu skoro 2 godine, kuha, loži peći sa grad. drvom, odnosno gradjevnim materijalom s Hrvatskog doma, a da to još nitko nije zabranio, ma da je na to g. gradonačelnika već upozorio*.¹³⁵² Na kraju rasprave ipak je prihvaćen prijedlog gospodarskog odbora da se prekoračena svota za podmirenje neplaćenih računa od 14 420 K namakne iz raspoložive gotovine gradske blagajne, dok će o navodima zastupnika J. Strahinščaka radi drva u Hrvatskom domu gradonačelnik stvar ispitati i izvijestiti grad. zastupstvo na narednoj sjednici.¹³⁵³ U nastavku sjednice također se je raspravljalo o gradskoj munjari, ali u boljem tonu. Tako je upravni odbor gradske munjare izvijestio da je unutar zgrade uređena strojobraverska radionica pod ravnanjem upravitelja gradske munjare Antuna Horvata, dok radove vrši strojar gradske munjare Stjepan Löcser. O izvedenim radovima i zaradi u strojobraverskoj radnji vodit će se posebna knjiga, a zarada će se dijeliti 50% gradskoj općini, 25% upravitelju i 25% strojaru.¹³⁵⁴ Ova strojobraverska radionica najvjerojatnije spada među najstarije u zemlji. U gradskoj munjari prodavala su se

¹³⁴⁷ Isto, str. 16-17.

¹³⁴⁸ Isto, str. 78 i 79.

¹³⁴⁹ Isto, str. 112 i 113.

¹³⁵⁰ Isto, str. 29. i 96.

¹³⁵¹ Isto, str. 29.

¹³⁵² Isto, str. 142.

¹³⁵³ Isto, str. 142.

¹³⁵⁴ Isto, str. 143-144.

još i rasvjetna tijela te strujomjeri, a priključak kućanstva na električnu mrežu izvodili su sami zaposlenici munjare.¹³⁵⁵ Prihodi koje je elektrana ostvarivala koristili su se za održavanje i modernizaciju postrojenja te plaće zaposlenicima, dok je ostatak prihoda punio gradsku blagajnu.

Javne klaonice na području Bjelovarsko-križevačke županije bile su smještene u svim većim mjestima (Bjelovaru, Koprivnici, Križevcima, Đurđevcu, Grubišnom Polju i Kutini).¹³⁵⁶ Gradska klaonica u Križevcima otvorena je 1888. godine prema nacrtima zagrebačkog arhitekta Janka Grahora, a bila je smještena uz potok Vrtlin tj. u Gundulićevoj ulici.¹³⁵⁷ Svu stoku koja se je klala u Gradskoj klaonici, a bila je namijenjena prehrani ljudi, morao je pregledati gradski veterinar. U razdoblju Prvoga svjetskog rata dužnost gradskog veterinara obnašao je Mirko pl. Turković.¹³⁵⁸ Od zaposlenika Gradske klaonice uspio sam pronaći samo ime Gjura Hrleca koji je vršio dužnost pazikuće tj. čuvara klaonice.¹³⁵⁹ Kroz klaonicu u Križevcima prošlo je u 1914. godini ukupno 4319 grla stoke za javni potrošak. Od toga 1193 goveda, 1839 teladi, 14 ovaca i koza te 1273 svinje. Sva zaklana stoka bila je iz domaćeg uzgoja, a od ukupnog broja zaklane stoke izvezeno je u inozemstvo ili veća domaća potrošna mjesta 965 grla teladi, 2 ovce i koze te 341 svinja.¹³⁶⁰ U 1915. godini zaklano je 548 goveda, 536 teladi, 64 ovce i koze, 319 svinja, dakle ukupno 1467 grla stoke. Od toga je izvezeno u inozemstvo ili u veća mjesta 3 grla goveda, 138 teladi te 30 svinja.¹³⁶¹ Kao i kod Gradske munjare tako je na zgradi klaonice u vremenu trajanja rata, točnije 1917. godine trebalo obaviti neke popravke. Popravke je krajem 1916. godine zatražio gradski inženjer S. Podhorski, a gradski zastupnici su u tu svrhu u proračunu za 1917. godinu predvidjeli 800 K¹³⁶², da bi kasnije, na prvoj sjednici u 1917. godini za popravke na klaonici odobrili još 400 K. Popravke su trebali izvršiti majstori koji bi bili izabrani javnim natječajem.¹³⁶³ Problemi u radu gradske klaonice javljali su se i na financijskom planu. Kako je gradska blagajna za

¹³⁵⁵ Isto, str. 194-195.

¹³⁵⁶ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 147.; *za godinu 1915.*, str. 124.

¹³⁵⁷ Žarko Domljan, „Profana arhitektura“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 103-133., na str. 124. Gradska klaonica bila je smještena na prostoru današnjeg dijela pogona Komunalnog poduzeća smještenog u Gundulićevoj ulici.

¹³⁵⁸ HR-HDBJ, [0398], inv. br. 4; Gradsko poglavarstvo Križevci 1916.-1919., pomoćna knjiga za stalna beriva, str. 46.

¹³⁵⁹ Isto, str. 47.

¹³⁶⁰ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 148.

¹³⁶¹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1915.*, str. 125.

¹³⁶² GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 72.

¹³⁶³ Isto, str. 118.

vrijeme Prvoga svjetskog rata bila i više nego opterećena tj. rashodi su nadilazili prihode, tako je i blagajna gradske klaonice sredinom 1917. godine bila za 2090 K manja od potreba, odnosno prihodi su bili za 2090 K manji od rashoda. Da bi se financijsko poslovanje popravilo, te da bi se cijene usluga uskladile s rastom cijene stoke gradski zastupnici su odlučili povećati klaoničarske pristojbe. Tako su usluge klaonice za od 1. srpnja 1917. godine porasle za rogatu stoku s 2 K na 6 K po komadu, za tele od 50 fil. na 1 K, za kravu od 40 fil. na 80 fil., za svinje od 5-50 kilograma s 1 K na 2 K, a za svinje preko 50 kilograma s 1 K 80 fil. na 4 K.¹³⁶⁴ Da su se Križevci nalazili na izrazito stočarskom području svjedoči i veliki broj mesara. Njih je 1896. godine bilo 11, 1906./7. godine 7, 1908. godine 9.¹³⁶⁵ Broj mesara se je u 1910. godini spustio na samo 2, da bi ih do početka rata bilo (1912./15. godine) 7.¹³⁶⁶ Nažalost, industrijska proizvodnja mesa i mesne robe u Križevcima započela je tek nakon Prvoga svjetskog rata kada su u gradu otvorene dvije tvornice masti i mesnate robe. Prvu su osnovali Ivan Gregorić i Hinko Hežman (1920. godine), a drugu Leopold Hofer-kobasičar iz Križevaca.¹³⁶⁷

7.6.2. Privatna poduzeća

Nakon godine 1878. počinje s radom knjigotiskara, knjigovežnica, knjižara i papirnica Gustava Neuberga.¹³⁶⁸ Tiskara se nalazila u Zakmardijevoj ulici 13., radila je na dva stroja.¹³⁶⁹

¹³⁶⁴ Isto, str. 100.

¹³⁶⁵ T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 277.

¹³⁶⁶ Isto, str. 277.

¹³⁶⁷ R. Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, str. 293. Godine 1936. Ivan Gregorić i Hinko Hežman proširuju i nadograđuju tvornicu suhomesnate robe, kao i stambeni prostor u sklopu tvornice. Proširenje je napravljeno prema nacrtima i projektu Vjekoslava Fresla. Tvornica se je nalazila u Tomislavovoj ulici. Tvornica je do godine 1945. djelovala pod nazivom Tvornica suhomesnate robe Ivan Gregurić i drug, a nakon Drugog svjetskog rata je konfiscirana i preimenovana u Mesnu industriju „Prigorje“. Tvornica je kasnije preimenovana u Mesnu industriju Križevci koja je zapošljavala gotovo 300 radnika. Tvornica je od 1998. godine bila u procesu privatizacije i nakon nekoliko vlasnika oko 2010. godine prestala s proizvodnjom.

¹³⁶⁸ Iako vlasnik Gustav Neberg (Križevci, 24. srpnja 1852. – Križevci, 11. rujana 1908.) tiskaru reklamira u tjedniku Križevčanin, God I. (1906.), br. 1-27, s napomenom da je osnovana 1844. godine, Olga Maruševski, *Križevci u 19. stoljeću*, str. 63. tvrdi da tiskara u to vrijeme sigurno nije radila u Križevcima te da je nema ni u statističkom pregledu hrv.-slav. tiskara iz 1878., kao ni na popisu izlagatelja na tipografskoj izložbi u Budimpešti 1878.; K. Vidačić u *Topografično-povijesne crte slob. i kr. grada Križevaca*, str. 7. spominje tiskaru, ali ne i vlasnika tiskare. Najvjerojatnije je da je G. Neberg 1884. godine osnovao u Križevcima knjižaru, a kasnije (1885.?) i tiskaru. T. Bogdanović, *Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata*, str. 270. Zbog sličnosti s prezimenom često se tiskar Gustav Neberg zamijeni tiskarom Milanom Neugebauerom (Češka, 1873. – Križevci 1932.), koji je djelovao kao tiskar od 1889. godine u Koprivnici, od 1914. godine u Đurđevcu, dok je u Križevcima djelovao tek od 1921. godine. Najvjerojatnije su u razdoblju iza Prvoga svjetskog rata u isto vrijeme djelovale tri tiskare ona Josipa Goldbergera, Gustava Neuberga te Milana Neugebauera (J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 469.)

¹³⁶⁹ Zanimljivo je da je i danas u istom prostoru tiskara Grafocentar.

Krajem stoljeća ima i brzotisni stroj i zapošljava 5 radnika. Radovi tiskare nagrađivani su na izložbama u Trstu 1880. godine i Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine, a radovi su joj izlagani i na izložbama u Križevcima 1882. godine i u Debrecinu 1894. godine.¹³⁷⁰ Izrađivala je sve vrste tiskanica za javne i privatne urede, posjetnice zaručenih i vjenčanih, trgovačke objave, razne natpise itd. Radila je i sve vrste uveza i galanterijskih radnji. U knjižari je postojala velika naklada poučnih i zabavnih knjiga: pravnih, bogoštovnih, romana, novela, pripovijesti, pjesama, spisa za mladež, muzikalija i slikovnica. Uz veliki izbor pisaćeg, risaćeg i omotnog papira u knjižari su se mogle kupiti i sve vrste trgovačkih knjiga, kao i pisaćih i risaćih sprava.¹³⁷¹

Gustav Neuberg tiskao je i periodiku: „Viestnik za gospodarstvo i šumarstvo“ 1886.-1887., „Lovačko-ribarski viestnik“, treće godište (1894.), Kalendare izdaje od 1911. godine. Vlasnik je i izdavač tjednika „Križevčanin“ koji je izlazio samo 1906. godine. Tiskara je posjedovala litografski stroj, a bila je dobro opremljena slovnim i ukrasnim materijalom. Od tiskanih monografija treba spomenuti knjižicu „Uspomena na proslavu otkrića spomenika Antunu Nemčiću“ hrvatskom pjesniku i rodoljubu iz 1899. godine i „Spomenicu o pedeset godišnjem postojanju Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcima“ iz 1910. godine.¹³⁷² Važno je spomenuti da je tiskara Gustava Neuberga tiskala i *Hrvatski ratni koledar* iz kojeg možemo pratiti stanja na ratištima tijekom Prvoga svjetskog rata.¹³⁷³ Tiskaru je od Gustava Neuberga 1905. godine kupio Vilim (Vilko) Schwartz, ali tiskara i dalje posluje pod Neubergovim imenom.¹³⁷⁴ 1907. godine u Križevcima je osnovana Goldbergova tiskara. Vlasnik je bio David Goldberger, tiskar, knjižar i vlasnik posudbene biblioteke, a poslove je vodio njegov sin Josip Goldberger.¹³⁷⁵ Goldbergova tiskara nalazila se u zgradi stare škole, zapošljavała je jednu radnicu na stroju i otpremi, a posjedovala je dva tiskarska stroja. Goldbergova tiskara je zajedno s Neubergovom tiskarom izdavala razglednice Križevaca i okolice. Neke od tih razglednica čuvaju se u Gradskom muzeju Križevci te u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i vrijedni su izvori i uspomena na izgled

¹³⁷⁰ O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 63. i 71.

¹³⁷¹ Križevčanin, God. I., broj 1., 1. siječnja 1096.

¹³⁷² T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 270.; O. Maruševski, „Križevci u 19. stoljeću“, str. 63.

¹³⁷³ *Hrvatski ratni koledar*, nakl. Gust. Neuberg, Križevac, Tisak Gust. Neuberg, Križevci. U Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu su sačuvani primjerci za God. 1/1911-2/1912, 5/1915-7/1917, 13/1923.

¹³⁷⁴ Vilko Schwartz (Švare), bio je kulturni radnik rođen u Križevcima (17. prosinca 1871. – 7. svibnja 1939.), vlasnik, odgovorni urednik i izdavač novina u Križevcima (*Križevčanin* 1906. i *Križevački tjednik* 1928.-1930.).

¹³⁷⁵ David Goldberger (1. lipnja 1861. - 9. ožujaka 1930.), a bio je vlasnik posudbene biblioteke, knjižar i tiskar u Križevcima od 1907. godine. Nasljedio ga je Josip Goldberger.

Križevaca s početka 20. stoljeća. Osim ove dvije tiskare kao nakladnik u Križevcima se javlja i tvrtka Jakob Breyer i sinovi.¹³⁷⁶

Već od 1880. godine u Križevcima je radio mlin na valjke.¹³⁷⁷ Mlin je ili osnovao ili kupio Hinko Švarc (Schwartz). Uz mlin Hinko Švarc je otvorio i parnu pilanu. Pilana je radila s dva puna jarma i jednim venecijanerom te strojem od 120 konjskih snaga. Kapacitet pilane bio je oko 6 000 m³ godišnje, a za svoje proizvode koristila je drvo iz obližnjih državnih šuma.¹³⁷⁸ Prva hrvatska tvornica drva za kefe osnovana je 1894. godine, a u tvornici su se izrađivale i razne drvene izrađevine kao npr. daščice za razne industrijske poslove, drvene štapove, držala za kišobrane, risaće sprave, a nudili su i piljenje na ušur. Od osnutka pa do 1905. godine u tvornici je bilo zaposleno između 28 i 80 radnika.¹³⁷⁹ Broj radnika je uoči Prvoga svjetskog rata dosegao brojku od 150 zaposlenih.¹³⁸⁰ Proizvodi koje je ova tvornica proizvodila osim na domaćem tržištu plasirali su se i prodavali u inozemstvu na gotovo svim kontinentima, a najviše po Austro-Ugarskoj Monarhiji.¹³⁸¹ Otpadno drvo tvornica je prodavala građanima Križevaca kao ogrijevni materijal.¹³⁸² Godine 1903. tvornica drvene robe je izgorjela, a na njenom mjestu vlasnik je dao obnoviti i modernizirati mlin i parnu pilanu, a obnovljenu tvrtku je nazvao „Prvi križevački paromlin i paropila Hinko Švarc i sinovi“.¹³⁸³ Postavio je 3 para kamenova i 2 para duplih valjnih stolica, uređaj za čišćenje pšenice, sito i druge strojeve. S tom opremom počeo je mljeti žito, isključivo za potrebe donositelja, ali je zgrada mlina i većina mlinske opreme ponovo izgorjela u požaru. Zgrada je ponovno izgrađena između 1912. i 1913. godine. U novi objekt postavljeni su dijelovi opreme spašeni iz požara, veći dio strojeva je ponovno potpuno obnovljen te su ugrađeni novi mlinski

¹³⁷⁶ T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 270.

¹³⁷⁷ R. Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, str. 279.

¹³⁷⁸ J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 131.

¹³⁷⁹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1904.*, str. 76.; *za godinu 1905.*, str. 74. Tvornica je već početkom 20. stoljeća zapošljavala 80 radnika koji su od zarađene plaće mogli pristojno živjeti i uzdržavati svoje obitelji.

¹³⁸⁰ Hortenzije (Nikola Pavić), *Spomenica*, Zagreb, 1918., str. 40.

¹³⁸¹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1904.*, str. 76.; *za godinu 1905.*, str. 74.;

¹³⁸² Isto, str. 76.

¹³⁸³ Dobrovoljno vatrogasno društvo Križevci utemeljeno je 15. ožujka 1874. godine, a najveći požar nakon osnivanja Društvo je gasilo u Križevcima 28. srpnja 1899. godine u tvornici drvene robe vlasništvo Hinka Schwartz. Zbog čestih požara poduzeće je osnovalo vlastito Dobrovoljno vatrogasno društvo pod nazivom „Dobrovoljno tvorničko vatrogasno društvo“. Zastavu društva posvetio je Križevački episkop presvij. g. Julije Drohobeczki 1. kolovoza 1912. godine. Na posveti je bilo prisutno mnogo svećenstva, građanstva, gradsko i susjedna dobrovoljna vatrogasna društva, pjevačko društvo „Kalnik“, članovi križevačkog „Sokola“, mnoga druga društva itd. Kuma zastavi bila je gđa. Marija Kovačić, a nakon posvete društva i zastave održano je veliko slavlje u gradskoj pivovari koje je potrajalo do zore. (Hortenzije (Nikola Pavić), *Spomenica*, Zagreb, 1918., str. 40.) Paromlin koji je nakon požara podignuo H. Schwartz preteća je današnjeg poduzeća „Mlinar“ Križevci.

valjci, mlinski kamenovi, sita, čistilice krupice, miješalice brašna, cjedila i komore. Paromlin je pokretao pogon od 120 konjskih snaga, koji je ujedno služio i kao pogon pilane. Kapacitet paromlina dosizao je na godišnjoj razini 220-250 vagona. Poduzeće mlina zapošljavalo je 15 stručnjaka i 10 nadničara.¹³⁸⁴ Mlin je tako radio do 1927. godine i novog poboljšanja opreme. Prva hrvatska tvornica drva i paromlin bili su u vlasništvu obitelji Švarc sve do Drugog svjetskog rata, odnosno do 1948. godine kada ga preuzima Državno mlinsko poduzeće „Kalnik“.¹³⁸⁵ Tvornica se je nalazila na križenju ulice Tadije Smičiklasa i ulice Drage Grdenića.¹³⁸⁶

Paromlin je posjedovao i Bernhard Moster kao i tvrtka A. Katza sinovi. Bernhard Moster posjedovao je paromlin u Kolodvorskoj ulici (danas Tomislavova ulica), a uz paromlin posjedovao je i trgovinu brašnom koja se je nalazila na uglu Smičiklasove i Ulice Franje Račkog.¹³⁸⁷ Ono što možemo saznati iz dostupnih izvora o radu paromlina Bernharda Mostera za vrijeme Prvoga svjetskog rata je vrlo malo. U zapisniku gradskog poglavarstva ostala je zabilježena molba vlasnika paromlina za sječju jednog kestenovog stabla iz drvoreda u Kolodvorskoj ulici jer mu je smetalo kod kolnog ulaza s ceste u prostor paromlina. Molbu je gradsko zastupstvo odbilo jer bi sječom kestena nastala rupa u drvoredu.¹³⁸⁸ Druga stvar koja je bila vezana za vlasnika paromlina B. Mostera jest tužba koju je protiv njega podigao grad zbog nepriznavanja tražbine od 494 K i 10 fil. u ime kupljene cigle iz gradske ciglane.¹³⁸⁹ U noći između 22. i 23. lipnja 1917. godine paromlin braće Moster zahvatio je veliki požar u kojem je mlin do temelja izgorio. Tjednik *Banovac* u članku objavljenom 7. srpnja navodi da je „požar navodno bio podmetnut“ te da je u mlinu „izgorjela velika zaliha novca u banknotama“.¹³⁹⁰ Je li požar bio podmetnut ili nije, te je li incident imao veze s tužbom koju je grad pokrenuo protiv Bernharda Mostera nisam uspio saznati.¹³⁹¹ Iz članka objavljenog u

¹³⁸⁴ J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 532 i 533.

¹³⁸⁵ T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 271.

¹³⁸⁶ Danas je na tom prostoru trgovački centar „Konzum“ a od parne pilane i mlina ostala je samo dvokatna zgrada kao zaštićeni spomenik industrijske arhitekture s početka 20. stoljeća.

¹³⁸⁷ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 9.; GMK, inventarni broj. 6219, Stare razglednice Križevaca, Trgovina brašnom Bernharda Mostera. Adresa trgovine bila je Smičiklasova ulica br. 2.

¹³⁸⁸ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 9.

¹³⁸⁹ Isto, str. 67.

¹³⁹⁰ „Izgorio paromlin u Križevcima“, *Banovac*, God. 28., br. 28, Petrinja, subota 7. srpnja 1917.

¹³⁹¹ Požari u mlinovima bili su vrlo česti. Uzrok tome je prašina koja je nastajala kada se žito čistilo i mljelo. Prašina koja se pritom razvijala u doticaju s kisikom i npr. valjcima ili kamenim žrvnjima koji su se zbog trenja lako zagrijavali, često je izazivala požare u mlinovima. („Mjere protiv požara u mlinovima“, *Mlinar glasilo jugoslavenskih mlinara*, God. I., br. 2., Zagreb, 22. ožujak 1919.)

Banovcu još saznajemo da je mlin bio osiguran, međutim šteta od požara bila je vrlo velika te je osiguranje samo djelomično pokrilo štetu.¹³⁹²

Osim parnih mlinova obitelji Švarc, Moster i Katz u gradu su djelovali još i mlin Kr. gospodarskog učilišta koji je mljeo samo u zavodske svrhe te mlin pokretan snagom vode (na Glogovnici), a koji bio je u vlasništvu Stjepana Pavletića.¹³⁹³ Navodno je 1917. godine paromlin otvorio i Šime Horvat, međutim, o tom paromlinu nisam uspio ništa pronaći.¹³⁹⁴

Obitelj Antona Katza¹³⁹⁵ je u svojem vlasništvu imala paromlin i pivovaru. Obitelj Katz je, najvjerojatnije, malenu pivovaru osnovala već 1876. godine, dok je veće postrojenje otvoreno i službeno protokolirano 1880. godine.¹³⁹⁶ U svojim počecima pivovara je radila s motorom od 2 konjske snage, a bilo je zaposleno 6 radnika. Oni su u 1876. godini proizveli 1200 hektolitara piva u vrijednosti od 14 400 forinti. Za pivo su na godišnjoj razini koristili 500 kg hmelja, 7 500 kg ječma. Hmelj za pivovaru se kupovao u Češkoj, a ječam u Ugarskoj.¹³⁹⁷ Katzova tvornica se početkom 20. stoljeća proširila i modernizirala te je radila s parnim strojem od 12 konjskih snaga.¹³⁹⁸ Svojom proizvodnjom pivovara je pokrivala potrebe šireg područja, a radila je do početka Drugog svjetskog rata. Pivovara je bila smještena u današnjoj ulici Drage Grdenića, na mjestu gdje su danas ugostiteljski objekt *caffe bar Bull 23*, uprava komunalnog poduzeća *Križevci* te trgovački centar *Billa*. Pivovara obitelji Katz na početku 20. stoljeća bila je jedina pivovara na području županije.¹³⁹⁹ U svojoj ponudi imala je „izvrsno Ožujsko pivo u lagvići i bocama“. Isto tako, u pivovari se moglo kupiti „jari ječam

¹³⁹² Isto.

¹³⁹³ Dragiša Jović, „Iskaz poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji krajem Prvog svjetskog rata koja su podpadala pod nadzor Kr. zemaljskog obrtnog nadzornika“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 10. (1973.), str. 252. Od 1922. godine u Križevcima je otvoren „Paromlin i paropilana d.d. Križevci“. Tvrtku su osnovali grad Križevci te neki trgovci i privatnici iz Križevaca. Tvrtka je imala temeljni kapital od 6 000 000 K odnosno 1 500 000 dinara. (J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 533.)

¹³⁹⁴ R. Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, str. 279.

¹³⁹⁵ Anton Katz (Češka, 21. prosinca 1853. – Križevci 2. kolovoz 1923.) pivar i humanitarac. U Pragu je završio srednju tehničku školu i izučio pivarsku proizvodnju. Oženio se je 1884. godine Herminom Latzer iz Güssinga (Austrija). Anton Katz bio je angažiran u upravi Narodne štedionice d.d. u Križevcima, bavio se i financijskim poslovanjem Židovske općine te raznim humanitarnim organizacijama. Zbog svojeg humanog djelovanja dobio epitet „Dobrog Židova“. Od 1919. do 1922. obnašao je dužnost predsjednika Židovske bogoštovne općine Križevci. Umro je 2. kolovoza 1923. godine u Križevcima gdje sahranjen je 3. kolovoza. (Lj. Dobrovšak, D. Pernjak, „Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe“, str. 66.)

¹³⁹⁶ *Hrvatski kompas*, za god. 1909./1910., 635.; *Hrvatski kompas*, za god. 1913./14., str. 339.; R. Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, str. 311.

¹³⁹⁷ R. Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, str. 311.

¹³⁹⁸ Isto, str. 311.

¹³⁹⁹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1904.*, str. 76.

najbolje vrste za sjetvu (prikladan za pivovarenje) te sieno i slama“.¹⁴⁰⁰ Pivo proizvedeno u pivovari A. Katza sinovi plasiralo se u gradu i križevačkoj okolici.¹⁴⁰¹ U pivovari su se često organizirale razne svečanosti i proslave. Kao gostioničar u pivovari je u prvim desetljećima 20. stoljeća radio Franjo Merslavić.¹⁴⁰²

7.6.3. Ljekarne i ljekovita voda iz Apatovca

U Križevcima su krajem 19. i početkom 20. stoljeća radile dvije ljekarne „K svetom Križu“ i ljekarna „K sv. Trojstvu“.¹⁴⁰³ Vlasnik ljekarne „K svetom Križu“ bio je Gustav Bručić rodom iz Zagreba, a ljekarna se nalazila u Jelačićevoj ulici. Kao pomoćnik u ljekarni je radio Leo Scheyer, a kao vježbenik Risto Milutinović.¹⁴⁰⁴ Vlasnik ljekarne „K sv. Trojstvu“ bio je Šandor Margulit rodom iz grada Mardos/Madeš koji se je vjerojatno nalazio u ugarskoj županiji Šomođi.¹⁴⁰⁵ Ljekarna Šandora Margulita se je nalazila na istočnoj strani Zrinskog tj. Nemčićevog trga, dok se je u Zakmardijevoj ulici 19A vjerojatno nalazila kuća obitelji Margulit u kojoj su se i radili neki lijekovi. U ljekarni je kao pomoćnici radio Rudolf Hofner, a kao vježbenik Ivan Segedi.¹⁴⁰⁶ U ljekarni „K sv. Trojstvu“ se proizvodio prašak za svinje koji pospješuje tek i probavu svinja, te ih čuva od bolesti. Prašak se je preporučao kao dobro djelujuće sredstvo kod većine bolesti koje se javljaju u svinja, a naročito kod nestašice teka, loše probave, grčeva i kašlja. Prašak se je preporučao i kao preventivno sredstvo protiv bolesti, ali i kao dodatak prehrani kod uzgoja i tova svinja. „Križevački sveopći prašak za svinje Margulit“ prodavao se je u hrvatsko-slavenskom, ugarskom, istarskom, banskom i dalmatiskom gospodarstvu te postizao vrlo dobar uspjeh. Cijena omota bila je 60 filira, a prašak se mogao naručiti i poštom.¹⁴⁰⁷ U ovoj ljekarni mogli su se kupiti i naručiti lijekovi po Kneippovoj metodi, a sama ljekarna reklamirala se je i kao prvo veliko jugoslavensko

¹⁴⁰⁰ *Križevčanin*, God. I., br. 14., 24. ožujak 1906.

¹⁴⁰¹ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1904.*, str. 76.

¹⁴⁰² *Križevčanin*, God. I. (1906), br. 13., 17. ožujak 1906.

¹⁴⁰³ I. Rubić, *Križevci (monografija)*, na str. 34. navodi da su do ukinuća crkvenih redova 1786. godine u Križevcima postojale dvije ljekarne. Jednu su držali franjevci a drugu pavlini. Nakon ukinuća crkvenih redova grad otvara treću ljekarnu koja onda postaje i jedina ljekarna u gradu.

¹⁴⁰⁴ HR-HDBJ, fond [005], Bjelovarsko-križevačka županija 1886.-1924. – spisi, svježan s Iskazima ljekarni.

¹⁴⁰⁵ Isto. Šandor Margulit bio je kao veći poreznik članom županijske skupštine Bjelovarsko-križevačke županije za 1914. godinu.

¹⁴⁰⁶ Isto.

¹⁴⁰⁷ *Križevčanin*, God. I., br. 1., 1. siječnja. Reklame za „Margulitov prašak za svinje“ možemo pronaći u mnogim tiskovinama koje su izlazile u zadnjim desetljećima 19. i prva dva desetljeća 20. stoljeća. Uz *Križevčanina* (Križevci) to su još *Novosti* (Zagreb), *Banovac* (Petrinja), *Nezavisnost* (Bjelovar), *Virovitičanin* (Virovitica), *Svjetlo* (Karlovac), *Obzor* (Zagreb), *Hrvatski narod* (Zagreb), *Hrvatski radnički glas* (Sisak) itd.

poduzeće za domaće lijekove po Kneippovoj metodi.¹⁴⁰⁸ Na sačuvanim omotnicama (vrećicama) koje je ova ljekarna koristila, otisnuta je godina 1771. kao godina utemeljenja, dok je kao vlasnik ljekarne naveden mr. Milan Margulit.¹⁴⁰⁹ Vrlo je vjerojatno da su ljekarnu „K svetom Trojstvu“ osnovali franjevci 1771. godine.¹⁴¹⁰ Ljekarna je u vlasništvo obitelji Margulit vjerojatno došla u drugoj polovici 19. stoljeća, a kao prvi vlasnik spominje se mr. phr. Alek/sandar Margulit. Poslove u ljekarni nakon njega preuzeo je mr. phr. Šandor Margulit, a njega je u poslu nakon Prvoga svjetskog rata naslijedio mr. phr. Milan Margulit.¹⁴¹¹

Od 1917. godine u Križevcima je počeo djelovati *Zavod za proizvodnju cijepiva protiv zaraznih bolesti d.d.* Zavod je proizvodio cijepiva i sserume za liječenje zaraznih bolesti kod životinja, a najpoznatiji su bili po proizvodnji lijekova protiv antraksa, šuštavca i svinjskog vrbanca.¹⁴¹²

Najveći potencijal za industrijsku proizvodnju u kotaru Križevci imao je izvor ljekovite vode „Apatovačka kiselica“. Apatovačka voda bila je izuzetno ljekovitih svojstva i poznata od davnine. Izvor je bio 17 km udaljen od željezničkog kolodvora u Križevcima. Međutim, problem vlasničke pripadnosti i slaba prometna povezanost (do željezničkog kolodvora) bili su uzrokom da se oko izvora do kraja Prvoga svjetskog rata nije razvila značajnija industrijska proizvodnja.¹⁴¹³ Apatovačka kiselica bila je alkalijaska kiselica koja je i službeno proglašena ljekovitom, a pomagala je kod bolesti pluća i organa za disanje te želuca, crijeva, bubrega i jetrara.¹⁴¹⁴ Kako je izvor ležao na području državnih šuma, a Zemaljska

¹⁴⁰⁸ „Ljubitelji „Kneippa““, *Novosti*, God. VIII., br. 228., Zagreb, nedjelja 28. kolovoza 1914., str. 4.; „Oglasi“, *Obzor*, God. X., br. 168. Zagreb, subota 20. lipanj 1914.

¹⁴⁰⁹ Lj. Dobrovšak, D. Pernjak, „Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe“, str. 62.; Rene Weisz-Maleček, *Židovi u Križevcima*, Zagreb, 2012., str. 83.

¹⁴¹⁰ V. Bedenko, Križevci –razvoj grada, str. 15.; I. Rubić, *Križevci* (monografija), str. 29.

¹⁴¹¹ Milan Margulit (Križevci, 17. travnja 1897. - 1941./42.?) farmaceut. Poznati križevački ljekarnik i gradonačelnik Križevaca od 1933. do 1934. godine. Početkom Drugoga svjetskog rata kao vlasnik ljekarne u Križevcima pomagao partizane na Kalniku sanitetskim materijalom i lijekovima, zbog čega je prokazan, uhićen i odveden u logor „Danica“ u Koprivnici. Od tada mu se gubi svaki trag. Predpostavlja se da je ubijen u Staroj Gradišci 1942. godine. (Lj. Dobrovšak, D. Pernjak, „Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe“, str. 62.)

¹⁴¹² *Compass, finanzielles Jahrbuch*, Band II Tschechoslowakei Jugoslavien, Wien, God. 55., 1922., str. 1278.

¹⁴¹³ Mira Kolar-Dimitrijević, „Apatovačka kiselica – tražena voda Europe“, *Cris*, God. VI., br. 1/2004., str. 5-18. Vidi i: Milivoj Kovačić, *Apatovačko vrelo*, Badel 1862, Zagreb., 2005.

¹⁴¹⁴ J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 64. Apatovačka voda često se reklamirala kao voda koja liječi bolesti svih katara, uloga, kostobolje, želuca, jetara, mjehura, šećerne bolesti, kamenca i hemeroida. Također, o vodi se pisalo kao o čvrstom bedemu protiv svih zaraznih bolesti, osobito sprječava nesretne posljedice kod influence, oživljuje i popravlja tek, jača probavu, sprječava navalu krvi u glavu itd. Kod oglašavanja vode u novinama često se naglašavalo da tko želi ostati zdrav, ili tko se želi izliječiti neka redovito pije glasovitu i zdravu, najkorisniju stolnu i ljekovitu kiselicu apatovačkog vrela te kako samu vodu najtoplije preporučaju svi

vlada nije imala nikakvih interesa oko izvora vode, on je davan u zakup na razdoblje od 10 godina.¹⁴¹⁵ Neki od zakupnika bili su zagrebački trgovac Stjepan Dolovčak koji je uredio izvor, Ana Dolovčak i Valerije Manin. Zagrebački zlatar Dragutin Vasić zakupnik je bio do početka Prvoga svjetskog rata, a nakon njega zbog prezahtjevnih uvjeta nikako se nije mogao pronaći zakupnik. Napokon, zakupništvo vrela Apatovac za vrijeme rata došlo je u ruke Alexandera Bošnjaka a njega je negdje oko 1919. godine nasljedio Vlado (Venceslav) Turković.¹⁴¹⁶ Od godine 1903. vrelo je protokolirano u zagrebačkom Sudbenom stolu u registru inokosnih tvrtki te od tada ono vodi zakupništvo.¹⁴¹⁷ Apatovačko vrelo bilo je početkom 20. stoljeća najjače vrelo u Hrvatskoj i dnevno je moglo puniti oko 3 000 boca od kojih se je na godišnjoj razini u inozemstvo izvozilo oko milijun boca.¹⁴¹⁸ Kako je voda početkom 20. stoljeća više puta nagrađivana na raznim izložbama, stekla je veliki ugled, te se je mogla nabaviti u ljekarnama, trgovinama, restauracijama i gostionicama. Vodu je prodavao i križevački trgovac Aleks Breyer u svojoj trgovini u Križevcima, ali i u omanjoj trgovini koju je vodio u Zagrebu.¹⁴¹⁹ Svježu vodu iz vlastitih zaliha prodavla je i slala po narudžbi i tvrtka Ignaca Schönbauma također iz Križevaca.¹⁴²⁰ Izvor na početku rata nije bio u zakupu pa su punionice i zgrade propadale i bile u ruševnom stanju te kao takve neupotrebljive za posao i stanovanje. O propadanju Apatovačkog vrela saborski zastupnik izabran za Križevce, Fran Novak upozoravao je još 12. siječnja 1914. godine na sjednici Hrvatskog sabora okrivljujući vlast i Mađare za nebrigu oko Hrvatskih šuma, Apatovačkog vrela i gospodarstva općenito. On glavnog krivca za propadanje vrela vidi u oblasnoj upravi koja je Apatovačko vrelo „otela“ od stanovnika Apatovca iako je vrelo zapravo bilo u vlasništvu zemljišne zajednice

liječnici. („Oglasi“, *Hrvat, list za pouku, gospodarstvo i politiku*, God. XVI., br. 53., Gospić, srieda 31. srpnja 1907.)

¹⁴¹⁵ M. Kolar-Dimitrijević, „Apatovačka kiselica – tražena voda Europe“, str. 12.

¹⁴¹⁶ *Privredni glasnik*, God. I., br. 26., Bjelovar, 24. lipnja 1920., str. 2.; M. Kolar-Dimitrijević, „Apatovačka kiselica – tražena voda Europe“, str. 12-16.; J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, str. 64 i 65.; Nije sigurno je li Aleksandar Bošnjak, trgovac iz Križevaca koji je vodio i trgovinu za aprovizaciju grada, apatovački izvor zakupio još u vrijeme rata ili neposredno poslije prvoga svjetskog rata. Sigurno je jednio da se u njegovoj trgovini mogla kupiti Apatovačka kiselica.

Voda iz Apatovečkog vrela crpi se i danas. 2004. godine je "Badel 1862" izgradio modernu punionicu na mjestu stare. Punionica u Apatovcu, jedna je od najsuvremenijih punionica mineralne i izvorske vode na ovim prostorima. Od 2010. godine postaje dijelom Atlantic Grupe d.d. Izgrađena je na 10 000 m² po najstrožim ekološkim standardima i skladno uklopljena u krajolik, a opremljena je potpuno automatiziranim linijama za punjenje u staklenu i PET ambalažu kapaciteta 165 milijuna litara godišnje. Izvor Apatovec ima tradiciju dužu od 150 godina. Apatovečka kiselica prvi put je analizirana 1842., a za svoju kvalitetu vrela su dobila i brojna priznanja. U punionici se danas izvorskom vodom puni, Cedevita GO, Kala - prirodna izvorska voda i Kalnička – gazirana prirodna mineralna voda.

¹⁴¹⁷ M. Kolar-Dimitrijević, „Apatovačka kiselica – tražena voda Europe“, str. 12 i 13.

¹⁴¹⁸ Isto, str. 13.

¹⁴¹⁹ Isto, str. 13. i 16.

¹⁴²⁰ „Oglasi“, *Novosti* (Jugoslavenska štampa), God. VII., br. 186., nedjelja 12. srpnja 1914., str. 9.

apatovačke.¹⁴²¹ Lošu brigu o ovom gospodarskom potencijalu najbolje je opisao Emilij Laszowski koji je 1922. godine u *Jutarnjem listu* napisao: „... da je Apatovac drugdje, a ne u Hrvatskoj bio bi lječilište svjetskog glasa.“¹⁴²²

Osim ovih industrijskih poduzeća smještenih u samim Križevcima u kotaru Križevci djelovali su još paromlin Alberta Abelesa (nasljednici u Vrbovcu), sirana Marquisa de Pienessa (nasljednici u Šapcu), mljekara B. Nonnenmacher u Vrbovcu, ciglana Julija Reiningera u Đurđišću, ciglana Ferdo Santo u Gušcerovcu, paromlin Hinka Mostera u Sv. Ivanu Žabnu, kružna peć i ciglana Jakova Rechnitzera u Sv. Ivanu Žabnu, kružna peć Josipa Indrucha u Novom Glogu, tvornica slamnatih tuljaca Julijo Neuman u Ravnu, ciglana Ivan Buttol u Tkalcu, parna pilana Ivan Dlaka u Stupama te ciglana Josip Oremović u Glogovnici.¹⁴²³

7.6.4. Štedionice

U održanju i razvoju križevačkog gospodarstva vrlo veliku ulogu odigrale su štedionice. „Hrvatski kompas“ u poglavlju „Banke i štedionice u Hrvatskoj i Slavoniji“ donosi podatke o trima štedionicama u Križevcima: Dionička štediona u Križevcima, Narodna štediona d.d. u Križevcima, i Hrvatska štediona d.d. u Križevci.¹⁴²⁴

Dionička štediona u Križevcima osnovana je kao pobočnica Austro-ugarske banke u Križevcima 1872. godine. Prvi predsjednik bio je Aleksandar pl. Fodroczy, ravnatelj Dragutin Lambl, podravnatelj Marko Breyer, knjigovođa Josip pl. Lajer. Godine 1908. predsjednik je bio Josip pl. Kiepatch Haselburški, upravljajući ravnatelj Marko Breyer, knjigovođa V. Franz, blagajnik Vladimir pl. Nemčić, kompotoarist C. Armand, vježbenica Ida Wagner.¹⁴²⁵ Dionička glavnica iznosila je 200 000 K, a sastojala se iz 400 dionica na ime glasećih po K 500. Godine 1910. povišena je glavnica na 300 000 K, na 600 na ime glasećih dionica po 500 K.¹⁴²⁶ U 1913. godini predsjednik Dioničke štedionice u Križevcima i dalje je bio Josip pl.

¹⁴²¹ „Indemnitetska rasprava u saboru“, *Hrvatske Novosti*, God. VI., br. 1667., utorak 13. siječnja 1914., str. 1.

¹⁴²² „Apatovečko vrelo“, *Jutarnji list*, God. XI, br. 3772., str. 5. (ime autora teksta (Emilij Laszowski) dešifrirao je Joe Matošić, koji je jedno vrijeme bio urednik Jutarnjeg lista podatak preuzet iz: M. Kolar-Dimitrijević, „Apatovačka kiselica – tražena voda Europe“, str. 18.

¹⁴²³ *Izveštaj županije Bjelovarsko-križevačke za godinu 1914.*, str. 84 i 85.; *za godinu 1915.* str. 104 i 105.

¹⁴²⁴ *Hrvatski kompas*, za god. 1909./10., 115.-117.; *Hrvatski kompas*, za god. 1913./14., str. 202.-203.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 268.

¹⁴²⁵ *Hrvatski kompas*, za god. 1909./10., str. 116.

¹⁴²⁶ *Hrvatski kompas*, za god. 1909./10., str. 202.

Kiepatch Haselburški, potpredsjednik dr. Ognjan Oštrić, ravnatelj Marko Breyer, podravnatelj Vatroslav Oštrić, prokuratista i knjigovođa Branimir Pećar, blagajnik Vladimir pl. Nemčić, činovnik Rafael Lemaić.¹⁴²⁷ U ravnateljstvu štedionice bili su još i: Ignjat Breyer, Marko Breyer, Žiga Breyer, Mavro Kende, dr. Dragutin Oštrić, Josip Heršak, Ferdo Vukić i Vatroslav Oštrić. Nadzorni odbor činili su Josip pl. Kiepatch, Dragutin Fišer i Petar Živko.¹⁴²⁸

Narodna štedionica d.d. u Križevcima osnovana je 1898. godine s dioničkom glavnicom od 80 000 K koja je 1907. godine narasla na 210 000 K sastojeća od 700 dionica glasećih na ime po 300 K.¹⁴²⁹ Predsjednik je Gjuro Šooš, potpredsjednik Albert Neumann, ravnatelj Anton Katz, knjigovođa Vatroslav Ciganić, pomoćni knjigovođa Alois Hirschl.¹⁴³⁰ Godine 1909. glavnica je povišena na 350 000 K sa 700 na ime glasećih dionica po 500 K. Hrvatski kompas iz 1913./14. godine donosi podatke o nepromijenjenom predsjedništvu i upravi Štedionice, osim što se još kao činovnici navode Vjekoslav Hirschl i Marija pl. Koritić.¹⁴³¹ Ravnateljstvo Narodne štedionice d.d. u Križevcima činili su: S. J. Breyer, Ignjat Hirschl, Josip Katz, dr. Stjepan pl. Pomper i Josip Strahinščak, dok su u nadzornom odboru bili: Dragan vitez Trnski, Jakob Hirschl, Matija Mirt, Rudolf Neumann.¹⁴³² Štedionica je od 25. travnja 1916. godine učlanjena u Savez novčanih i osiguravajućih zavoda Hrvatske.¹⁴³³

Hrvatska štediona d.d. u Križevcu osnovana je 15. svibnja 1909. godine s dioničkom glavnicom od 100 000 K sastojeća od 1000 komada dionica glasećih na ime po 100 K. Predsjednik štedionice bio je August Vihodil (Wichodil), upravitelj Alexander Goldschmit, prokurista Gustav Čizok, knjigovođa B. Janaček, komptoaristi Šandor Balogh i Katica Muftić.¹⁴³⁴ 23. siječnja 1910. godine glavnica je povišena na 200 000 K. Ljetopis iz 1913. /14. godine kao predsjednika i dalje navodi Augusta Vihodila, a kao ravnatelja Dragutina Nemčića, Julija Satlera kao prokuristu i Amona Kobera kao knjigovođu i dopisnika.¹⁴³⁵ U ravnateljstvu štedionice bili su: dr. Fran S. Gundrum, dr. Milan Heimrl, pravni savjetnik,

¹⁴²⁷ Isto, str. 203.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 268.

¹⁴²⁸ *Hrvatski kompas*, za god. 1913./14., str. 203.

¹⁴²⁹ *Hrvatski kompas*, za god. 1909./10., str. 117.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 268.

¹⁴³⁰ Isto, str. 117

¹⁴³¹ *Hrvatski kompas*, za god. 1913./14., str. 205.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 268.

¹⁴³² *Hrvatski kompas*, za god. 1913./14., str. 204.

¹⁴³³ I. Tinodi, *Križevačke ciglane*, str. 115.

¹⁴³⁴ *Hrvatski kompas*, za god. 1909./10., str. 117.

¹⁴³⁵ *Hrvatski kompas*, za god. 1913./14., str. 205.; T. Bogdanović, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, str. 268.

Ferdinand Hirschl, Dragutin Nemšić, Franjo Tićak, Vjekoslav Zenta. Nadzorni odbor činili su: dr. Ferdo Kern, dr. Maks Engel, dr. Aleksander Ernst, Josip Kohn, Mijo Neumann.¹⁴³⁶

Bankarskim poslovima u Križevcima su se bavili i tvrtka Berkeš i Pollak te obitelj Pscherhof. U kotaru križevačkom točnije u Vrbovcu 1906. godine otvorena je Vrbovačka dionička štedionica čiji je predsjednik bio Julius Reiniger koji je u Vrbovcu podigao i ciglanu. Direktor štedionice bio je Hinko Pajer, a knjigovođa Vilim Kolarić. Početni kapital štedionice iznosio je svega 60 000 K u 1 500 dionica.¹⁴³⁷ Križevčani su dosta štedili u Vrbovačkoj štedionici, ali i u drugim, vjeresijskim, gospodarskim i seljačkim zadrugama koje su poslovale na križevačkom, ali i okolnom prostoru.¹⁴³⁸

O važnosti štedionica za razvoj gospodarstva u Križevcima govori nam i podatak da su mjesta u ravnateljstvima i upravnim odborima uglavnom popunjavali trgovci, obrtnici, industrijalci i veleposjednici. Neki od njih bili su: trgovci Ignjat Breyer, Marko Breyer, Žiga Breyer, S.J. Breyer, Ignjat Hirschl, Jakob Hirschl, Albert Neumann, Alexander Goldschmidt, pekar Josip Heršak, veleposjednik Josip pl. Kiepatch Haselburški, industrijalac Antun Katz i dr. Međutim, svi ovi novčani zavodi imali su lokalni karakter i bili su tipične štedionice, što znači da im je prvotni zadatak bio da pobuđuju siromašnije građanstvo na radišnost i štednju. Nažalost, taj karakter su ovi zavodi zadržali i do kraja Prvoga svjetskog rata, tako da im je gotovo i jedina jača poslovna grana bila primanje štednih uložaka.¹⁴³⁹ Ovakvim načinom poslovanja križevački novčani zavodi nisu stekli značajniji kapital koji bi onda mogli ulagati u gospodarstvo, tako da u Križevcima osim preuzimanja Grahorove ciglane od strane Narodne štedionice 1916. godine gotovo da i nemamo značajnijih ulaganja financijskih poduzeća u gospodarstvo grada. Poslovanje bazirano samo na štednim ulozima dovelo je do nemogućnosti konkuriranja velebancama, osnovanima u Zagrebu, i njihovim filijalama diljem Hrvatske i Slavonije. Pošto su malene, lokalne štedionice i novčarski zavodi nerijetko bili financirani od velebancaka one su i odlučivale hoće li preuzeti ili prisiliti malene zavode da se ugase. Tako je Prva hrvatska štedionica iz Zagreba, osnutkom podružnice u Križevcima preuzela Hrvatsku štedionicu i Dioničku štedionu. Upravitelj filijale Prve hrvatske štedionice

¹⁴³⁶ Hrvatski kompas, za god. 1913./14., str. 205.

¹⁴³⁷ *Compass, finanzielles Jahrbuch*, Band II Tschechoslowakei, Jugoslavien, str. 1104-1105 i 1178.

¹⁴³⁸ Više u: Milivij Ređep, Ksenija Vuković, „Novčane institucije i javne financije u Bjelovarsko-križevačkoj županiji od 1847.-1910.“, *Cris*, God. IX., Broj 1/2007., str. 57-65.

¹⁴³⁹ „Socijalizacija u rješavanju evropske financijske krize“, *Privredni glasnik*, God. I., br. 21., Bjelovar, 20. svibnja 1920., str. 1.

u Križevcima nakon preuzimanja bio je Franjo Korbelik.¹⁴⁴⁰ Filijala Hrvatske eskomptne banke u Križevcima preuzela je Bankarsku radnju F. Pscherhof.¹⁴⁴¹ Tako da jedino Narodna štedionica u Križevcima nije preuzeta od neke veće banke, ali podsjećam ona od 1916. godine također ne djeluje samostalno već se učlanila u Savez novčanih i osiguravajućih zavoda Hrvatske.

Bez obzira na ciljeve, rat je uništavač privrede, kako one proizvodne, tako i one potrošačke. Tijekom rata neprestano se mora intervenirati u privredu radi rješavanja gospodarskih i socijalnih potreba društva. Što rat dulje traje, to su intervencije na tom polju sve veće, a rezultat sve manji. Tako je bilo i u Austro-Ugarskoj Monarhiji, pogotovo u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, koje su bile među najzaostalijim, ali i najbuntovnijim područjima Monarhije.¹⁴⁴² Ovih par rečenica koje je napisala Mira Kolar možda i najbolje opisuju kaotičnu gospodarsku situaciju Hrvatske u razdoblju Prvoga svjetskog rata. Gospodarska situacija u Bjelovarsko-križevačkoj županiji za vrijeme rata bila je iznimno teška, ali nije bila najgora na hrvatskim područjima. Pogledamo li gospodarsku situaciju županije u razdoblju Prvoga svjetskog rata dolazimo do zaključka kako je gospodarski najjača grana bila poljoprivreda tj. stočarstvo i ratarstvo. Od ovih gospodarskih djelatnosti 1910. godine živjelo je ukupno 86% stanovništva, dok je od nepoljoprivredne proizvodnje živjelo, odnosno njome se bavilo, nešto preko 7% radno aktivnog stanovništva županije.¹⁴⁴³ Značajnije postotke u sekundarnim i tercijalnim djelatnostima nalazimo tek u gradovima županije odnosno u Bjelovaru, Križevcima i Koprivnici. Ovakva orijentiranost stanovništva prema poljoprivredi nije značajnije odstupala od prosjeka ostalih županija u ono vrijeme. Županija je s 15% ukupne vrijednosti ratarske proizvodnje bila pri samom vrhu u Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁴⁴⁴ Slična situacija je bila i u stočarstvu, ali s razlikom da je tu županija prednjačila osim u kvantitetu i u kvaliteti. Meso proizvedeno u županiji često je svoj plasman nalazilo i izvan granica Hrvatske i Slavonije. Ipak, bez obzira na navedeno, Bjelovarsko-križevačka

¹⁴⁴⁰ *Compass, finanzielles Jahrbuch*, Band II Tschechoslowakei, Jugoslavien, God. 55., 1922., str. 1009 i 1210.

¹⁴⁴¹ Socijalizacija u riješenju evropske financijske krize, *Privredni glasnik*, God. I., br. 21., Bjelovar, 20. svibnja 1920., str. 1.

¹⁴⁴² Mira Kolar, „Privredni i socijalni razlozi propasti Države Slovenaca, Hrvata i Srba“, zbornik radova *Godina 1918. prethodnice, zbivanja, posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., str. 171-194., na str. 171.

¹⁴⁴³ M. Kreser, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 114.

¹⁴⁴⁴ M. Ređep, M. Žugaj, K. Vuković, „Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća“, str. 98.

županija nije bitno odudarala od prosjeka Hrvatske i Slavonije i pokazivala je sve elemente gospodarski nerazvijenog kraja. Nedostajala joj je modernizacija u proizvodnji, okrupnjivanje posjeda i ulaganje značajnijih financijskih sredstava u poduzeća koja bi se bavila preradom poljoprivrednih proizvoda. Situacija kod poljoprivredne proizvodnje dodatno se je zakomplicirala izbijanjem Prvoga svjetskog rata. Naravno, najveći problem javljao se je zbog mobilizacije, odnosno pomanjkanja radne snage, ali samu proizvodnju ograničile su i rekvizicije naročito radne stoke, maksimiziranje cijena, skupoća itd. Često je poljoprivredna proizvodnja ovisila i o vremenskim uvjetima. Kako se prostor Hrvatske pa tako i Bjelovarsko-križevačke županije, nije nalazio na ratom zahvaćenom prostoru, Kr. zemaljska vlada i vodstvo županije mogli su dobar dio svoje energije upotrijebiti na ublažavanju ekonomskih posljedica koje je rat izazvao. Tako je njihov najvažniji posao bio osigurati dovoljno hrane za stanovništvo u županiji. S problemima u prehrani susrelo se i križevačko gradsko zastupstvo. Ono je raspravljalo o živežnim namirnicama koje su se počele na gradskom trgu prodavati po komadu, a koje se inače moraju vagati. Da je situacija s hranom bila ozbiljna, vidimo iz interpelacije gradskog zastupnika dr. Ferde Kerna koji je gradonačelniku predložio da gradska općina nabavi pšenicu i žitak za tov svinja radi prehrane gradskog stanovništva.¹⁴⁴⁵ Prijedlog je usvojen i upućen aprovizacijskom odboru. Na sjednici gradskog zastupstva održanoj 20. kolovoza 1916. godine aprovizacijskom odboru je na raspolaganje stavljeno 25 000 K gradskog novca iz raspoložive gotovine uz povrat s 4% kamata.¹⁴⁴⁶ Novac je vjerojatno upotrebljen za kupovanje pšenice i žitka za tov svinja, a vraćen u gradsku blagajnu nakon njihove prodaje. Koliko su pojedine mjere vlasti bile učinkovite ostaje za diskusiju, međutim sigurno je jedino da na području županije za vrijeme Prvoga svjetskog rata nije bilo veće gladi. Poljoprivrednici sa područja županije uspjeli su proizvesti ne samo dovoljno hrane za prehranu stanovništva u županiji, nego su svojim proizvodima pomagali prehranu stanovništva od Zagreba do Beča i Budimpešte. U toj poljoprivrednoj proizvodnji značajni dio zauzimali su poljoprivrednici iz kotara Križevci, ali i samih Križevaca predvođeni posjednikom Josipom pl. Kiepackom i gospodarstvima Križevačkog učilišta i križevačkog kaptola. Rekonstruirati gospodarstvo Križevaca za vrijeme Prvoga svjetskog rata danas je vrlo teško, arhivska građa je uništena nakon 1945. godine, a ono malo informacija o gospodarstvu koje se mogu pronaći u novinama iz tog razdoblja bilo je podložno cenzuri. Iz građe koja je ostala možemo zaključiti kako je gospodarska situacija u cijeloj Bjelovarsko-križevačkoj

¹⁴⁴⁵ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918., str. 37.

¹⁴⁴⁶ Isto, str. 43.

županiji bila vrlo slična, a odluke koje je donosila županijska oblast vezane za gospodarstvo uglavnom su vrijedile i za Križevce. Ipak, kako je gospodarska struktura stanovnika Križevaca bila je znatno drugačija od prosjeka županije, poljoprivredom se bavilo tek 30% građana, a od nepoljoprivredne proizvodnje živjelo je gotovo 50% građana, grad je imao neke svoje gospodarske posebnosti.¹⁴⁴⁷ Križevci su za vrijeme Prvoga svjetskog rata imali dosta probleme s gradskim proračunom. Njegova rashodovna strana bila je znatno veća od prihodovne. Veliki dio gradskog proračuna, kako je već ranije navedeno (vidi poglavlje 3.), bio je opterećen raznim ratnim doplatcima i pomoćima najugroženijim slojevima stanovništva. Kako dva glavna poduzeća kojima je grad upravljao (Gradska ciglana i Gradska munjara) u ratnom razdoblju nisu uspijevala puniti gradski proračun onako kako su to gradski zastupnici planirali, proračun se morao dopuniti raznim nametima kojima se je onda gušio razvoj gospodarstva. U punjenju proračuna najviše se očekivalo od Gradske ciglane koja je morala u nekoliko navrata povećati proizvodnju ciglarskih proizvoda, ali i njihove cijene. Međutim, kako ljudi u ratno vrijeme ne ulaze u veće investicije tako je i izgradnja ciglenih kuća u gradu počela stagnirati. Izostale su i veće građevinske investicije kojih je u gradu prije rata bilo nekoliko, tako da u vrijeme Prvoga svjetskog rata u gradu nije izgrađen ni jedan veći objekat za javnu upotrebu. Građevne investicije koje je poglavarstvo grada dozvolio bile su samo uređenje i popravci već postojećih objekata. Nije se išlo ni na širenje gradske električne mreže koja bi, zasigurno, donijela koju krunu u gradski proračun. Padom cijena drvne građe uoči i u prvim godinama rata, izostala je i zarada od strane najveće izvozne sirovine grada. Zbog ratnog stanja došlo je i do poremaćea poljoprivredne proizvodnje. Kako je rat odmicao, a vojsci je bila potrebna sve veća količina hrane i tegleće stoke vlada je pristupila rekvizicijama. One u gradu i kotaru Križevci nisu prošle bez problema. Seljaci su bili nezadovoljni cijenom i načinom na koji je rekvizicija provedena.

O tim problemima i malenim otkupnim cijenama u križevačkom kraju upozoravao je i saborski zastupnik Fran Novak.¹⁴⁴⁸ U svojem govoru izrečenom na sjednici Hrvatskog sabora 24. lipnja 1915. godine vlast je upozoravao da se seljacima rekvirira stoka po mnogo manjoj cijeni nego je ona bila u to vrijeme na sajmovima. Nakon njegove intervencije i deputacije upućene vladi i vojnom zapovjedništvu cijena za rekviriranu stoku je s 90 filira po kilogramu

¹⁴⁴⁷ B. Vranješ Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, str. 109.

¹⁴⁴⁸ *Za hrvatsku državu i za hrvatski seljački narod: Osam najvažnijih govora iz ratnog zasjedanja hrvatskog državnog sabora od 14. lipnja do 6. srpnja 1915.*/govornici Tomo Jalžabetić i Fran Novak, Zagreb, 1915., str. 75-88.

porasla na 1 K i 10 filira po kilogramu. Seljaci iz Križevaca i okolice stoku i hranu koja je bila popisana za rekviziciju morali su dovesti na sajmište u Križevcima gdje ju je preuzimala vojska.¹⁴⁴⁹ Rekvirirana stoka i hrana dalje su se, vjerojatno, s križevačkog željezničkog kolodvora vlakovima prevozile na krajnja odredišta. Slična situacija bila je i s rekvizicijom vina. F. Novak je izložio kako su trgovci vino za vojni erar otkupljivali po 20 filira, dok se je isto vojnicima na fronti prodavalo za 1 K i 40 filira. Okolica Križevaca vinorodan je kraj. Fran Novak nije bio zadovoljan odgovorom na deputaciju kojim je uputio vladi sa željom da vlada preko rekvizicije otkupi vino iz križevačkog kotara. Vlada je na deputaciju odgovorila da se vojni erar ne može upustiti u pregovore s malim dobavljačima jer njoj trebaju tisuće i tisuće hektolitara vina. Novak se nakon odgovora vlade obratio vojnom eraru, Njegovoj visosti nadvojvodi Fridrichu, zbog kupnje vina iz križevačkog kraja. Na kraju se iz križevačke okolice vojsci prodalo 100 hektolitara vina i to po cijeni od 80 filira.¹⁴⁵⁰ Novak je napomenuo kako bi vjerojatno uspjeli prodati svu zalihu vina koja je iznosila oko 40 000 hektolitara da se bojišnica iz Srijema nije prebacila na talijansku granicu. Na slične probleme nailazili su i stočari. U nekim općinama cijena za rekviriranu stoku bila je 1 K i 30 filira, a u drugom cijena bi već porasla na 2 K 20 do 2 K 40 filira.¹⁴⁵¹ Seljaci su uz rekviziciju bili pogođeni i zabranom prodaje stoke kod kuće. Početkom rata stoka se je mogla prodavati samo na sajmovima i to po unaprijed određenim i maksimiziranim cijenama te uz posebne dozvole i pregled veterinara koji su seljaci morali dodatno plaćati. Ovakve odluke i trebale su zaustaviti krijumčarenja i švercanja živežnih namirnica, ali su na kraju polučile suprotan učinak i seljake jednostavno odbijale od prodaje stoke na sajmovima. U takvim lošim ekonomskim uvjetima, nestašici hrane uzrokovane rekvizicijom, ali i slabom cijenom živežnih namirnica gradovi su uz ostale redovne poslove morali osigurati prehranu svojih građana.

Taj dio posla odrađivali su preko gradskih aprovizacija. Križevci su organizirali aprovizijski odbor kod gradskog poglavarstva koji je vodio poslove aprovizacije. Glavna zadaća gradske aprovizacije bila je kupovanje živežnih namirnica i njihova raspodjela tj. prodaja građanima. Kako su cijene poljoprivrednih proizvoda po izbujanju rata višestruko narasle seljaci su brzo došli do značajne količine gotova novca i nakon odluke o maksimiziranju cijena određenih životnih namirnica nisu morali pošto poto prodavati svoje proizvode. S druge strane otkup i prodaja živežnih namirnica morala se odvijati po strogo

¹⁴⁴⁹ Isto, str. 78-79.

¹⁴⁵⁰ Isto, str. 80-81.

¹⁴⁵¹ Isto, str. 83.

određenim maksimiziranim cijenama i tu je dolazilo do problema. Seljaci potaknuti nebrigom vlasti za njihove probleme i interese, nisu željeli prodavati žitarice, brašno, stoku, voće i povrće po maksimiziranim cijenama te uvjetima koje su određivale gradske, općinske, županijske ili državne vlasti. Žitarice i povrće za koje nisu dobili zahtjevanu cijenu nisu prodavali već su radije njima hranili stoku za koju su ipak dobivali povoljniju cijenu. Shvativši da su zbog stroge kontrole i visokih nameta seljaci svoje proizvode prestali prodavati na sajmovima i tržnicama vlasti su dozvolile pojedinim trgovcima da kupuju živežne namirnice i stoku po selima, ali samo u svrhu aprovizacije. Ova odluka išla je na korist seljacima ali i mnogim nakupcima i prekupcima koji su stoku, brašno te ostale živežne namirnice kupljene od seljaka preprodavali po znatno višim cijenama. Hrana kupljena na ovakav način umjesto gradskim aprovizacijama najčešće se je prodavala na crno u Zagrebu ili izvan granica Hrvatske i Slavonije. Time se je krug ponovno zatvorio i gradovi su ostajali bez hrane te su muku mučili sa opskrbom svojih građana. Ovakvi problemi zasigurno su mučili i aprovizijski odbor grada Križevaca. Kako ipak u malobrojnim sačuvanim izvorima nisam naišao na podatak o nestašici hrane u gradu možemo zaključiti kako je gradska aprovizacija uspjela odraditi svoju zadaću tj. opskrbiti stanovništvo dovoljnom količinom životnih namirnica. U rješavanju problema s opskrbom grada hranom uz aprovizijski odbor uključila se i županijska oblast koja je kontrolirala visinu cijena i sprječavala švercanje hranom. Značajniju ulogu u prehrani Križevaca također su imali i gospodarstvo Kr. gospodarskog učilišta kao i uzorno gospodarstvo obitelji Kiepack, te činjenica da je znatan dio građana Križevaca posjedovao vrtove, voćnjake te određeni broj stoke. Rekvizicija, maksimiziranje cijena, aprovizacija, pomanjkanje radne snage, šverc hranom i glad koja je zahvatila Istru, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu te Slovenske zemlje uzrokovali su stalno poskupljenje svih poljoprivrednih, ali i nepoljoprivrednih proizvoda, kao i njihovu proizvodnju. Velika poskupljenja pokrenula su domino efekt pa su porasle cijene rada, obrtničkih proizvoda i usluga, povisile su se trgovačke marže, a poskupio je promet kao i razne usluge. Gradsko poglavarstvo je tako, na račun skupoće povisilo maltarine, mjestovine i vagarske pritojbe na sajmovima, klaoničke naknade u gradskoj klaonici, potrošarinske pritojbe itd. Zbog visokih nameta na sajmovima nisu stradali samo proizvođači stoke i hrane nego i obrtnici i trgovci. Koliko je rat utjecao na trgovce koji su posjedovali stacionirane trgovačke radnje u gradu, nije poznato. No, za očekivati je, da su krizom manje bili pogođeni oni koji su trgovali prehrambenim proizvodima jer za razliku od ostalih proizvoda hrana se morala kupovati bi da

se preživilo. Kao primjer pozitivne trgovine imamo prodaju hrastovih stabala iz šume Župetnica, kojom si je grad znatno popravio financijsko stanje te prodaju stoke iz Križevaca i okolice na kojoj su najbolje zaradili križevački uzgajivači i trgovci stokom. Iako je broj izvezene stoke iz Križevaca bio znatno manji nego prije rata, visoka cijena koju je stoka imala u ratno vrijeme uvelike je nadmašila zaradu od prodane stoke prije rata. Obrtnička proizvodnja bila je jedan od glavnih nosilaca gospodarskog razvoja Križevaca do Prvoga svjetskog rata. Izbijanjem rata dolazi do slabljenja potražnje za obrtničkim uslugama i proizvodima. Mnogo obrtnika bilo je mobilizirano, a time pojedine obrtničke radnje, vjerojatno, nisu niti radile. Po završetku rata tehnologija kojom su se križevački obrtnici služili bila je uglavnom zastarjela i oni više nisu mogli konkurirati na tržištu jeftinijim tvorničkim proizvodima. Broj obrtnika u gradu između dva rata postupno se smanjuje, a obrti koji su nosili gospodarstvo grada u 18. i 19. stoljeću polako su se gasili. Koji su razlozi da se u gradu prije izbijanja Prvoga svjetskog rata, odnosno krajem 19. i početkom 20. stoljeća nije razvila značajnija industrijska proizvodnja, teško je reći. Ipak, kao odgovori na ovo pitanje nameću se teze o gubitaku županijskog središta, animozitetu promadarski orijentiranih političara prema kolegama iz Križevaca, otporu i protivljenju križevačkih obrtnika koji su u industriji vidjeli konkurenciju, izoliranost grada od glavnih trgovačkih tokova, vlasništvo u rukama ljudi stranog porijekla itd. Nažalost, kapital koji su stvorili križevački poljoprivrednici, obrtnici i trgovci nije dalje ulagan, nego je najčešće završio kao štednja u raznim bankama, štedionicama ili štednim zadrugama. Austro-Ugarsku Monarhiju za rata je zahvatila velika inflacija, a novac je izgubio vrijednost. Križevačke štedionice koje su uglavnom poslovale samo sa štednim ulozima, bez investiranja, sve su lošije i lošije poslovale što je u konačnici dovelo do njihovih pripojenja većim bankama. Te banke sa sjedištima izvan Križevaca, su onda kapital križevačkih štediša ulagale izvan Križevaca, npr. u razvoj Zagreba ili Bjelovara, a Križevci su ponovo izgubili šansu za veće investicije u gospodarstvo i industriju. Smatram da je Prvi svjetski rat itekako poremetio gospodarski razvoj grada. U prvom desetljeću 20. stoljeća konačno su se pojavile značajnije gospodrske aktivnosti u gradu. Počinju se saditi i sijati kvalitetnije poljoprivredne kulture (vinogradi na američkoj podlozi, Bohutinskyjeva pšenica ...), uzgajaju se plemenitije pasmine stoke (konja, goveda i svinja) koje donose i znatno veću zaradu. Otvaraju se ili moderniziraju prva industrijska poduzeća (Prvi križevački paromlin i paropila Hinko Švarc i sinovi, Gradska ciglana, pivovara braće Katz...) te uz već ranije razvijeni obrt i trgovinu Križevci su polako počeli

sustizati gospodarski razvijenije gradove u županiji tj. Bjelovar i Koprivnicu. Nosioci ovog privrednog razvoja bili su domaći i doseljeni obrtnički i trgovački poduzetnici. Oni, iako nisu uspjeli razviti značajniju industrijsku proizvodnju do početka Prvog svjetskog rata, svoj zarađeni kapital su akumulirali u bankama i štedionicama te se prometno povezali s ostatkom županije tj. Hrvatske, čime su stvorili sve uvijete za veći ekonomski razvoj grada koji je onda zaustavio Prvi svjetski rat. Gubitak tržišta i kapitala uzrokovan ratom te agrarna reforma provedena neposredno nakon rata doveli su do nove gospodarske stagnacije grada i ekonomskog iseljavanja u međuratnom razdoblju. Posljedice Prvog svjetskog rata na gospodarstvo Križevaca osjećale su se još dugo nakon završetka rata, a potpun gospodarski oporavak Križevci su imali tek nakon Drugog svjetskog rata.

8. KRIŽEVČANI NA BOJIŠTIMA PRVOGA SVJETSKOG RATA

8.1. Austro-Ugarska vojska i novačenje

Potpisivanjem Austro-ugarske nagodbe 1867. godine i stvaranjem dvojne Monarhije uspostavljena je i zajednička austrougarska vojska. Oružana sila Austro-Ugarske Monarhije dijeli se na stalnu vojsku i bojno pomorstvo (k.u.k. Gemeinsame Armee ili Heer -zajednička vojska), na teritorijalnu austrijsku vojsku ili domobranstvo (k.u.k Landwehr) i mađarsko i hrvatsko-slavonsko domobranstvo (m.k. Honvedseg i Hrvatsko domobranstvo) tj. na Landwehr i Honved, te je isto tako podijeljen i pučki ustanak (Landsturm - pričuvne postrojbe).¹⁴⁵² Do 1914. godine u nekoliko navrata ustroj i zakoni austrougarske vojske su se mijenjali, a posljednja reorganizacija i izmjene zakona o obrambenoj sili izvršene su 1912. godine. Zajednička vojska trebala je braniti čitavo područje Austro-Ugarske Monarhije, a financirala se iz zajedničke blagajne carstva. Domobranske vojske financirale su se sredstvima zemalja u kojima su podizane i bile su namijenjene lokalnoj obrani, dok se pučki ustanak predviđao kao krajnja obrambena mjera u ratu u slučaju prodora neprijatelja na teritorij Monarhije.¹⁴⁵³ Vojna obveza u zajedničkoj vojsci trajala je 10 godina (3 godine u postrojbi i 7 godina u pričuvi), a u domobranstvu 12 godina (2 godine u postrojbi i 10 u pričuvi).¹⁴⁵⁴ Neposredno pred Prvi svjetski rat zajedničku austrougarsku vojsku činilo je 60 divizija raspoređenih u 16 vojno zbornih područja (korpusa).¹⁴⁵⁵ Novaci tj. vojni obveznici s područja Hrvatske i Slavonije popunjavali su 7. k.u.k. pješačku diviziju (Infanteriedivision) zajedničke vojske sa zapovjedništvom u Osijeku, 36. k.u.k. pješačku diviziju zajedničke vojske i 42. k.u. pješačku diviziju Honveda obje sa zapovjedništvom u Zagrebu gdje je bilo smješteno i zapovjedništvo 13. vojnog zbornog područja za Hrvatsku i Slavoniju.¹⁴⁵⁶

¹⁴⁵² Milan Pojić, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914.“, *Arhivski vjesnik*, God. 43 (2000), str. 147-169., na str. 148.; Zvonimir Freivogel, *Austrougarska vojska u Prvome svjetskom ratu*, Zagreb, 2014., str. 15.

¹⁴⁵³ Isto.

¹⁴⁵⁴ M. Pojić, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914.“, str. 148.

¹⁴⁵⁵ Z. Freivogel, *Austrougarska vojska u Prvome svjetskom ratu*, str. 20-21.

¹⁴⁵⁶ Z. Freivogel, *Austrougarska vojska u Prvome svjetskom ratu*, str. 20-21.; M. Pojić, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914.“, str. 164-165.

Križevčani su najčešće vojsku služili u 16. pješačkoj pukovnici koja je zapovjedništvo imala u Bjelovaru.¹⁴⁵⁷ Puni naziv pukovnije bio je k.u.k. Ungarisch-Kroatisches Infanterie regiment Nr. 16. Tijekom Prvoga svjetskog rata pukovnica je ratovala na brojnim ratištima austrijskog carstva, uključujući drinsko-srpsko (Kozluk, Drina, Cer) 1914. godine, u Galiciji i Bukovini (Kolomeja, Čermovcy, Ivano-Frankovsk–bivši Stanislau) 1915.-1918., talijansko (Trento) u lipnju 1918. godine.¹⁴⁵⁸ Popudbena područja za 16. pješačku pukovnicu bila su: gradovi Bjelovar, Ivanić Grad, Koprivnica, Križevci, Varaždin te kotarevi Bjelovar, Đurđevac, Garešnica, Grubišno Polje, Kloštar Ivanić, Kutina, Ludbreg, Koprivnica, Peteranec, Virje, Križevci, Vrbovec, Sveti Ivan Žabno, Ivanec, Vinica, Varaždin, Varaždinske Toplice.¹⁴⁵⁹ Kraljevsko ugarsko domobranstvo uoči rata bilo je podijeljeno na 6 domobranskih okružja, a Hrvatska i Slavonija nalazile su se u 6. *zagrebačko hrvatsko-slavonsko* domobranskom okružju sa sjedištem u Zagrebu. *Zagrebačko hrvatsko-slavonsko* domobransko okružje činile su dvije brigade, 83. pješačka brigada u Zagrebu i 84. pješačka brigada u Osijeku. 83. pješačku brigadu (Zagreb) činile su 25. pješačka pukovnica u Zagrebu i 26. pješačka pukovnica (Karlovac) svaka s 3 bojne. 84. pješačku brigadu u Osijeku činile su 27. pješačka pukovnica (Sisak) i 28. pješačka pukovnica (Osijek) također su svaku činile po 3 bojne.¹⁴⁶⁰ Stanovnici grada i kotara Križevci popunjavali su 2. bojnu (Varaždin) 25. pješačke pukovnije (Zagreb) zajedno s građanima Varaždina i Koprivnice te stanovnicima kotara Varaždin, Koprivnica, Ludbreg, Ivanec i Novi Marof.¹⁴⁶¹

¹⁴⁵⁷ M. Pojić, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914.“, str. 164.; 16. Varaždinska pješačka pukovnica sa sjedištem u Bjelovaru nastala je ukidanjem dvije varaždinske graničarske pukovnije (križevačke br. 5 i đurđevačke br. 6) naredbom od 8. lipnja 1871. godine. Naziv *varaždinska* pukovnica povijesnog je karaktera i označava teritorijalnu pripadnost ondašnjem Varaždinskom generalatu. Naime, 16. varaždinska pukovnica osnovana je 1538. godine. Do Prvoga svjetskog rata sudjelovala je u 123 vojne, a svoju je hrabrost dokazala u 35 znamenitih bitaka od kojih su neke bile odlučne za povijest Europe. Pukovnije je djelovala do 1. travnja 1919. godine kada je demobilizirana, a u Bjelovaru je ustrojen 42. pješački puk.

¹⁴⁵⁸ Vladimir Strugar, Dubravko Habek, „Mortalitet 16. varaždinske pukovnije u Velikom ratu 1914.-1918.“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014. godine (glavni urednik Stjepan Damjanović), Zagreb- Varaždin, 2014., str. 99-123., na str. 101.

¹⁴⁵⁹ Isto, str. 164.

¹⁴⁶⁰ M. Pojić, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914.“, str. 168.

¹⁴⁶¹ Isto, str. 164.

8.2. Stradali Križevčani u Prvom svjetskom ratu

Koliko je točno Križevčana mobilizirano i koliko ih je stradalo u Prvom svjetskom ratu teško je reći. Međutim, podatak da su mobilizacijom 1914. godine iz Bjelovara na bojišnicu krenula 2322 pripadnika 16. pukovnije, da je tijekom četverogodišnjeg rata mobiliziran još veći broj ljudi te da su se dosadašnjim istraživanjima utvrdili gubici od 2416 umrlih, poginulih ili nestalih pripadnika 16. pješačke pukovnije dovoljno nam govori o starhotama i stradanjima u Prvom svjetskom ratu.¹⁴⁶² O stradalim ili odlikovanim časnicima i vojnicima 16. pješačke pukovnije vijesti su redovito, naročito u 1914. i 1915. godini donosili tjednici *Nezavisnost* i *Tjednik bjelovarsko-križevački* koji su tiskani u Bjelovaru. Tako je u *Nezavisnosti* od broja 20. do broja 26. za 1915. godinu objavljen popis poginulih, ranjenih ili nestalih časnika i vojnika 16. pješačke pukovnije.¹⁴⁶³ Obavijesti o poginulim, ranjenim ili odlikovanim vojnicima donosile su i druge tiskovine. *Ilustrovani list* donosi vijest vezanu za odlikovanog Križevčanina Franju Marušića. On je u vrlo kratkom razmaku zbog zasluga bio odlikovan prvo srebrnom kolajnom drugog razreda, a onda srebrnom kolajnom prvog razreda za hrabrost.¹⁴⁶⁴ Ovakvih članaka ili popisa stradalih, naročito nakon 1915. godine ili nema ili govore tek o pojedinačnim stradanjima, što se može zahvaliti cenzuri tiska koja nije željela da u javnost procure stvarni podatci o stanju i gubicima na ratištu. Kako su Križevčani najviše služili i popunjavali upravo 16. varaždinsku pješačku pukovnicu sigurno je da su i oni dio ove crne statistike. Nažalost, koliki je točan broj mobiliziranih, ranjenih ili umrlih križevačkih vojnika za sada nije poznato. U istraživanju koje su proveli Vladimir Strugar i Dubravko Habek o *Mortalitetu 16. varaždinske pukovnije u Velikom ratu 1914.-1918. godine* oni donose podatke o mjestu sahrane za 1332 (55,1% stradalih) pripadnika 16. pješačke pukovnije iz

¹⁴⁶² V. Strugar, D. Habek, „Mortalitet 16. varaždinske pukovnije u Velikom ratu 1914.-1918.“, str. 119.

¹⁴⁶³ „Iz listine gubitaka naše 16. pješačke pukovnije“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 20., 10. travnja 1915., str. 3-4.; br. 21., 17. travnja 1915., str. 5.; br. 22., 24. travnja 1915., str. 5.; br. 23., 1. svibnja 1915., str. 4-5.; br. 24., 8. svibnja 1915., str. 5-6.; br. 26., 22. svibnja 1915., str. 5.; Za više o stradalima 16. pješačke pukovnije uz tjednike *Nezavisnost* i *Tjednik bjelovarsko-križevački* vidi i: HR-HDA, M-466, M467, Matice umrlih 16. pukovnije; HR-HDA, M-495, Županijska bolnica Bjelovar. Mrtvarnik.; *Ratni dnevnik C.K. varaždinske pukovnije br. 16.*, II. dio., ur: Željko Pleskalt, Državni arhiv Bjelovar, 2004.

¹⁴⁶⁴ „Odlikovani hrvatski junaci“, *Ilustrovani list*, God. II., br. 49., 4. prosinca 1915., str. 1156.; Franjo Marušić bio je sin stare križevačke obitelji. Ratovao je na sjevernom bojištu kao kadet aspirant 16. pješačke pukovnije gdje se istaknuo u borbama s Rusima zbog čega je bio promaknut na čin zastavnika i predložen za treće odlikovanje. Kod jednog juriša je bio ranjen ali se oporavio i ponovo kao dobrovoljac vratio na ratište.

kojih se vidi da niti jedan stradali vojnik nije sahranjen na križevačkom groblju, iako je ukopa bilo diljem Bjelovarsko-križevačke županije.¹⁴⁶⁵

Koliko je Križevčana stradalo u Velikom ratu danas je teško procijeniti. Smatra se, da je na bojištima Prvoga svjetskog rata od stotinu stanovnika devet bilo u vojsci, pa bi na temelju toga iz Hrvatske i Slavonije bilo u vojsci 756 000 osoba. Ako se uzme statistika iz 1910. godine, također se smatra da je na tisuću stanovnika bilo dvadeset poginulih ili umrlih od posljedica rata.¹⁴⁶⁶ Primijenimo li ovu statistiku na grad Križevce dobijemo da je u Prvome svjetskom ratu sudjelovalo oko 440 stanovnika od kojih je stradala gotovo četvrtina odnosno oko 98 stanovnika. U Koprivnici je prema župnoj evidenciji stradalo oko 70 osoba.¹⁴⁶⁷ Kako je Koprivnica u vrijeme Prvoga svjetskog rata imala skoro duplo više stanovnika od Križevaca možemo pretpostaviti da je stradalih Križevčana po toj logici bilo otprilike 30-35. Izračunamo li prosjeke od maksimalno 98 i minimalno 30-35 stradalih Križevčana u Prvome svjetskom ratu dolazimo do brojke od oko 65 poginulih ili umrlih.

U rimokatoličkoj Matici umrlih župe Križevci vidljivo je da su na Gradskom groblju (u vrijeme Prvoga svjetskog rata groblje sv. Roka) sahranjena samo četiri stradalnika Prvoga svjetskog rata. To su zastavnik 5. ulanske pukovnije Marcel pl. Kiepack rodom iz Križevaca.¹⁴⁶⁸ Sahranjeni poručnik 25. domobranske pukovnije Oskar Majsch bio je rodom iz Ogulina, vojnik Stjepan Bisiach (Bizjak) bio je rodom iz Trsta, a vojnik 35. pješačke pukovnije Franjo Leberl iz /Schütwe/ u Češkoj.¹⁴⁶⁹ Prvi ratni ukop u Križevcima održao se 6. prosinca 1914. godine kada je u počasnom grobu prvog razreda na središnjem križevačkom groblju sahranjen 29-godišnji doknadni pričuvnik c. i kr. 37. pješačke pukovnije Stjepan Bisiach.¹⁴⁷⁰ On je bio ranjen na bojnopolju, a ranama je podlegao u željezničkom vagonu između Vrbovca i Križevaca 4. prosinca 1914. godine prilikom transporta na liječenje u Veliku Kanižu.¹⁴⁷¹ Njegov ukop organizirala je podružnica Crvenog križa Križevci. Sahranu je vodio župnik Žiga Ferkić, a pogrebu su prisustvovali i brojni građani Križevaca čime su odali počast stradalom junaku. Nad grobom Stjepana Bisiacha dirljiv govor održao je gradski

¹⁴⁶⁵ V. Strugar, D. Habek, „Mortalitet 16. varaždinske pukovnije u Velikom ratu 1914.-1918.“, str. 116-118.

¹⁴⁶⁶ Mile Bjelajac, „Na bojištima Prvog svjetskog rata“, *Zbornik Dvor na Uni*, Dvor, 1991., str. 208. Vidi i: M. Kolar Dimitrijević, „Utjecaj prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije“, str. 41.

¹⁴⁶⁷ M. Kolar Dimitrijević, „Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu“, str. 98.

¹⁴⁶⁸ HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 182., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1911.-1928., str. 104.

¹⁴⁶⁹ Isto, str. 64 i 83. i 119.

¹⁴⁷⁰ Isto, str. 64.

¹⁴⁷¹ „Sprovod palog junaka“, *Jutarnji list*, God III., br. 960., Zagreb, utorak, 22. prosinca 1914., str. 3.

liječnik dr. Fran Gundrum, dok je školska mladež otpjevala tužaljku *Čuj nas, Gospodine!*, a jedna je učenica pročitala pjesmu žalobnicu.¹⁴⁷² Zborno zapovjedništvo u Zagrebu na sprovod je poslalo svoje zastupnike poručnika pl. Aleksija i zastavnika Sasa.¹⁴⁷³

Drugi ukop bio je 26. listopada 1915. godine kada je na gradskom groblju sahranjen vojnik 35. pješačke pukovnije Franjo Leberl rodnom iz Češke. On je umro u 23. godini od zatajenja srca 24. listopada 1915. godine.¹⁴⁷⁴ Franjo Leberl u Križevce je stigao s talijanskog bojišta vjerojatno na liječenje u bolnicu Crvenog križa, ali je, pretpostavljam, preminuo prilikom transporta. U popisu ranjenika liječenih u bolnici Crvenog križa u Križevcima nije zaveden.

Najveći i najtužniji pogreb u Križevcima za vrijeme rata bio je pogreb Marcela pl. Kiepacha k.u.k. zastavnika 5. ulanske pukovnije stradalog 13. kolovoza 1915. godine kod Stasina u Rusiji-Poljskoj, a čiji su posmrtni ostaci sahranjeni 20. siječnja 1917. godine.¹⁴⁷⁵

¹⁴⁷² Nikola Pavić Hortenzije napisao je knjižicu kojom je htio ostaviti spomen na one koji su doprinijeli svojom dobrotom i olakšati život u mučnoj stvarnosti. Knjižica je datirana 1. listopada 1917. godine, a objavljena je 1918. godine. U knjižici su pjesme posvećene poginulima, stradalima i umrlim Križevčanima ili ljudima koji su na nekoji način bili vezani za Križevce. Jednu pjesmu u zbirci Hortenzije je posvetio i prvom umrlom vojniku koji se našao u Križevcima Stjepanu Bisiachu (Bizjak.); (Hortenzije (Nikola Pavić), „Stjepanu Bizjaku“ *Spomenica*, Zagreb, 1918., str. 8 i 9.)

¹⁴⁷³ „Sprovod palog junaka“, *Jutarnji list*, God III., br. 960., Zagreb, utorak, 22. prosinca 1914., str. 3.

¹⁴⁷⁴ HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 182., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1911.-1928., str. 83.

¹⁴⁷⁵ Marcel pl. Kiepach (Križevci, 12. veljače 1894. – Stasin, ruska fronta, 13. kolovoza 1915.) bio je izumitelj, čudo od djeteta. Njegovi radovi pokrivaju područja elektronike, magnetizma, akustike, prijenosa zvučnih signala i transformatora. Potomak je vlastelinske obitelji Kiepach, koja je došla u Križevce početkom 19. stoljeća i općenito utjecala na povijest grada. Pučku školu završio je u Križevcima, a realnu gimnaziju u Zagrebu. Studirao je gospodarske znanosti u Berlinu i elektrotehniku u Charlottenburgu. U Berlinu je kao šesnaestogodišnjak 16. ožujka 1910. godine patentirao brodski kompas koji pokazuje sjever bez obzira na blizinu željeza ili magnetskih sila, a usavršio ga je i patentirao u Londonu 20. prosinca 1911. godine kao uređaj za daljinsko pokazivanje broskog kompasa, koji se sastoji od ampermetara kao pokaznih instrumenata smještenih u raznim dijelovima broda, na čiji rad ne mogu utjecati magnetske sile niti magnetske mase u njihovoj blizini. U Francuskoj je patentirao dinamo za rasvjetu vozila. Bio je to električni generator s mehaničkim pogonom samoga vozila. Njegov *mali transformator* za niski napon široko se primjenjivao po sustavu *Kiepach-Weiland*, a patentirao je i strujni prekidač na principu strujnog tlaka za rendgen. Radio je i na raznim drugim područjima mehanike i elektronike. Dopisivao se s uglednim svjetskim znanstvenicima i izumiteljima. Kad je izbio Prvi svjetski rat, javio se kao dragovoljac i poginuo na ruskoj fronti 13. kolovoza 1915. godine u 21. godini života. Njegovi su posmrtni ostaci 19. siječnja 1917. preseljeni u Križevce, gdje su 20. siječnja 1917. godine položeni u obiteljsku grobnicu na gradskom groblju. Njegova dva patenta su uključena u veliku izložbu "Znanost u Hrvata: prirodoslovlje i njegova primjena" (lipanj-listopad 1996., Klovićevi dvori). U Križevcima djeluje Inovatorsko društvo „Marcel Kiepach“. Gradski muzej Križevci posjeduje njegovu opsežnu dokumentaciju te brojne obiteljske fotografije i dokumente, a 2004. priređena je izložba o obitelji Kiepach u Križevcima. (Više o Marcelu pl. Kiepachu vidi: Zoran Homen, „Marcel pl. Kiepach zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, *Cris*. God. VII., br. 1/2005., str. 113-122.; Zoran Homen, „Obitelj Kiepach od Haselburga u Križevcima“, *Katalog izložbe Obitelj Kiepach od Haselburga u Križevcima. Izložba iz ostavštine obitelji, Križevci*, 2004.; Ottone Novosel,

Marcel je bio jedino muško dijete Josipa pl. Kiepacha i barunice Marte Locatelli poznatih veleposjednika i dobrotvora iz Križevaca. Marcel pl. Kiepach javio se 28. srpnja 1914. godine austrougarskom konzulatu u Berlinu da ga unovače kao vojnog dobrovoljca i stave na raspolaganje 16. pješačkoj pukovnici čime je postao prvi ratni dobrovoljac Bjelovarsko-križevačke županije. Kada je njegovo godišnje došlo na red za novačenje, iskoristio je svoje pravo na jednogodišnje dobrovoljstvo te je unovačen u 5. ulansku pukovnicu. Vojnu obuku prolazio je u Varaždinu, Holicsu i Brucku na Leithi.¹⁴⁷⁶ Ispunjen domoljubljem i entuzijazmom nije mogao dočekati da nakon vježbi iz pješništva, konjaništva i strojevnih pušaka otiđe na istočni front boriti se protiv Rusije. Na ruskoj fronti često se dobrovoljno javljao za izvidničke ophodnje i tu pokazao junačko srce i golemu vojnu spremu. Bio je omiljen među vojnicima i nadređenima koji su ga nazivali ponosom regimente. Marcel pl. Kiepach sudjelovao je, u za austrougarsku vojsku pobjedonosnim, bitkama kod Krasnika, Lublina, Ivangoroda i Varšave, pa u vojsci nadvojvode Josipa i njemčkoj vojnoj grupi Woyrsch.¹⁴⁷⁷ 12. kolovoza 1915. godine usmrćen je konj na kojem je jahao, a sljedeći dan jašući na drugom, kao zapovjednik izvidničke patrole, stradao je i sam Marcel pl. Kiepach od Kozaka koji su napali njegovu izvidnicu nedaleko od Stasina. U napadu najprije su smrtno stradala tri Marcelova vojnika, a ostali su se razbježali pred nadmoćnim neprijateljem. U napadu Marcel je pogođen puščanim zrnom u srce te je pao s konja i ostao ležati teško ranjen okružen Kozacima koji su ga opljačkali i umirućega ostavili na poljani. Sljedeći dan je Marcelova eskadrila protjerala kozake i pronašla mrtvo tijelo koje su pokopali u perivoju dvorca Luciana Moniuszka koji se nalazio u Sabniji (okrug Sokolow u Poljskoj).¹⁴⁷⁸ Za svoje zasluge u Prvom svjetskom ratu Marcel pl. Kiepach je odlikovan srebrnom kolajnom I. i II. razreda, a predložen je za odlikovanje zlatnom kolajnom. Vijesti o Marcelovoj pogibiji prenijele su i neke novine. Tako je *Tjednik bjelovarsko-križevački* u broju 26. iz 1915. godine objavio kako im je Josip pl. Kiepach u svoje i u ime svoje obitelji javio (poslavši uredništvu osmrtnicu) prežalosnu vijest da im je premili sin i brat Marcel pl. Kiepach od Haselburga zastavnik c. i kr. 5. ulanske pukovnije pao junačkom smrću u 21. godini 13. kolovoza 1915.

„Nesuđeni križevački Tesla“, *Vjesnik*, 28. siječnja 1979.; Vladimir Muljević, „Mladi izumitelj Marcel pl. Kiepach“, *IV. Međunarodni simpozij o novim tehnologijama*, Pula 25.-27. listopada 1993, Zbornik radova, str. 202.-205.; Vladimir Muljević, „Marcel pl. Kiepach“, *ABC tehnike*, br. 447. rujan 2001.)

¹⁴⁷⁶ „Bildertexte“, *Wiener Salonblatt*, Jahrgang 47., Nr. 7, Samstag, den 12. Februar 1916., str. 5.; Z Homen, „Marcel pl. Kiepach zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, str. 119.

¹⁴⁷⁷ „Bildertexte“, *Wiener Salonblatt*, Jahrgang 47., Nr. 7, Samstag, den 12. Februar 1916., str. 5. i 6.; Hortenzije, *Spomenica*, str. 14.; Z. Homen, „Marcel pl. Kiepach zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, str. 119.

¹⁴⁷⁸ Isto.

godine na sjevernom ratištu kod Stasina.¹⁴⁷⁹ Bjelovarska *Nezavisnost* vijest o pogibiji Marcela pl. Kiepacha objavila 11. rujna 1915. godine u broju 42.¹⁴⁸⁰, a *Jutarnji list* u broju 1296. od 31. listopada 1915. godine.¹⁴⁸¹ U časopisu *Wiener Salonblatt*, koji je najčešće donosio vijesti o pripadnicima visokog društva, objavljen je kratki životopis, ratni put i slika Marcela pl. Kiepacha u časničkoj uniformi. Tekst i fotografija su objavljeni 12. veljače 1916. godine u broju 7.¹⁴⁸² Obitelj je za pokojnika priredila čitanje misa zadušnica koje su se održale u župnoj crkvi Sv. Ane u ponedjeljak 6. rujna 1915. godine u 8 sati i u Patronatskoj crkvi u Dubovcu.¹⁴⁸³ Najvjerojatnije je postojala i komemoracija za pokojnika jer se u Gradskom muzeju Križevci čuva govor kojega je sastavio dr. Fran Gundrum Oriovčanin. Tekst govora je na tri stranice pisan pisaćom mašinom, a donosi Marcelov životopis i opis njegove pogibije. Tekst je datiran 7. rujna 1915. godine pa možemo pretpostaviti da je komemoracija bila tog dana ili koji dan kasnije.¹⁴⁸⁴ Koliko je Marcel i cijela obitelj Kiepach bila važna za gospodarski, kulturni, politički i humanitarni život Križevaca i Hrvatske svjedoče i brojna pisma i brzojavi sućuti koja su upućena obitelji. Među njima ističem pismo Margot Marie Amalije Drašković von Trakoschan bliske prijateljice Marte pl. Kiepach i brzojav sućuti koje su osobno poslali austrijski nadvojvoda Leopold Salvator i njegova supruga Blanka.¹⁴⁸⁵

Dvije godine nakon pogibije tijelo Marcela Kiepacha preneseno je u Hrvatsku tj. Križevce. O prijenosu tijela saznajemo iz pisma što ga je Marcelovom ocu Josipu uputio Lucian Moniuszko sa suprugom Josephinom pokraj čijeg dvorca u Sabniji (okrug Sokolow u Poljskoj) je bio pokopan Marcel.¹⁴⁸⁶ Lucian Moniuszko i njegova supruga Josephina preuzeli su organizaciju dopreme Marcelovog tijela dok je troškove pokopa trebao pokriti Marcelov

¹⁴⁷⁹ „† Marcel pl. Kiepach od Haselburga“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXVI., br. 45., 5. rujna 1915. (nije paginirano)

¹⁴⁸⁰ „† Marcel pl. Kiepach od Haselburga“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 42., 11. rujna 1915., str. 2.

¹⁴⁸¹ „Galerija hrvatskih junaka. Marcel pl. Kiepach“, *Jutarnji list*, God. IV., br. 1296., Zagreb, nedjelja 31. listopada 1915., str. 1.

¹⁴⁸² „Bildertexte“, *Wiener Salonblatt*, Jahrgang 47., Nr. 7, Samstag, den 12. Februar 1916., str. 5., 6. i 10. Tekst se nalazi na stranicama 5. i 6., a na 10. strani časopisa objavljena je slika Marcela pl. Kiepacha u časničkoj uniformi k.u.k. zastavnika 5. ulanske pukovnije Austro-Ugarske vojske. Original objavljene slike danas se čuva u Gradskom muzeju Križevci pod inventarnim brojem 4657, a slika je nastala oko 1914./1915. godine.

¹⁴⁸³ „† Marcel pl. Kiepach od Haselburga“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXVI., br. 45., 5. rujna 1915. (nije paginirano)

¹⁴⁸⁴ GMK, inventarni broj 5222., Tekst o Marcelu Kiepachu poginulom na ratištu, napisao dr. Fran Gundrum Oriovčanin, 7. rujna 1915. godine.

¹⁴⁸⁵ GMK, inventarni broj 5215/3. Pismo Margot Draskovich upućeno Marti pl. Kiepach 7. rujna 1915.; GMK, inventarni broj 5215/2., Brzojav sućuti obitelji Kiepach od austrijskog ndvojvode Leopolda Salvatorea i njegove supruge Blanke.

¹⁴⁸⁶ GMK, inventarni broj 5215/1, Pismo Luciana Moniuszkog Josipu pl. Kiepachu o tijeku transporta posmrtnih ostataka njegovog sina, Sobnia (Poljska) 13. siječnja 1917.; Zoran Homen, „Marcel pl. Kiepach zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, str. 120.

otac. Iz pisma također, saznajemo da je Marcelovo tijelo prevezeno vlakom i to uz pratnju jednog vojnika.¹⁴⁸⁷ Tijelo je bilo izloženo na odru u obiteljskom dvorcu o čemu nam svjedoči jedna sačuvana fotografija.¹⁴⁸⁸ Marcela pl. Kiepacha na posljednje počivalište ispraćen je *dostojnom pratnjom, kakva doliči sinu i junaku.*¹⁴⁸⁹ Pogreb je obavljen 20. siječnja 1917. godine na križevačkom groblju. Nadgrobno slovo održao je opet dr. Fran Gundrum Oriovčanin¹⁴⁹⁰ dok je posljednji pozdrav uputila učenica V. razreda više pučke škole Blanka

¹⁴⁸⁷ Isto.

¹⁴⁸⁸ GMK, inventarni broj 4668, Svečani odar sa posmrtnim ostacima Marcela pl. Kiepacha, prije ukopa u obiteljsku graobnicu na križevačkom groblju, 20. siječnja 1917.

¹⁴⁸⁹ Hortenzije, *Spomenica*, str. 13.

¹⁴⁹⁰ GMK, inventarni broj 5223, Nadgrobno slovo što ga je dne 20. I. 1917. godine održao dr. Fran Gundrum Oriovčanin na grobu „Hrvata junaka Marcela pl. Kiepacha-Haselburskog, koji je junačkom smrti dne 13. kolovoza 1915. pao kod Sabnie“. Tekst govora glasi: *«Treća je ovo žrtva kletoga i ljutog rata, što ju u polje mrtvih našega skromnog grada sahranjujemo na vječni počinak. Treća je velim, žrtva, što ju je daleko od svoje domaje pokosila neumoljiva, bezobzirna smrt, koja je dosad nevidjenom snagom bezobzirce oštrom kosom kosila po izbor junake na bojnim poljanama, lišavajuć ih skupocijenjenoga života.*

I naš dragi Marcel postade žrtvom smrti; jedinac u brižnoga oca i ljubljene majke mjezimice, dade svoj mladjahni život na oltar domovine. Potresan je to događaj. Potresan to više što sa našin sugradjaninom Mrcelom nestade ne samo zrio čovjek, makar još mladijih godina, nego što s njime gubimo i izgubismo, a na žalost zauvijek, umnoga čovjeka, u kog stavljasmu najljepše i najveće nade.

Nadasmo se, da će duševni, umstveni proizvodi njegovi proslaviti u prvom redu njegovo milo i rodno mjesto, drevni Križevac, u kom bi bio duhom svojim prvi, kakvoga križevačka majka možda još nikad nije rodila. U drugom bi redu bilo slavlja za cijelu nam milu domovinu, koja treba umnih ljudi, a u trećem redu bilo bi od Marcela neprocijenjive koristi za cijeli kulturni svijet. Nadali smo se, da će njegovo ime u znanosti biti zabilježeno sjajnim i neizbrisivim slovima! Nadali smo se.... Ali....Ali! Tijelo će njegovo po davnoj odredbi Svevišnjega pretvoriti se u prah i pepeo, a duh njegov neće i ne može ono vršiti, što smo očekivali. A zašto? Triezni i dobri taj mladić, ukrašen i obdaren rijetkim i krasnim tjelesnim i duševnim svojstvima, koja već za nama snažno izbijahu, bijaše na Berlinskoj visokoj školi, da se u nauci usavrši. Sjedeć u svojoj sobici i čitajući znanstvene knjige čuje jednog dana nekakav žamor na ulici. Otvoriv prozor doprije do njega, zvuk trublje, ratne trublje, što junake zove u boj...!

I Marcel zatvori knjigu. Dužnost, što ju u srcu svome osjećao za kralja i dom prevladala je volju za nauku, pa i što još ne imadjaše zakonom propisanih godina da se vrsta u redove vojnika, da položi prisegu kao vjerni sin svoga vladara, eno ga kako hrli u svoju domovinu pa moli, da bude kao dobrovoljac primljen u vojsku, jer je voljan žrtvovati zdravlje i život, svoju krv za svog kralja i dom. Uzelo ga...! On ode. Ode onamo, gdje je trebalo po izbor junaka. Ode!!! I Marcel, mladi ali snažni i triezni Marcel je uvijek među prvima; njemu se povjeravaju prevažne vojničke zadaće. Svi mu se vesele; a rod se njegov s njime oholi!! Ali na žalost to ne potraja dugo. Ubojito ga tane dušmanina pogodi u junačke hrvatske grudi. Pogodi ga iz busije. Jer da se je Marcel i sa više neprijatelja junački mogao uhvatiti u koštac, ne bi Marcel svoj život tako brzo i jeftino dao; osjetio bi dušmanin, kako Hrvat na megdanu baraca sa mačem u ruci. A kad Marcel spade sa konja iskače iz busije ljuti dušmani i vuku teško ranjenoga, da ga dovuku straži, ne bi li za živoga Marcela dobili u ime nagrade – koju kopejku. Vuku ga...! Nemilosrdno... Vuku ga... i ne mare za jecanje i boli ranjenog junaka. Vuku ga.... Makar sve što vide, da skupa krv iz njegovih grudi kulja. Vuku ga... ne povezivaju ranu, ne pružaju pomoći, ne ublažuju boli. Vlačanjem se brzo ugašuje svijetlo toga osebnog mladića i vojnika, ugašuje se svijetlo. Dušmani ne dadu ni da mirno ispusti svoju plemenitu i junačku dušu. Vuku ga bezdušnici, i kad se napokon uvjeriše da je svijetlo života za uvijek ugaslo, da je naš Marcel umro ne samo junačkom nego i mučeničkom smrti, orobiše truplo junaka i ostaviše ga....!

Degen koja je krasnoslovlila pjesmu Nikole Pavića – Hortenzija pod naslovom *Junače dragi, brate i družo!*¹⁴⁹¹

U Matičnoj knjizi umrlih rimokatolika na str. 117. spominje se i c. i kr. poručnik Antun Gold sahranjen 2. prosinca na gradskom groblju. On je umro 30. studenog 1917. godine u 42. godini života od moždanog krvarenja i njegova smrt nije bila vezana za ratište.¹⁴⁹² On se s bojišta vjerojatno vratio 1916. godine od kada je, uz svoj stolarski obrt, postao i zakupnik svih ubogarskih pogreba u gradu. Za svaki ubogarski pogreb u svrhu

Plemenito se srce brata Poljaka našlo, koje pokojnika pravom nepristranom ljubavi sahrani u svome vrtu, cvijet među cvijećem. To je bilo dana 13. Kolovoza 1915. Užasno je pomišljati na ovaj strašni događaj, jer da je bila ruka Samaritanca, da je bilo srca čovjekoljuba možda bi Marcel danas bio živ. Ali zvijski postupak neprijatelja je uzrokovao neminovnu smrt.

Dragi Marcele! Kad se je tvoja plemenita duša djelila od junačkog tijela, u najtežim i najsudbonosnijim časovima tvojima ne bijaše uza te tvoga dobrog roditelja, da ponosom gleda u tvoje već muževno lice, kako umireš za kralja i dom! Ne bijaše kod tebe mile majke, da svome jedincu zauvijek zatvori lijepe oči, koje je toli često ljubila! Ne bijaše kod tebe tvojih milih sestrica da ti otaru zadnju suzu, sestrica velim, da ti dadu zadnji cjelov, tebi, milomu bratu! Ne bijaše uza te, dragi Marcel, ni Samarićana, da ti prostru ma i na hladnoj zemlji, jer junaci ne umiraju na svili i kadifi, da ti olakote zadnje časove tvoga skupog života. Sada te dopremiše tvoji mili roditelji u tvoju domovinu, da te imadu blizu sebe, a mi te dragi Marcele evo dopratismo do tvoje skromne kućice.

Tebi zahvaljuje kralj, tebi blagodari dom, jer si junak, junak si, što je pao najslavnijom smrti, smrti, koju ovjenčava lovorika. Ti si Marcele postao neumrl, ne samo zato što si izgubio život pred dušmaninom, nego i zato, što si pripomogao, da se još čvršće sagradi i poveća zid, zid velim, što nas štiti od dušmana i preko kojega dušmanin bje neće prijeći, zid, koji je gradjen iz najvažnije i najglavnije sastojine čovječjega tijela... A ta sastojina je krv, krv junaka, krv i tvoja, tvoja velim krv dragi Marcele.

Eto, slavan si! Sveta uspomena na Tebe vijekom će živjeti, a naosep Križevcu jesi i ostat ćeš dika. Svi ćemo te duboko štovati, pravedno ocijeniti tvoj rad i uzeti te divnim primjerom, savjesnog, marljivog, trijeznog mladića i po izbor junaka.

Plemeniti i muževi dobra srca i dobre volje zasadiše paomu mira. Ta paoma treba da uskoro živo poraste. Ali ima ih, što za nju neće da znadu, pa zato mili junački i slavni pokojniče stupi pred prijestolje Božije i zahvali: "O Svevišnji Stvoritelju, koji si na nebesima i na zemlji pošalji andjele Tvoje na zemlju, nek otkidaju grančice sa paome mira i neka ih darivahu onima, koji za mir neće da znadu. Nek se Gospode vrši volja Tvoja i neka nose grančice mira svima ljudima, pa kano je prije dvije godine zatrubila trublja ratna pozivajuć: U boj! Tako neka sada angjeli Tvoji navješćuju: mir, mir!"

To učini dragi Marcele. Molbu će po izbor junaka dragi Bog oslišati, a kao se sveudilj još čuje jeka božićnijeh svetih pjesama, što ih pobožni narod pjevaše kad se ono Isus rodio, želimo o mi, da se rijeći pjevajućih, vijesnika svetijeh angjela odista ostvare, pa da bude: "Slava Bogu na visini, a mir ljudima na zemlji dobre volje!"

U miru Božijem i ljudskom da zacjeljuje užasne rane, što ih rat zadade i u trajnom miru uživajuć blagodat kulture, da zahvalimo odličnim junacima, a evo i tebi, dragi Marcele, komu kličemo: "Počivaj blago!" Slava ti! Slava, Slava!!!»

¹⁴⁹¹ Hortenzije, *Spomenica*, str. 12 i 13.; U GMK, inventarni broj 4707, čuva se i spomen-slovo (letak) Marcelu pl. Kiepachu izrečeno kod prijenosa posmrtnih ostataka i pokopa u Križevcima, kojeg potpisuje Hortenzije. Letak nosi naslov *Domovina svom junaku Marcelu pl. Kiepachu*, a u kojem je objavljena ista pjesma kao i u *Spomenici*.

¹⁴⁹² HR HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 182., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1911.-1928., str. 117.

grobarske i svećeničke usluge grad mu je isplaćivao 25 K.¹⁴⁹³ Kasnije će otvoriti i 1. križevački pogrebni zavod *Requies*. Iza njega ostala je supruga Ljuba Gold rođena Kovačić koja je nastavila voditi pogrebni zavod.

Peti poginuli vojnik koji je pokopan za vrijeme Prvoga svjetskog rata na križevačkom groblju bio je Oskar Majsch.¹⁴⁹⁴ Oskar Majsch bio je poručnik 25. domobranske pješačke pukovnije, nositelj vojničkog križa za zasluge s ratnom dekoracijom i mačevima te četnog križa kralja Karla.¹⁴⁹⁵ Nakon svršene vojne obuke sam se 7. studenog 1916. godine prijavljuje i odlazi s 25. hodnim bataljunom na sjeverno ratište u Galiciju. Istočno od Rožnjatova trebao je svratiti neprijateljsku pažnju na drugu stranu, kako bi se provela veća operacija na sjeveru. Za tu opasnu zadaću javio se Oskar Majsch dobrovoljno, zavarao neprijatelja, ali prilikom izvršenja zadaće bio je ranjen i preminuo je kod Lomnice 23. srpnja 1917. godine.¹⁴⁹⁶ Prema Matičnoj knjizi umrlih njegovi posmrtni ostaci preneseni su s bojnog polja u Križevce i sahranjeni vjerojatno 30. ili 31. prosinca 1917. godine.¹⁴⁹⁷

Na križevačkom groblju sahranjen je i Cyrills Bizzi-Tezzi talijanski vojni zarobljenik rođen u talijanskoj pokrajini Romagniji. On je umro 11. siječnja 1918. godine u 25. godini od zastoja srca, a sahranjen je 12. siječnja 1918. godine.¹⁴⁹⁸

U svojem nadgrobnom slovu što ga je dr. Fran Gundrum Oriovčanin održao 20. siječnja. 1917. godine na grobu Marcela pl. Kiepacha-Haselburskog između ostaloga dr. Gundrum je spomenuo i da je Marcel pl. Kiepach *treća žrtva žrtva kletoga i ljutog rata, što ju*

¹⁴⁹³ GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. Grada Križeci 1916.-1918., str. 135.

¹⁴⁹⁴ Oskar Majsch (Ogulin 11. kolovoza 1897. – Lomnica (Galicija) 23. srpnja 1917.) poručnik kr. ug. 25. domobranske pješačke pukovnije. Pučku školu završio u Ogulinu, a kako mu je otac Rudolf Majsch radio na željeznici obitelj (majka mu se zvala Aurelija Majsch) se često selila najprije u Zagreb gdje je školovanje nastavio u realnoj gimnaziji, pa zatim u Križevce gdje mu je otac postao glavar željezničke postaje i gdje je Oskar završio višu pučku školu. Nakon s odlikom svršene pučke škole odlazi u Pécs na dvije godine gdje pohađa domobransku školu. Treću godinu završio je u 18. kolovoza 1916. godine u Ludovik akademiji u Budimpešti, gdje se odlikovao kao vrsni mačevalac i strijelac. Kao pripadnik 25. domobranske pješačke pukovnije poginuo je istočno od Rožnjatova u Galiciji 23. srpnja 1917. godine. (Hortenzije (Nikola Pavić), „Oskaru Majschu“ *Spomenica*, Zagreb, 1918., str. 16. i 17)

¹⁴⁹⁵ Isto, str. 16.

¹⁴⁹⁶ Isto, str. 16 i 17.

¹⁴⁹⁷ HR HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 182., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1911.-1928., str. 119.

¹⁴⁹⁸ Isto, str. 120.; Romagna (romanjolski: *Rumâgna*) povijesna je regija Italije čije područje otprilike odgovara jugoistočnom dijelu današnje regije Emilia-Romagna. Što je radio i kako se Cyrills Bizzi-Tezzi našao u Križevcima za sada nije poznato.

u polje mrtvih našega skromnog grada sahranjujemo na vječni počinak.¹⁴⁹⁹ Nažalost, iz Matične knjige umrlih vidimo da on nije bio i zadnja žrtva rata sahranjena na križevačkom groblju, a koliko je još Križevčana poginulo i svoja mrtva tijela ostavilo diljem bojišta Prvoga svjetskog rata ostaje nam tek da utvrdimo. Nikola Pavić – Hortenzije u svojoj *Spomenici* navodi dva takva vojnika Franju Wilhelma i Božidara Hirschela koja su poginula na ratištu i čija su tijela na ratištu i sahranjena. Franjo Wilhelm stradao je od pogotka u truh kod Dudovice (srpsko ratište) 27. prosinca 1914. godine.¹⁵⁰⁰

Božidar Hirschl stradao je u Dobronovcu u Bukovini 5. lipnja 1916. godine.¹⁵⁰¹ Božidar Hirschl je kao pučki ustaša 17. listopada 1914. godine dodijeljen 16. pješačkoj pukovniji, a početkom 1915. godine poslan je na bojište u Bukovinu. Negdje krajem travnja - početkom svibnja 1915. godine ostao je zakopan nakon eksplozije granate. Suborci su ga uspjeli otkopati i odnijeti u bolnicu. Putem prema bolnici slučajno se susreo s bratom potporučnikom mjernikom Wilhelmom/ Vilimom.¹⁵⁰² Wilhelm Hirschl je ubrzo nakon tog susreta poginuo kod Balamatovke na ruskoj fronti (Besarabija) 10. svibnja 1915. godine.¹⁵⁰³ Nakon što se Božidar oporavio od ozljeda ponovo se vratio na bojište gdje je stradao 5. lipnja 1916. godine.¹⁵⁰⁴

Imena Božidara i Wilhelma Hirschla uklesana su uz imena još četvorice poginulih križevačkih židova na spomeniku palim ratnicima u ratu 1914.-1918. godine koji se nalazi na židovskom dijelu križevačkog gradskog groblja.¹⁵⁰⁵ Na spomeniku s lijeve strane uklesani

¹⁴⁹⁹ GMK, inventarni broj 5223, *Nadgrobno slovo što ga je dne 20. I. 1917. godine održao dr. Fran Gundrum Oriovčanin na grobu „Hrvata junaka Marcela pl. Kiepacha-Haselburskog, koji je junačkom smrti dne 13. kolovoza 1915. pao kod Sabnie“*

¹⁵⁰⁰ Hortenzije (Nikola Pavić), „Franji Wilhelmu“ *Spomenica*, Zagreb, 1918., str. 17 i 18.;

Franjo Wilhelm (Vukovar, 9. prosinca 1879. – Dudovica, 27. prosinca 1914.) staklar u Križevcima. Nakon školovanja jedno vrijeme je putovao po svijetu i na kraju se skrasio u Križevcima. U Križevcima je otvorio uzorni staklarski obrt. Mobiliziran je početkom Prvoga svjetskog rata. Kako je bio nježne prirode teško je podnosio život na bojnopolju. Međutim, do zadnjeg je bodrio suborce te ženu i troje djece kojima je preko ratnih dopisnica pružao ljubav, nadu, šalu i utjehu. (Hortenzije (Nikola Pavić), „Franji Wilhelmu“ *Spomenica*, Zagreb, 1918., str. 16.)

¹⁵⁰¹ Isto, str. 10 i 11.

Božidar Hirschl (Križevci, 26. travnja 1894. - Dobronovcu (Bukovina) 5. lipnja 1916.), sin poznatog trgovca iz Križevaca Jakova Hirschla. U Križevcima vrlo dobrim uspjehom završio nižu i višu pučku školu realnog smjera te trgovačku školu. U trgovini svoga oca radio do nastupa u vojnu službu. O Wilhelmu Hirschlu osim podatka o stradavanju te da je bio mjernik nisam uspio ništa pronaći.

¹⁵⁰² Isto, str. 11.

¹⁵⁰³ Gradsko groblje Križevci, židovski dio gradskog groblja, spomenik palim židovima 1914.-1918.

¹⁵⁰⁴ Hortenzije (Nikola Pavić), „Božidaru Hirschlu“ *Spomenica*, Zagreb, 1918., str. 11.

¹⁵⁰⁵ Spomenik je podignut na inicijativu nekolicine članova židovske općine iz Križevaca i zahvaljujući dobrotvornom društvu Hevra Kadiša. Sama akcija podizanja spomenika *Palim ratnicima u ratu 1914.-1918.* provedena je 1915. godine, a sam spomenik posvećen je 15. rujna 1915. godine. Izrađen od jablanačkog granita i

su podatci ing. Wilhelma/Vilima Hirschla, potporučnika stradalog 10. svibnja 1915. godine kod Balamatovke (Besarabija), poručnika Miroslava Marića, stradalog 26. svibnja 1915. u Grebovu (Galicija) te redova Vilima Mayera, poginulog 1915., mjesto nepoznato.¹⁵⁰⁶ Na desnoj strani spomenika uklesana su imena narednika Salamuna Goldberga stradalog 21. travnja 1916. u Wolczeku u Rusiji, kaplara Božidara Hiršla, stradalog 5. lipnja 1916. u Dobronovcu u Bukovini i đak-narednika Zvonka Rehnicera, stradalog 8. studenog 1916. kod Monte Frunte u Italiji.¹⁵⁰⁷

Da je poginulih, stradalih ili od bolesti preminulih križevačkih vojnika bilo još svjedoči nam i pjesma *Mojoj junačkoj poginuloj školskoj djeci* koju je Nikola Pavić – Hortenzije posvetio svima koji su poginuli na bojištima Prvoga svjetskog rata, a pohađali su školu u Križevcima.¹⁵⁰⁸ Koji su sve Križevčani bili vojnici u Prvome svjetskom ratu, koliko ih je bilo, gdje su se borili, koliko ih je ukupno stradalo i gdje su stradali, koliko su imali godina, kakve su im bile obitelji i čime su se bavili prije rata danas ćemo teško saznati. Od rata je prošlo sto godina. Živih svjedoka više nema, izvora ako je i postojalo očuvalo se jako malo. Danas ne postoje detaljni niti okvirni popisi iz kojih bi se iščitalo koliko je hrvatskih vojnika sudjelovalo u ratu, koliko ih je poginulo ili koliko ih je bilo ranjeno. Isto tako i za područje Križevaca možemo samo nagađati koliko je ljudi bilo mobilizirano, koliko ih je stradalo, koliko ih je bilo ranjenih ili nestalih. Objaviti vijest o smrti u novinama ili izdati tiskanu osmrtnicu mogli su samo imućniji i poznatiji građani. Jedna takva vijest je objavljena u *Ilustrovanom listu* 13. studenog 1915. godine. Saznajemo za smrt Gjure Sudaša, brijačkog obrtnika iz Križevaca. On je služio kod podvozne čete 13. zboru te je ranjen u studenom 1914. godine u Srbiji. Nakon oporavka prebačen je na sjeverno ratište gdje se zarazio tifusom i

bračkog mramora, a po nacrtima arhitekta Hinka Pscherhofa (Križevci, 1904. – Rotterdam, 1975.). Na vertikalnoj stijeni koja se sastoji od devet ploča stoji velikim hebrejskim slovima citat *Hacevi Jisrael al bamoteh halal, ejh naflu giborim* "Oh, kako ti slava pade, Izraele, izginiše div junci na tvom visu!". Ispod toga su imena stradalih vojnika a u sredini velikim brojkama godine rata 1914.-1918. Horizontalna ploča je veliki magen David u kojem se nalazi menora i natpis *Svojim palim sinovima – jevrejska općina*. Na spomeniku su uklesana imena šestorice židova iz grada i okolice, njihov čin, datum, mjesec i godina smrti te mjesto pogiblje. (Ljiljana Dobrovšak, „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata (1914.-1918.)“, *1918. u hrvatskoj povijesti*, Zbornik, Matica hrvatska, Zagreb, 2012., str. 427-453., na str. 438-439.; Ljiljana Dobrovšak, „Prilog židovskoj povijesti i kulturi“, *Novi Omanut*, God. XXI., br. 4 (124), Zagreb, listopad-studen 2014/5775., str. 1-4., na str. 4.)

¹⁵⁰⁶ Vijesti o stradanju Vilima Mayera prenosi i *Nezavisnost* 18. rujna 1915. godine. U članku piše da je Vilim Mayer na prvi glas bojne trublje stupio u 16. pješačku pukovnicu te da je vršio zadaću izviđanja kada je pao u zarobljeništvo. Vijest o njegovoj sudbini nadalje donose da ili je bolestan ili ranjen. („Vilim Mayer“, *Nezavisnost*, God. IX., br. 43., 18. rujna 1915., str. 2.) Nažalost, prave vijesti su bile da je Vilim Mayer u svojoj dvadesetoj godini stradao na srpskom ratištu.

¹⁵⁰⁷ Gradsko groblje Križevci, židovski dio gradskog groblja, spomenik palim židovima 1914.-1918.

¹⁵⁰⁸ Hortenzije (Nikola Pavić), *Mojoj junačkoj poginuloj školskoj djeci Spomenica*, Zagreb, 1918., str. 18.

preminuo 7. svibnja 1915. godine u Kapošvaru.¹⁵⁰⁹ Kako je rat odmicao, a žrtava rata bilo sve više, pogiblje siromašnih građana, kakav je bio običaj na početku rata, prestale su se objavljivati u novinama zbog ratne cenzure. Vjerojatno je tako i sa žrtvama iz Križevaca. Imućniji i ugledniji građani ostali su zapisani i zapamćeni kao žrtve rata dok su oni siromašni ostali, kao i njihova tijela na bojištu, prepušteni zaboravu.

8.3. Završetak rata i djelovanje zelenog kadra

Križevčani su izlazak iz Austro-Ugarske Monarhije, proglašenje Države SHS i završetak rata dočekali bez vanjskog sjaja - skromno, tiho i bez većih manifestacija. Iako su sve novine pompozno govorile o slobodi, završetku robovanja, skinutim okovima te 400 godina dugom snu da narod može sam odlučivati svojom voljom ipak četverogodišnje ratovanje, stalne rekvizicije, siromaštvo, glad, zapuštena polja te pljačke i neredi koji su zahvatili Hrvatsku krajem 1918. godine ostavili su traga i većih proslava izlaska iz Austro-Ugarske Monarhije u Bjelovarsko-križevačkoj županiji nije bilo. Tekstovi koji su objavljeni u bjelovarskoj *Nezavisnosti* vezane za Narodno vijeće i proglašenje Države SHS redom govore o ropstvu, iskorištavanju i nepravедnosti od strane Mađarske, ali i pozivaju na važnost očuvanja reda i mira. Tako tekst pod naslovom *Svoji smo* od 2. studenog 1918. godine donosi tekst: „*Svoji smo! Monarkija je priznala našu samostalnost i neodvisnost. Sada pako tražimo bezodvlačni mir. Neka se vrate naši sinovi, da budu u slučaju potrebe branitelji samostalnosti svoje domovine... Sve narodne sile na rad! Svaki pojedinac neka se stavi Narodnom Vijeću na raspolaganje. Silnog rada treba, pogotovo oko uzdržavanje reda. Naš je položaj sada takav, da se mi nijednog neprijatelja nemamo više bojati, osim sebe. Slobodu ograničuju i priječe neredi i pljačkanja naših vlastitih ljudi. Ti neredi i pljačkanja mogu zapriječiti uredno organiziranje naših narodnih sila i pružiti priliku neprijatelju, da navali na našu slobodu. Poradimo dakle oko organizacije po svim našim mjestima pa zaštitimo protiv pljačkaša cjelokupni narod. Neka bude mir i red po svim krajevima oslobodjene domovine! Onda ćemo lako i brzo urediti i spremiti na čvrste temelje slobodnu i nezavisnu Jugoslaviju!*”¹⁵¹⁰

U istom tonu napisan je i proglas bjelovarskog odbora Narodnog Vijeća koji traži potpunu i neograničenu vjernost i poslušnost narodnoj vladi tj. Narodnom Vijeću te ističe: „*Bit će braćo, pokušaja, a možda ih već i ima, da se u naše redove unese zabuna i metež, da*

¹⁵⁰⁹ „O našim palim hrvatskim junacima“, *Ilustrovani list*, God. II., br. 46., 13. studeni 1915., str. 1048.

¹⁵¹⁰ „Svoji smo!“, *Nezavisnost*, God. XII. br. 49. 2. studeni 1918., str. 1.

se izazovu neredi i nemiri, koji bi ugrozili našu slobodu. Biti će nesavijesnih i pokvarenih ljudi, koji će možda reći, ili već govore, kako će u taoj našoj novoj državi zagospodariti Srbi i gnjaviti Hrvate, ili obratno, da će Hrvati postati gospodari i progoniti Srbe i izmišljati stotine kojekakvih laži i kleveta, samo da naškode našoj narodnoj stvari....

Dogodi li se, možda, da vam tko god dodje, koji bi vas nagovarao na nered, ne mir, međusobnu svadju, izazivanje, razbijanje i uništavanje tuđeg dobra i imetka – znajte da je taj, ma tko on bio, pa makar i između samih nas, izdajica i nitkov, da je takav čovjek grobar naše slobode.¹⁵¹¹

Nepoznato je i koliko se križevačkih vojnika i građana priključio zelenom kadru.¹⁵¹² Narod frustriran masovnim mobilizacijama, gubicima na fronti, rekvizicijama i nestašicom, počeo je 1917., a najviše krajem 1918. godine javno sve više istupati protiv vlasti. Teško stanje u državi odražavalo se, prvenstveno, dezertiranjem hrvatskih vojnika iz austrougarske vojske koji nisu htjeli ginuti za Monarhiju koja ne brine o problemima naroda. Kako vlast nije imala razumijevanja za njihove teškoće, istupi su ubrzo prerasli u velike nemire koji su prerasli u društveni pokret uperen protiv rata, vlasti i ugnjetavanja. Zelenokadarski ustanak, ujedinjen sa seljacima, naročito je buktio čitavom Slavonijom.¹⁵¹³ U Bjelovarsko-križevačkoj županiji pokretom je najviše bio zahvaćen njen sjeverni dio, a osobito revolucionarno bilo je u Virju, Đurđevcu, Đelekovcu, Goričkom, Koprivničkom Ivancu, Kunovcu, Rasinji, Goli, Pitomači, Ždali (praktički cijeloj Podravini).¹⁵¹⁴ Narod je provaljivao u trgovine, spremišta bogataša, tražio je hranu, agrarnu reformu, opće pravo glasa, nacionalnu jednakost i ostale slobode. Organizirale su se skupštine i protestni skupovi, napadali omraženi činovnici i vlastodržci, pa čak i vojne osobe i policija.¹⁵¹⁵ Ove događaje i nemire u čitavoj Hrvatskoj pa i u Podravini i Prigorju najbolje opisuju telefonsko-telegrafske obavijesti koje su stizale u

¹⁵¹¹ „Proglas bjelovarskog odbora“, *Nezavisnost*, God. XII. br. 49. 2. studeni 1918., str. 1-2.

¹⁵¹² Pojam se upotrebljava za naoružane vojnike koji su napustili (dezertirali) postrojbe i skrivali se u šumama, najčešće blizu svojih domova, gdje su uz pomoć rodbine i mještana čekali kraj rata. Zeleni se kadar javlja tijekom cijelog Prvog svjetskog rata, a naročito od ljeta 1917.godine. Vrhunac u Hrvatskoj imao je od listopada do prosinca 1918. godine. Jedan od načina izbjegavanja povratka na ratište bio je putem liječničkih ispričnica, drugi nepovrat s dopusta, a bilo je i slučajeva samoranjavanja. Dezertiralo se sa same fronte ili iz njezine pozadine.

¹⁵¹³ Tomislav Bogdanović, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, *Podravina*, Vol. XII, br. 23., Koprivnica, 2013., str. 96-109., na str. 97.

¹⁵¹⁴ Isto, str. 104-107.

¹⁵¹⁵ Dragutin Feletar, *Koprivnički događaji 1918-1920.*, *Podravski zbornik*, 1975., br. 5., str. 5-20., na str. 8.

središnju kancelariju Narodnog vijeća SHS-a.¹⁵¹⁶ Iz tih obavijesti saznajemo da *Željeznička postaja Križevci, prometno središte vlakova iz Koprivnice, Bjelovara i Zagreba, gdje se dnevno skupljaju razne razbojničke čete, stoji bez vojničkog osiguranja. Bezuvjetno potrebno dvadeset momaka i jedan časnik kao stalna posada na kolodvoru. Molimo bezodvlačno odslanje.*¹⁵¹⁷ U potpisu stoji Odbor Narodnog vijeća. Poziv je upućen 31. listopada 1918. godine. Općina Raven (blizu Križevaca) javlja da je *Javna sigurnost ugrožena. Molim bar 100 pušaka i municije, da oboružamo narodnu četvu (stražu). Šaljite na stanicu Križevci.*¹⁵¹⁸ Iz vijesti koja dolazi iz Gornje Rijeka (blizu Križevaca) saznajemo da se *između Varaždina i Križevaca spremaju neredi.*¹⁵¹⁹ Napadi zelenog kadra bili su i dio vijesti u županijskim tiskovinama. Tako Tjednik bjelovarsko-križevački donosi naslove *Iz zelenog kadra*¹⁵²⁰, *Prijeki sud*¹⁵²¹, *Uzroci sadašnjih nemira u Hrvatskoj*¹⁵²², *Anarkija na željeznici*¹⁵²³, *Napadaji u našem gradu*¹⁵²⁴, *Ranjena iz puške*¹⁵²⁵, *Uništavanje šuma*¹⁵²⁶ itd. Nemire u Podravini i Prigorju nije spriječio niti Prijeki sud koji je 19. listopada 1918. godine sporazumno s Narodnim vijećem, proglasio ban Mihalović naredbom br. 5170 pr.¹⁵²⁷ Prijeki sud primjenjivao se za zločinstvo bune, umorstva, razbojstva, paleži, javnog nasilja te zlobne oštete tuđeg vlasništva. Izvršenja Prijekog suda u županiji bila su već od 4. studenog 1918. godine kada je u Koprivnici zbog razbojstva strijeljan jedan vojnik.¹⁵²⁸ Osude prijekog suda bile su i u Đurđevcu, Garešnici, Popovači, Grubišnom Polju itd.¹⁵²⁹ Pregledom novina i fonda Vojnog suda Narodnog vijeća SHS nisam pronašao podatke da je ijedan Križevčanin bio

¹⁵¹⁶ Gradu je obradio i objavio Bogdan Krizman, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, *Historijski zbornik*, God. 1957., br. 1-4, str. 111-129., međutim autor napominje da građa događaje opisuje jednostrano (iz ugla mjesnih odbora NV SHS-a) i nepotpuno te da ju treba podvrgnuti kritičkoj ocjeni.

¹⁵¹⁷ Isto, str. 112.; T. Bogdanović, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, str. 105.

¹⁵¹⁸ Isto, str. 113.; T. Bogdanović, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, str. 105.

¹⁵¹⁹ Isto, str. 114.; T. Bogdanović, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, str. 106.

¹⁵²⁰ „Iz zelenog kadra“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXIX., br. 51., 12. listopada 1918.

¹⁵²¹ „Prijeki sud“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXX., br. 2., 9. studeni 1918.

¹⁵²² „Uzroci sadašnjih nemira u Hrvatskoj“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXX., br. 4., 23. studeni 1918.; „Uzroci sadašnjih nemira u Hrvatskoj“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXX., br. 7., 14. prosinca 1918.; „Uzroci sadašnjih nemira u Hrvatskoj“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXX., br. 10., 10. siječnja 1918.

¹⁵²³ „Anarkija na željeznici“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXX., br. 6., 7. prosinca 1918.

¹⁵²⁴ „Napadaji u našem gradu“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 47., 19. listopada 1918., str. 3.

¹⁵²⁵ „Ranjena iz puške“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 32., 7. prosinca 1918., str. 2.

¹⁵²⁶ „Uništavanje šuma“, *Nezavisnost*, God. XIII., br. 2., 6. srpanj 1918., str. 3.

¹⁵²⁷ „Prijeki sud“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 49., 2. studeni 1918., str. 2.

¹⁵²⁸ „Izvršena osuda prijekog suda“, *Nezavisnost*, God. XII., br. 52., 23. studeni 1918., str. 2.

¹⁵²⁹ „Prijeki sud“, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, God. XXX., br. 2., 9. studeni 1918.

optužen ili kažnjen za djela koja su se stavljala na teret zelenom kadru.¹⁵³⁰ Kao jedan od vođa zelenog kadra na području Kalnika i Križevaca spominje se Josip Posavec koji je zbog svojeg djelovanja u zelenom kadru dobio i nadimak Zeleni.¹⁵³¹ Ne zna se je li u Križevcima formiran i odred Narodne straže kako bi spriječio djelovanje zelenog kadra. Jedino što je vidljivo jest da se u gradu krajem 1918. i početkom 1919. godine povećao broj gradskih stražara i redara.¹⁵³² Situacija oko nereda i pljački izazvanih od strane zelenog kadra, pobunjenih seljaka i ostalih nezadovoljnika, talijanska okupacija jadranske obale i ulazak srpske vojske na teritorij Hrvatske u studenom 1918. godine zapečatili su sudbinu Države SHS i Hrvatske, a tako i Križevce bacili u novu državnu zajednicu južnih Slavena Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

Mobilizaciji su se odazvali brojni Križevčani koji su svoju odanost i patriotizam pokazati na brojnim bojištima Prvoga svjetskog rata. Kako za razdoblje Prvog svjetskog rata ne postoje potpuni podatci o ukupnom broju žrtava iz Hrvatske – kako vojnika, tako ni civila, tako, ne postoje niti procjene koliki je broj Križevčana mobiliziran i poslan na frontu, kao ni to koliko ih je ranjeno ili poginulo na ratištu.¹⁵³³ Sigurno je samo da je svaka žrtva za grad od oko 4700 stanovnika bila velika. Jedna od tih velikih žrtava zasigurno je bio i Marcel pl. Kiepach. Marcelova pogiblja 13. kolovoza 1915. godine na istočnoj fronti, osim što je Križevcima oduzela možda i jednog od najvećih sinova u povijesti, simbolično je nagovijestila kraj nade da će rat brzo završiti i bez značajnih posljedica kako za Križevce tako i za cijelu Hrvatsku. Na primjeru Marcela pl. Kiepacha i ostalih poginulih, ranjenih ili zarobljenih Križevčana vidimo da rat ne bira žrtve te da i jedno malo mjesto poprilično udaljeno od fronta nije ostalo pošteđeno najveće dotadašnje apokalipse.

Dugotrajnost i velike žrtve sve su više naglašavale besmislenost rata. Narod iscrpljen podnašanjem velikih ratnih tereta i stradavanjem, kako na ratištu tako i kod kuće, sve češće je počeo razmišljati o miru. S druge pak strane pojavio se je veliki broj nezadovoljnika i ratnih

¹⁵³⁰ HR-HHR-HDBJ, [0748], Vojni sud narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (1918.-1919.)

¹⁵³¹ R. Milosavljević, *Križevci na vojnoj krajini (Pregled ratne i vojne prošlosti Križevaca 1538.-1988. godine s kratkom istorijom Srba u ovom kraju*, str. 58. O Josipu Posavcu vidi više u: Rade Milosavljević, „Revolucionar Josip Posavec – Zeleni (prilozi za biografiju)“, *Varaždinske vijesti*, God. 38. (1982.), br. 1943., str. 8.

¹⁵³² HHR-HDBJ, [0398], inv. br. 4; *Gradsko poglavarstvo Križevci 1916.-1919., pomoćna knjiga za stalna beriva*

¹⁵³³ U istraživanjima koje su hrvatski povijesničari provodili od dr. Stjepana Pavičića pa do dr. Ive Goldsteina brojke stradalih kreću se u rasponu od 35 000 do 290 000.

dezertera razočaranih u kralja i Monarhiju. Oni krajem 1918. godine pokušavaju uzeti pravdu u svoje ruke paleći, pljačkajući i terorizirajući sve pred sobom, naročito one za koje su smatrali da su imali bilo kakvih veza s Monarhijom. Takva klima pogodovala je hrvatskim političarima da 29. listopada 1918. godine raskinu sve državotvorne i državnopravne veze s Austro-Ugarskom Monarhijom. Nažalost, novostvorena Država Slovenaca, Hrvata i Srba nije mogla ugušiti nemire nezadovoljnika i uz ostale probleme koje je imala (talijanska iridenta, slaba gospodarska situacije i ulazak srpske vojske na teritorij Hrvatske) gurnula je Hrvatsku, a tako i Križevčane u novu tamnicu naroda - Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

9. ZAKLJUČAK

Na temelju provedenog istraživanja i analize dostupne povijesne građe zaključujem kako je Prvi svjetski rat uvelike utjecao na društveni i gospodarski život Križevaca iako sam grad nije bio direktno pogođen ratnim zbivanjima. O povijesti Križevaca ne postoji cjelovita monografija. U prvom dijelu ovoga rada obradio sam povijesni, društveni i gospodarski razvoj grada do početka Prvog svjetskog rata. Htio sam ukazati na veliku i značajnu ulogu Križevaca u povijesti sjeverozapadne Hrvatske. Naglasio sam važnost grada Križevaca kao društvenog (upravnog) i gospodarskog središta koji kontinuitet ima od 12. stoljeća.

Ključnim trenutkom u društvenom i gospodarskom razvoju grada izdvojio bih godinu 1886. kad su odlukom bana Kuhena Hedrervarya Križevci prestali biti upravno središte Križevačke županije te su pripojeni Bjelovarsko-križevačkoj županiji sa središtem u Bjelovaru. Iako je to bio velik udarac, stanovništvo je iskoristilo ljudske i gospodarske potencijale te provelo modernizaciju grada na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Osnovana su mnoga društva od kojih su najvažnija: *Dobrovoljno vatrogasno društvo*, *Hrvatski sokol*, *Gospojinsko društvo* te podružnice *Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva* i *Crvenog križa*. 1860. godine u Križevcima je otvoreno *Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica*. S oglednim gospodarstvom i stručnjacima postalo je motor poljoprivrednog i stočarskog razvoja, ne samo križevačke okolice nego i cijelog južnoslavenskog dijela Austro-Ugarske Monarhije. Modernizacija nije zaobišla komunalnu infrastrukturu grada (asfaltiraju se i popločavaju ulice, grade se zidane kuće, obnavljaju sakralni objekti, provodi se elektrifikacija grada, gradi *Hrvatski dom* i nova školska zgrada). Grad se prometno, cestovnim mrežama i željezničkom prugom, povezo s obližnjim središtima (Zagrebom, Bjelovarom, Koprivnicom). Otvara se, uz već postojeće, veliki broj obrtničkih radnji i prve tvornice (cigle, drvenih štapova i četki) pilane, tiskare, trgovine i mlinovi pokretani parnim strojem. Građani su u bankama i štedionicama akumulirali novac koji je trebalo dalje ulagati u razvoj grada.

U radu sam dokazao kako je daljnji društveni i gospodarski razvoj grada zaustavio Prvi svjetski rat, iako Križevci nisu bili blizu bojišnica. Dokaz ovoj tezi je podatak o smanjenju broja stanovnika u razdoblju 1910.-1921. godine premda je u tom razdoblju zabilježen malen, ali pozitivan prirodni prirast. Zanimljivo je da su samo Križevci od okolnih gradova (Zagreba, Koprivnice, Bjelovara, Varaždina) zabilježili pad broja stanovnika u

spomenutum razdoblju. Razlog smanjenju broja stanovnika je iseljavanje iz grada (ekonomska ili politička emigracija), smanjeno useljavanje u grad te, naravno, žrtve rata i španjolske gripe.

Izbijanjem rata Križevčani su osjetili kako jedan globalni proces može itekako utjecati na malu lokalnu zajednicu. Posljedice rata odmah su prouzročile tešku gospodarsku i socijalnu situaciju. Nju je u gradu pokušavalo ublažiti gradsko poglavarstvo na čelu s gradonačelnikom Stjepanom pl. Pomperom. Iako su bili podložni naredbama županije i Zemaljske vlade u vremenu čitavog rata, poglavarstvo je pokušavalo udovoljiti molbama građana i dodijeliti im uboške potpore, otpisati razne bolničke troškove, povećati ratne doplatke zbog skupoće, brinuti se da ne dođe do nestašice hrane itd. Situacija s hranom bila je ozbiljna, a o tome govori činjenica da je unutar gradskog poglavarstva formiran i aprovizijski odbor. Tijekom rata u čitavoj Monarhiji, pa tako i u Hrvatskoj, vladala je velika inflacija, cijene hrane i resursa ubrzano su rasle, a proizvodnja i trgovina su padale. Gradski proračun se sve slabije punio, a rashodi zbog doplatka i potpora sve su više rasli. Rezultat ovakve financijske situacije bio je smanjenje ulaganja u infrastrukturu, odnosno u daljnju elektrifikaciju grada i uređenje prometnica i trgova te ukidanje nekih radnih mjesta u samom magistratu. Osim financijskih, gradsko poglavarstvo Križevaca u ratnom periodu imalo je problema i s brojem gradskih zastupnika tj. kvorumom. Na izborima nisu izabrana dva člana, dva su se nalazila na ratištu, dva su se iselila iz grada, a dva su člana planirala iseljavanje. Svi ovi problemi doveli su do ostavke gradonačelnika 1917. godine.

Proglašenjem rata i iznimnog stanja u cijeloj Hrvatskoj poremetila se i križevačka svakodnevnica. Država je počela značajnije nadzirati civilno društvo određujući vrijeme otvaranja i zatvaranja trgovina, gostionica i raznih poslovnica, zabranjivanjem javnih okupljanja i djelovanja svih društava. Kontrolira se poštanski, brzojavni i telefonski promet, zabranjuje iseljavanje, a uvodi se i prijeki sud. Ove odredbe, ali i sam rat naročito su se osjetile u radu mnogobrojnih križevačkih društava koja su za vrijeme rata smanjila ili prekinula svoja djelovanja. *Gospojinsko društvo* praktički uopće ne djeluje 1916.-1918. godine. Zbog mobilizacije broj članova *Dobrovoljnog vatrogasnog društva* znatno se smanjio. Društva Kr. gospodarskog učilišta *Plug* i *Društvo za potporu ubogih slušatelja* nakon rata prestaju postojati. Podružnica *Crvenog križa* glavni je nositelj društvenog života i djelovanja Križevčana za vrijeme rata. Oko nje okupili su se i članovi ostalih križevačkih društava, te su

zajednički djelovali u raznim humanitarnim akcijama čitavo razdoblje rata. Od tih akcija treba posebno istaknuti osnivanje i djelovanje *Bolnice Crvenog križa* i akciju zbrinjavanja gladne istarske i istarskoprimorske djece. Vrlo veliku važnost u križevačkoj svakodnevnicu za vrijeme rata imale su i vjerske zajednice.

Probleme u djelovanju tijekom rata imala je i *Opća pučka škola križevačka* unutar koje su djelovali viši i niži odjeli te *Opetovnica*, *Ženska stručna* i *Šegrtska škola*. U njihovim prostorijama jedno su vrijeme bili smješteni vojska i oporavni odjel. Problemi u radu škole javljaju se zbog mobilizacije dijela kadra, slabog financiranja i opremanja školske knjižnice. Zbog skupoće nisu nabavljala nova školska učila, nisu se tiskala školska izvješća, dotrajali školski namještaj samo je popravljen. Zbog ratnog stanja štedjelo se gdje god se moglo pa i na djeci tj. školstvu. Odsutni su nastavnici dobili zamjene. Nastava se uz veće ili manje poteškoće uspjela realizirati svih ratnih godina najviše zahvaljujući gradskom poglavarstvu, *Gospojinskom društvu* i mnogim drugim dobrotvorima koji su za učenike slabijeg imovinskog statusa osigurali odjeću, obuću i školski pribor. Za najsiromašnije su se spremali i izdašni obroci. Iako prema broju upisanih učenika nema bitnijeg odstupanja u pohađanju škole prije i za vrijeme rata, odstupanja su u redovitosti pohađanja nastave. Mnogi učenici, naročito starijeg uzrasta ostajali su kod kuće pomagati roditeljima u gospodarskim poslovima. Učenici križevačkih škola doprinijeli su svladavanju ratnih posljedica tijekom čitavog rata preko humanitarnih i sakupljačkih akcija u kojima su redovito sudjelovali ili ih sami organizirali.

Da je Prvi svjetski rat uvelike utjecao na društvene i gospodarske prilike Križevaca, najviše nam pokazuje činjenica da je rat svojim globalnim djelovanjem utjecao i na ukinuće tj. preseljenje *Kraljevskog gospodarskog učilišta i ratranice* iz Križevaca u Zagreb. Učilište je svojim 60-godišnjom izobrazbom gospodarstvenika i ratara, održavanjem modernog gospodarstva, radom u svojim znanstveno-istraživačkim zavodima, održavanjem različitih tečajeva te izdavanjem stručnog gospodarskog časopisa bilo nositelj gospodarskog razvoja sjeverne Hrvatske i Križevaca. Učilište je sa svojim stručnjacima, polaznicima, humanitarnim i kulturno-umjetničkim društvima imalo veliku ulogu u društvenom životu grada Križevaca. Otvaranjem učilišta širi križevački kraj postao je jedan od najnaprednijih u šumarstvu, ratarstvu i stočarstvu. To se pokazalo vrlo važnim za vrijeme rata jer su gospodarstvenici križevačkog kraja uspjeli proizvesti dovoljno hrane za svoju prehranu, ali i za izvoz u druge dijelove Hrvatske. Kao i u pučkim školama broj polaznika kod upisa učilišta ostao je približan

onima prije rata, ali je neredovitost pohađanja nastave zbog rata, mobilizacije, bolesti ili teškog gospodarskog stanja izazvanog tim istim ratom bila visoka. Problemi u radu učilišta javljali su se i zbog gubitka najboljih predavača koji su mobilizirani ili kojima je Kr. zemaljska vlada u izvanrednim situacijama dodijelila druge dužnosti. Odsutnost najboljih predavača i stručnjaka dovela je do gubitka ugleda učilišta koje je bilo nadaleko poznato. Zbog ratnih uvjeta i otežanog financiranja smanjila se gospodarska, ali i aktivnost znanstvenih zavoda koja je do Prvoga svjetskog rata bila značajna. Glavni razlog ukinuća *Kr. višeg gospodarskog učilišta* u Križevcima 1919. godine i otvaranja *Gospodarsko - šumarskog fakulteta* u Zagrebu je nikad do kraja provedena reorganizacija križevačkoga učilišta kojom bi se ono podiglo na razinu akademije, a koju je također zaustavio rat. Križevci, politički oslabljeni zbog gubitka županijskog središta 1886. godine, gospodarski dotučeni posljedicama Prvoga svjetskog rata i nemogućnošću zadržavanja velikog dijela stručnog kadra, nisu smogli snage spriječiti preseljenje *Učilišta* u Zagreb.

Prvi svjetski rat uništio je proizvodnju i trgovinu Europe, a te posljedice osjećale su se i u Križevcima. Najveći problem kod proizvodnje (poljoprivredne, tvorničke ili obrtničke) javljao se zbog mobilizacije, odnosno pomanjkanja radne snage. Često su samu proizvodnju ograničavale i rekvizicije i to radne stoke, maksimiziranje cijena, skupoća itd. Rat je u čitavoj Monarhiji doveo do poskupljenja i inflacije koji su pokrenuli domino efekt. Porasle su cijene rada, obrtničkih proizvoda i usluga, povisile su se trgovačke marže, a poskupio je i promet kao i razne usluge. Kako se prostor Hrvatske pa tako i Križevaca nije nalazio na ratom zahvaćenom području Kr. zemaljska vlada, vodstvo županije i gradsko poglavartvo, mogli su dobar dio svoje energije upotrijebiti na ublažavanje ekonomskih posljedica koje je rat izazvao. Ublažavanje ekonomskih posljedica raznim ratnim doplatcima i pomoćima najugroženijim slojevima stanovništva praznio je gradski proračun. Najviše prihoda gradski proračun ostvarivao je prodajom cigle iz gradske ciglane i prodajom drva iz gradskih šuma. Međutim, rat je prekinuo izgradnju ciglenih kuća u gradu, a izostale su i veće građevinske investicije od strane grada kojih je bilo prije rata. Početkom rata pala je prodaja i cijena drva i drvene građe iz gradskih šuma. Sve to dovelo je do gubitka kapitala koji je grad trebao uložiti u razvoj gospodarstva. Kako bi gradsko poglavartvo pokrpallo proračunske rupe, povisilo je maltarine, mjestovine i vagarske pristojbe na sajmovima, klaoničke naknade u gradskoj klaonici, potrošarinske pristojbe itd. Novi nameti ugrozili su ne samo proizvođače hrane i stoke, nego i obrtnike i trgovce. U takvoj situaciji javljaju se manipulanti i špekulanti koji preprodajom i

švercanjem, pretežno prehrambnih proizvoda, ugrožavaju gospodarstvo i trgovinu grada. Kao pozitivne primjere u gospodarstvu grada za vrijeme Prvoga svjetskog rata valja istaknuti prodaju hrastovih trupaca iz šume Župetnica nakon oporavka tržišta drvom te prodaju stoke i svinja iz Križevaca i okolice. Na prodaji stoke i svinja zaradili su križevački uzgajivači i veletrgovci. Bila je to Pirova pobjeda jer je zaradu donosila visoka cijena stoke i svinja dok je prodaja po komadu uspoređena s onom prije rata bila puno manja. Prodajom, rekvizicijom i klanjem stoke za prehranu znatno se smanjio stočni fond na području grada. Posljedice gubitka stočnog fonda, ali i austrijskog i mađarskog tržišta nakon Prvoga svjetskog rata osjećat će se još dugo. Zbog teške ekonomske situacije u gradu i okolici došlo je do smanjenja potražnje za obrtničkim uslugama što je uz mobilizaciju obrtnika bio glavni uzrok zatvaranju mnogih obrtničkih radnji. Njihov broj nakon rata znatno se smanjio. Veći dio dućanske trgovine bio je u rukama židovskih trgovaca koji su u grad stigli u drugoj polovici 19. stoljeća. Oni su stečeni kapital počeli ulagati u manje proizvodne pogone ili su ih kao ostali građani ulagali u križevačke štedionice. Te su štedionice uglavnom poslovale bez investiranja, a zbog rata sve su lošije i lošije vodile poslove što je u konačnici dovelo do njihovih pripajanja većim bankama. One su sa sjedištima izvan Križevaca kapital križevačkih štediša ulagale izvan Križevaca čime su smanjene šanse za veće investicije u gospodarstvo i industriju grada.

Nažalost, svakodnevnicu u gradu postale su i obavijesti o stradavanju, ranjavanju ili zarobljavanju vojnika s područja grada. Iako je bilo malo vojnih sahrana u gradu, one su možda i najviše pokazale strahote i patnje koje donosi rat. Ovdje najviše mislim na sahranu posmrtnih ostataka Marcela pl. Kiepacha kojem je, kako izvori navode, na sahranu došao gotovo čitav grad. Zbog nedostatka i nedostupnosti izvora danas je teško utvrditi koliko je Križevčana bilo mobilizirano te koliko ih je stradalo u ratu. Sigurno je da je izostanak muškaraca u naponu snage utjecao na svakodnevnicu. Nezadovoljstvo ratom, rekvizicijom i nestašicom kulminiralo je ujesen 1918. godine izbijanjem velikih nemira i buna stanovništva u čitavoj Hrvatskoj. Iako ne u velikoj mjeri, ali i Križevci tih buna nisu bili pošteđeni.

Smatram da sve ove iznesene činjenice samo potvrđuju tezu da je Prvi svjetski rat, itekako utjecao na društvene i gospodarske prilike Križevaca kao jedne male lokalne zajednice u kojoj nije bilo neposrednih ratnih zbivanja. Posljedice rata za male Križevce bile

su ogromne, a društveni i gospodarski oporavak osjetit će se tek nakon Drugog svjetskog rata kada se bilježi rast broja stanovnika i započinje značajnija industrijalizacija grada.

10. IZVORI I LITERATURA

Izvori, neobjavljena građa:

GMK, inv. br. 472, Sjednički zapisnik zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918.;

GMK, inventarni broj 1570, Knjiga jestvina i Samaritanki od 1/7 - 1915.;

GMK, inventarni broj 4041, Hrvatsko gospojinsko društvo u Križevcima, knjiga djelatničkih zapisnika i urudžbenik;

GMK, inventarni broj 4438, Zbirka starih razglednica Križevaca, Trgovina Marka Brayera na mjestu prije Brennerova hotela;

GMK, inventarni broj 4566, Stare razglednice Križevaca, Jelačićeva ulica;

GMK, inventarni broj 4673, Razglednica Križevaca, Kolodvorska ulica (danas Tomislavova), s pogledom na Kiepachov dvorac;

GMK, inventarni broj 4892, Memorandum na dopisu trgovca Alberta Neumana;

GMK, inventarni broj 5213, Pismo Marti pl. Kiepach s bojnog polja od bivših ranjenika u križevačkoj bolnici Crvenog križa, zahvala za njen trud oko ranjenika;

GMK, *inventarni broj 5229*, popis imovine Marcela pl. Kiepacha iz 1887. godine;

GMK, inventarni broj 5231, Patentno pismo londonskog patentnog ureda za uređaj za daljinsko pokazivanje brodskog kompasa;

GMK, inventarni broj 5233, Patentno pismo berlinskog patentnog zavoda za električni prekidač za rentgen aparate;

GMK, inventarni broj 5233, Patentno pismo francuskog ministarstva trgovine i industrije za dinamo rasvjetu;

GMK, inventarni broj 5264, Očitovanje, oporuka Josipa pl. Kiepacha, za pokretnine na vlastelinstvu u Križevcima;

GMK, inventarni broj 5743, Plakat za poziv na javna predavanja o pružanju Prve pomoći i njezi bolesnika iz 1914. godine.;

GMK, inventarni broj 6281, "Velika zadruga" obrtnih u Križevcih, Upisnica;

GMK, inventarni broj 8358, Popis ranjenika iz bolnice Crvenog križa u Križevcima;

GMK, *mapa br. 76.*;

HR-HDA (Hrvatski državni arhiv), fond [0043] Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Križevci.;

HR-HDA, fond [0028] Križevačka županija.;

HR-HDA, fond [1997], Fran Gundrum Oriovčanin;

HR-HDA, Fond za agrarnu feformu, br. 127.;

HR-HDA, M-466, M467, Matice umrlih 16. pukovnije;

HR-HDA, M-495, Županijska bolnica Bjelovar. Mrtvarnik;

HR-HDBJ (Državni arhiv Bjelovar), Zbirka matica, br. 181., Matična knjiga umrlih župa Križevci 1893.-1910.;

HR-HDBJ, [0398], Gradsko poglavarstvo Križevci 1916.-1919.;

HR-HDBJ, fond [005], Bjelovarsko-križevačka županija 1886.-1924.;

HR-HDBJ, fond [0118] Osnovna škola „Vladimir Nazor“ Križevci, Križevci (1875-1968).;

HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci;

HR-HDBJ, fond [0324], Viša poljoprivredna škola – Križevci;

HR-HDBJ, fond [0474] Škola učenika u privredi (Šegrtska škola) Križevci (1888.-1978).;

HR-HDBJ, fond [0487] Ženska stručna škola u Križevcima (1901.-1945).;

HR-DABJ, Zbirka matica, br. 144., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Kalnik, 1900.-1918.*, str. 15-99.;

HR-DABJ, Zbirka matica, br. 145., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Kalnik, od 25.10. 1918. do 27.2. 1948.*, str. 1-22.;

HR-DABJ, Zbirka matica, br. 198., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Miholec, 1885.-1913.*, str. 220.-271.;

HR-DABJ, Zbirka matica, br. 199., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Miholec, 1914-1930.*, str. 1-97.;

HR-DABJ, Zbirka matica, br. 300., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Sveti Petar Orehovec, 1878.-1911.*, str. 220-244.;

HR-DABJ, Zbirka matica, br. 301., Matične knjige rimokatolika, *Matična knjiga umrlih župa Sveti Petar Orehovec, 1912-1937.*, str. 1-98.;

HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 182., *Matična knjiga umrlih župa Križevci 1911.-1928.*;

HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 377., Matične knjige grkokatolika, *Matična knjiga rođenih 1858.-1929.*;

HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 377., Matične knjige grkokatolika, *Matična knjiga umrlih 1858.-1934.*;

HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 494., Matične knjige židova, Vjerska općina Križevci, *Matična knjiga umrlih 1909.-1944.*;

HR-HDBJ, Zbirka matica, br. 61., Matične knjige pravoslavaca, Parohija Križevci, *Matična knjiga umrlih 1905.-1935.*;

Kronika križevačkog samostana sestara Reda sv. Bazilija Velikog, Kronika je u vlasništvu časnih sestara bazilijanki i čuva se u križevačkom samostanu.;

Liber memorabilium ili Spomenica (ljetopis) župe u Križevcima, vlasnik župa Sv. Ane u Križevcima;

Muzej Dobrovoljnog vatrogasnog društva Križevci, *spisi*, svežanj 1910.-1919.;

NAZ (Nadbiskupski arhiv Zagreb), Vizitacije arhidakona Kalnik, Protokoli.;

NSK, (Nacionalna i sveučilišna knjižnica), zbirka rariteta R 7003, R 7275;

Spomenica Obće pučke škole križevačke, fond Osnovne škole „Vladimir Nazor“ Križevci;

Šapina, s. Serafina, „Sto godina prisutnosti bazilijanki u Hrvatskoj“, *Diplomski rad*, Pontificia Facoltà Teologica. Istituto di Spiritualità »Teresianum« - Roma, Sustavni studij duhovnosti, Zagreb, 2014.;

Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Križevci, Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Sv. Ana Križevci 1898.-1916.;

Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Križevci; Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Sv. Ana Križevci 1917.-1923.;

Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Križevci, Matična knjiga rođenih Židovske općine Križevci 1909.-1935.;

Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Križevci, Matična knjiga rođenih pravoslavne župe Sv. Savo Križevci 1905.-1934.;

Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Sveti Petar Orehovec, inventarni br. 21., *Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Sveti Petar Orehovec 1903.-1923.*, str. 91-211.;

Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Sveti Petar Orehovec, inventarni br. 29, *Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Miholec 1906.-1916.*, str. 78-292.;

Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Sveti Petar Orehovec, inventarni br. 36, *Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Miholec 1917.- 1929.*, str.1-161.;

Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Sveti Petar Orehovec, inventarni br. 19., *Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Kalnik 1900.-1912.*, str. 169-295.;

Ured državne uprave Koprivničko-križevačke županije, Matični ured Sveti Petar Orehovec, inventarni br. 28., *Matična knjiga rođenih rimokatoličke župe Kalnik 1913.-1948.*, str. 1-97.;

Izvori, objavljena građa:

Adamček, Josip, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Izvori za hrvatsku povijest, sv. III, Zagreb, 1976.;

Buturac, Josip, *Regesta za spomenike Križevaca i okolice 1134-1940*, Križevci, 1991.;

Cuvaj, Antun, *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, svezak I., Zagreb, 1910.;

Cuvaj, Antun, *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, svezak X., Zagreb, 1913.;

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Sarajevo, 1932.;

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, svezak II, Listine 1101-1200., Zagreb, 1904.;

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, svezak III, Listine 1201-1235., Zagreb, 1905.;

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, svezak IV, Listine 1236-1255., Zagreb, 1906.;

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, svezak IX, Listine 1321-1331., Zagreb, 1911.;

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, svezak XVI, Listine 1379-1385., Zagreb, 1976.;

Enciklopedija Hrvatske povijesti i kulture, Zagreb, 1980.;

Hrvatski kompas, 1909./1910., financijski i trgovački ljetopis s iskazom sudbeno protokoliranih tvrdki za Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, uređuje i izdaje „Mercantile“ trgovačko obavijestni i inkasacionalni zavod i Daniel Hermann posjednik zlatnog krsta za zasluge s krunom, vitez Španjolskog reda kraljice Izabele Katoličke, Zagreb, 1909.;

Hrvatski kompas, financijski ljetopis za 1913./1914. o poslovanju privrednih institucija: banaka, štedionica, zadruga, industrijskih, parobrodarskih i inih trgovačkih poduzeća u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istri, Kranjskoj, Koruškoj, Štajerskoj, Bosni i Hercegovini, uz dodatak nekih novčanih zavoda u Ugarskoj, Srbiji i Crnoj Gori, uredili i izdali u vlastitoj nakladi Adalbert Kunst i Donat M. Strozzi činovnici Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, Zagreb, 1913.;

Imenik narodnih zastupnika, banskih pozvanika, bureau-a kuće, stalnih odbora sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Kraljevskog suda i zastupnika na zajedničkom Ugarsko-Hrvatskom državnom saboru, godina 1914., Zagreb, 1914.;

Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1909./1910., Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1910.;

Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1910./1911., Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1911.;

Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1911./1912., Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1912.;

Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1912./1913., Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1913.;

Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1913./1914., Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1914.;

Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1914./1915., Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1915.;

Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1915./1916., Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1916.;

Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1916./1917., Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1917.;

Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1917./1918., Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1918.;

Izviješće o kraljevskom višem gospodarskom učilištu i ratarnici u Križevcima za školsku godinu 1918./1919., Knjigotiskara Gust. Neuberg, Križevci, 1919.;

Izveštaj o djelovanju upravnog odbora županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1887. i 1888., zatim izvještaj o stanju uprave županije bjelovarsko-križevačke za godinu 1888., Tiskara Gustava Neuberga, Križevci 1889.;

Izveštaj upravnog odbora o stanju javne uprave i kr. podžupana o djelovanju kr. županijske oblasti i područnih joj kotarskih oblasti u godini 1893., Tiskara J. Fleisshmanna, Bjelovar, 1894.

Izveštaj upravnog odbora županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i i kr. županijske oblasti o njenom djelovanju i djelovanju područnih joj kotarskih oblasti u godini 1896., Tiskara J. Fleisshmanna, Bjelovar, 1897.;

Izveštaj upravnog odbora županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i i kr. županijske oblasti o njenom djelovanju i djelovanju područnih joj kotarskih oblasti u godini 1897., Tiskara J. Fleisshmanna, Bjelovar, 1898.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1899., Tiskara J. Fleisshmanna, Bjelovar, 1900.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1900., Tiskara J. Fleisshmanna, Bjelovar, 1901.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1901., Tiskara J. Fleisshmanna, Bjelovar, 1902.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1902., Tiskara J. Fleisshmann, Bjelovar, 1903.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1903., Tiskara J. Fleisshmann-a naslj. Lav. Weissa, Bjelovar, 1904.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1904., Tiskara J. Fleisshmann-a naslj. Lav. Weissa, Bjelovar, 1905.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1905., Tiskara Lav. Weissa, Bjelovar, 1906.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1906., Tisak Lav. Weissa, Bjelovar, 1907.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1907., Tisak Lav. Weissa, Bjelovar, 1908.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1908., Tisak Lav. Weissa, Bjelovar, 1909.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1910., Tisak Lav. Weissa, Bjelovar, 1911.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1911., Tisak Lav. Weissa, Bjelovar, 1912.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1912., Tiskak Lav. Weissa, Bjelovar, 1913.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju u godini 1913., Tiskak Lav. Weissa, Bjelovar, 1914.;

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju za godinu 1914., Županijska uprava, Tisak Lav. Weissa, Bjelovar, 1915.

Izveštaj upravnog odbora i kr. županijske oblasti županije bjelovarsko-križevačke o stanju uprave i njihovom djelovanju za godinu 1915., Županijska uprava, Tisak Lav. Weissa, Bjelovar, 1916.

Izveštaj Više i niže pučke dječačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1912.-1913., Tiskara Gustava Neuberga, Križevci, 1913.;

Izveštaj Više i niže pučke dječačke, djevojačke, ženske stručne i šegrtske škole slob. i kralj. grada Križevaca koncem školske godine 1913.-1914., Tiskara Gustava Neuberga, Križevci, 1914.

Korenčić, Mirko, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857.-1971.*, Zagreb, 1979.;

Predhodni rezultati popisa stanovništva god 1920. u Hrvatskoj, Slavoniji, Međimurju i na otoku Krku, Publikacije kr. Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, LXXIV, Zagreb, 1921.;

Sbornik zakonah i naredbah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, 1895., br. 34.;

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, I, Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1905.;

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije, II, Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1913.;

Šišić, Ferdo, *Hrvatski saborski spisi*, knjiga 1., Zagreb 1912.;

Šišić, Ferdo, *Hrvatski saborski spisi*, knjiga 2., Zagreb 1915.;

Šišić, Ferdo, *Hrvatski saborski spisi*, knjiga 3., Zagreb 1916.;

Periodika:

Banovac, God. 28., (1917.);

Banovac, God. 29., (1918.);

Demokrat., God I., (1919.);

Eparhijski vjesnik križevačke biskupije, Godina II., (1943.);

Gospodarska smotra, God. I., (1909.) ;

Gospodarska smotra, God. IX., (1918.);

Gospodarska smotra, God. V., (1914.);

Gospodarska smotra, God. VI., (1915.);

Gospodarska smotra, God. VII., (1916.);

Gospodarska smotra, God. VIII., (1917.);

Gospodarska smotra, God. X., (1919.);

Gospodarski list, God. LII. (1905.);

Gospodarski list, Zagreb, God. VIII., (1860.);

Hrvat, list za pouku, gospodarstvo i politiku, God. XVI., (1907.);

Hrvatske Novosti, God. VI., (1914.);

Hrvatski Lloyd, God. X., (1918.);

Ilustrovani list, God. I., (1914.);

Ilustrovani list, God. II., (1915.);

Jutarnji list, God III., (1914.);

Jutarnji list, God V., (1916.);

Jutarnji list, God. IV., (1915.);

Katolički list, XI., (1860.);

Križevčanin, God. I., (1906.);

Mlinar glasilo jugoslavenskih mlinara, God. I., (1919.);

Narodne zaštita, God. I., (1917.);

Narodne zaštita, God. II., (1918.);

Nezavisnost, God VIII., (1914.);

Nezavisnost, God. IX., (1915.);

Nezavisnost, God. VI., (1912.);

Nezavisnost, God. X., (1916.);

Nezavisnost, God. XI., (1917.);

Nezavisnost, God. XII., (1918.);

Novosti (Jugoslavenska štampa), God. VII., (1914.);

Novosti, God. VIII., (1914.);

Obzor, God. 54., (1913.);

Obzor, God. X., (1914.);

Privredni glasnik, God. I., (1920.);

Tjednik bjelovarsko-križevački, God. XXIX., (1918.);

Tjednik bjelovarsko-križevački, God. XXV., (1914.);

Tjednik bjelovarsko-križevački, God. XXVI., (1915.);

Tjednik bjelovarsko-križevački, God. XXVII., (1916.);

Tjednik bjelovarsko-križevački, God. XXVIII., (1917.);

Tjednik bjelovarsko-križevački, God. XXIX., (1918.);

Tjednik bjelovarsko-križevački, God. XXX., (1919.);

Večer, God. XIII., (1932.);

Židov, God. XVI., (1932.);

Literatura:

150 godina poljoprivrednog školstva u Križevcima, ur: Renata Husinec, Vinko Pintiće, Visoko gospodarsko učilište, Srednja gospodarska škola u Križevcima, Križevci, 2010.;

Adamček, Josip, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Izvori za hrvatsku povijest, sv. III, Zagreb, 1976.;

Ajduković, Marina i Branica, Vanja, „Počeci socijalnog rada u Hrvatskoj između dva svjetska rata“, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 13., br 1., 2006., str. 29-45.;

Anić, Vladimir, *Veliki riječnik hrvatskog jezika*, Novi liber, 2003.;

August Vichodil, Gustav, „*Historički nacrt o postanku i razvitku kr. gospodarskog i šumarskog učilišta u Križevcima u razdoblju od 1860.-1885.*“, Zagreb, 1885.

B.,D., „Katalog sakralnih građevina - Crkva sv. Save“ u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 237.;

Balog, Jelena, „Doprinos u proučavanju povijesti i važnosti Visoke gospodarske škole u Križevcima“, *Podravina*, Volumen 5, broj 10, Koprivnica 2006., str. 100- 110.;

Balog, Zdenko, *Križevačko-kalnička regija u srednjem vijeku*, Matica hrvatska Križevci, 2003.;

Banić, Petra i Peklić, Ivan, „Agrarna reforma poslije Prvoga svjetskog rata i grkokatolička biskupija. Osvrt na provedbu u sjevernoj Hrvatskoj.“, *Cris*, God. XVII., br. 1/2015., str. 25-39., na str. 30.;

Bedenko, Vladimir, „Križevci –razvoj grada“, *Glasiло Arhitektonskog fakulteta*, God. II., br. 3., 1975., str. 1.-64.;

Bedenko, Vladimir, „Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19. Stoljeća“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 75-91.;

Benger, Nikola, *Kraljica mučenika*, Matica hrvatska – ogranak Križevci, Križevci, 1996.;

- Beuc, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527.-1945.)*, Zagreb, 1969.;
- Bićanić, Rudolf, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, JAZU, Zagreb, 1951.;
- Bjelajac, Mile, „Na bojištima Prvog svjetskog rata“, *Zbornik Dvor na Uni*, Dvor, 1991.;
- Blagec, Ozren „Slavonski i hrvatski sabori u Križevcima“, *Cris*, god. XIV., br. 1/2012., str. 365-373.;
- Blagec, Ozren, „Otkrivanje spomenika Antunu Nemčiću 1899. i obilježavanje 100. godišnjice Nemčićeve rođenja 1913. godine“, *Civitas Crisiensis*, Vol. 1(2014)., str. 53-67.;
- Boban, Branka, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 2006.;
- Bogdanović, Tomislav i Papić Valentina, „Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb – Varaždin 2014., str. 455-480.;
- Bogdanović, Tomislav, „Đuro Basariček i njegov doprinos akciji zbrinjavanja gladne istarske, dalmatinske i bosansko – hercegovačke djece u vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem, „110 godina Hrvatske seljačke stranke*, Križevci 11.-12. travnja 2014., Matica hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić, Zagreb, 2015., str. 125-138.;
- Bogdanović, Tomislav, „Ivka barunica Ožegović (1873.-1923.)“, *Cris*, God. XIV., br 1. (2012.), str. 11-25.;
- Bogdanović, Tomislav, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, *Podravina*, Vol. XII, br. 23., Koprivnica, 2013., str. 96-109.;
- Bogdanović, Tomislav, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, *Podravina*, Vol. XII, br. 23., Koprivnica, 2013., str. 96-109.;

Bogdanović, Tomislav, „Kratak pregled povijesti pavlina s osvrtom na njihovo djelovanje u Križevcima“, *Cris*, god. XII., br. 1/2010., str. 170-187.;

Bogdanović, Tomislav, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, *Cris*, God. XIII., br. 1/2011., str. 260.-283.;

Bogdanović, Tomislav, „Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvoga svjetskog rata“, *Cris*, God. XIII., br1/2011., str. 260.-283.;

Bogdanović, Tomislav, „Prilozi poznavanju obitelji i posjeda Nikole Makara“, *Cris*, god. XIII., br 1/2011., str. 28-41.;

Breyer, Mirko, *Marko Breyer (1838.-1908.) nekoliko listova uspomene u oči sedamdeset-godišnjice njegove*, Zagreb-Križevci, 1908.

Bučar, Fran, *Bugarski djaci na Gospodarskom učilištu u Križevcima*, Prigodom jubileja 75. god. zavoda, Zagreb XXIV/1935.;

Budak, Neven, „Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 41-50.;

Budak, Neven, „Križevci u srednjem vijeku“, *Historijski zbornik*, god XLV (1), 1992., str. 169-178.;

Compass, finanzielles Jahrbuch, Band II Tscechoslovakei Jugoslavien, Wien, God. 55., 1922.;

Čulinović, Ferdo, *Državno pravna historija jugoslavenskih zemalja I.*, Zagreb, 1954.;

Damjanović, Stjepan (gl. urednik) i Huzjan, Vladimir (urednik), *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb – Varaždin 2014.;

Demo, Željko, „Prilog topografiji križevačke regije u antičko doba s osvrtom na numizmatičke nalaze“, *Križevački zbornik II*, 1982., str. 75-92.;

Despot, Miroslava, „Križevačka manufaktura peći i suđa u XVIII. st.“, *Historijski zbornik*, God. XIII, br. 1-4, Zagreb, 1960., str. 209.-214.;

Dimitrijević, Stojan, *Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 1978.;

Dobronić, Ljelja „Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj“, *Croatica Christiana Periodica*, god IX., br. 20., Zagreb, 1987., str.1-25.;

Dobrovšak, Ljiljana i Pernjak, Dejan, „Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe“, Katalog izložbe *Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe*, Gradski muzej Križevci, Križevci, 2015.;

Domljan, Žarko, „Profana arhitektura“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str.103-134.;

Juraj, Domšić, „Ukinuće i obnova pavlinskog reda“, u: *Lepoglavski zbornik 1994.*, Zagreb 1995., str. 13-17.

Dugina, Marin, Bogdanović, Tomislav, Feletar, Petar, „Analiza putničkih (željezničkih i cestovnih) prometnih tokova na relaciji Križevci – Zagreb i Zagreb- Križevci“, *Cris*, god. XIV., br. 1/2012., str. 374-381.;

Feletar, Dragutin, „Geografske značajke križevačke regije“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str.15.-22.;

Feletar, Dragutin, „Razvoj elektrifikacije sjeverozapadne Hrvatske do 2. svjetskog rata“, *Ekonomska i ekohistorija*, Vol. 2, br. 2, str. 104-148.;

Feletar, Dragutin, Koprivnički događaji 1918-1920., *Podravski zbornik*, 1975., br. 5., str. 5-20.;

Fisher, Miljenka, „Oblikovanje modernog grada“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 93-101.;

- Freivogel, Zvonimir, *Austrougarska vojska u Prvome svjetskom ratu*, Zagreb, 2014.;
- Friganović, Mladen, „Stanovništvo općine Križevci“, *Geografski glasnik*, Vol. 52, br. 52 (1990), str. 31-47.;
- Friganović, Mladen, *Demografija (Stanovništvo svijeta)*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1987.;
- Grgin, Borislav, „Županije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., str. 21- 38.;
- Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb, 1985.;
- Heka, Ladislav, Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, God. 2007., vol. 28, br. 2, str. 931.-971.;
- Herman Kaurić, Vijoleta, „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?“, *Historijski zbornik*, God. 69. (2009.), broj. 2., str. 427-463.;
- Historija naroda Jugoslavije II.*, Zagreb, 1959.;
- Homen, Zoran „Doprinos očuvanju imena Nikole Zdenčaja“, *Cris*, god. V., br. 1/2003., str. 61-66.;
- Homen, Zoran, „Hrvatsko dobrotvorno gospojinsko društvo u Križevcima“, *Muzejski vjesnik*, God. XVIII., br. 18/19, Bjelovar, 1997., str. 87-92.;
- Homen, Zoran, „Marcel pl. Kiepack zaboravljeni izumitelj na polju elektrotehnike“, *Cris*. God. VII., br. 1/2005., str. 113-122.;
- Homen, Zoran, „Obitelj Kiepack od Haselburga u Križevcima“, *Katalog izložbe Obitelj Kiepack od Haselburga u Križevcima. Izložba iz ostavštine obitelji, Križevci*, 2004., str. 10-11.;
- Hortenzije, (Nikola Pavić), *Spomenica*, Zagreb, 1918.;
- Horvat, Karlo, *Ivan Zakmardi protonotar kraljevstva hrvatskoga*, Zagreb, Tisak dioničke tiskare, 1905.;

Horvat, Rudolf, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, Zagreb, 1994.;

Hrvatski ratni koledar, God. 1/1911., nakl. Gust. Neuberg, Križevac, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1911.

Hrvatski ratni koledar, God. 2/1912., nakl. Gust. Neuberg, Križevac, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1912.

Hrvatski ratni koledar, God. 5/1915., nakl. Gust. Neuberg, Križevac, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1915.

Hrvatski ratni koledar, God. 6/1916., nakl. Gust. Neuberg, Križevac, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1915.

Hrvatski ratni koledar, God. 7/1917., nakl. Gust. Neuberg, Križevac, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1917.

Hrvatski ratni koledar, God. 13/1923., nakl. Gust. Neuberg, Križevac, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1923.

Husinec, Franjo, *Dr. Fran Gundrum Oriovčanin*, Matica hrvatska Križevci, Križevci, 2001.;

Husinec, Franjo, *110 godina Crvenog križa u Križevcima*, ogranak Matice hrvatske Križevci, Križevci, 2008.;

Husinec, Renata i Delić Petar, *Gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima*, Križevci, 1995.;

Husinec, Renata i Delić, Petar, *Gimnazija u Križevcima*, Matica hrvatska Križevci, Križevci, 1999.;

Husinec, Renata, „Križevačko gospodarsko i šumarsko učilište“, *Hrvatski prirodoslovci* 22, Znanstveni skup Odjela za prirodoslovlje i matematiku Matice Hrvatske, Križevci, 18. i 19. listopada 2013.;

Huzjak, Ivan, „O počecima svetišta Majke Božje Žalosne u Koruškoj“, *Cris*, god. XIII., br 1/2011., str. 45-48.;

Ivanišević, Goran, *Grkokatolička katedrala Presvetog Trojstva i biskupska rezidencija u Križevcima*, Drugo, dopunjeno izdanje, Zagreb, 2000.;

Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb, 2003.;

Janjatović, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.–1935.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.;

Jović, Dragiša „Iskaz poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji krajem Prvoga svjetskog rata koja su podpadala pod nadzor Kr. zemaljskog obrtnog nadzornika“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 10. (1973).;

Kako je osnovana i što je učinila Narodna zaštita 1914.-1924., (izvještaj o desetogodišnjem radu), Zagreb, 1926.;

Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed, Zagreb, 1991.;

Karaman, Igor, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972.;

Karaman, Igor, *Privredni život banske Hrvatske*, Zagreb, 1989.;

Kern, Ferdo, „O ratnom djelovanju kr. zem. bakteriološkog zavoda u Križevcima (ambul. bakteriološkog zavoda u Osijeku) tijekom godine 1915.“, *Gospodarska smotra*, God. VII., svezak 10 – 12., str. 357 - 359.;

Klaić, Vjekoslav, *Povijest Hrvata I*, Matica hrvatska, Zagreb, 1981.;

Klaić, Vjekoslav, *Povijest Hrvata V*, Matica hrvatska, Zagreb, 1981.;

Kolar Dimitrijević, Mira, „Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici“, *Cris*, God. VIII., broj 1/2006., str. 14-25.;

Kolar Dimitrijević, Mira i Wagner, Elzabeta, „Grad Križevci i željezničke pruge“, *Cris*, god. XIII., br. 1/2011., str. 218.-238.;

Kolar Dimitrijević, Mira, *Dr. Đuro Basariček: socijalno i političko djelovanje*, Ljetopis socijalnog rada, Zagreb, 2008.;

Kolar Dimitrijević, Mira, „Grad Križevci nakon ukidanja županijskog središta 1886. godine“, *Cris*, God. X., br. 1/2008., str. 18.-27.;

Kolar Dimitrijević, Mira, „Podružnica Crvenog križa u Senju 1914.“, *Senjski zbornik*, Br. 41. (2014.), str. 349-380.;

Kolar Dimitrijević, Mira, „Zbrinjavanje gladne istarske djece tijekom Prvoga svjetskog rata u Križevcima i okolici“, *Cris*, God. VIII., br. 1/2006., str. 14-25.;

Kolar Dimitrijević, Mira, „Zbrinjavanje istarske djece krajem I. svjetskog rata u sjevernoj Hrvatskoj“, *Pazinski memorijal*, god. 16., knj. 22, Pazin, 1992., str. 149-158.;

Kolar Dimitrijević, Mira, Prvi gospodarski program Hrvatske i Slavonije od 1914. godine ili restrukturiranje hrvatsko-ugarske nagodbe, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 13, Osijek 2015., str. 11-32.;

Kolar, Mira, „Prehrana u Hrvatskoj tijekom 1918. godine“, *1918. hrvatskoj povijesti, Zbornik*, Zagreb, 2012.;

Kolar, Mira, „Privredni i socijalni razlozi propasti Države Slovenaca, Hrvata i Srba“, zbornik radova *Godina 1918. prethodnice, zbivanja, posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., str. 171-194.;

Kolar, Mira, *Svilarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb, 2007.;

Kolar, Mira, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Slavonski Brod, 2008.;

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije“, *Radovi*, vol 24. Zavoda za hrvatsku povijest, Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1991., str. 41-56.;

Kolar-Dimitrijević, Mira, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*, Zagreb, 2013.;

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvom svjetskom ratu“, *Podravina*, Vol. X. (2011), br. 19., str. 97-118.;

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Doprinos Podravine prehrani Hrvatske u Prvome svjetskom ratu“, *Podravina*, Volumen X., broj. 19., str. 97-118.;

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Pučki pisac Zvonimir Pužar i Križevci 1910. - 1923.“, *Cris*, God. V., br. I./ (2003.), str. 16-26.;

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Apatovačka kiselica – tražena voda Europe“, *Cris*, God. VI., br. 1/2004., str. 5-18.;

Kovačić, Milivoj, *Apatovačko vrelo*, Badel 1862, Zagreb., 2005.

Kratki povijesni pregled Hrvatske viceprovincije sestara Bazilijanki, Ivan Pavković (ur.), Zagreb, 1991.;

Krčelić, Adam Baltazar, *Povijest stolne crkve Zagrebačke*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1996.;

Kreser, Milan, *Gustoća žiteljstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1917.;

Krivošić, Stjepan, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i XIX. stoljeću*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Varaždin, Varaždin, 1991.;

Krizman, Bogdan, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, *Historijski zbornik*, God. 1957., br. 1-4, str. 111-129.;

Kruhek, Milan, „Križevačka tvrđava i utvrde križevačke kapetanije“, *Povijesni prilozi*, Vol. 20, br. 20, kolovoz 2001., str. 87-130.;

Kruhek, Milan, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1995.;

Kudelić, Zlatko, *Marčanska biskupija: Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini (1611. – 1755.)*, Zagreb, 2007.;

Lakatoš, Joso, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, naklada "Jugoslovenskog Lloyda", Tisak hrvatskog štamparskog zavoda d.d., Zagreb, 1924.;

Leksikon hrvatskih pisaca, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.;

Ljubić, Pere, *Prošlost križevačke gimnazije*, Križevci, 1943.;

Mandekić, Vinko, „Minuli i nakanjeni rad Gospodarskog pokušališta u kr. višem gospodarskom učilištu u Križevcima“, *Gospodarska smotra*, God. VIII., svezak 4. - 12., str. 81 - 97.;

Maroević, Ivo, *Graditeljska obitelj Grahor*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, knjiga XV., Zagreb, 1968.;

Maruševski, Olga, „Križevci u 19. stoljeću“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 51-72.;

Mayer, Milutin, *Krvavi sabor križevački : pripovijest iz hrvatske prošlosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1996.;

Medicinska enciklopedija, Tom I., Sarajevo-Beograd, 1978.,

Medicinska enciklopedija, Tom II., Sarajevo-Beograd, 1978.,

Medicinska enciklopedija, Tom III., Sarajevo-Beograd, 1978.,

Milosavljević, Rade, *Kronika pošte Križevci*, Križevci 1989.

Milosavljević, Rade, „Revolucionar Josip Posavec – Zeleni (prilozi za biografiju)“, *Varaždinske vijesti*, God. 38. (1982.), br. 1943., str. 8.;

Milosavljević, Rade, *Križevci na vojnoj krajini (Pregled ratne i vojne prošlosti Križevaca 1538.-1988. godine s kratkom historijom Srba u ovom kraju)*, Križevci, 1988.;

Mohaček, Marko, „Izvjestaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskoga zavoda u Križevcima za godinu 1914. i 1915.“, *Gospodarska smotra*, God. VII., svezak 4. - 6., str. 127 - 135.;

Mohaček, Marko, „Izvještaj o radu kr. hrv. - slav. zem. Agrikulturno - kemijskoga zavoda u Križevcima za godinu 1916.“, *Gospodarska smotra*, God. VIII., svezak 4. - 12., str. 13 - 18.;

Moser, Josip, *Pregled razvoja elektroprivredne djelatnosti u Hrvatskoj 1875.-2000.*, Zagreb, 2003.;

Okroša Rožić, Lana, *Brezovljani neolitičko nalazište, rezultati arheoloških istraživanja*, Gradski muzej Križevci, Križevci, 2012.;

Opća enciklopedija, Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, 1982.;

Ožegović, Lucija, *Pismo mrtvom sinu*, Zagreb 1953.;

Pavličević, Dragutin, „*Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*“, Zagreb, 1980.;

Pavličević, Dragutin, „Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1884.-1883.“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996.;

Pederin, Ivan, „Austro-ugarska nagodba: kao nagodba austrijske policije sa zapadnom masonerijom“, *Hrvatska obzorja*, Vol. 5 (1997), br. 3; str. 627.-648.;

Peklić, Ivan, *Hrvatska seljačka stranka u križevačkom kraju 1904.-2004.*;

Peklić, Ivan, „Križevci tijekom povijesti (Kratka povijest grada)“, *Janković*, Vol. I., br. I., prosinac 2015., str. 219.-231.;

Peklić, Ivan, „Crtice iz života Židova u Križevcima“, *Cris*, God. VII., br. 1/2005., str. 153-159.;

Peklić, Ivan, „Život i djelo križevačkog biskupa Julija Drohobeckog“, *Podravina*, Vol. 3., br. 5., Koprivnica 2004., str. 71-88.;

Peklić, Ivan, *Krvavi sabor u Križevcima*, Križevci, 1997.;

Peklić, Ivan, *Život i djelo Franje Markovića*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveno-istraživački rad Koprivničko-križevačke županije u Križevcima, Zagreb-Križevci 2014.;

Perić, Ivo, *Hrvatski državni sabor 1848./2000., Drugi svezak: 1868./1918.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2000.;

Petrić, Hrvoje, „O Križevačkoj natkapetaniji u 17. stoljeću“, *Cris*, god. V., br. 1/2003., str. 36-45.;

Petrić, Hrvoje „Srednjovjekovni putevi u Podravini“, *Podravski zbornik*, br. 18, 1992., str. 41.-46.;

Petrić, Hrvoje, „Prilog poznavanju srednjovjekovnih puteva u središnjoj Hrvatskoj“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 26, 1993., str. 17.-26.;

Plačko, Ljudevit, „Povelja Bele hercega Slavonije, Dalmacije i Hrvatske iz godine 1269. kojom se potvrđuju povlastice Stjepana bana Slavonije iz 1252. i kralja Bele IV. iz godine 1253.“, *Cris*, God. X., br. 1/2008., str. 185-187.;

Plačko, Ljudevit, „Povelje Stjepana bana Slavonije i Hrvatske iz godine 1351. kojom se potvrđuju povlastice Stjepana bana Slavonije iz godine 1252.“, *Cris*, , God. X., Broj1/2008., str. 188-191.;

Pojić, Milan, „Ustroj austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.-1914.“, *Arhivski vjesnik*, God. 43 (2000), str. 147-169.;

Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011. Prvi rezultati po naseljima, Zagreb, 2011.;

Potrebica, Filip, „Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., str. 49- 70.;

Povijest cehova u Križevcima, Katalog izložbe, urednik kataloga Ozren Blagec, Gradski muzej Križevci, Križevci, 2011.;

Proslava 70-godišnjice predsjednika Narodne zaštite dr. Josipa Šilovića, Zagreb, 1927.;

Puškaš, Zvonimir, „Bibliografija radova i članaka objavljenih u Gospodarskoj smotri, Godina I - X, (1909. - 1919.)“, *Poljoprivredno znanstvena smotra*, 30 (40), Zagreb, 1973., str. 165 – 194.;

Pužar, Zvonimir, *Križevačka ljepotica ili borba za pravo*, naklada Gustav Neuberg, Križevci, 1910.;

Pužar, Zvonimir, *Seljačka buna u okolici križevačkoj godine 1755.*, Križevci, 1911.

Quien, Enes, „Javni spomenici kipara Rudolfa Valdeca“, *Civitas Crisiensis*, God. I., Vol. 1, Zagreb-Križevci 2014., str. 69-91.;

Ratni dnevnik C.K. varaždinske pukovnije br. 16., II. dio., ur: Željko Pleskalt, Državni arhiv Bjelovar, 2004.;

Redep, Milivij i Vuković, Ksenija, „Novčane institucije i javne financije u Bjelovarsko-križevačkoj županiji od 1847.-1910.“, *Cris*, God. IX., Broj 1/2007., str. 57-65.;

Redep, Milivoj, Žugaj, Miroslav i Vuković, Ksenija, „Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća“, *Cris*, God. VII., br. 1/2005., str. 89-104.;

Rezultati popisa domaće stoke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. I. 1921., Sarajevo, 1927.;

Sabljar, Vinko, *Miestopisni rječnik kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1866.;

Smrekar, Milan, *Priručnik za političku upravnu službu u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1899.;

Spomenica o devedesetoj obljetnici postojanja Agrikulturno - kemijskog zavoda u Križevcima, Poljoprivredni institut Križevci i Ogranak Matice hrvatske Križevci, Križevci, 1993.;

Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu, Izdao profesorski zbor Kr. višeg gospodarskog učilišta, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1910.

Spomenspis na spasavanje istarske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske djece“, ur. Ljudevit Krajačić, Zagreb, 1921.

Sto godina križevačkog vatrogastva, ur. Ivica Sinjeri, Križevci, 1974.;

Strugar, Vladimir i Habek, Dubravko, „Mortalitet 16. varaždinske pukovnije u Velikom ratu 1914.-1918.“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014. godine (glavni urednik Stjepan Damjanović), Zagreb- Varaždin, 2014., str. 99-123.;

Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874.-1924., Spomenica akademičkog senata, Zagreb, 1925.;

Šatović, F., „Gospodarska smotra 1909 - 1919. povodom 80. obljetnice izlaženja 1909 - 1989, 60 obljetnice prvog obnavljanja 1929 - 1989 i 50 obljetnice drugog obnavljanja 1939 - 1989.“, *Poljoprivredno znanstvena smotra*, Vol. 55, br. 1 - 2 (1990), str. 209 - 215.;

Šišić, Ferdo, *Priručnik izvora Hrvatske historije*, Dio I., Zagreb, 1914.;

Škvorc, Đuro, „Krajiške bune 1658. i 1666. Godine“, *Cris*, god. XIII., br. 1/2011., str. 20-27.;

Tenodi, Ivan, *Križevačke ciglane*, *Cris*, God. VIII, br. 1/2006., str. 108.-139.;

Tinodi, Đurđica, „Osnovno školstvo u Križevcima na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Cris*, God. XIII., br. 1/2011., str. 382.-404.;

Tinodi, Ivan, *Križevačke ciglane*, *Cris*, god. VIII, br. 1/2006., str. 108.-139.;

Todorić, Ivan „110 godina poljoprivrednog školstava i istraživanja poljoprivrede u Križevcima“, *Križevački zbornik I*, Ogranak Matice hrvatske - Križevci, Križevci, 1970., str. 48 - 85.;

Tomčić, Željko, „Arheološka topografija Kalničkog prigorja i okolice Križevaca“, u: Žarko Domljan (ur.), *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci grad i okolica*, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993., str. 23-39.;

Valentić, Mirko, „*Pregled povijesti Križevačke županije*“, u: Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća, pripremili Mirko Valentić, Ivana Horbec, Ivana Jukić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004.;

Veliki župani bjelovarski (1872.-1924./1941.-1945.), 150 godina Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Dan Bjelovarsko-bilogorske županije, katalog izložbe, priredio Željko Karaula, Zagreb-Bjelovar, 2011.;

Vidačić, Kvirin, *Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevaca*, (Tiskara G. Neuberg, Križevac, 1886.) pretisak knjige u organizaciji ogranaka Matice hrvatske Križevci, 1993.;

Vranješ Šoljan, Božena, „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja 1881.-1918.“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996. str. 99.-11.;

Vranješ Šoljan, Božena, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914)*, Zagreb, 1991., str. 162.;

Vranješ-Šoljan, Božena, „Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja“, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 2008, br. 2, Zagreb, 2008., str. 517-544.;

Vranješ-Šoljan, Božena, „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.-1918.)“, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević, Zagreb, 1996., str. 99-111.;

Weisz-Maleček, Rene, *Židovi u Križevcima*, Zagreb, 2012.;

Za hrvatsku državu i za hrvatski seljački narod: Osam najvažnijih govora iz ratnog zasjedanja hrvatskog državnog sabora od 14. lipnja do 6. srpnja 1915./govornici Tomo Jalžabetić i Fran Novak, Zagreb, 1915.;

Zaključci Hrvatskog sabora 1743. svezak V., Zagreb, 1966.;

Zoričić, Milivoj, *Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1912.;

Web izvori:

http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_01/h01_01_01_zup06_2143.html. preuzeto 29. rujna 2016.;

https://www.krizevci.eu/hr_HR/kri%C5%BEevci/povijest/krvavi+sabor+kri%C5%BEeva%C4%8Dki/ preuzeto 12. kolovoza 2014.;

https://www.krizevci.eu/hr_HR/kri%C5%BEevci/li%C4%8Dnosti/sv.+marko+kri%C5%BEev%C4%8Danin/ preuzeto 22. kolovoza 2015.;

<http://www.krizevacka-eparhija.com/index.php/eparhija/povijest-eparhije> preuzeto 8. siječnja 2015.;

<http://www.krizevci.net/hr/html/sabor-slika.htm> preuzeto 22. kolovoza 1915.;

http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=d1dhUBM%3D preuzeto 22. kolovoza 2015.;

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51968> preuzeto 8. siječnja 2016.;

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20496> preuzeto 8. siječnja 2016.;

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30542> preuzeto 12. siječnja 2016.;

<http://www.crohis.com/izvori/nagodba2.pdf> preuzeto 2. listopada 2015.;

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40655> preuzeto 22. siječnja 2016.

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3412> preuzeto 20.1. 2016.;

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48904> preuzeto 22. veljače 2016.;

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16282> preuzeto 20. ožujka 2016.;

<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1486> preuzeto 17. srpnja 2016.;

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59536> (preuzeto 22. lipnja 2015.

<http://hrcak.srce.hr/7591> preuzeto 22. lipnja 2016.;

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8831> preuzeto 25. ožujka 2016.;

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=10194> preuzeto 7. studenog 2016.;

<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2284> preuzeto preuzeto 22. veljače 2015.

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31270> preuzeto 22. veljače 2015.

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44487> preuzeto 25. veljače 2016.

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=43276> preuzeto 25. veljače 2016.

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53239> preuzeto 25. travnja 2016.

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64476> preuzeto 25. veljače 2016.

<http://www.gospodarski.hr/Publication/2006/6/uzgojni-oblici-voaka/6897#.VrYkimw-ID8>
preuzeto 25. veljače 2016.

<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4651> preuzeto 17. srpnja 2016;

<http://www.zastita-prirode-kckzz.hr/zasticena-podrucja/park-suma/upetnica> preuzeto 17. srpnja 2016.;

<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2798> preuzeto 23. lipnja 2016.;

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23055> preuzeto 25. veljače 2016.;

(Đurđa Sušec, „Gradska munjara kao primjer uzorne tehničke i ljudske kulture“

<http://www.krizevci.net/munjara/> preuzeto 11. veljače 2016.)

11. SAŽETAK

U radu su na temelju izvorne arhivske građe, novinskih članaka i relevantne literature istražene društvene i gospodarske prilike Križevaca za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Križevci su od 12. stoljeća bili važno administrativno, kulturno i gospodarsko središte koje je povezivalo prostor između Drave na sjeveru i Save na jugu. Prvi veći politički udarac Križevci su doživjeli 1886. godine kada su izgubili status županijskog središta. Kada su se oporavili od toga udara i krenuli putem modernizacije izbio je Prvi svjetski rat.

Izbijanjem rata Križevci su doživjeli nove udarce i to ponajviše na društvenom i gospodarskom planu. Tako je u radu analiziran pad broja stanovnika koji je pripisan posljedicama Prvoga svjetskog rata. Grad je nakon popisa stanovništva 1910. godine imao 4897, a nakon popisa 1921. godine 4698 stanovnika. Ne može se sa sigurnošću utvrditi koliko je Križevčana stradalo u svjetskom ratu. Uz te gubitke, migraciju i španjolsku gripu, koja je pogodila Križevce 1918. i 1919. godine, grad je u međupopisnom razdoblju 1910.-1921. godine zabilježio depopulaciju za 199 stanovnika. Pribrojimo li toj depopulaciji i izostanak prosječnog povećanja stanovnika Križevaca od prosječno 414 stanovnika u popisnim razdobljima 1857.-1910. godine dobijamo brojku od 613 stanovnika manje nego što se očekivalo za razdoblje 1910.-1921. godine.

U radu se detaljno iznosi i administrativni položaj Križevaca u vrijeme Prvoga svjetskoga rata. Križevci su se nalazili u ugarskom dijelu Austro-Ugarske Monarhije u sklopu Bjelovarsko-križevačke županije i imali su status grada. Gradom je upravljalo Gradsko poglavarstvo na čelu s gradonačelnikom Stjepanom pl. Pomperom. Gradsko poglavarstvo je pokušavalo brojnim bolničkim i uboškim potporama, povećanjem ratnih doplata i organiziranjem gradske aprovizacije ublažiti socijalne probleme koje je uzrokovao rat. Autor zaključuje kako je najveći problem kod upravljanja grada bio preopterećeni gradski proračun i nesamostalnost kod donošenja važnijih političkih odluka. Sve važnije odluke gradskog poglavarstava morala je potvrditi Županijska skupština kojoj je na čelu bio veliki župan. Župan je bio podložan banu i Zemaljskoj vladi. Zbog takvog ustroja kod odlučivanja, naročito u zadnje dvije godine rata, u gradu su izbijale česte političke krize koje su dovele do ostavke gradonačelnika krajem 1917. godine. Novi gradonačelnik izabran je tek nakon rata, a gradom je do izbora upravljao gradski kapetan kojeg je postavio veliki župan.

Grad je prije rata imao bogat kulturni i društveni život koji je uvelike poremećen izbijanjem rata i proglašenjem izvanrednog stanja. Križevčani su se, bez obzira na materijalni, nacionalni ili vjerski status, masovno uključili u mnoge humanitarne i sakupljačke akcije kojima je cilj bio olakšati posljedice rata najugroženijim skupinama stanovništva (obiteljima poginulih i stradalih ratnika, djeci, siročadi, vojnicima itd). U radu se posebno naglašava uloga križevačkog Crvenog križa koji je predvodio i organizirao većinu tih akcija. Najveće akcije bile su organiziranje bolnice Crvenog križa u Križevcima u kojoj su se liječili ranjeni vojnici i akcija zbrinjavanja gladu ugrožene djece iz Istre i Primorja.

U nastavku rada autor istražuje koji problemi su se javljali kod rada Opće pučke škole križevačke i Kr. visokog gospodarskog učilišta u Križevcima. Brojni problemi prosvjetnih institucija su: slabije financiranje, neredovita polaznost učenika/slušatelja, ustupanje dijela prostora vojsci i bolnici Crvenog križa, mobilizacija profesorskog i nastavničkog zbora, ali i dijela slušatelja Kr. visokog gospodarskog učilišta. Kao glavna i možda najveća posljedica Prvog svjetskog rata jest što gospodarski i politički oslabljeni Križevci nisu uspjeli zadržati Kr. gospodarsko učilište, nego je ono preseljeno 1919. godine u Zagreb i pripojeno Agronomskom fakultetu.

U poglavlju pod naslovom Gospodarske prilike za vrijeme Prvog svjetskog rata donosi se detaljna analiza gospodarstva Križevaca. Autor donosi detaljan prikaz kretanja cijena za poljoprivredne te stočarske proizvode, ali i cijene i namete vezane za gradski sajam ili proizvode i usluge poduzeća pod gradskom upravom. Osim gradskih navode se i analizira rad ostalih obrtničkih, trgovačkih, proizvodnih i financijskih poduzeća koja su djelovala u Križevcima za vrijeme rata. U radu se zaključuje kako su ova poduzeća ostvarila i pohranila dio kapitala u križevačke štedionice, ali je zbog rata i nesigurnosti izostalo ulaganje kapitala u veće proizvodne pogone te se grad nije uspio značajnije industrijalizirati.

U posljednjem poglavlju autor je istražio u koje su postrojbe austrougarske vojske Križevčani regrutirani i na kojim su bojištima ratovali. Također, donosi se i pregled Križevčana koji su, prema dostupnim izvorima, stradali u ratu. Na kraju rada analizira se stanje na završetku rata i djelovanje zelenog kadra u okolici grada.

Autor na temelju dobivenih rezultata istraživanja zaključuje da je Prvi svjetski rat, kao jedna globalna pojava, uvelike utjecao na društvene i gospodarske prilike Križevaca kao jedne male lokalne zajednice u kojoj nije bilo neposrednih ratnih zbivanja.

Ključne riječi: Križevci, Prvi svjetski rat, stanovništvo, društvo, školstvo, gospodarstvo

12. SUMMARY

This thesis comprises research on social and economic circumstances in Križevci during the World War I based on authentic archive sources. Since the 12th century Križevci was an important administrative, cultural and economic centre which connected the area between Drava in the north and Sava in the south. The first major political blow hit Križevci in 1886, when it lost the status of the county centre. When it recovered from that blow and started the way of modernisation, World War I started.

Due to war outbreak Križevci suffered new blows, primarily in social and economic sphere. The thesis analyses decline of the number of inhabitants which was attributed to consequences of World War I. After the census in 1910 the town had 4897 inhabitants, and after the census in 1921 it had 4698 inhabitants. It can not be stated with certainty how many inhabitants of Križevci were killed in World War I. Along with those losses, migration and the Spanish flu which hit Križevci in 1918 and 1919, in the period between the two censuses the town observed depopulation of 199 inhabitants. Should we add the lack of average increase of population in Križevci of the average 414 inhabitants in the census periods from 1857 – 1919, we get the number of 613 inhabitants less than expected for the period from 1910 to 1921.

The thesis also thoroughly presents position of Križevci during World War I. Križevci was located in the Hungarian part of the Austrian-Hungarian Monarchy and were a part of Bjelovar-Križevci county and enjoyed the town status. The town was governed by the town council presided by the mayor Stjepan Pomper. Town council attempted to reduce social problems caused by the war by means of numerous hospital and orphanage subsidies, increase of war supplements and organisation of town aprovisation. The author concludes that the biggest problem regarding the town government was related to the overburdened town budget and lack of autonomy for bringing major political decisions. All major decisions of the town council had to be verified by the County council presided by the great county prefect. Due to such structure of the decision making process, especially in the two last war years, the town suffered frequent political crises that led to mayor's resignation at the end of 1917. It was not before the end of the war that the new mayor was elected, and during that period the town was run by the town captain who was elected by the great county prefect.

Before the war started the town had a rich cultural and social life which was greatly disturbed by the war outbreak and proclamation of state of emergency. Regardless of their material, national or religious status, people of Križevci were to a great extent included in numerous humanitarian and collection actions with the objective to make the consequences of war easier for the most vulnerable groups of society (families of killed or injured soldiers, children, orphans, soldiers etc.). The thesis specifically emphasises the role of the Križevci branch of Red cross where injured soldiers were treated, as well as the action of helping the children from Istria and Primorje that were endangered by famine.

In the subsequent part of the thesis the author researches the problems that occurred within the scope of work of the General public school in Križevci and the Royal Agriculture and Forestry College in Križevci. Numerous problems of educational institutions were: lack of finances, irregular attendance of students/participants, assigning one part of facilities to the army and the Red cross hospital, mobilisation of teachers and professors, but also partly of students of the Royal Agriculture and Forestry College. The main and perhaps the biggest consequence of World War I is the fact that economically and politically weakened town of Križevci was not able to retain the Royal Agriculture and Forestry College and it was moved to Zagreb in 1919 and merged with the faculty of Agronomy.

The chapter entitled „Economic circumstances during World War I“ provides a detailed analysis of economy in Križevci. The author gives an extensive outline of prices for agricultural and livestock products, together with prices and taxes related to town fair and products and services of the companies supervised by the town council. Besides the town companies, the author also analyses the work of other trade, craft, production and financial companies with business activity in Križevci during the war. In this thesis the author concludes that these companies earned and saved a part of the capital in Križevci savings institutions, but the war and uncertainty led to lack of investment in larger production facilities, so the town did not manage to achieve a significant level of industrialisation.

In the last chapter the author researched to which troops of the Austrian-Hungarian army were the soldiers from Križevci most frequently recruited and on which battlefields they fought. Furthermore, the last part provides an overview of the people from Križevci who were, according to the available sources, killed in the war. The end of the thesis provides

analysis of the situation at the end of the war and the activity of the green cadres in the town surroundings.

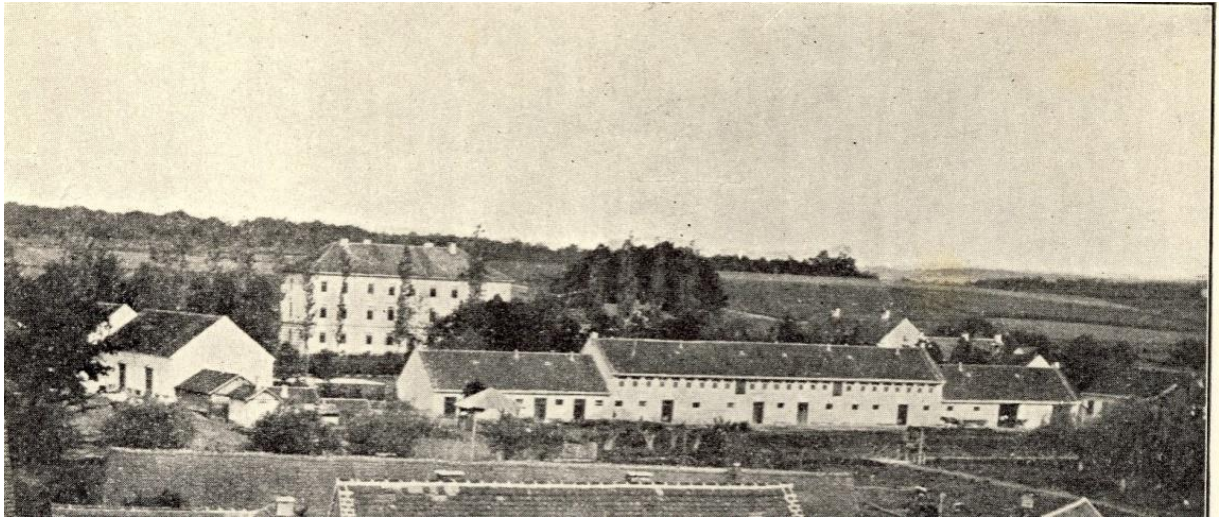
Based on obtained results the author concludes that World War I as a global phenomenon to a large extent influenced social and economic circumstances in Križevci as a small local society with no immediate war activity.

Keywords: Križevci, World War I, population, society, school system, economy

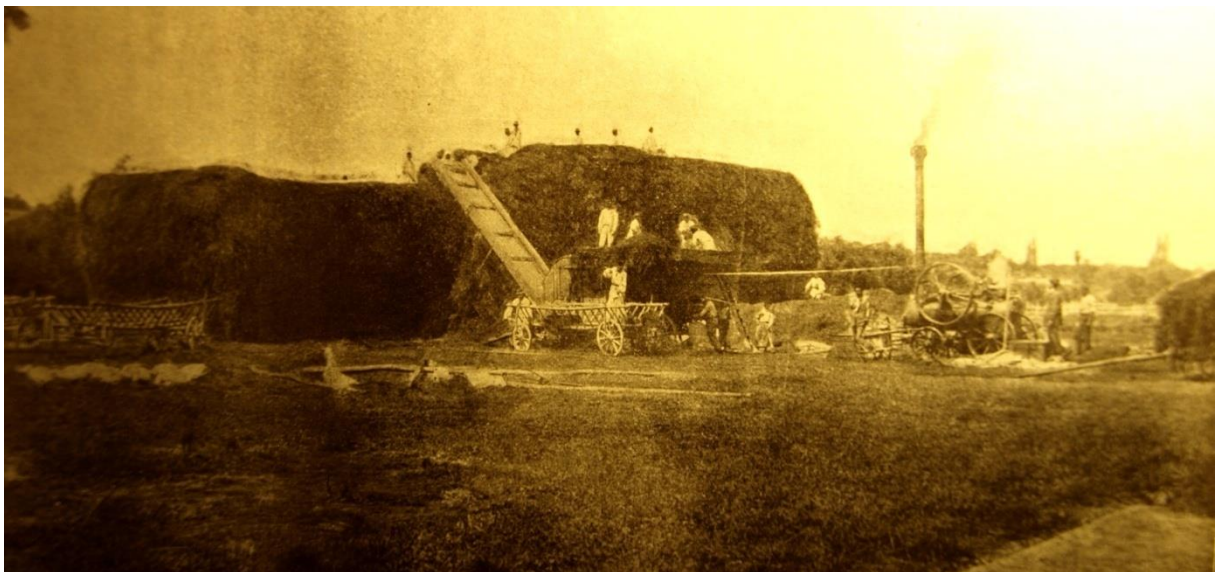
13. PRILOZI

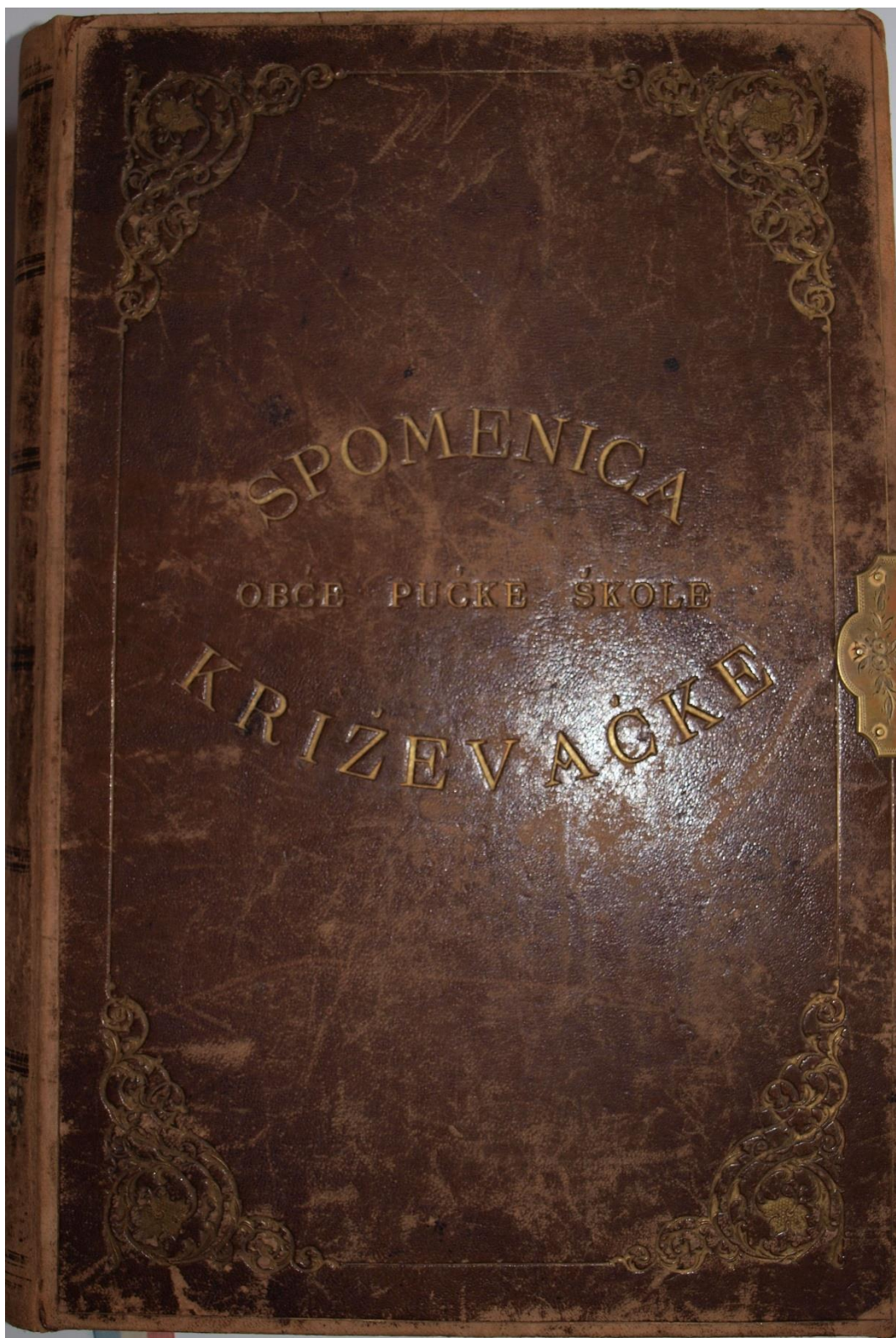
Prilog 1. „Ratne slike iz Križevaca“, *Ilustrovani list*, God I., br. 37., Zagreb, 12. rujna 1914., str. 876.

Prilog 2. Upravna i pomoćne zgrade Kr. višeg gospodarskog učilišta u Križevcima 1910. godine. Slika preuzeta iz: *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, Izdao profesorski zbor Kr. višeg gospodarskog učilišta, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1910., str.

Prilog 3. Parno mlatilo Kr. višeg gospodarskog učilišta u Križevcima 1910. godine. Slika preuzeta iz: *Spomenica o pedesetogodišnjem postojanju Kr. višeg gospodarskog učilišta i ratarnice u Križevcu*, Izdao profesorski zbor Kr. višeg gospodarskog učilišta, Tisak Gust. Neuberg, Križevci, 1910., str. 215.

Prilog 4. *Spomenica Obće pučke škole križevačke*, fond Osnovne škole „Vladimir Nazor“ Križevci

Prilog 5. GMK, inventarni broj 5162, fotografija dr. Frana Gundruma s medicinskim sestrama, dobrovoljkama iz bolnice Crvenog križa u Križevcima.

Prilog 6. GMK, inventarni broj 5162, fotografija dr. Frana Gundruma s ranjenicima iz Prvoga svjetskog rata koji su se liječili u bolnici Crvenog križa u Križevcima.

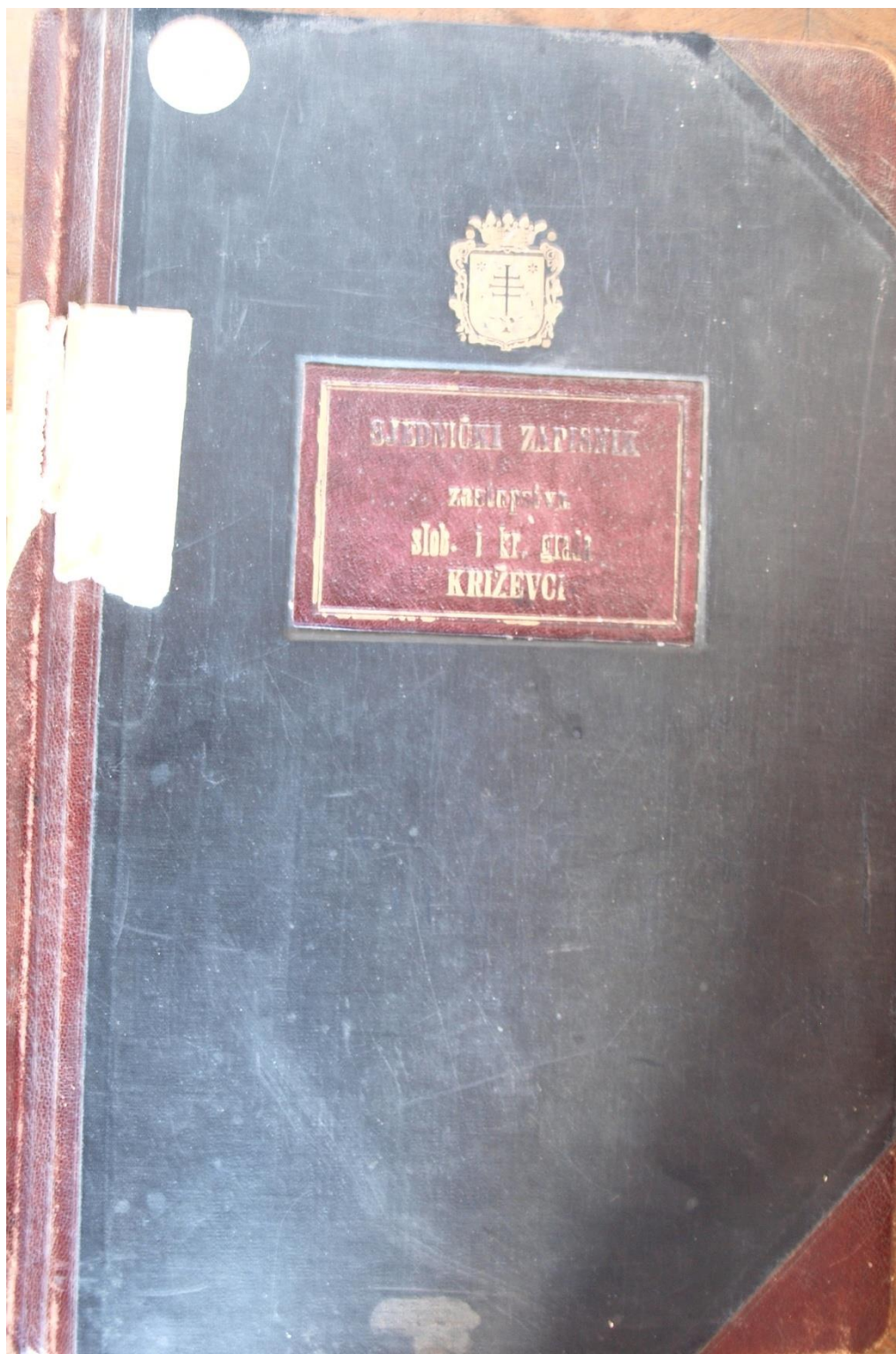
Prilog 7. GMK, inventarni broj 4657, Marcel pl. Kiepach u časničkoj uniformi k.u.k zastavnika 5 ul. pukovnije Austro-ugarske vojske.

Prilog 8. Fototeka Gradskog muzeja Križevci, unutrašnjost Schwartzove tvornice štapova i kefa; preuzeto iz LJ. Dobrovšak, D, Pernjak, „Židovi u Križevcima, povijest, značaj i nasljeđe“, str. 46.

Ime i Prezime	Godina	Spol	Bolesnik	Bolest	Polje	Polje	Mjesto gdje je ranjen	Datum	u Rio Tjela gdje je ranjen	Vrst. Ranje	od kuda je ranjen	Ranica	Prilozi
Anton Klatic	21	Levi	Stabljica	Stabljica	Polje	J.R.	Dobro Gorica	19/8	Ranjen u lijevoj ruci	Pucano	od kuda je ranjen	Prilozi: 1. 87, 2. 915	496-32
Anton Medunjanin	21	Levi	Medunjanin	Medunjanin	Polje	J.R.	Dobro Gorica	19/8	Ranjen u desnoj ruci	Pucano	od kuda je ranjen	Prilozi: 1. 87, 2. 915	497-13
Stivo Grcin	29	Desni	Stabljica	Stabljica	Polje	J.R.	Dobro Gorica	13/8	Ranjen u lijevoj ruci	Pucano	od kuda je ranjen	Prilozi: 1. 87, 2. 915	498-6
Radko Zoric	25	Desni	Stabljica	Stabljica	Polje	J.R.	Legrada Gorica	21/7	Ranjen u desnoj ruci	Pucano	od kuda je ranjen	Prilozi: 1. 87, 2. 915	499-13
Stivo Trubnar	27	Desni	Stabljica	Stabljica	Polje	J.R.	Dobro Gorica	17/8	Ranjen u lijevoj ruci	Pucano	od kuda je ranjen	Prilozi: 1. 87, 2. 915	500-7
Anton Reich	32	Desni	Stabljica	Stabljica	Polje	J.R.	Mohor Gorica	19/8	Ranjen u desnoj ruci	Pucano	od kuda je ranjen	Prilozi: 1. 87, 2. 915	501-9
Anton Rakoselj	21	Levi	Stabljica	Stabljica	Polje	J.R.	Dobro Gorica	17/8	Ranjen u lijevoj ruci	Pucano	od kuda je ranjen	Prilozi: 1. 87, 2. 915	502-10
Andrija Zankovic	26	Levi	Stabljica	Stabljica	Polje	P.B.	Dobro Gorica	19/8	Ranjen u lijevoj ruci	Pucano	od kuda je ranjen	Prilozi: 1. 87, 2. 915	503-13
Jovan Grcin	23	Desni	Stabljica	Stabljica	Polje	J.R.	Dobro Gorica	20/8	Ranjen u lijevoj ruci	Pucano	od kuda je ranjen	Prilozi: 1. 87, 2. 915	504-14

Prilog 9. GMK, inventarni broj 8358, stranica iz popisa ranjenika iz bolnice Crvenog križa u Križevcima

Prilog 10. GMK, inv. br. 472, naslovnica sjedničkog zapisnika zastupstva slob. i kr. grada Križevci 1916.-1918.

Prilog 11. Gradsko groblje Križevci, židovski dio gradskog groblja, spomenik palim židovima 1914.-1918. (snimio T. Bogdanović)

14. ŽIVOTOPIS

Tomislav Bogdanović rođen je 13. veljače 1980. godine u Koprivnici. Osnovnu školu završio je u Svetom Petru Orehovcu, a srednju školu, smjer opće gimnazije, u Gimnaziji Ivana Zakmardija Dijankovečkog Križevci. Godine 1998. upisao je dvopredmetni studij povijesti i sociologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Diplomirao je u siječnju 2005. godine na Odsjeku za povijest s radom *Zeleni kadar i nemiri u Hrvatskoj 1918. godine*.

Od 2005. godine radi u Osnovnoj školi Sveti Petar Orehovec, a 2006. godine učitelj je povijesti u Osnovnoj školi „Vladimir Nazor“ Križevci. Od 2009. do 2016. godine satnicu nadopunjuje u Srednjoj školi „Ivan Seljanec“ Križevci kao nastavnik povijesti i politike i gospodarstva. U Osnovnoj školi „Vladimir Nazor“ Križevci puno radno vrijeme ima od rujna 2016. godine.

U rujnu 2011. godine imenovan je voditeljem Županijskog stručnog vijeća učitelja povijesti Koprivničko-križevačke županije, a 7. veljače 2014. godine promoviran u zvanje profesora mentora. Redovito i aktivno sudjeluje na državnim kongresima i seminarima za učitelje povijesti.

Član je Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti i Povijesnog društva Križevci. Sudjeluje u radu uredničkog vijeća i uredništvu časopisa Povijesnog društva Križevci *Cris* (A2). Sudjelovao je u organizaciji i držao predavanja na više od dvadeset međunarodnih i hrvatskih znanstvenih skupova te okruglih stolova. Autor je desetak znanstvenih članaka na temu lokalne i nacionalne povijesti 19. i 20 stoljeća.

Objavljeni radovi:

izvorni znanstveni radovi:

„Križevački obrt, trgovina i tvornice od 1880. godine do kraja Prvog svjetskog rata“, *Cris*, god XIII., br. 1/2011., str. 260.-283.;

„Barunica Ivka Ožegović (1873. -1923.)“, *Cris*, god XIV., br. 1/2012., str. 11-24.;

„Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, *Podravina*, Vol. XII, br. 23, 2013., str. 96-109.;

„Mirko Bogović (1816.-1893.) – osvrt na život i djelo“, *Cris*, god XVIII., br. 1/2017., str. 5-17. (koautorstvo Josipa Sokač Bogdanović);

prethodna priopćenja:

„Kraljevsko više gospodarsko učilište i ratarnica u Križevcima za vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014. godine (glavni urednik Stjepan Damjanović), Zagreb-Varaždin, 2014., str. 455-475. (koautorstvo Valentina Papić Bogadi);

Analiza putničkih (željezničkih i cestovnih) prometnih tokova na relaciji Križevci – Zagreb i Zagreb – Križevci, *Cris*, Časopis povijesnog društva Križevci, god XIV., br. 1/2012., str. 374-381. (koautorstvo Marin Dugina i Petar Feletar);

pregledni radovi:

Kratki pregled povijest pavlinā s osvrtom na njihovo djelovanje u Križevcima, *Cris*, god XII., br. 1/2010., str. 170.-187.;

Prilozi poznavanju obitelji i posjeda Nikole Makara, *Cris*, god XIII., br. 1/2011., str. 28.-41.;

stručni radovi:

„Đuro Basariček i njegov doprinos akciji zbrinjavanja gladne istarske, dalmatinske i bosansko-hercegovačke djece u vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem*, „110 godina Hrvatske seljačke stranke“, Matica Hrvatska, Povijesno društvo Križevci, Zaklada braće Radić, Zagreb, 2015., str. 125-138.;

Povijesni pregled srednjeg strukovnog obrazovanja u Križevcima, Školski godišnjak 2014./2015. Srednje škole „Ivan Seljanec“ Križevci, God. 1, br. 1., Križevci, 2015., str. 8-10.

Socijalne teme Podravine i Prigorja u djelima Mire Kolar Dimitrijević, u: Mira Kolar i Podravina: Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 80. obljetnice prof. dr.sc. Mire Kolar-Dimitrijević, Koprivnica, 2013., str. 102-119.